

13/2019

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

**W
U
I
W
E
R
G
Z
I**

sytyet Ziersytelon Gersytet Zielonogórski
ieloma Cieloma't Zielona Góra 2019

STUDIA NAD HISTORIĄ, KULTURĄ I POLITYKĄ

IN GREMIUM

 TOM 13

RADA PROGRAMOWA

Danuta Musiał (Toruń), Iwan D'Aprile (Poczdám),
Jan Borm (Wersal), Concha Roldán (Madryt), Andrzej Zawada (Wrocław),
Claudia Santi (Neapol), Leszek Mrozewicz (Gniezno), Jørgen Chr. Bang (Odense),
Gabriela Olchowa (Banská Bystrica), Andrzej Baranow (Wilno),
László Takács (Budapeszt), Katarina Petrovicova (Brno), Lorina Quartarone (St. Paul)

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Andrzej Gillmeister (redaktor naczelny), Maciej Lubik (z-ca redaktora naczelnego),
Jarosław Dudek, Stefan Dudra, Małgorzata Konopnicka, Małgorzata Mikołajczak,
Tomasz Nodzyński, Krzysztof Kilian, Magdalena Steciąg
Joanna Marciniśzyn (sekretarz redakcji)

CZASOPISMO RECENZOWANE

Lista recenzentów

<http://www.ingremium.pl/index.php/IG/IG/about/rewievers>

REDAKCJA JĘZYKOWA

Ewa Popiłka

KOREKTA

Agnieszka Gruszka

REDAKCJA TECHNICZNA

Arkadiusz Sroka

Wersja drukowana czasopisma ma charakter podstawowy

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2019

ISSN 1899-2722

ISBN 978-83-7842-396-6

OFICyna WYDAWNICZA UNIwersYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO

65-246 Zielona Góra; ul. Podgórna 50, tel. (68) 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

25/2021

ARTYKUŁY RECENZYJNE

Przemysław Szpaczyński, <i>Porównanie Zygmunta III z Janem III Sobieskim</i>	253
--	-----

RECENZJE

J. Partyka, „Historyczny księgozbiór kamedulów eremitów z krakowskich Bielan. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedulów”, Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, 2017. 239, [1] s. ISBN 978-83-7354-698-1 (Michał Czerenkiewicz)	285
Marian Marek Drozdowski, „Józef Piłsudski. Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918-14 XII 1922”, Warszawa 2017, ss. 342 (Jacek Goclon)	289
Bóle fantomowe po utracie naturalności znaczeń. Recenzja monografii Aleksandra Kiklewicza „Znaczenie a prawda. Fantomy semantyczne” (Olsztyn 2017) (Magdalena Steciąg)	301
Filozofia jako zwierciadło wieku [Stefan Konstańczak, „Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle”, „Biblioteka Studiów z Filozofii Polskiej”, t. 2, Kraków 2017, ss. 424] (Tomasz Mróz)	307

Dan-Tudor Ionescu

Institute Mircea Eliade-Department of Oriental Studies
of the Metropolitan Library of Bucharest

ORCID 0000-0001-6944-8637

THE PLACE OF THE LEGEND OF ALEXANDER OF MACEDON IN THE LARGER CONTEXT OF THE OLD ROMANIAN LITERATURE

The arrival of the Alexander Romance in the Romanian principalities was relatively late. The first Slavonian-Serbian manuscript of the legend of Alexander of Macedon (Alexander the Great to conventional historiography) dates from the second half of the 16th century. It has been discovered in the Romanian province of Moldavia (which at that time of the apparition of the first manuscript of the Slavonic Alexander Romance was still a feudal principality), in the library of the Neamț monastery, near the eastern range of the Carpathian Mountains. The precise date of the writing of this manuscript is AD 1567 (or AD 1562, according to other chronological estimate) and it is a copy of a 13th century Slavonic manuscript, which had been probably written in Serbia or in Croatia. This supposedly Serbian/Croatian Slavonic original was in his turn a Slavonic translation (made in the land of Croatia) from the Latin *Historia Alexandri Magni* of the Archbishop Leo of Naples (10th century CE). The ultimate origin of this Latin version of the Alexander Romance was the Latin translation of Julius Valerius in the 4th century CE from Pseudo-Callisthenes' Greek Alexander Romance. This Slavonic version that arrived in Moldavia was primarily a part of a Slavic Orthodox Religious-Cultural Commonwealth, but still not a part of the Romanian literature written in Romanian (which is nevertheless a Romance language). The oldest manuscript of the Alexander legend written in Romanian language was discovered in Transylvania, in the village of Sînpietru (Saint Peter), and it was written beginning with the recorded date of 15th of June AD 1619¹. This very early Romanian version of the Alexander Romance was printed and edited for the first time three centuries later, by Nicolae Cartoian, in 1922. The second version of the Alexander Romance in the Romanian language was printed (perhaps at Bucharest or Târgoviște in Wallachia) by the *Metropolit* Archbishop of Walachia, Antim Ivireanul (Antim of Iveria *i.e.* Iberia

¹ Vide F. Zgraon, *s.v.* "Alexandria", [in:] (AA.VV.) D.H. Mazilu, Gh. Chivu, E. Pavel, L. Bădescu (coord. and rev.), *Enciclopedia Literaturii Române Vechi* [*The Encyclopaedia of the Old Romanian Literature*], Bucharest: Editura Muzeului Literaturii Române, 2017, pp. 31-33 (see p. 32), who gives as dates of the copying of this Romanian *Alexandria* the period between 15th of June-4th of August 1620 (not 1619, as the older edited writings on this topic).

of the Caucasus in present day Georgia), in AD 1713, but it has been unfortunately lost. The first printed edition of the Alexander Romance in Romanian language has been made at Sibiu, in the typography of Petru (Peter) Bart, in AD 1794². There were other printed editions of the Alexander Romance in the Romanian idiom (although in the Cyrillic script and alphabet), at Movilău (Mogilev in Ukraine?) in the typographic house of the proto-priest Mikhail Strealbitsky in 1796, and before that at Iași (Jassy the capital of the Romanian principality of Moldavia) in 1790 by Năstase Negrule³.

The Romanian Alexandria is also a reflection in the old Romanian literature of the Western Romances of Chivalry, a literary genre which began to spread north of the Lower Danube in the Romanian speaking area (Wallachia, Moldavia, and Transylvania) very late, during the late 18th century. Among these we can count the *Istoria Troii* (*Historia Destructionis Troiae*), *Istoria lui Imberie* (*The Story of Imberius*, having as inspiration fount the French Novel *Pierre et la belle Maguelonne*), *Istoria lui Erotocrit* (The *Erotocritus/Erotocrites*, the Greek version of the French Romance *Paris et Vienne*), *Filerot cu lși Antusa* (*Philerotus with/and Anthusa*, another Romanian version of the Greek *Erotocritus*), *Iliodor* (an adaptation having as ultimate source the *Aethiopica* of Heliodorus), and the novel having the warrior *Polition* as title and central hero: the ultimate source of this romance has never been discovered⁴. With

² Alexandru Suceveanu, *Alexandru cel Mare [Alexander the Great]*, Bucharest: Editura Academiei Române, 1993, pp. 15-16 (*Alexandria* AD 1567, Serbian Slavonic manuscript in the library of the Neamț monastery), mainly based upon the information provided by Dan Simonescu. According to Nicolae Cartoian, *Istoria Literaturii Române Vechi* (Postfață și bibliografii de Dan Simonescu; Prefață de Dan Zamfirescu) [*History of Old Romanian Literature (Post face and bibliographies by Dan Simonescu; Foreword by Dan Zamfirescu)*], Bucharest: Editura Minerva, 1980, p.133 AD 1562 is the date of the Serbian-Croatian Slavonic manuscript of the *Alexandria* copied at the Neamț monastery.

³ Alexandru Dușu, *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, Bucharest: Editura Meridiane, 1984, pp. 5-10 *ssq.* (Foreword, pp. 5-33). According to him, the Neamț manuscript of the *Alexandria* is to be dated at AD 1562 (*Idem*, p. 7). We can see here that Al.Dușu embraced the date given by N. Cartoian in his *History of Old Romanian Literature* (*vide supra* n. 1).

⁴ Dușu 1984, pp. 6-7: the Romanian versions have been drafted in the 18th century mainly after Greek prototypes from the 17th and 18th centuries. In the Romanian principalities of Wallachia and Moldavia (but also in the Hungarian and then Habsburg ruled Transylvania, in the cultural milieu of the Romanian and Serbian Orthodox priests) Slavonic in the 15th-16th centuries and also Greek in the late 17th and 18th centuries (at least in Wallachia and Moldavia) were current languages of culture, along with Romanian language written in Cyrillic characters, starting from the 16th and especially from the 17th century [and in the Orthodox cultural environment of the Romanian lands Latin was quite rarely used during the 15th-18th centuries (only Moldavian aristocratic chroniclers and high ranking State and Church officials educated in Catholic Poland and Wallachian clergymen and scholars from the boyar social elite privately educated with foreign school masters and/or schooled abroad in Italy or in the Habsburg Empire were truly knowledgeable in Latin; in Transylvania, first the priestly and intellectual Romanian elite belonging to the branch of the Orthodox Church united with the Roman Catholic Church, the so called Greek Catholic churchmen and scholars were the champions of the Latinity of the Romanian language in Transylvania and in the so called Partium counties of Banat, Crișana, Bihor, and Maramureș; they had been soon followed by a Romanian intellectual elite belonging to the Orthodox Church)]. The *Alexandria* was known in the Slavonic language by learned per-

the exception of *Istoria Troii* [*The Story of Troy*], known in Slavonic version from the early 15th century and of the *Alexandria*, known first in Slavonic and then in Romanian language in the late 16th and early 17th centuries, all the other adventure novels and Chivalry Romances appear very late in Romanian, being mainly translations from Greek originals (*Aethiopica* of Heliodorus, an ancient Greek romance, was directly translated from Greek into Romanian by the humanist prince of Moldavia, Dimitrie Cantemir himself, at the end of the 17th century)⁵.

sons in the Romanian speaking area from the late 16th century, during the times of Michael the Brave of Wallachia (1593-1601); it appears in Romanian version in the *Codex Negoeanus* of Ion Românu [John the Romanian] din Simpietru (Haşeg) in the years 1619-1620. *Historia Destructionis Troiae* was long known before in the Romanian cultural space through Greek Byzantine chronographs translated into Romanian in the 17th century and before that, even in the early 15th century, in Slavonic [*vide* Slavonic manuscript 142 in the Library of the Romanian Academy, according to Radu Constantinescu's and Klaus Henning Schroeder's introduction to the edition of this manuscript, done in the year 1977, where they have dated this manuscript around the years 1409-1418, so very early indeed (*Idem*, p. 7)].

⁵ *Vide* Duţu 1984, p. 7. According to N. Cartojan, *Istoria Literaturii Române Vechi* [*History of the Old Romanian Literature*], Bucharest: Editura Minerva, 1980, pp.132-133, the Greek Alexander Romance was first written in Egypt (hence the numerous mythical, religious, and cultural Egyptian elements in it), in the 3rd century CE, in the *koine* Greek. It had been translated in Latin sometime in the 4th century CE (by Julius Valerius) or even later (Cartojan wrote that a Latin translation from the Greek Alexander Romance had been made in Western Europe probably during the reign of Charlemagne and of the Carolingian Renaissance of Classical Studies in Western Europe, therefore in the late 8th or in the 9th century CE) and eventually in the 10th century CE in Naples the Archpresbyter Leo had done another Latin translation from one of the original Greek versions. Leo of Naples had been sent by the duke of Naples (who was still considered a Byzantine official in the 10th century) as diplomatic envoy at Constantinople, at the Court of the Roman (Greek Byzantine) Emperors Constantine VII Porphyrogenetes and Romanos (either Romanos I Lekapenos or Romanos II). He perhaps brought directly from Constantinople to Naples (probably as a diplomatic literary gift) the Greek manuscript of Alexander's fabulous history or novel of Pseudo-Callisthenes, which is a synthesis of both the written and the oral tradition about the exploits of Alexander the Great and his Macedonian soldiers, embellished with a lot of mythical and legendary elements that transform the story of the Macedonian warrior king in an epic tale (although written in prose), a story of a mythical hero with both Greek and Egyptian features (the legend of the exiled Pharaoh Nectanebus or Nectanebo II as Alexander's father, colored with numerous Egyptian mythical elements related with the cult of the Pharaoh, of Horus and of Amun-Ra). The Latin translation of Leo of Naples is fuller of fantastic elements than the previous Latin translations of Pseudo-Callisthenes' *Greek Alexander Romance* and is entitled *Historia Alexandri Magni regis Macedoniae de proeliis* [*The History of Alexander the Great King of Macedon about the Battles*]. This Latin version of Leo has been later used to become an epic material for heroic poems recited in France by the minstrels, probably existing as an oral version, a kind of early *Chanson de Geste* about Alexander: given the little knowledge of Latin of the itinerant singers and poets of these *Chansons de Geste*, it appears to me more probable that they inspired themselves first from the Old French translation or adaptation from Leo's Latin *Historia Alexandri Magni*, made by the French clerk (*i.e.* Churchman, a priest or a monk) Alberic of Besançon/Briançon. This Old French version from the 12th century had been made in verses, the so-called Alexandrine verses of 12 syllables, so it was basically a heroic or epic poem about Alexander the Great (transformed according to the royal and knightly ideals of the Classical feudal age of chivalry in Western Europe), more or less in the style of the popular *Chansons de Geste* [*Songs of Valor*], but with a different poetic metre than the heroic songs and epic poems like *La Chanson de Roland* [*The Lay or Song of Roland*] or *Raoul de Cambrai*, *Guillaume d'Orange*, *Cantar (Poema) del mio Cid*, *Mocedades del Cid*/Rodrigo, *Nibelungenlied* and so on and forth. The version of Alberic's "Story of Alexander" had

The real boom, so to speak, of the Romanian written (both manuscripts and printed versions) Chivalry and Epic romances was at the end of the 18th and early (the first half) 19th centuries, due to the confluence of (Byzantine and Post-Byzantine) Greek, Ottoman, and Western European cultural influences (the Western cultural elements came mainly through Austrian Habsburg, Phanariote Greek, and Russian intermediaries). *Erotocrites* and the *Story of Imberius*, as well as the *Alexandria*, have been repeatedly copied by hand and also printed. In 1790, the school teacher Ștefan (Stephen) from Putna copied *Alexandria* at the command of a merchant from Chișinău, a certain Donie. The same book was bought in 1808 or 1809 by a certain tailor named Constantin from a police captain (*zapciu*) called Panait⁶. In other words, beginning

been expanded by three unknown minstrel poets in an epic of about 20.000 verses (longer than Homer's *Iliad*). This Alexander poem had been also translated into Old High German (*Alexanderlied*) by the Priest Lambert or Lamprecht and later appears in many other European medieval idioms (Cartoian 1980, p. 133; Suceveanu 1993, pp. 15-16). The Latin manuscript of Leo's "Story of Alexander" had arrived on the Dalmatian coast of Croatia (in the 13th century?); in Italy the French poem about Alexander written by Alberic and his unknown followers had however influenced later Latin versions of Leo's Story of Alexander, as well as the Greek Byzantine later versions of the same tale written in Venice by Greek colonists or immigrants, influenced both by Leo's Latin version and by Alberic's Old French variant.

⁶ *Idem*, p. 8: a copy of the *Alexandria* was made by the school teacher Ștefan at the Putna monastery of Moldavia in AD 1790 and had the above-mentioned history. The history of the Romanian *Erotocrit*, *Istoria lui Imberie*, *Istoria Troii*, and *Iliodor* in the 18th-19th centuries is both quite complicated and interesting, but it does not interest us here (see also Dușu 1984, p. 8). We should return to the Latin version of Leo's "Story of Alexander" on the Dalmatian coast; this Latin version, as well as the Greek versions circulating in Venice and on the Dalmatian coast had been the inspiration for the Slavonic Serbian-Croatian translation of Alexander's legend, according to the theory proposed by the Russian literary historian Vesselovskij (he wrote that the proper names of this Slavonic Serbian version and of some Greek versions supposed the existence of Latin and Romance original names, although this is still unproven, according to Cartoian 1980, p. 133). Serbian scholars, put to flight by Ottoman invasions and the Turkish Ottoman conquest of Serbia in the 14th-15th centuries, fled to Hungary and especially to the Romanian Principalities of Wallachia and Moldavia (Orthodox countries like their native land of Serbia), bringing with them their Slavonic Serbian/Croatian version of the Alexander Romance of Pseudo-Callisthenes, heir to so many transformations and inter-influences between Greek original forms, Latin and Old French translations and adaptations of those Greek originals, and eventually also the creation or rather compilation of later Greek variants of Alexander's tale. The only Slavonic version preserved now in Romania is that from the Neamț monastery; it is dated AD 1562 and it had been copied from an even older (now lost) manuscript by the order of the Metropolitans Grigore [Gregory]. The oldest Romanian translation from this Slavonic manuscript has not been preserved and transmitted to us, but it is known that it had been achieved somewhere in Transylvania, around the middle or the second half of the 16th century. This translation had been copied, the oldest preserved of these copies being the so-called *Codex Neagoeanus* ms.nr.3821 from the Romanian Academy's Library that was made by Popa [Priest] Ion Românu [John the Romanian] in the village of Sîmpietru [Saint Peter] of the Hunedoara County in what was then the Principality of Transylvania (former Voivodate of Transylvania, an autonomous or semi-autonomous part of the Hungarian Kingdom, but belonging to the Hungarian Crown after the Hungarian conquest of the 11th-12th centuries and until the battle of Mohacs AD 1526 and the Ottoman conquest of Buda in AD 1541); it had been copied there between the years 1619-1620. This translation in Romanian of the *Alixandria* (sic!) had been diffused in many (nowadays lost) handwritten copies also beyond the Carpathians, in Wallachia and Moldavia. During the reign of the cultured

with the 19th century, a century that falls beyond the scope of this brief intervention, the market of both the hand-copied book and of the printed book expanded, and popular books, such as *Alexandria*, *Erotocrites*, *Istoria lui Imberie*, *Sindipa*, *Halima*, *Varlaam și Ioasaf* (*Barlaam and Ioasaf*, a Christian story that is in fact a tale of the life of Buddha Sakyamuni in Christian terms)⁷, etc. – books which combined Western and Eastern mythical and literary *topoi* – multiplied, because gradually (albeit very slowly indeed) new Romanian social groups under the social layer of high aristocracy and clergy became literate (the small nobility and even a nascent Romanian bourgeoisie in the late 18th and early 19th centuries)⁸. We do not analyze here all the subsequent history of the *Alexandria* in the Romanian culture of the 19th century and of the early 20th century, because it is beyond the purpose of this study that stops around AD 1800. Neither are we analyzing in this study all the adventures of Alexander of Macedon in the Romanian *Alexandria*, most of them common to all the other Medieval *Alexandrias* of other languages and cultures, nor the transformation of Alexander from an ancient Macedonian monarch to a feudal prince. We end this brief introduction by underlining the very title of the Romanian *Alexandria*: *Istoriia a Alexandrului celui mare din Machedonia și a lui Dariu din Persida Împăraților* [*The History of Alexander the Great from Macedon and of Darius from Persia of the Emperors*], in the Romanian translation (from Slavonic language) by Dimitrie Iercovici, printed in Sibiu in the typography of Petru Barț (Peter Bart or Bartz), in the year of Our Lord 1794. The very title says clear and loud that this book deals with both the exploits and deeds of Alexander the

Wallachian Prince Constantin Brâncoveanu (1688-1714), *Alixandria* had been printed with the money provided by a rich merchant, Apostol Manu. This printed version is now lost, but we know that it had existed (done in AD 1713, at just one year before the deposition of Brâncoveanu by the Turks) from the writings of Antonio Maria del Chiaro, the Italian secretary of Constantin Brâncoveanu, who mentioned it in his *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* [*History of the Recent Transformations of Wallachia*], Venice 1718: “o sia Storia di Alessandro il Macedone, stampata in lingua valaca, ma detta Storia è veramente curiosa per le molte favole che in essa vedonsi frammischiate” [“or the so-called *History of Alexander of Macedon*, printed in the Wallachian language, but this so called History is truly strange because of the many fables/tales that appear mixed into its content”, my English translation from Italian]. Later this *Alixandria* is printed by Peter Bart at Hermannstadt (Sibiu in Transylvania) in AD 1794; since then it had been continuously reprinted in various Romanian publishing houses or by various Romanian culture institutions, like the version printed by Casa Școalelor (the Schools’ Publishing House) under the supervision of the famous (and infamous) great Romanian writer Mihail Sadoveanu, in the 1920-s. *Vide* Cartoian 1980, pp. 133-134.

⁷ O. Drimba, *Istoria Culturii și Civilizației* [*History of Culture and Civilization*], Bucharest: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, vol. I, pp. 238-239, 305-307.

⁸ Many valorous Romanian and foreign scholars have contributed a lot in this field of investigation: it is enough to mention here the studies of late Ion C. Chițimia and late Nicolae Cartoian, of late Professor Dan Simonescu and late Professor Alexandru Duțu, or of late Acad. Virgil Căndea, of Prof. Cătălina Velculescu, of the younger Ileana Stănculescu, to name but a few of them.

Great of Macedon and of his opponent Darius the Emperor of Persia, thus honouring the memory of both the conqueror and the conquered⁹.

Two very important manuscripts of the Romanian Alexander Romance are the manuscript no. 3093 of the B.A.R./Biblioteca Academiei Române [The Romanian Academy's Library], which is now located in Bucharest and the manuscript nr. 55 of the Astra Library (or the Library of the Astra Society) from Sibiu (Hermannstadt) in Transylvania¹⁰; during the Middle Ages (the 11th to the early 16th century for Transylvania; the late 13th to the early 16th century for Wallachia; the middle 14th to the early 16th century for Moldavia) and the Early Modern Period (the 16th-first half of the 19th centuries), Wallachia, Moldavia and Transylvania were three distinct principalities (Wallachia and Moldavia being the Romanian voivodates/principalities born in the wake of the Tatar-Mongol invasion from AD 1241 and the Tatar-Mongol

⁹ Vide Cartoian 1980, p. 134 and Dușu 1984, p. 9: before the Transylvanian printing of the *Alexandria*, the school teacher Gheorghe from the school of the Putna monastery in Moldavia said in 1781 that he had written a manuscript of the *Alexandria* in the best interest of historical accuracy, he thought. There is also a Romanian manuscript from the year 1777 which includes the *Alexandria* and a chapter from the *Istoria Troii* [History of Troy], some hagiographic literature like the *Viața Sfântului Alexie omul lui Dumnezeu* [Life of Saint Alexis, the man of God]. Those manuscripts were hard from isolated, they were in fact bound together as books: therefore the *Istoria lui Imberie* [History of Imberius] had been bound as a single book along with the *Istoria distrugerii Ierusalimului* [History about the Destruction of Jerusalem], with a theological work about the journey of the human soul after death through the so-called *vămile văzduhului* [the custom posts of the air], writings about popular medicine, and a fragment from the *Istoria Țării Românești* [History of Wallachia] and even fragments from other writings. The manuscript of the year 1742 written by the copyist Matei Voileanu in Transylvania in the Olt River region (on the upper course of the Olt), *Istoria Troii* [History of Troy] stays bound together with religious texts about the cult of the Orthodox Saints, biographies of Saints (hagiographic literature of the *Vitae Sanctorum* type), fragments of chronographies or historical chronicles, Patristic Orthodox Christian literature, as well as fragments from the Italian writing *Fiore di virtù*, of course translated into Romanian. In stark contrast with the naive conviction of Church school teachers like Gheorghe from Putna, who considered the *Alexandria* a piece of authentic and true history even at the end of the 18th century, very erudite and learned boyars like Miron Costin and the *Stolnic* (great Wallachian and Moldavian dignitary, who was entrusted with aulic function concerning the princely court and table in both Wallachia and Moldavia) Șerban Cantacuzino, almost a century before in the late 17th century spoke and wrote of *Alexandria* as a collection of fairy tales and fabulous folk stories (Dușu 1984, p. 11). There were also other popular moral-philosophical writings and chivalric romances that deeply influenced the culture of the Romanian readers from the 18th and early 19th century (the first quarter of the 19th century) in all three regions of Wallachia, Transylvania, and Moldavia, like the *Erotocrit*, *Filerot cu Antusa* [Philerotes with/and Anthousa], *Istoria Sindipei* [The History of the Philosopher Sindipa], the *Halima* (like *Sindipa* of ultimately Indian and Persian origin, transmitted via the *Arabian 1001 Nights* in the Ottoman Turkish culture and from here to the Balkan Greek and Slavic cultures and from south of the Danube these stories entered Romanian culture sometime at an imprecise date between the 17th and the 18th centuries, if not even earlier in the late 16th century) vide Dușu 1984, p. 10.

¹⁰ C. Velculescu, "Encore une fois sur l'Histoire de l'Empereur Alexandre de Macédoine (Povestirea Împăratului Alexandru de Machedonia) du manuscrit roumain 3093 de la B.A.R.", [in:] Cizek Al., Cioba M., Ionescu D.-T. (eds.), *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, Bucharest: Editura Universității din București, 2016, pp. 353-369.

yoke of the second half of the 13th and the early decades of the 14th century, while Transylvania being organized and ruled as a vassal autonomous or half autonomous Voivodate/Principality part of the Hungarian Kingdom between the 11th-15th centuries by the Hungarian Crown, after the Hungarian conquest of Ardeal/Inner Transylvania/former Dacia in Antiquity and of the *Partium* counties of the territorial districts of Banat, Crișana, Bihor, and Maramureș in the outer lands located between Ardeal/Érdely/Siebenburgen and Pannonia/Hungary proper). The ms. 3093 of the *Alexandrial Alixandria* (or *Alixăndria/Alexăndria*) is entitled *Povestirea Împăratului Alexandru de Machedonia* [*The Tale of the Emperor Alexander of Macedon*] and is bound together with other manuscripts: preceding this manuscript we encounter the Romanian translation and Slavonic originals of several Serbian law textbooks of ultimately Byzantine Greek-Eastern Roman origin, legally applied and used on the territories of Romanian countries beginning with the 15th century CE (it contains a shortened version of the *Syntagma* of Matthaeus/Matei Vlastares, several penitential articles of Canonical Greek Orthodox Law by Ioannes/Ioan Nesteutes, a Serbian translation of the Roman-Byzantine laws of Constantine's and Justinian's: by Constantine is perhaps understood here the Byzantine Emperor Constantine V Copronymus the Isaurian of the 8th century CE or the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenetes from the 10th century CE, both famous Byzantine law givers, and most probably not Constantine the Great the Roman Emperor from the 4th century CE; and of course it contains also the famous *Zakonik* or Codex of Laws given by the great Serbian Czar of the 14th century CE, Stepan Dušan/Ștefan Dušan from AD 1349-1354). After the ms. 3093 follows a medical-pharmaceutical writing entitled in the Old Romanian Language *Pintru liacuri arată* [*For Remedies* or *About Remedies* as an approximate English translation], where it appears the old word of a healing product called *tiriac*¹¹.

The Romanian *Alixandria* (known forms are also *Alexandria* and *Alixăndria*) was not the only early tale or story about a legendary or myth-historical character that appeared in the Old Romanian Literature of the 16th-17th centuries: we leave aside many purely religious texts, either Christian Orthodox or Heterodox (heretical writings, according to the official point of view and dogmas of the Orthodox Church), influenced either by Bulgarian Bogomilism (a dualistic heresy of possible Manichaean and Paulician-Pavlician origins, from the lands of Persia-Mesopotamia/Iran and Iraq and from Anatolia and Armenia in the 3rd/4th -9th century CE, which flourished in Thrace-Moesia/Bulgaria between the 10th and the 12th centuries, but lingered on also in hidden forms of folk tales and popular rituals in Bulgaria and Wallachia at least until the 13th-14th centuries; it is possible, albeit not at all sure that some ideas of the

¹¹ *Idem*, pp. 353-354, n. 1-3.

Bogomily to have influenced the birth of Catharism in Southern France, between the 11th and the early 13th centuries) or by Hungarian Calvinism and Unitarianism and by German (Saxon) Lutheranism in Transylvania (the Reform of the 16th century). The Orthodox Hagiographic Literature like the *Life of Saint Sisinie* (from the 4th century CE of ultimately Assyrian and Egyptian origin) and the *Life of Saint Alexius/Alexie* (of both Byzantine and Old French origin, from the 11th century CE, originating ultimately from a 5th century CE Syriac hagiography that had been later been reworked in Byzantium/Constantinople and Rome and finally in 11th century France by an unknown minstrel, a *jongleur* or *trouvère*) is represented in the Romanian-Slavonic Literature beginning from the 16th century; it is interesting to notice here that even popular fairy tale characters like Sfânta Vineri (Saint Vineri), a female Saint who was not mentioned by any Church Calendar (be it Orthodox or Catholic, but was a popular survival of a pre-Christian goddess; possibly the transformed Roman goddess Venus in a very superficially Christianized form, perhaps influenced by the cult of the real Christian Orthodox Saint Parascheva), has found a way in the Romanian hagiographic literature¹².

The popular Romance (therefore also the *Alexandria*) had been preceded (and accompanied) in the Old Romanian Literature by other literary genres or species: the pedagogical or didactic-*parenthetic* (exhortatory) literature, such as the Slavonic *Teachings of Neagoe Basarab* (Prince of Wallachia) to his son *Teodosie* [Old Romanian form of the Greek-Latin name Theodosius] from the beginnings of the 16th century (it is a collection of parental and also princely advices, admonitions, and counsels that are given by Neagoe Basarab the reigning Prince of Wallachia between 1512-1521 to his son and heir Teodosie, concerning matters of statecraft and politics, the management of the Princely Court, the administration of the state and of justice, military art and warfare, the use in war of a select body of elite knights to act as Prince's body guard and crack troop of warriors, the social skills required for the Prince to select his inner circle of noblemen or boyars and how to select them, which are the virtues required for the Prince and which are the virtues required for his subjects, especially for his courtiers, which vices are to be shunned by the Prince both in himself and in his subjects and close collaborators, how the Prince must act at court banquets and in the dealings with envoys and ambassadors of foreign powers, therefore matters of diplomacy and state protocol in present day terms, and so on and forth). There is also the so-called *Fisiologul* [*Physiologus*] writing, a treaty on zoology and ethics, having also hidden or esoteric meanings: birds and animals become in this treaty symbols

¹² Cartoian 1980, pp. 3-110; 111-119; 119-123. I.P. Culianu, *Gnozele Dualiste ale Occidentului* [*The Dualistic Gnoesis of the West*], Bucharest: Nemira, 1995, pp.236-246; 247-269; pp. 270-300.

of religious, spiritual, and moral ideas and values. It is a literature work with remote origins in Ancient Egypt and also in the neo-Pythagorean philosophical schools of Ancient Greece (according to Max Wellman), deeply influenced by Oriental wisdom which tried hard to discover the occult sides of all things and living beings: there are described birds like the Phoenix (“finixul”), which is the Peacock with a golden head (“Păunul cu cap de aur”) living by the city of Heliopolis (either the sacred town in Egypt or rather Baalbek in Syria and Lebanon), in the Cedar woods of the Lebanon Mountains, where this bird lives allegedly without eating, being sustained in life by the Holy Spirit (God) for nine years; after this period of time, the Phoenix enters a church, stands on the sacrificial place, is consumed by fire instantly (self combustion) and on the second day a priest who enters the church finds this mythical bird reborn alive and well from its ashes; the mythical creature with a woman’s head and dragon’s hair and the real woodpecker bird (both called “Gheonoaia”), and the *basiliscus* mythical drake (“vasilisc”, a kind of dragon whose venomous look can kill at a distance) are also famous beasts in the *Physiologus*; this work is full of comparisons between the natural world and the moral-spiritual world: for example, as the woodpecker deliberately shuns trees which she finds hard and healthy as wood, but pecks and pokes the rotten or ill trees, piercing their weakened bark and wood, so the devil with his cunning attempts to seduce into sinning tries all men and women, but only conquers those who are weak in moral virtues; those who are spiritually strong within themselves, by fasting, praying to God, doing good things and going to church, therefore leading a virtuous and moral life, the Evil One avoids them altogether (although initially he tries his trade also with them, in order to seduce them into sin). The pelican bird, who tears his flesh and in times of hunger feeds his young with his own blood, is a symbol of Christ the Saviour and Redeemer of all mankind; the doves flying always in groups in order to avoid the falcon or the hawk are very much alike Christians gathering together in Church to avoid temptation and defend themselves against the connings of the Evil One. The natural world is but a mirror of a deeper and hidden spiritual world¹³.

The *Physiologus* is attested in Wallachia and Moldavia from the 16th-17th centuries, the oldest extant six manuscripts being dated at the end of the 17th century (the oldest of them being from AD 1693, copied from an older prototype by Costea Dascălul from the Șcheii Church of Kronstadt/Brașov), but they derived from older originals going back in time to the early 17th or even to the late 16th century, and derived from a Serbian-Slavonic original of the previous period (15th-16th centuries?). The ultimate and earliest prototype is, however, a Greek Byzantine version that reproduced (more or less faithfully) the original version made in Late Hellenistic-Roman Egypt,

¹³ Cartoian 1980, pp. 123-124.

where Old Egyptian culture and its Christian Coptic offshoot crossed with Judaism, Greek-Hellenistic culture and philosophy, and early Christianity in both Coptic and Greek forms (with a variety of Orthodox, Monophysitic, and Gnostic branches). This work travelled from Egypt to Asia Minor, Constantinople, and Greece, then to the Southern Slavs in the Balkans, eventually reaching the Romanian lands sometime around AD 1600. It was translated from Greek into Slavonic and from Slavonic into Old Romanian. In the 18th century, when Greek cultural influence was very strong in Wallachia and Moldavia under the Phanariote Princes (at least in the field of letters, humanities, and sciences), a new translation directly from Greek into Romanian was made after a much more complete text of the *Physiologus* of Damascenus the Studite (Damaschin/Damaskenos of Stoudion), the bishop of Naupactus (Naupaktos): this Greek text had arrived in Wallachia and Moldavia either in the stamped form Venice or as a manuscript from Mount Athos. The author of the original Romanian translation of this Greek original remains unknown to this day; the oldest version, however, of the Romanian translation of this different version of the Greek text is that of the Duma Dascălu' (the school teacher Duma), a manuscript hand-copied in AD 1774 and first published by C.N. Mateescu in the Calendar and in the literary review *Ion Creangă* in the years 1914-1915, just before Romania entered First World War¹⁴.

Another important old Romanian literary text (along with *Alexandria* and other texts of the same genre) is a translation from the Italian moral and didactic writing entitled *Fiore Di Virtù* [*The Flower of Virtue*] that had been stamped for the first time in Italy in AD 1474 and had over 40 editions in about 60 years from the first edition. It has been translated from Italian into all or almost all the Western and Central European languages and also in many Eastern European idioms like in Serbian, Greek, Romanian, Bulgarian, Russian, and even in Armenian. Those translations were made partly directly from Italian and partly from one language to another, from one dialect to the other. It has 34 chapters, where the moral virtues and vices are antithetically presented in pairs of ethical opposites (courage-cowardice; goodness-badness;

¹⁴ Cartoian 1980, pp. 124-125: Saint Hieronymus the Latin translator of the Bible in the 4th century CE, in one of his letters narrates the encounter in the Egyptian desert between Saint Antony the Great and a fabulous creature of the Greco-Roman mythology, namely a satyr that kindly asked the saint to pray for him to God. From Egypt the moral *Bestiarium*, that is the Greek *Physiologus*, passed to Byzantium, and from Constantinople in the 5th century CE it passed over to Rome and the Latin West (being translated into Latin either in Constantinople or rather in Rome and Italy), giving birth to the Western Latin *Bestiaria* of the Middle Ages and elements of it entered the poetry of the Aquitanian-Provençal troubadours and of the Northern French trouvères (Thibaud Count of Champagne and King of Navarre for example), as well as in the Old French *Romans Courtois* like *Floire et Blanchefleur*, in the writings of Jacques de Vitry, etc. The influence of the *Physiologus* on the Old Romanian Literature had been great *vide* Cartoian 1980, p. 125 (in the *Gospel Teaching of the Dealu Monastery*, in the *Teachings of Neagoe Basarab to his son Teodosie*, etc.).

generosity-avarice; justice-injustice; love-hatred/envy; truth-lie and so on and forth). The descriptions of animals and birds are borrowed here massively from the *Physiologus*, the animals are manifestations or representations of the inner feelings and thoughts of all human beings, of moral virtues and vices, and also of a deeper and hidden spiritual level of cosmic reality. The comparisons appear a bit childish and naive, like fear is associated with the hare or rabbit, moral courage and bravery with the falcon or hawk, vain self-pride with the peacock, anger and fury with the bear and so on and forth. The ancient philosophers and thinkers like Cassiodorus, Pythagoras, or Varro and their sayings are explicitly quoted; many of the fantastic or imaginary beasts from the *Physiologus*, like the drake *basiliscus* (*vasilisc*) and others (*leoncorn*, *calandrion* bird, *inorog* or unicorn, etc.) appear also here. Those imaginary animals and birds have magical powers of killing or healing at a distance by their look only, all taken from the *Physiologus*. In the 4th section of this book, appear many influences and narrative elements borrowed from other famous writings of the medieval times like the *Gesta Romanorum* and the *Alexandria*. The Bible and the *Vitae Sanctorum* were also other sources for this writing; the famous legend of the angel and the hermit appears here, later used by Voltaire in his *Zadig* and by the 20th century Romanian writer Mihail Sadoveanu in the story about the hermit Hieronymus (*Pustnicul Ieronim*), published in the volume entitled *Povestiri pentru copii* [*Children's Stories*], originating probably from Syria or Palestine. The legend of Cassia and her friend Theodora appears here as well, in connection with a Roman-Byzantine emperor and with the golden apple (therefore many mythical themes of various origins: Greco-Roman, Greco-Iranian, Greco-Semitic and so on). This story had entered Old Romanian literature, according to the researches of Nicolae Cartoian, the Romanian scholar whose demonstration we are following here, coming on three main ways: the first of these versions is through a translation done in Moldavia of the 16th century from the original Italian directly into Romanian, nowadays unfortunately lost, but preserved in a Russian translation done from this Romanian (Moldavian) translation in the 18th century and whose title (in Russian) can be approximately translated into English as such: "The Flower of Virtues and Vices, translated from the Italian tongue into the Wallachian or Bogdanian «Moldavian» tongue by Gherman the Wallachian, and from Wallachian into Slavonic by Veniamin the Hieromonachus Rusin, in the Year «of our Lord» 1592"¹⁵.

Much can be said about the information contained in this title (it gives the information that the Wallachian and the Bogdanian/Moldavian language were one and the same at that date, being what we call now the Romanian language), that the writ-

¹⁵ Cartoian 1980, pp. 125-127 (esp. pp. 126-127). The translation from Romanian into English is mine, done after the translation in Romanian given by Nicolae Cartoian of the original Russian (or Slavonic Russian/Ruthenian) title of the book (*op. cit.*, p. 127).

ing had been translated directly from Italian into Wallachian by a certain Gherman/Germanus the Wallachian and from Wallachian into the Slavonic language by the Ruthenian/Rusyn or Rusin monk Veniamin; therefore it was a very old translation into Slavonic Ukrainian/Ruthenian and/or into Slavonic Russian, copied in Russia well into the 18th century (the modern literary Russian language will only emerge, as it is well known, only in the 18th and early 19th century); the original translator from Wallachian into Slavonic (Veniamin the Hieromonachus Rusin meaning probably Veniamin the Rusyn/Ruthenian Hieromonachus) does not say he translated it into Russian, but into Slavonic; the date of the translation is AD 1592, therefore it is not given the usual date of the Slavonic Orthodox chronology, with the presumed date of the Creation of the World, but the more modern date and chronology counted from the Birth of Christ¹⁶. This fact in turn could suggest a Western Ukrainian or Ruthenian/Rusyn monk and scholar (Veniamin), familiar with both the Wallachian (Romanian) language spoken in Moldavia and with the Roman Catholic style of chronology, used in the Kingdom of Poland and the Great Duchy/Principality of Lithuania (the Polish-Lithuanian Union or Monarchical-Aristocratic *Res Publica/Rzeczpospolita*), therefore a translator perhaps located or educated in the border regions between Moldavia and Poland-Lithuania, somewhere in Western or North-western Ukraine or South-eastern historical Poland; or it could have been just an interpolation of the more modern Russian scribe or editor of the 18th century, who took himself the liberty to change the original date given by the monk Veniamin, although this is pure speculation (viole infra n. 16).

The Slavonic/Russian title also implicitly stated that before AD 1592 the Romanian translation of this work already circulated in the Romanian speaking lands (or at least in Moldavia, the Easternmost Romanian principality). The second translation of this work into Romanian had been made from a Serbian-Croatian intermediary [a Serbian-Croatian translation from Italian, done probably in the 13th century by a Croat monk on the coast of Dalmatia, translation which went deep into Croatia and then into the Serbian lands and eventually reached Transylvania (and probably also Wallachia; *i.e.* what is now the southern part of Romania and was back then called Țara Românească *i.e.* the Romanian Land by its inhabitants and Wallachia or the Wallachian Country by foreigners)]. Here in the heart of Transylvania (ancient Dacia) this book had been translated sometime about the middle of the 16th century from Serbian-Croatian into Romanian, by an unknown translator, but unfortunately

¹⁶ Cartojan 1980, p. 33: the old Orthodox system of chronology considered that the World had been created by God in the year 5508 BC: therefore AD 1592, according to this system of chronology, is calculated by adding 5508 to 1592: $5508 + 1592 = 7100$. The year 7100 from the Creation of the World is the year 1592 after the Birth of Christ, according to the Old Slavonic-Byzantine system of chronology.

this original translation is now lost. It had however survived in the copy made in the year 1620 by the same Romanian village priest from Sîmpietru [Saint Peter] village of the Hunedoara County, Popa Ion Românul, to whom we also owe the first preserved Romanian manuscript of the *Alexandria*¹⁷. This Romanian translation from Serbian-Croatian, done probably in Transylvania, was however full of errors, according to Cartoian (*op.cit.*), and therefore the Romanian clergy, eager to provide moral lectures to the better educated Romanians belonging to the Orthodox Church, had commissioned another translation. This third translation was nevertheless done neither after the Italian original, nor after some Slavonic translation, but after a Greek version of the same work, printed in Venice in one of the Greek printing houses there. This version was translated after a 15th century Italian *incunabulum* and printed in Greek for the first time in AD 1529 under the title Ἀνθος τῶν Χαριτῶν (*Anthos ton Chariton* meaning *The Flower of the Graces*), and was reprinted several times in the 16th and 17th centuries. One of these Greek printings of this book had arrived in the Mount Athos Greek monasteries; a Greek-Romanian boyar from the court of the Wallachian Prince Constantin Brâncoveanu (1688-1714), the *Paharnic* (Cup Bearer at the Princely Court) Constantin Sarachini (perhaps from the Greek Sarakinis), who was himself the son of a Greek physician from Crete, went to Mount Athos to worship God there as a pilgrim. He found this book in a monastic Athonite library and, wishing to contribute to the culture of his adopted country (Wallachia), persuaded the well-schooled Romanian monk called Filoftei (Philotheus) to translate it from Greek into Romanian. This Filoftei, purely by chance, was also in Mount Athos for a time as a pilgrim and was about to return to Wallachia, like Constantin Sarachini himself was. The translation made from Greek into Romanian by Filoftei had been printed in AD 1700 at the Snagov monastery near București [Bucharest] by the order and probably under the direct supervision of the learned Wallachian Hieromonachus and future Metropolit of Wallachia and Archbishop of Bucharest Antim Ivireanul (Antim from Iveria meaning ancient Iberia in the Caucasus, nowadays Georgia). This edition circulated all of the 18th century not only in Wallachia, but also beyond the Carpathian Mountains in Habsburg ruled Transylvania of the 18th century and probably also in Moldavia and Bucovina (the Northern part of Moldavia, annexed in the year 1775 by the Habsburg Empire). In the 19th century it was reprinted four times:

¹⁷ Vide supra n. 4. Both the first Romanian *Alixandria/Alexandria* (the Romanian translation of the Pseudo-Callisthenes' *Historia Alexandri Magni* made from the Slavonic Serbian-Croatian version now preserved in the library of the Neamț monastery of Moldavia in the eastern parts of modern Romania) and the *Fiore Di Virtù* [*The Flower of Virtue*] Romanian manuscript are included into the *Codex Neogoeanus* from Sîmpietru, Hunedoara (Popa Ion Românul being the copyist of the older translations done sometime in the second half of the 16th century-first years of the 17th century, now no longer extant) vide Cartoian 1980, p. 127 and pp. 133-134.

first time in Braşov (Kronstadt) by the Romanian priest named Ioan Ştefanovici from a place called Bolgaseghiu, and the editors being the brothers, Constantin Boghici and Ion Boghici (most probably owners of a printing press, one of the first Romanian publishing houses in Transylvania), in the year 1807, working after a sample book of the 18th century Snagov edition; the second edition appeared in the subsequent year (1808), issued by the German publisher and editor, the master printer Friedrich Herfurt; the third edition was printed in Sibiu (Hermannstadt/Nagyszeben) in 1814, therefore also in Transylvania in the Habsburg Austrian Empire, while the fourth edition was issued in 1864 at Bucharest in the young new state of Romania (Wallachia and Moldavia being recently united under the Prince Alexandru Ioan Cuza in 1859)¹⁸.

The so-called Old Romanian “popular literature” (the Romanian *Alexandria* belongs to this category of the Old Romanian literature; the other main category is constituted by the religious literature *stricto sensu*, which is not the object of this article; the annals and chronicles, which constitute the medieval Romanian historiography is also not within the scope of our analysis here) includes also the astrological writings (not officially accepted by the Church and condemned by religious authorities from the times of the Eastern Roman/Roman Byzantine Empire of Late Antiquity, in the 4th-5th centuries CE). Saint Joannes Chrysostomus of Constantinople already in the 4th century CE severely condemned the use of this kind of literature for the flock of the Christian believers (because astrology was assimilated with heresy, witchcraft, and magic as survivals of Pagan religious and para-religious beliefs in Late Antiquity; it was considered already in the first millennium AD by both the Greek and the Latin Church as very dangerous stuff, which could lead into sin the herd of Orthodox-Catholic Christian believers); a thousand years later, in the 17th century Wallachia and Moldavia, the condemnation against astrology remains: the *Pravila* (meaning Codex of Law) translated from Greek or Slavonic into Romanian by Eustratie Logofătul (the last name is in fact a court title meaning chief of the princely chancellery scribes, from the Middle Greek *logothetes*) in the times of the Moldavian Prince Vasile Lupu in AD 1644 condemns to a five years “*canon*” or religious-judicial punishment those who practice astrology as well as those who seek out astrologers and ask them to make horoscopes, and so on and forth. The homily of Saint Joannes Chrysostomus against the astrologers and their clients (a text dating from the late 4th or early 5th century CE Constantinople) was translated from Ancient Greek into Romanian by the chronicler Radu Greceanu of the Wallachian Prince Constantin Brâncoveanu. The astrological literature arrived in the Romanian lands through the Southern Slavic

¹⁸ Cartoian 1980, pp. 127-128.

lands from Byzantium and is represented in the early 17th century by the following documents: the *Rojdanic* (a Slavic word meaning Birthday) or (according to its Greek name) the *Zodiac* (meaning the animal names of the constellations). Interesting to notice is that this text has been found also in the same *Codex Neagoeanus* handwritten (meaning copied) by the same Popa Ion Românul from the Simpietru Village (Hunedoara County); a Romanian and Orthodox Christian village priest with wide spanning cultural interests, including the forbidden knowledge of astrology, but also moral literature like that included in the *Fiore di Virtù* and Alexander's legend in the *Alixandria*. Another very interesting astrological book is the *Gromovnic* (a Slavic word meaning *Book of Thunders*, from the Slavic word громъ meaning thunder; it is a kind of Mediaeval *Liber Fulguralis*, which tries to predict the fate of humankind and also the future results of the agricultural harvests from the celestial quarter where and when one hears the thunder and sees the thunderbolt, if it thunders during the day or the night, to the East or to the West, etc). It was a widely sought after book in the Romanian speaking world of the 17th century and, despite the formal Orthodox Church interdiction against astrology and divination, it was printed along with religious texts, both in the Alba-Iulia printing house of the Romanian Orthodox Church Metropolis (*Mitropolie* meaning in the Orthodox world the ecclesiastical headquarters of the Archbishop second only to a Church Patriarch); this Orthodox printing house in the heart of the Hungarian ruled Transylvania (where the Hungarian and German elites passed in great majority in the 16th and the 17th century from the Catholicism of the Church of Rome to the different Christian Churches of the Reformation, while the majority of the Romanian peasantry and herdsmen had remained faithful to their already ancestral Orthodox Church of Greek rite and Slavonic expression, a curious religious characteristic for a Romance speaking people, which can be historically explained elsewhere) was established there in AD 1639, with the financial and technical help sent by the reigning Prince of Wallachia Matei Basarab; the very first books that were issued by this printing house were a *Gromovnic* along with the religious book *Paraclisul Maicii Domnului* (the *Parakleisis* of the Holy Mother of God), a fact that speaks volumes about the strictness and rigour of the condemnation issued by the Orthodox Church against astrology (compared with the *Index librorum prohibitorum* issued by the Roman Catholic Church after the Trento Council of the Counter Reformation or the practices of the contemporary Spanish Inquisition). In this first issue of the Alba Iulia typography were printed also different religious texts such as *Molitvenic*-s (Prayer Books for the Confession of sins) and others. Another divinatory text was the *trepetnic* (the Slavonic word for tremor) which deals with predicting the future of a man or woman by body language, the movements of the

eyes and eyelids, etc. This text has been hand copied, the oldest of them being from the year 1639. The Orthodox Church printing houses of Alba-Iulia and Jassy (Iași in Moldavia) also printed astrology texts and divination texts, along with purely religious texts. A cultured prince like Constantin Brâncoveanu had his own personal astrologer (apparently an Italian man called in Romanian as Ioan Romanul/John the Roman or Ioan Frâncul/John the Frank *i.e.* the Westerner) and consulted regularly the Italian astrological almanacs (*Foglietti Novelli*), although he was also a very pious and devout Christian Orthodox prince (canonized as Saint Martyr by the Romanian Orthodox Church some two hundred years after himself, along with his sons, his son in law, and his most trusted counselor, all refusing to abjure Orthodox Christian faith and to embrace Islam, will be beheaded by the order of the Ottoman Sultan in Constantinople/Istanbul, on the 15th of August 1714. This date was symbolic in both ways: it was the Feast of the Assumption of Holy Mother of God and also the birthday of Constantin Brâncoveanu himself; when he reached sixty years of age, he died along with his sons under the executioners axe). The influence of astrology was not only restricted to the princes, clergy, and aristocracy in Wallachia and Moldavia; it spread among the common people the belief in the influence of stars (which included the planets in folklore) upon the destiny of each individual and it also found its way into popular Romanian poetry¹⁹.

We finally come to the literary species to which the Romanian *Alixandria*/*Alexandria* truly belongs: the sub-genre of the popular romance or the popular novel. In our old literature of the 16th and 17th centuries these are represented by three main books: *Alexandria*, *Varlaam și Ioasaf* [*Barlaam and Iosaphat*/*Budasaf*/*Budisaf*], and also *Archirie și Anadan* [*Archirius and Anadan*]; one could also add the *Ceasornicul Domnilor* [*The Clock of the Princes*] (a translation from a Latin version of Antonio de Guevara's *El Relox de Principes*, made by Nicolae Costin the son of Miron Costin) and Miron Costin's own poem *Viața Lumii* [*Vita Mundi*/*Life of the World*] among the works of the Romanian scholars (Moldavian chroniclers) who studied in Poland and mentioned Alexander the Great in the books they wrote; although their above quoted writings are not considered popular novels; nevertheless, these texts contain both mythical and historical information about the Macedonian world conqueror²⁰. *Habent sua fata libelli*! This antique saying applies also to our popular novels, when these books appeared, when were widely read by the cultivated people, and when they fell out of fashion. The *Alixandria* Romanian translation is more or less contemporary with the warlike reign of the warrior Wallachian Prince Michael the Brave, so very consonant

¹⁹ Cartoian 1980, pp. 129-131.

²⁰ Cartoian 1980, pp. 131-132, 312-316, 341-347.

with the military atmosphere and soldierly habits of the age; after the warlike reigns of Michael the Brave (1593-1601) and Radu Șerban (1602-1610) were over, after two or three decades the learned Wallachian boyar Udriște Năsturel, the man who translated Thomas a Kempis' *Imitatio Christi* from Latin into Slavonic had also translated from Slavonic into Romanian the Christian novel of ultimately Buddhist inspiration (the Life of Siddhārta Gautama/Buddha Śākyamuni written in a Christian key) *Varlaam și Ioasaf* [*Barlaam and Josaphat*]; when the interest for purely religiously inspired literature slowly became more tepid, so to say, the moral text of the novel *Archirie și Anadan* [*Archirius and Anadan*] became of interest to the cultured Romanian readers of the age, not only because of its moral teachings, but also due to its fables, proverbs, and riddles, making it a synthesis of scholarly and popular culture. It is however important to notice that the *Alixandria* remained popular in the Romanian lands well into the 19th or even the beginnings of the 20th century, especially among the younger readers, of course, due to its content of heroic adventures, epic drama, and mythical fantasy²¹.

Bibliography

- Cartoian N., *Istoria Literaturii Române Vechi* [*History of the Old Romanian Literature*], Bucharest: Editura Minerva, 1980.
- Chițimia I.C., Simonescu D., *Cărțile Populare în Cultura Românească* [Popular Books in the Romanian Culture], Bucharest: Editura pentru Literatură, 1963.
- Cizek Al., *Foreword*, [in:] Cizek Al., Cioba M., Ionescu D.-T. (eds.), *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, Bucharest: Editura Universității din București, 2016, pp. 7-30.
- Costin M., *Letopiseșul Țării Moldovei* [*The Annals of the Land of Moldavia*] *De Neamul Moldovenilor* [*About the Origins/People of the Moldavians*], Bucharest: Editura Minerva, 1979.
- Culianu I.P., *Gonzele Dualiste ale Occidentului* [*The Dualistic Gnoseis of the West*], Bucharest: Nemira, 1995.
- Drimba O., *Istoria Culturii și Civilizației* [*History of Culture and Civilization*], Bucharest: Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Dușu AL., *Alexandria ilustrată de Năstase Negrule*, Bucharest: Editura Meridiane, 1984.
- Glassé C., *Dictionnaire Encyclopedique de l'Islam*, Paris: Bordas, 1991 [London: Stacey International, 1989; French translation and adaptation from English by Y.Thoraval; French Foreword by J.Bercque].
- Guyonvarch Ch.-J., *L'Epopée de Cuchulainn La Razzia delle Vache di Cooley*, Roma: Edizioni Mediterranee, 2009.
- Ionescu D.-T., "Nectanebus II as Father of Alexander the Great", [in:] Grieb V., Nawotka K., Wojciechowska A. (eds.), *Alexander the Great and Egypt History, Art, Tradition*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag (Philippika 74), 2014.
- Ionescu D.T., "Nectanebus II as Father of Alexander of Macedon in the Pseudo-Callisthenes' Greek Alexander Romance", [in:] Cizek Al., Cioba M., Ionescu D.-T. (eds.), *Alexandre le Grand Histoire Image Interprétations Alexander the Great History Image Interpretations*, Bucharest: Editura Universității din București, 2016.

²¹ Cartoian 1980, pp. 132-134.

- Kazhdan A.P., Talbot A.-M., Cutler A., Gregory T.E., Ševčenko N.P. (eds.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1991, vol. I.
- Kun A.N., *Legende și Miturile Greciei Antice [The Legends and Myths of Ancient Greece]*, Bucharest: Editura Științifică, 1958.
- Lacarrière J. (tr. du Grec, présenté et commenté), *La Légende d'Alexandre*, Gallimard, Éditions du Félin, Philippe Lebaud, 2000.
- Markale 1971 - J.Markale, *L'Épopée Celtique d'Irlande*, Paris: Payot, 1971.
- Markale 1977 - J.Markale, *Le Roi Arthur et la Société Celtique*, Paris: Payot, 1977.
- Pace 2018 - Ed.Pace, *The Two Shoulders of Arthur and the Battle List*, in *Arthuriana* 28.2 (2018), pp. 1-27.
- Sourdel J., Sourdel D., *Dictionnaire Historique de l'Islam*, Paris: Presses Universitaires de France, 1996.
- Suceveanu Al., *Alexandru cel Mare [Alexander the Great]*, Bucharest: Editura Academiei Române, 1993.
- Velculescu C., "Encore une fois sur l'Histoire de l'Empereur Alexandre de Macédoine (*Povestirea Împăratului Alexandru de Machedonia*) du manuscrit roumain 3093 de la B.A.R.", [in:] Cizek Al., Cioba M., Ionescu D.-T. (eds.), *Alexandre le Grand Histoire, Image, Interprétations/Alexander the Great History, Image, Interpretations*, Bucharest: Editura Universității din București, 2016, pp. 359-369.
- Walter Ph., *Merlin și cunoașterea lumii [Merlin and the Knowledge of the World]* (transl. by Rodica Caragea Valentin Mihăescu), Bucharest: Ed. Artemis, 2004.
- Walter Ph., *Arthur Ursul și Regele [Arthur The Bear and the King]*, Bucharest: Ed.Artemis, 2006.
- Zgraon F., s.v. "Alexandria", in (AA.VV.) D.H. Mazilu, Gh.Chivu, E.Pavel, L.Bădescu (coord. and rev.), Foreword by Acad. E.Simion, *Enciclopedia Literaturii Române Vechi [The Encyclopaedia of the Old Romanian Literature]*, Bucharest: Editura Muzeului Literaturii Române, 2017, pp. 31-33.

THE PLACE OF THE LEGEND OF ALEXANDER OF MACEDON IN THE LARGER CONTEXT OF THE OLD ROMANIAN LITERATURE

S u m m a r y

The main aim of this quite a short study was to complete the essential image of Alexander of Macedon as he appears through the pages of the Romanian *Alexandria*, with an overview on the so-called Old Romanian "popular" literature: somehow the true essence of this hero (Alexander of Macedon) and of his legend had eluded me many times. Compared with the Romanian *History of Troy*, so faithful still to Homer and his *epigonoï*, the Romanian *Alexandria* seems to the untrained reader of old Romanian literature (like the author of these lines confesses to be) a collection of wild fantasy stories. This article tries to highlight the place of this tale about Alexander the Great (his legendary story) in the larger context of the popular Old Romanian literature and the stories of some of its manuscripts and early printed versions, stories which are sometimes even stranger than the tale of the main character of the legend, Alexander himself.

Keywords: Alexandria, Alexander of Macedon, Island of the Blessed, Island of Women, Amazons, Cleitarchus, Pseudo-Callisthenes, Nagomudrii, Gates of Paradise, Old Romanian Literature

MIEJSCE LEGENDY ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO W WIĘKSZYM KONTEKŚCIE STAREJ LITERATURY RZYMSKIEJ

S t r e s z c z e n i e

Głównym celem tego krótkiego badania jest ukazanie ogólnego wizerunku Aleksandra Macedońskiego, jaki wyłania się z treści rzymskiej *Aleksandrii* z jednoczesnym przeglądem tzw. starorzyskiej literatury „ludowej”: w jakiś sposób istota tego bohatera (Aleksandra Macedońskiego) i jego legendy wielokrotnie mi umykała. W porównaniu do rzymskiej *Historii Troi*, wciąż tak wiernej Homerowi i jego *epigonoï*, rzymska *Aleksandria* wydaje się niewprawionemu czytelnikowi literatury starorzyskiej (do bycia któ-

rym przyznaje się autor tych słów) kolekcją burzliwych, fantastycznych historii. Niniejszy artykuł stara się podkreślić miejsce tej opowieści o Aleksandrze Wielkim (jego legendarnej historii) w szerszym kontekście starorzymskiej literatury ludowej i historii zawartych w niektórych jej rękopisach i wczesnych starodrukach, historii, które czasami są nawet dziwniejsze niż opowieść o głównym bohaterze tej legendy, o samym Aleksandrze.

Słowa kluczowe: Aleksandria, Aleksander Macedoński, Wyspy Szczęśliwe, Wyspa Kobiet, Amazonki, Klejtarchos, Pseudo-Kallistenes, Nagomudrii, Bramy Raju, Literatura Starorzymska

Ewa Kluska-Jaśkowiak
Uniwersytet Śląski w Katowicach
ORCID 0000-0002-8520-5747

„PATER AENEAS, ROMANAE STIRPIS ORIGO...”. MIT O ENEASZU I JEGO OBECNOŚĆ W LITERATURZE EPOKI AUGUSTA

Pamięć o przeszłości niemal od zawsze była kształtowana na podstawie rozmaitych opowieści formujących tożsamość zbiorową¹. Historie ukonstytuowane z tego, co zapamiętane lub zapomniane, ukształtowały również starożytnych Rzymian, którzy szczególną estymą darzyli mity. Opowieści te przez stulecia pozostawały w kręgu zainteresowania mieszkańców Rzymu i pełniły w rzymskiej społeczności różnego typu role. To za ich pomocą wyjaśniano lub odtwarzano pewne zjawiska, budując w społeczeństwie poczucie wspólnoty, celu i tożsamości. Wspomniane mity niejednokrotnie przystosowywano do aktualnej sytuacji politycznej, by za ich sprawą dokonywać egemplifikacji idei, poglądów politycznych, które dzięki tym powszechnie znanym nośnikom treści miały trafić wprost do mieszkańców imperium rzymskiego.

W epoce Augusta, podobnie jak w czasach ją poprzedzających i wiekach późniejszych, funkcjonowało wiele mitów powszechnie znanych Rzymianom. Jednym z nich była opowieść o dzielnym Eneasz, jego ucieczce z płonącej Troi i przybyciu do nowej ojczyzny – Italii, w której „Ojciec Eneas” dał „początek narodowi rzymskiemu” („Pater Aeneas, Romanae stirpis origo”)². Mityczne dzieje tego protoplasty Rzymian, wielkiego wojownika, znanego ze swej pobożności, były w czasach Augusta motywem pojawiającym się w architekturze, mennictwie rzymskim, a przede wszystkim w literaturze tego okresu.

W ciągu ostatnich dziesięcioleci wiele miejsca w dyskusji naukowej poświęcono mitycznej opowieści o Eneasz, analizując jej genezę, okoliczności „zaistnienia” tego mitu na guncie rzymskim oraz prezentując różnorodne realizacje tej opowieści. Znaczna liczba publikacji naukowych podejmujących przywołane kwestie analizuje je w konkretnym momencie dziejowym. Mowa tu o okresie rządów Augusta, z którego zachowało się do dzisiejszych czasów najwięcej źródeł historycznych, potwierdzających

¹ Por. J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2015, zw. s. 51-74.

² Słowa te pochodzą z *Eneidy*, napisanego przez Wergiliusza eposu poświęconego dziejom Eneasza, który powstał w latach 29-19 p.n.e. Por. Verg. Aen. 12.166-167. Tu i dalej korzystam z tłumaczenia: P. Wergiliusz Maro, *Eneida*, przeł. Z. Kubiak, Warszawa 1987.

obecność mitu o Eneaszu w tradycji rzymskiej. Możliwymi przedstawieniami mitycznego Trojańczyka w architekturze, sztuce oraz mennictwie rzymskim, zajmowało się wielu badaczy, m.in. J.P. Holliday³, K. Galinsky⁴, K. Lamp⁵, P. Rehak⁶, O. Rossini⁷, A. Sadurska⁸, P. Zanker⁹, A.A. Kluczek¹⁰. Licznych analiz doczekały się również realizacje motywu Eneasz przedstawiłone w literaturze okresu augustowskiego¹¹.

Znaczna część naukowych analiz podejmujących kwestię recepcji mitu o Eneaszu w literaturze „epoki augustowskiej”, skupia się na przedstawieniu genezy tego motywu literackiego oraz wyjaśnianiu przyczyn jego zastosowania przez twórców z otoczenia Augusta. Stosunkowo mniejsza ilość rozpraw dotyczy sposobów prezentacji postaci Eneasz i Augusta w literaturze, a także roli i funkcji mitu o Eneasz w społeczności rzymskiej doby pryncypatu. Celem niniejszego artykułu jest próba określenia znaczenia

³ J.P. Holliday, *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Arts*, Cambridge 2002.

⁴ K. Galinsky, *Aeneas, Sicily and Rome*, Princeton 1969; *eadem*, *Augustan Culture*, Princeton 1996.

⁵ Kathleen Lamp dokonała analizy scen przedstawionych na reliefach z *Ara Pacis Augustae* jako wizualnego przedstawienia założeń programowych z okresu rządów Augusta. Por. K. Lamp, *The „Ara Pacis Augustae”: Visual Rhetoric in Augustus’ Principate*, „Rhetoric Society Quarterly” Jan. 2009, vol. 39, no. 1, s. 1-24.

⁶ Paul Rehak zakwestionował teorię Sievekinga (w 1907 r. Johannes Sieveking zaproponował, by postać z reliefu znajdującego się po prawej stronie Ołtarza Pokoju identyfikować z mitycznym Eneaszem, o czym miałyby świadczyć scena ofiarowania białej lochy), wykazując, że postać zobrażowana na reliefie z *Ara Pacis Augustae* nie posiada cech charakterystycznych dla spopularyzowanego w tamtym czasie wizerunku Eneasz, a przedstawiona scena nie jest wiernym odwzorowaniem treści z eposu Wergilego. Jako alternatywę dla identyfikacji postaci z reliefu, Rehak zaproponował Numę Pompiliusza, którego czyny i postawa miałyby stanowić analogię dla samego Augusta. P. Rehak, *Aeneas or Numa? Rethinking the Meaning of the Ara Pacis Augustae*, „The Art Bulletin” Jun. 2001, vol. 83, no. 2, s. 190-208.

⁷ O. Rossini, *Ara Pacis*, Milan 2006.

⁸ Anna Sadurska badała tzw. tabliczki iliońskie, znaleziska archeologiczne wytworzone w imperium rzymskim i rozproszone po całym świecie. Na podstawie przedstawionych na tabliczkach sceny, m.in. z wojny trojańskiej, Sadurska ustaliła, że wizerunek Eneasz pojawia się w kilku różnych scenach, z których najlepiej zachowana została ta, prezentująca Trojańczyka uciekającego z płonącej ojczyzny wraz ze swym ojcem Anchizem i synem Askaniuszem, czyli tzw. grupą Eneasz. Por. A. Sadurska, *Archeologia starożytnego Rzymu*, cz. III, Warszawa 1969; *eadem*, *Les Tables Iliques*, Warszawa 1964.

⁹ Paul Zanker, analizując program polityczny Augusta, zwrócił uwagę na fakt, iż sztuka, literatura i mennictwo stanowiły swego rodzaju kanały komunikacyjne, za sprawą których pewne idee polityczne mogły docierać do społeczeństwa. Por. P. Zanker, *August i potęga obrazów*, przeł. L. Olszewski, Poznań 1999.

¹⁰ Autorka poddała wnikliwej analizie obecne w mennictwie rzymskim z czasów Augusta przykłady realizacji mitu o Eneasz, wykazując, że wizerunek tego trojańskiego herosa pojawiał się na monetach prowincjonalnej, podczas gdy reprezentacja tego motywu nie występowała na monetach imperialnych z tego okresu. Por. A.A. Kluczek, *Faces of Aeneas. Representation on roman coins and medallions*, „Studia Ceranea” 2016, nr 6, s. 295-321; *eadem*, *Aeneas Anchisiades I Pii Fratres. Kilka uwag o kształtowaniu się wizerunku Eneasz w mennictwie rzymskim*, „Studia Europaea Gnesnensis” 2017, nr 15, s. 53-74.

¹¹ Ze względu na liczne grono badaczy zajmujących się tym tematem, w dalszej części pracy zostaną przywołane nazwiska tych naukowców, którzy zajmowali się obecnością mitu o Eneasz w literaturze okresu augustowskiego. W miarę możliwości zostaną również przedstawione ustalenia przywoływanych badaczy.

i funkcji motywu Eneasz w dziełach literackich epoki Augusta w oparciu o analizę losów tego bohatera prezentowanych w tekstach pochodzących tego okresu. Tytułowe zaś hasło *pater Aeneas – Romanae stirpis origo* zostało przywołane po to, by ustalić, czy ów Trojańczyk rzeczywiście pełnił tak istotną dla rzymskiego społeczeństwa rolę ojca narodu, jaką przydał mu Wergiliusz.

Czasy Augusta – program polityczny

Działalność polityczna Augusta, jednego z najpopularniejszych przywódców antycznego świata, do dziś stanowi przedmiot zainteresowań historyków. Przez wiele stuleci poddawano analizie życiorys samego Oktawiana, jego zmagania o przejęcie władzy nad rzymskim imperium, a także polityczne i ideowe założenia programu realizowanego przez tego potomka rodu julijskiego w okresie sprawowania samodzielnych rządów, tj. od 27 r. p.n.e. aż do jego śmierci w 14 r. n.e.¹² Dla badaczy historii antycznego Rzymu szczególnie ważny jest szereg podjętych przez Augusta działań, które, wedle opinii współczesnych, miały dokonać trwałych zmian w świadomości mieszkańców imperium, zapewnić im poczucie spokoju i bezpieczeństwa oraz przekonać obywateli do słuszności podejmowanych przez cesarza decyzji politycznych. Ten rozległy program polityczny, oparty w dużej mierze na realizacji pewnych utrwalonych w tradycji rzymskiej idei, stał się dla Augusta sposobem na legitymizację władzy i ugruntowanie swojej dominującej pozycji w państwie. Ze względu na złożoność koncepcji politycznej princepsa, zwróć uwagę na zaledwie kilka jej aspektów związanych z przejściem przez niego władzy i restytucją wartości naczelnych dla mieszkańców imperium, dzięki którym mógł oddziaływać na społeczeństwo, pobudzając w obywatelach pamięć o przeszłości i wykazując jej związki z „epoką augustowską”.

¹² Biografia Oktawiana-Augusta i zagadnienia związane z okresem jego rządów budzą powszechne zainteresowanie. Kwestie te wielokrotnie były przedmiotem analiz o charakterze naukowym, sam życiorys władcy był zaś często wykorzystywany w literaturze popularnej. Sam princeps uwiecznił swoją osobę w dziele *Res Gestae Divi Augusti*, zob. *Res Gestae Divi Augusti*, przeł. S. Łoś, E. Wipszycka, [w:] *Wybór źródeł do historii starożytnej*, red. A.S. Chankowski, Warszawa 1995, s. 170-184. Biografia tego władcy została przedstawiona również przez Swetoniusza w *Żywotach Cezarów*, zob. G. Swetoniusz Trankwillus, *Boski August*, [w:] *Idem, Żywoty Cezarów*, przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004. Stała się również przedmiotem różnych analiz współczesnych badaczy, zob. np. P. Sawiński, *Propaganda polityczna Oktawiana jako forma walki o władzę w Rzymie po śmierci Cezara*, [w:] *Ideologia i propaganda w starożytności*, red. L. Morawiecki, P. Berdowski, Rzeszów 2004; P. Zanker, *op. cit.* Por. również w opracowaniach popularno-naukowych: A. Krawczuk, *Cesarz August*, Wrocław 1990; P. Southern, *Oktawian August*, przeł. D. Kosińska, Warszawa 2003; R. Holland, *Oktawian August: ojciec chrześcijaństwa*, przeł. A. Kowalska, Warszawa 2005.

Oktawian-August¹³ od początku swojej obecności na arenie politycznej wykazywał zainteresowanie pozyskaniem dla siebie jak największego poparcia społecznego. Jego poczynania były dostosowywane do istniejącej sytuacji społeczno-politycznej¹⁴. Początkowo podkreślał swój silny związek z G. Juliuszem Cezarem, zarówno poprzez publiczne oddanie mu hołdu, potwierdzone m.in. w rzymskiej architekturze i mennictwie, jak i utrwalanie w świadomości Rzymian bliskiej więzi między ojcem a jego przysposobionym synem. Analizę politycznych kroków podejmowanych przez Oktawiana w celu pozyskania opinii publicznej i zapewnienia sobie naczelnej pozycji w imperium rzymskim, przeprowadził Paweł Sawiński. Spośród wielu działań podejmowanych przez Oktawiana wyróżnił: obietnicę zemsty na zabójcach Cezara, organizację igrzysk na cześć zwycięstw odnoszonych przez swego poprzednika (*ludi Victoriae Caesaris*) oraz ogłoszenie kultu „boskiego Cezara”¹⁵.

Ważne miejsce w augustowskim programie politycznym zajmowała odnowa religijna, która opierała się nie tylko na budowie nowych i renowacji istniejących świątyń, ale również wykazaniu bliskich związków między *sacrum* i *profanum*. Władca czynił to m.in. poprzez wyprowadzanie swojej genealogii rodowej od boskich przodków. Wśród rzymskiej arystokracji, już w czasach Republiki, popularny był zwyczaj wskazywania protoplasty własnego rodu spośród greckich bogów i herosów. Do najpopularniejszych mitycznych praprzodków, którzy dali początek fikcyjnym drzewom genealogicznym Rzymian, należeli m.in. Herkules, Odyseusz czy Ewander¹⁶. W okresie schyłkowej Republiki praktyka wyprowadzania genealogii rodów od wielkich herosów upowszechniła się również w kręgu przedstawicieli ówczesnej elity politycznej. Wówczas to m.in. Juliusz Cezar sięgnął po mitologiczne argumenty, by uzasadnić swoje pretensje do wysokiej pozycji politycznej. Poprzez takie działania, jego ród – *gens Iulia* – jako bliski bogom (i od nich się wywodzący) zyskiwał na znaczeniu¹⁷. Boskie pochodzenie

¹³ Używam tego „imienia”, obejmując nim postać princepsa także we wcześniejszych latach jego kariery, zatem przed 27 r. p.n.e. Zdaje sobie sprawę ze sztuczności tego zabiegu. Warto przypomnieć, że Oktawian (Octavianus) używał wówczas imienia C. Iulius Caesar Octavianus.

¹⁴ O działaniach podejmowanych przez tego władcę w celu ugruntowania swojej pozycji wśród Rzymian pisał Lechosław Olszewski. Por. *August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*, [w:] *August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*, red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziolkowski, Poznań-Gniezno 2016, s. 17-44.

¹⁵ P. Sawiński, *op. cit.*, s. 307-312. Por. również szeroko na temat wykorzystywania postaci Cezara przez ówczesnych polityków i pretendentów do władzy – M. Milczanowski, *Kult boskiego Cezara w polityce propagandowej Oktawiana*, [w:] *Społeczeństwo i religia w świecie antycznym*, red. P. Wojciechowski, Sz. Olszaniec, Toruń 2010, s. 193-206; *Idem*, *W cieniu boskiego Juliusza. Imię Cezara w propagandzie u schyłku Republiki*, Kraków 2013.

¹⁶ Analizą tej praktyki genealogicznej zajmował się Timothy Peter Wiseman, prezentując mityczną genezę niektórych rzymskich rodów z czasów późnej Republiki. Por. T.P. Wiseman, *Legendary Genealogies in Late-Republican Rome*, „Greece & Rome” 1974, vol. 21, s.153-164.

¹⁷ Wnikliwej analizie *gens Iulia* i roli mitu trojańskiego w dynastii julijskiej, którą reprezentował również August, dokonała Dorota Dutkiewicz. Por. D. Dutkiewicz, *Mit trojański a „gens Iulia”*, [w:] *Świat*

przedstawiciela danego rodu niewątpliwie legitymowało jego prawo do zarządzania państwem, czyniąc niemal wybrańcem, predestynowanym do pełnienia swojej roli. Z tych właśnie przyczyn mityczna genealogia stała się także ważnym elementem programu politycznego Augusta.

Uzupełnieniem założeń programowych Augusta miały być: rozpowszechnienie wśród poddanych naczelnej idei pokoju (*pax*)¹⁸ oraz odnowa obyczajów realizowana poprzez przywrócenie znaczenia podstawowych cnót moralnych jak: *pietas*, *virtus*, *iustitia*, i *clementia*, które obrazowano w osobach i czynach wielu mitycznych lub historycznych postaci, szczególnie ważnych dla samego Augusta¹⁹. Do rozpropagowania wspomnianych idei, cesarz wykorzystał wiele bliskich swym obywatelom wzorców osobowych. Większość z nich, po okresie zapomnienia, powróciła do łask, by w nowej rzeczywistości politycznej stanowić element łączący w założeniu wszystkich obywateli, budujący poczucie ich wartości²⁰. W tym celu wykorzystano m.in. mit o Eneaszu, uciekinierze z płonącej Troi, który po wielu trudach podróży przybywa do Italii i osiedla się w Lacjum, dając tym samym podwaliny pod powstanie późniejszego Rzymu.

Postać Eneasz, trojańskiego herosa, wywodzi się z literatury greckiej. W *Iliadzie* Homera, bohater ten jest przedstawiany jako jeden z dzielnych wojowników, biorących udział w licznych scenach bitewnych. Mimo zdolności na polu walki, bohater ten jest w dziele Homera postacią drugorzędną. Zapowiedź jego wielkości pojawia się w XX księdze eposu, kiedy to Posejdon opowiada bogom przyszłe losy Eneasz i jego potomstwa, wskazując, że ów bohater i jego następcy będą sprawowali władzę²¹. John A. Brinckman, odtwarzając genezę mitu o Eneasz w literaturze rzymskiej z czasów Augusta, poszukiwał związków między popularnością tej opowieści a kultem Afrodyty, którą uznawano za matkę Eneasz. Brinckman twierdził, że popularność tej bogini w rejonie Morza Śródziemnego wpłynęła na rozpowszechnienie sylwetki mitycznego Eneasz²². Zdaniem Brinckmana pierwsze wzmianki o walecznym Trojańczyku pojawiły się na gruncie rzymskim ok. III w. p.n.e²³. Losy Eneasz szybko stały się częścią

starożytny. Państwo i społeczeństwo, red. R. Kulesza et al., Warszawa 2013, s. 248-262.

¹⁸ O idei pokoju w czasach pryncypatu pisała m.in. Hannah Cornwell. Por. H. Cornwell, *Pax and the Politics of Peace: Republic to Principate*, Oxford 2017, s. 160-200.

¹⁹ M. Zagórski, *Bogowie mieszkają na Palatynie. Oktawian August i jego program ideowy w „Metamorfozach” Owidiusza*, Kraków 2006, s. 212.

²⁰ Walter Donlan zwrócił uwagę na przyczyny atrakcyjności postaci Eneasz i Romulusa wśród Rzymian oraz mechanizm utrwalania tych wzorców osobowych w różnych okresach historii Rzymu. W. Donlan, *The Foundation Legends of Rome: An Example of Dynamic Process*, „The Classical World” 1970, vol. 64, no. 4, s. 109-114.

²¹ Hom. II, XX, 164-179.

²² Por. J.A. Brinckman, *The Foundation Legends in Vergil*, „The Classical Journal” Oct. 1958, vol. 54, no. 1, s. 26-29.

²³ Autor wskazuje, że wizerunek Eneasz na gruncie rzymskim został wykreowany dzięki takim twórcom jak: Gnejusz Newiusz, Kwintus Ennius czy Kwintus Fabiusz Piktór. Por. *Ibidem*, s. 29-33.

rzymskiej tradycji. Dowodem na to może być fakt, że już w czasie wojny z Kartaginą Rzymianie uzasadniali podbój, powołując się na związki genealogiczne z mitycznym Trojańczykiem²⁴. Prawdziwą popularność Eneasza i jego ród zyskali jednak w okresie rządów G. Juliusza Cezara, który uznając syna herosa, Askaniusza (Iulusa) za swojego przodka, na nowo przywrócił w świadomości społecznej mit o trojańskim herosie. W epoce Augusta postać Eneasa stała się na gruncie rzymskim jedną z bardziej rozpoznawalnych. Mityczne losy tego bohatera, jego stosunek do bliskich i szlachetne czyny z czasem uznawano za jeden z tematów przewodnich sztuki czasów Augusta. W postaci Eneasa jak w soczewce skupiały się wartości niezbędne do egzemplifikacji niektórych założeń ideowych okresu pryncypatu. By utrwalić wśród obywateli postać mitycznego praojca Rzymian, August wykorzystał dostępne mu kanały komunikacyjne. Spośród nich na uwagę zasługuje zwłaszcza pochodząca z tego okresu twórczość literacka, która stanowiła integralną część ówczesnej kultury rzymskiej²⁵. To właśnie w literaturze epoki augustowskiej uobecnionych zostało wiele elementów mitu o Eneaszach.

Literackie obrazy Eneasa

O ile dostęp do architektury był dla wszystkich mieszkańców Rzymu jednakowy, o tyle literatura tamtych czasów miała początkowo wąski krąg odbiorców. Warto jednak zauważyć, że to właśnie w okresie augustowskim, m.in. dzięki instytucji mecenatu, twórczość literacka zaczęła zyskiwać na znaczeniu, a utwory, wielokrotnie odczytywane publicznie, zaczęły docierać do przedstawicieli niższych warstw społecznych²⁶. Nie ma co do tego wątpliwości, że wzrost znaczenia literatury miał ścisły związek z samą osobą Augusta, który wysoko cenił talent literacki współczesnych mu twórców.

Epoka rządów Augusta niejako wymagała potężnego dzieła, które z jednej strony ukazałoby obywatelom przeszłość Rzymu i jego legendę w wymiarze bohaterskim, z drugiej zaś rzuciło pełny blask na teraźniejszość państwa rzymskiego i postać jego przywódcy. Wielu twórców literatury antycznej z otoczenia samego cesarza podejmowało próby stworzenia tego rodzaju pomników literackich, czego dowodem są zachowane po dziś dzień utwory podejmujące tematykę mitycznych początków państwa rzymskiego skonfrontowanych ze „złotym wiekiem” rządów cesarza Augusta. Spośród tych, którzy sławili Rzym na kartach swych dzieł, należy wyróżnić grupę autorów, którymi otaczał się sam cesarz. Publiusz Wergiliusz Maro, Publiusz Owidiusz Naso i Kwintus Horacjusz Flakkus jako poeci z kręgu władcy wiedli prym w transformo-

²⁴ Por. H.J. Hillen, *Von Aeneas zu Romulus: die Legenden von der Gründung Roms*, Düsseldorf 2003, s. 56-98, S. Śnieżewski, *Wojna, pokój i bogowie w starożytnym Rzymie*, Kraków 2006, s. 3-72.

²⁵ Por. A.M. Seider, *Memory in Vergil's Aeneid: Creating the Past*, Cambridge 2013, s. 20-21.

²⁶ K. Kumaniecki, *Poezja rzymska na przełomie republiki i pryncypatu*, „Meander” 1953, t. 8, s. 361-374.

waniu koncepcji Augusta na grunt literacki, zyskując przy tym uznanie i szacunek panującego²⁷.

Dzieje mitycznego Eneasza były szczególnie eksploatowane w literaturze doby augustowskiej. Fundamentalnym dziełem opowiadającym o losach Eneasza, herosa, uznawanego zarówno za praojca narodu, jak i protoplastę rodu julijskiego, była w tym czasie *Eneida*, epos stworzony przez Publiusza Wergiliusza Marona. W poemacie stylizowanym na wzór homerycki²⁸ mistrz z Mantui wykreował nowy typ bohatera-herosa zrodzonego z bogini Wenus, który, oprócz godnych chwały czynów, daje się poznać jako wzór cnót moralnych i obywatelskich²⁹. To nie wizerunek Eneasza³⁰, a jego mityczne dzieje stały się dla Wergiliusza kanwą, na której zbudował obraz wielkiego cesarskiego przodka jako paralelę dla działań samego Augusta³¹. Wspomniane już boskie pochodzenie Trojańczyka, niejako przeznaczonego do swej doniosłej roli, rozpatrywano jako analogię do biografii samego cesarza, który uchodząc za potomka rodu julijskiego, uznawał za swych boskich opiekunów: Wenus Rodzicielkę i Marsa Mściciela³². Fakt, że Gajusz Juliusz Cezar, przybrany ojciec Augusta, również został uznany przez naród za boga, jeszcze bardziej podkreślił wyjątkowość jego następcy jako namaszczonego przez bogów³³. Co więcej, już w I księdze dzieła Wergilego umieszczono proroctwo stanowiące zapowiedź chwały Augusta. Wypowiedziane przez

²⁷ O Wergiliuszu i jego dziełach jako „nośnikach” treści ideowych w czasach pryncypatu pisał Stanisław Stabryła. Por. S. Stabryła, *Wergiliusz. Świat poetycki*, Warszawa 1983, s. 163-183. Niektóre aspekty programu ideowego Augusta w twórczości Owidiusza analizował Mariusz Zagórski. Por. M. Zagórski, *op. cit.*, s. 15-101. Na temat roli Horacego w transformowaniu idei politycznej Augusta na grunt literatury pisał m.in. Mieczysław Brożek. Por. M. Brożek, *Horacy w kręgu polityki Oktawiana Augusta*, „Meander” 1961, t. 16, s. 522-554.

²⁸ Alexander Kirichienko, podczas szczegółowej analizy odniesień intertekstualnych między *Eneidą* a budowlami świątynnymi z czasów Augusta, wykazał, że w wielu miejscach eposu, mistrz z Mantui dokonał parafrazy fragmentów *Iliady*, przystosowując je do zaplanowanej wcześniej koncepcji swego dzieła. A. Kirichienko, *Virgil's Augustan Temples: Image and Intertext in the „Aeneid”*, „The Journal of Roman Studies” 2013, vol. 103, s. 65-87.

²⁹ Agnes Michels po dokonaniu analizy słownictwa określającego postać Eneasza w eposie wykazała złożoność jego postaci, dostrzegając w nim zarówno te pozytywne, jak i negatywne cechy. A. Michels, *The Many Faces of Aeneas*, „The Classical Journal” Apr.-May 1997, vol. 92, no. 4, s. 399-416. Jenna Kiley poddała pod rozwagę cel, dla którego Wergiliusz wybrał właśnie Eneasza na głównego bohatera swego eposu. Autorka wysunęła tezę, jakoby poprzez czyny mitycznego Eneasza, mistrz z Mantui wytykał wady samego Augusta. J. Kiley, *Aeneas as Role Model*, „The Journal of the Core Curillum” 2005, vol. 14, s. 72-74.

³⁰ O ile w *Iliadzie* Homera odnajdziemy wiele wzmianek na temat wyglądu zewnętrznego hero-sów przedstawionych na kartach tego eposu, o tyle w treści *Eneidy* zawarto niewiele informacji, które pozwoliłyby dokonać jednoznacznej wizualizacji Eneasza. W ten sposób mistrz z Mantui pozostawił odbiorcy pole do interpretacji i przyczynił się do rozpowszechnienia rozmaitych wyobrażeń mitycznego Trojańczyka. A. Michels, *op. cit.*, s. 399-400.

³¹ Por. M. Grant, *Mity rzymskie*, przeł. Z. Kubiak, Warszawa 1993, s. 64-112.

³² P. Zanker, *op. cit.*, s. 188-189.

³³ Zdaniem Stefana Weinstocka już za czasów panowania Juliusza Cezara powszechnie znana była historia opowiadana przez Atię, matkę Oktawiana, na temat jego poczęcia, które miało nastąpić w świątyni Apollina. Według niej Atia zasnęła podczas nocnej służby i kiedy spała, bóg Apollo pod postacią

Jowisza słowa o potomku Julusa-Askaniusza, który sięgnie gwiazd i założy światowe imperium „pokoju i pobożności”³⁴, wprowadzają do utworu postać cesarza i stanowią bezpośrednią aluzję do czasów współczesnych autorowi *Eneidy*³⁵. Wspomniane proroctwo Jowisza nie tylko zapowiada, że August zaprowadzi pokój w Rzymie i dostąpi nieskończonej chwały, ale mówi również o tym, że władca zostanie uznany za boga³⁶.

Godny uwagi wydaje się również przedstawiony w eposie Wergilego stosunek Eneasza do swego ojca Anchizesa. Kochający i troskliwy syn postanawia, mimo wyrażonych sprzeciwów ojca, za wszelką cenę uratować go z płonącej Troi i zabrać ze sobą do miejsca przeznaczenia. Oddanie i szacunek, jakimi Eneasza darzy rodziciela przypomina relację Augusta z Juliuszem Cezarem, którą potwierdza kult „boskiego Juliusza” wyrażony również w architekturze epoki Augusta³⁷. Nieprzypadkowo w księdze VI poematu to właśnie duch zmarłego ojca wskazuje Eneasza w podziemiu duszę „Augustusa, syna Boskiego”, który to: „Złote Wieki odnowi w Lacjum”³⁸. Przedstawiając sylwetkę Augusta, Anchizes zaburza chronologiczną kolejność rzymskich władców. Cesarz ten zostaje umieszczony między Romulusem a Numą Pompiliuszem, co może wskazywać na fakt, że działania podejmowane przez Augusta stanowią połączenie postaw obu legendarnych władców³⁹. W księdze tej Wergiliusz ponownie sytuuje cesarza między bogami, wykazując, iż jest synem deifikowanego Cezara, nazywa go ten potomkiem Saturna⁴⁰. To kolejne już proroctwo nie jest jedyną aluzją do zasług Augusta na polu rozwoju rzymskiej potęgi i chwały.

Innym, wyraźnym przykładem analogii między losami Augusta a Eneasza może być, ukazany w VIII księdze eposu, opis wykutej przez Wulkana tarczy Eneasza, na której znajdują się dwa obrazy przedstawiające Augusta. Pierwszy z nich ukazuje go jako mężnego wojownika spod Akcjum, który skupia wokół siebie ojców, lud i Penaty

węza miał zbliżyć się do niej i wślizgnąć do jej ciała, by następnie się od niej oddalić. W wyniku tego zdarzenia miał się narodzić Oktawian. Por. S. Weinstock, *Divus Julius*, Oxford 1972, s. 14, 304-305.

³⁴ Verg. Aen. 1.254-296.

³⁵ Zagadnienie „boskości” Augusta w literaturze okresu pryncypatu podejmowano wielokrotnie. Por. D. Pietrusiński, *Koncepcja apoteozy Augusta w poematach Wergiliusza*, „Eos” 1972, R. 60, s. 269-283; S.A. Snieżewski, *Problem boskości w Oktawiana-Augusta w poezji augustowskiej*, Kraków 1993.

³⁶ Verg. Aen. 1.257-296; Sabine Grebe, analizując proroctwo Jowisza, zwróciła uwagę na słowo *Caesar*, którym określa się przedstawionego w *Eneidzie* władcę. Autorka odrzuciła możliwość, jakoby w eposie była mowa o G. Juliuszu Cezarze, uznając, że zawarta w tekście niejednoznaczność ma dowodzić jedynie tego, że następca Cezara kontynuuje politykę swojego poprzednika. Por. S. Grebe, *Augustus' Divine Authority and Vergil's Aeneid*, „Vergilius” 2004, vol. 50, s. 47-50.

³⁷ W 42 r. p.n.e. Oktawian zainicjował budowę świątyni na cześć Juliusza Cezara. Świątynia Boskiego Juliusza stała na Forum Romanum, a jej poświęcenie odbyło się w 18 r. n.e. Por. M. Milczanowski, *W cieniu boskiego Juliusza...*, s. 155-157; P. Zanker, *op. cit.*, s. 85-87.

³⁸ Verg. Aen. 6.756-800.

³⁹ Sabine Grebe twierdziła, że Augusta łączy z Romulusem kwestia „odnowienia Rzymu”, z Numą Pompiliuszem zaś zwrot ku odnowie rzymskiej religii. Por. S. Grebe, *op. cit.*, s. 50.

⁴⁰ Verg. Aen. 6.791-805.

do walki ze wspólnym wrogiem⁴¹. W drugim ujęciu widzimy już Augusta jako triumfatora, który, po odniesionym zwycięstwie, ślubuje bogom Italii wzniesienie licznych świątyń i składa im ofiary⁴². Wspomniana tu cesarska pobożność i godne podziwu męstwo przybliżają postać princepsa do losów mitycznego praojca Rzymian, dając mu tym samym gwarancję, że osiągnie boskość dzięki swoim szlachetnym czynom.

Postać Eneasza przedstawiona w eposie Wergiliusza nie jest jednoznaczna i ulega przemianom⁴³. Początkowo heros ten boryka się z przeciwnościami losu, które próbuje przezwyciężyć wyłącznie dzięki swej niebywalej mocy. Dopiero w miarę upływu czasu, bohater zdaje się panować nad swoim losem, postępując przy tym w sposób mądry i szlachetny. Za moment zwrotny w dziejach Eneasza uznaje się spotkanie bohatera z duchem ojca, Anchizesa, po którym w życiu dzielnego Trojańczyka zwyciężają cnoty⁴⁴.

Wzmianki o dziejach Eneasza i legendarnych początkach Rzymu odnajdziemy także w *Metamorfozach* Owidiusza⁴⁵. O ile jednak w *Eneidzie* losy głównego bohatera stanowiły motyw przewodni i zasadniczą treść akcji poematu, o tyle dla Mistrza z Sulmony miały one jedynie charakter anegdotyczny. W tym mocno ograniczonym, w stosunku do treści *Eneidy*, opisie tułaczki Eneasza, Owidiusz skupił się na osobistej historii bohatera, pomijając tak podkreślane przez Wergilego cnoty męstwa i pobożności⁴⁶. Pozbawiając Eneasza cech indywidualnych, wyjątkowych, nie odebrał mu jednak autor boskiego pochodzenia, które niemal obliguje go do wielkich czynów. Z tego właśnie powodu w Owidiuszowym poemacie Trojańczyk to jedna z postaci, które dostały apoteozy⁴⁷. Ta gloryfikacja mitycznego przodka rodu julijskiego niejako implikuje apoteozę samego Augusta⁴⁸, która w myśl *Metamorfoz* nie wynika z jego

⁴¹ *Ibidem*, 8.668-683.

⁴² *Ibidem*, 8.703-730. Por. R.D. Williams, *The Shield of Aeneas*, „Vergilius” 1981, 27, s. 8-11; H.C.R. Vella, *Vergil's Aeneid VIII and the Shield of Aeneas: recurrent topic and cyclic structures*, „Studia Humaniora Tartuensia” 2004, 5.A.1, s. 1-17.

⁴³ Na temat przemian, którym podlega wykreowany przez Wergiliusza Eneasza pisali m.in. John Christopher Mackie czy Mary Claritta Mudloff. Por. J.Ch. Mackie, *Speech and narrative: characterisation techniques in the „Aeneid”*, Glasgow 1984; M.C. Mudloff, *The Characterization in the „Aeneid” of Virgil*, Chicago 1943.

⁴⁴ Therese Fuhrer twierdziła, że wizerunek Eneasza przedstawiony w ks. I-VI eposu Wergilego dopiero w połączeniu z obrazem tego herosa wykreowanym w ks. VII-XII daje kompletny, skończony portret mitycznego Trojańczyka. Por. T. Fuhrer, *Aeneas: A Study in Character Development*, „Greece & Rome” Apr. 1989, vol. 36, no. 1, s. 63-64.

⁴⁵ S. Stabryła, *Owidiusz*, Kraków 1989.

⁴⁶ Znamienny jest tu sposób, w jaki Owidiusz wprowadza postać Eneasza do swojego dzieła. Czyni to w księdze XIII *Metamorfoz*, poświęcając mu jedno zdanie, w którym przedstawia Trojańczyka przy okazji opowieści o upadku jego ojczyzny, zob. Ov. Met. 13.335. Mariusz Zagórski zauważa, że temu samemu epizodowi Wergiliusz poświęcił w *Eneidzie* aż 804 wersy. Por. M. Zagórski, *op. cit.*, s. 212.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Wnikliwej analizy postaci Augusta w *Metamorfozach* Owidiusza dokonał Stanisław Antoni Śnieżewski. Por. S. A. Śnieżewski, *Owidiusz i August w świetle „Metamorfoz”*, „Meander” 1988, t. 43,

dokonań, a właśnie z powodu boskiego pochodzenia⁴⁹. Tak przedstawiona apoteoza władcy była przedmiotem analiz stopnia realizacji myśli augustowskiej zawartej w *Metamorfozach*⁵⁰. Karl Galinsky dokonał zestawienia działań politycznych Augusta z fragmentami poematu Owidiusza, wykazując kluczową analogię, opartą na motywie „przemiany” jako najważniejszym „aspekcie epoki augustowskiej”⁵¹.

Do burzliwych losów trojańskiego tułacza nawiązuje również Horacy w pieśni wiekowej (*carmen saeculare*)⁵² powstałej, by uświetnić obchody święta początku „złotego wieku” (*ludi saeculares*)⁵³. W utworze tym przywołano postać Eneasza, który uciekając z płonącej ojczyzny, wraz ze swym trojańskim zastępem, przybija do etruskich brzegów. W tej dramatycznej chwili mityczny heros, słynący z męstwa, nie wyzbywa się swej pobożności. Postanawia, oprócz siebie i swoich „druhów”, ocalić również Lary, bóstwa opiekuńcze, które przynosi ze sobą do nowej ojczyzny. W przekładzie tej pieśni autorstwa Mieczysława Brożka czytamy:

[...] Jeśli Rzym dziełem, bogowie jest waszym, / Jeśli trojański zastęp z Eneaszem / Na brzeg etruski rozkazom poddany, / Został zagnany – / Który, gdy ujrzał ojczyzny pożogę, / Lary ocalił i siebie i w drogę / Z druhami ruszył, lecz w szczęśliwe strony, / Niż gród rzucony [...] ⁵⁴.

Przedstawienie postaci Trojańczyka stanowi w pieśni Horacego jedynie pretekst do wykazania genealogii Augusta jako „wnuka” Anchizesa, który zdaniem poety, podobnie jak Eneas, słynie ze swego męstwa i szlachetności. Ta osobowa analogia i bezpośrednie

s. 397-409. Por. również syntetycznie o kulcie panującego w tradycji cesarskiej. Problematyką tą zajmował się m.in. J. P. Martin, który przedstawił mechanizmy wprowadzania i funkcjonowania kultu władcy ze szczególnym uwzględnieniem Cezara, poprzednika pierwszego cesarza, i samego Augusta. J. P. Martin, *Kult panującego w cesarstwie rzymskim*, przeł. L. Mrozewicz, „Xenia Posnaniensis”, red. L. Mrozewicz, S. Zawadzki, Poznań 1996.

⁴⁹ Owidiusz odwołał się również do genealogii Augusta, pisząc o jego wyborze na urząd kapłański w 12 r. p.n.e. Por. Ov. Fast. 3.419-428.

⁵⁰ Polemika na temat „augustowskiego” charakteru *Metamorfoz* została streszczona przez Mariusza Zagórskiego. Por. M. Zagórski, *op. cit.*, s. 45-48.

⁵¹ K. Galinsky, *Ovid, s Metamorphoses and Augustan Cultural Tematics*, [w:] Ph. Hardie, A. Barchiesi, S. Hinds (ed.) *Ovidian Transformations, Essays on the „Metamorphoses” and its Reception*, Cambridge 1999, s. 103-111.

⁵² Na życzenie Augusta, Horacy skomponował podniosłą pieśń religijno-patriotyczną, odśpiewaną podczas *ludi saeculares*, z okazji upływu kolejnego stulecia, które zbiegało się z dziesiątą rocznicą obdarcia Oktawiana przydomkiem August. Zob. Hor. Carm. Saec. 1-77. Por. Kwintus Horacjusz Flakkus, *Carmen saeculare*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. 1, *Ody i epody*, tekst łac. do druku przygot., wyboru przekładów dokonał, przedmową, życiorysem poety, wersyfikacją i komentarzem opatrzył O. Jurewicz, Wrocław 1986, s. 372.

⁵³ Wnikliwej analizy roku święta wiekowego, czy 17 r. p.n.e. dokonała Monika Anna Kubiacyk. Por. M.A. Kubiacyk, „*Carmen saeculare*” Horacego a program ideowy Oktawiana Augusta, „Scripta Minora” 2014, t. 9, s. 12; *eadem*, *Przestrzenie rytualne „ludi saeculares” Augusta*, [w:] *August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego...*, s. 121-132.

⁵⁴ Zob. Hor. Carm. Saec. 37-52. Por. Kwintus Horacjusz Flakkus, *Carmen saeculare*, [w:] *Dzieła wszystkie*, t. 1, *Ody i epody*..., s. 376.

odniesienie się do pierwszych działań mitycznego herosa na polu założycielskim, prezentowane w wyjątkowej chwili świętowania „nowego początku” państwa rzymskiego, może być postrzegana jako realizacja programu ideowego Augusta, utrwalająca przy tym pamięć o mitycznej genezie wielkiego imperium⁵⁵.

Przywołane powyżej przykłady stanowią najbardziej reprezentatywną grupę realizacji założeń ideologicznych władcy na gruncie literatury okresu augustowskiego⁵⁶. Przedstawione w nich wizerunki Eneaszu łączą postawione przez poetów założenia: opiewania w swych utworach jego postaci, wartości, którymi miał się kierować i doniosłych czynów, zwłaszcza tych związanych z początkami rzymskiej państwowości. Mityczny Trojańczyk, będący uosobieniem męstwa i pobożności, w przedstawionych przykładach, jawi się również jako kochający i oddany swemu ojcu syn, który w tragicznej chwili upadku Troi ratuje nie tylko siebie i bliskich, ale również bóstwa religijne, które szczęśliwie prowadzą go do przeznaczonej mu nowej ojczyzny, Lacjum, gdzie Eneasz wciela się w rolę praojca nowej wspólnoty. Takie przedstawienie mitycznego praprzodka w zestawieniu z sylwetką Augusta było szczególnie istotne dla tego cesarza, który, m.in. poprzez literaturę, pragnął kształtować w mieszkańcach imperium wizję „nowego początku” Rzymu przypadającego na samodzielne rządy przybranego syna „boskiego Juliusza”.

Bibliografia

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2015.
- August i Rzym: pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*, red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziółkowski, Poznań-Gnieszno 2016.
- Augustus: from Republic to Empire*, ed. by G. Bąkowska-Czerner, J. Bodzek, Oxford 2017.
- P. Berdowski, *Pietas erga patriam: ideology and politics in Rome in the early first century BC: the evidence from coins and glandes inscriptae*, [w:] *Within the circle of ancient ideas and virtues: studies in honour of professor Maria Dzielska*, ed. K. Twardowska et al., Kraków 2014, s. 143-160.
- Brożek M., *Horacy w kręgu polityki Oktawiana Augusta*, „Meander” 1961, t. 16, s. 522-554.
- Donlan W., *The Foundation Legends of Rome: An Example of Dynamic Process*, „The Classical World” 1970, 64, 4, s. 109-114.
- Dutkiewicz D., *Mit trojański a „gens Julia”*, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. Kulesza et al., Warszawa 2013, s. 248-262.
- T. Fuhrer, *Aeneas: A Study in Character Development*, „Greece & Rome” Apr. 1989, vol. 36, no.1, s. 63-69.
- Galinsky K., *Aeneas, Sicily and Rome*, Princeton 1969.
- Galinsky K., *Augustan Culture*, Princeton 1996.

⁵⁵ W twórczości poetyckiej Horacego, odnaleźć można wiele odniesień do współczesnej temu twórcy sytuacji politycznej, jak również liczne aluzje dotyczące założeń ideowych realizowanych w okresie rządów Augusta. Por. M. Swoboda, *Poezja Horacego jako wyraz poglądów i stosunku do rzeczywistości*, „Meander” 1972, t. 27, s. 110-130.

⁵⁶ Por. P. White, *Promised verse: poetry in the society of Augustan Rome*, Cambridge 1993, s. 64-95.

- Galinsky K., *Ovid's Metamorphoses and Augustan Cultural Tematics*, [w:] *Ovidian Transformations, Essays on the „Metamorphoses” and its Reception*, ed. Ph. Hardie, A. Barchiesi, S. Hinds, Cambridge 1999, s. 103-111.
- Grant M., *Mity rzymskie*, przeł. Z. Kubiak, Warszawa 1993.
- Grebe S., *Augustus' Divine Authority and Vergil's Aeneid*, „Vergilius (1959-)” 2004, vol. 50, s. 35-62.
- Hillen J.H., *Von Aeneas zu Romulus: die Legenden von der Gründung Roms*, Düsseldorf 2003.
- Holland R., *Oktawian August: ojciec chrzestny Europy*, przeł. A. Kowalska, Warszawa 2005.
- J.P. Holliday, *The Origins of Roman Historical Commemoration in the Visual Arts*, Cambridge 2002.
- Kiley J., *Aeneas as Role Model*, „The Journal of the Core Curriculum” 2005, vol. 14, s. 72-74.
- Kirichienko A., *Virgil's Augustan Temples: Image and Intertext in the „Aeneid”*, „The Journal of Roman Studies” 2013, vol. 103, s. 65-87.
- Kluczek A.A., *Aeneas Anchisiades I Pii Fratres. Kilka uwag o kształtowaniu się wizerunku Eneasa w mienictwie rzymskim*, „Studia Europae Gnesnensia” 2017, 15, s. 53-74.
- Kluczek A.A., *Faces of Aeneas. Representation on roman coins and medallions*, „Studia Ceranea” 2016, nr 6, s. 295-321.
- Krawczuk A., *Cesarz August*, Wrocław 1990.
- Kubiacyk A.M., „*Carmen saeculare*” Horacego a program ideowy Oktawiana Augusta, „Scripta Minora” 2014, 9, s. 10-171.
- Kumaniecki K., *Poezja rzymska na przełomie republiki i pryncypatu*, „Meander”, 1953, t. 8, s. 361-374.
- Lamp K., *The „Ara Pacis Augustae”: Visual Rhetoric in Augustus' Principate*, „Rhetoric Society Quarterly”, vol. 39, no. 1, Jan. 2009.
- Mackie Ch.J., *Speech and narrative: characterisation techniques in the „Aeneid”*, Glasgow 1984.
- Martin P.J., *Kult panującego w cesarstwie rzymskim*, przeł. L. Mrozewicz, „Xenia Posnaniensia”, red. L. Mrozewicz, S. Zawadzki, Poznań 1996.
- Michels A., *The Many Faces of Aeneas*, „The Classical Journal” Apr.-May 1997, vol. 92, no. 4, s. 399-416.
- Milczanowski M., *Kult boskiego Cezara w polityce propagandowej Oktawiana*, [w:] *Spółczesność i religia w świecie antycznym*, red. P. Wojciechowski, Sz. Olszaniec, Toruń 2010.
- Milczanowski M., *W cieniu boskiego Juliusza. Imię Cezara w propagandzie u schyłku Republiki*, Kraków 2013.
- Mudloff C. M., *The Characterization in the „Aeneid” of Virgil*, Chicago 1943.
- Pietrusiński D., *Koncepcja apoteozy Augusta w poematach Wergiliusza*, „Eos” 1972, R. 60, s. 269-283.
- Rehak P., *Aeneas or Numa? Rethinking the Meaning of the Ara Pacis Augustae*, „The Art Bulletin” Jun. 2001, vol. 83, no. 2, s. 190-208.
- Richardson L., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore 1992.
- Rossini O., *Ara Pacis*, Milan 2006.
- Ryberg S.I., *Rites of the State Religion in Roman Art*, [w:] *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 22, Michigan 1955.
- Sadurska A., *Archeologia starożytnego Rzymu*, cz. III, Warszawa 1969.
- Sadurska A., *Les Tables Iliques*, Warszawa 1964.
- Sawiński P., *Propaganda polityczna Oktawiana jako forma walki o władzę w Rzymie po śmierci Cezara*, [w:] *Ideologia i propaganda w starożytności*, red. L. Morawiecki, P. Berdowski, Rzeszów 2004, s. 307-312.
- Seider M.A., *Memory in Vergil's Aeneid: Creating the Past*, Cambridge 2013.
- Southern P., *Oktawian August*, przeł. D. Kosińska, Warszawa 2003.
- Stabryła S., *Owidiusz*, Kraków 1989.
- Stabryła S., *Wergiliusz. Świat poetycki*, Wrocław 1983.
- Swoboda M., *Poezja Horacego jako wyraz poglądów i stosunku do rzeczywistości*, „Meander” 1972, t. 27, s. 110-130.
- Śnieżewski A.S., *Owidiusz i August w świetle „Metamorfóz”*, „Meander” 1988, t. 43, s. 397-409.

- Śnieżewski A.S., *Problem boskości w Oktawiana-Augusta w poezji augustowskiej*, Kraków 1993.
- Vella R.C.H., *Vergil's Aeneid VIII and the Shield of Aeneas: recurrent topic and cyclic structures*, „Studia Humaniora Tartuensia” 2004, 5.A.1., s. 1-17.
- Weinstock S., *Divus Julius*. Oxford 1972.
- White P., *Promised verse: poetry in the society of Augustan Rome*, Cambridge 1993.
- Williams D.R., *The Shield of Aeneas*, „Vergilius” 1981, 27, s. 8-11.
- Wiseman P.T., *Legendary Genealogies in Late-Republican Rome*, „Greece & Rome” 1974, vol. 21, s.153-164.
- Zagórski M., *Bogowie mieszkają na Palatynie. Oktawian August i jego program ideowy w „Metamorfozach” Owidiusza*, Kraków 2006.
- Zanker P., *August i potęga obrazów*, przeł. L. Olszewski, Poznań 1999.

„PATER AENEAS, ROMANAE STIRPIS ORIGO...”.

MIT O ENEASZU I JEGO OBECNOŚĆ W LITERATURZE EPOKI AUGUSTA

Streszczenie

Artykuł skupia się na recepcji mitu o Eneaszu jako ojcu narodu rzymskiego w literaturze epoki Augusta. Zagadnienie opracowano, opierając się na analizie wybranego materiału źródłowego, wytworzonego w epoce augustowskiej. Szczególną uwagę zwrócono na reprezentatywne przykłady wykorzystania opowieści o Eneaszu w literaturze, celem określenia roli i funkcji Trojańczyka w programie politycznym Augusta.

Słowa kluczowe: epoka augustowska, Eneasz, *Eneida*, ojciec narodu

„PATER AENEAS, ROMANAE STIRPIS ORIGO...”.

THE MYTH OF AENEAS AND HIS PRESENCE IN THE LITERATURE
OF THE AGE OF AUGUSTUS

Summary

The article focuses on the reception of the myth about Aeneas as the father of the Roman nation in the literature of the Augustus age. The issue was developed based on the analysis of a selected source material produced in the Augustan age. Particular attention was paid to representative examples, which use the story of Aeneas in literature, in order to define the role and functions of the Trojan in the political program of Augustus.

Keywords: Augustus age, Aeneas, *Aeneid*, father of the Roman nation

Victoria Győri

King's College London/Institute of Classical Studies, London

GRECO-ROMAN PRECEDENTS ON CONFEDERATE CURRENCY

Introduction

"Lines on a Confederate Note" – Major Sidney A. Jonas¹

Representing nothing on God's earth now,
And naught in the waters below it;
As the pledge of a nation that's dead and gone,
Keep it, dear friend, and show it.
Show it to those who will lend an ear,
To the tale that this trifle can tell,
Of Liberty born of the patriot's dream,
Of a storm-cradled nation that fell.
Too poor to possess the precious ores,
And too much of a stranger to borrow,
We issued today our promise to pay,
And hoped to redeem on the morrow.
The days rolled by and weeks became years,
But our coffers were empty still;
Coin was so rare that the treasury'd quake
If a dollar should drop in the till.
But the faith that was in us was strong, indeed,
And our poverty well we discerned,
And this little check represented the pay
That our suffering veterans earned.
We knew it had hardly a value in gold,
Yet as gold each soldier received it;
It gazed in our eyes with a promise to pay,
And each Southern patriot believed it.
But our boys thought little of price or of pay,
Or of bills that were overdue;
We knew if it bought us our bread today,
'Twas the best our poor country could do.

¹ Following General J.E. Johnston's April 1865 surrender of his forces in North Carolina, Major Sidney Alroy Jonas penned these verses on the back of a half-printed \$500 Confederate bill at the request of a young Northern woman who wanted to take the bill home with her as a souvenir.

Keep it, it tells all our history o'er,
 From the birth of our dream to its last;
 Modest, and born of the Angel Hope,
 Like our hope of success, it passed.

The Old South took pride in its knowledge and admiration of classical antiquity. It modelled itself upon the so-called “southern slave states” of Greece and Rome; that is, the Southern Confederacy emulated and glorified all aspects of the Greco-Roman world’s agrarian culture, particularly its institution of slavery. One of the best ways to exemplify these classical influences on the South is to examine the currency issued by the Treasury of the Confederate States of America from 1861 to 1865. The iconographic programme of both Confederate banknotes and coinage promoted a “justified Sothern cause” and specifically employed Greco-Roman themes related to agriculture and allegorical divinities and personifications (especially from 1861 to 1862), such as the figures of Liberty, Ceres, Minerva, Hope, and Justice. In the Roman Republican period, virtues were honored and advertised on behalf of the public of the Roman *res publica* (i.e. commonwealth). From the period of Augustus and Tiberius’ reigns onwards, Rome expressed the interdependence of certain virtues of the Roman *res publica* on the virtues of the Princeps and the imperial family (e.g. the continued health and safety of the imperial family was necessary for the permanence of the Roman commonwealth). In much the same way, the depiction of classical virtues on Confederate currency provides a traditional, and rather divine, approval of the Southern system (e.g. slavery was essential to the prosperity of the South). Thus, I argue that the Southern Confederacy legitimized its “way of life” by adhering to and publicizing a set standard of virtues. This is best reflected in the currency of the early years of the Civil War. The concept of celebrating and promoting a so-called “cult of virtues” clearly had its roots in the Greco-Roman world, and these Confederate banknotes and coins reflect these origins.

The Old South and the classical tradition

the character of the Southern aristocracy was deeply influenced by classical antiquity – from the curriculum of Southern schools, the ideal of Greek democracy, the justification of slavery, and to the values of Southern politicians and military generals. J.D. B. DeBow, the first editor of DeBow’s Review (a widely circulated magazine in the South from 1846 to 1884), wrote that the “Southern slave states of Greece and Rome had given to the world all the civilization, arts, literature, laws, and government which antiquity offered”². Classical studies was essential to the core educational curriculum

² DeBow 1851: 681.

in the South. For instance, in 1844, Samuel K. Talmage, president of Oglethorpe University in Georgia, believed that the proposed abandonment of teaching Greek and Latin was “one of the most *alarming literary heresies* of the age.”³ Philip Lindsley, president of the University of Nashville from 1824 to 1850, criticized the lack of good Greek teachers – “Our country is filled to overflowing with adventurous *Greeklings*. But where are our Grecians?”⁴ As the sectional controversy (i.e. the division between the Northern and South based on various political, economic, and social issues such as slavery) began to grow in momentum from the 1820s and 1830s onwards, the South supported their institutions (e.g. slavery), governmental policies, and desire for secession through *exempla* from Greco-Roman history.

The South made a geographical comparison between its own climate and that of Greece and Rome – Senator Thomas L. Clingman of North Carolina remarked that “Greece and Rome too, were lands of the olive, vine, and the fig tree... and possessed temperatures as high as our own”⁵. Southerners felt a bond between themselves and the Greco-Romans on account of their pursuit of agriculture as the noblest occupation. They admired how leading figures of the Roman Republic, such as Cincinnatus, “devoted their leisure from cares of the State to the culture of the soil”⁶. Richard observes that Sparta and Rome, in contrast to their commercial adversaries, Athens and Carthage, “produced virtue, the agricultural life by fostering frugality, temperance, independence, the balanced constitution by encouraging moderation, cooperation, and compromise. The plow was both symbol and the cause of Cincinnatus’ Roman virtue”⁷. It should be noted that after the Roman civil wars of the 1st century BC, Virgil encouraged his fellow Romans to return to pastoral life (e.g. *Georgics* 2). George Fitzhugh, a Southern social theorist, concerned about Athens’ commercialism, said that “trade begat private wealth, corruption, and national weakness, and the city fell the easy and unresisting prey of the poor and hardy Macedonians.”⁸

Southerners also turned to Greece as a model for founding their own confederacy. Fitzhugh pointed out that “Grecian history, in its every page, affords instances of the almost miraculous exploits of little states or nations”⁹. Thomas R. Dew, the president of the College of William and Mary and an avid proponent of slavery, said: “It was this system of small independent state governments which so completely identified each citizen of Greece with that little body politic with which his destiny was con-

³ Talmage 1844: 16.

⁴ Halsey 1886: I.523.

⁵ Clingman 1858: 669.

⁶ Jamison 1857: 181.

⁷ Richard 2009: 85.

⁸ Fitzhugh 1858: 53.

⁹ Fitzhugh 1860: 652.

nected – which breathed into his soul that ardent patriotism.”¹⁰ Southern politicians especially admired Athens, not only as the center of Hellenic culture, but also for its form of democracy which was in contrast to the type of democracy that was developing in the Northern States. According to Southerners, Athens prospered not only because it protected property and class interests, but because only free citizens – a refined nobility – made up the electorate. In these ways, Southerners especially considered themselves to be latter-day Greeks.

The most common and well-known connection between the South and classical antiquity, however, is the institution of slavery. Southerners particularly justified the “benefits” of slavery through the works of Aristotle. For instance, in *Politics* 1.2, Aristotle writes: “The element which is able, by virtue of its intelligence, to exercise forethought is naturally a ruling and master element; the element which is able, by virtue of its bodily power, to do the physical work is a ruled element, which is naturally in a state of slavery”. In *Politics* 1.5, he writes: “Those whose function is to use the body and from whom physical labor is the most that can be expected are by nature slaves, and it is best for them, as it is for all inferior things I have mentioned, to be ruled.” John C. Calhoun and George Fitzhugh were some of Aristotle’s greatest admirers who viewed Aristotle as the founder of the proslavery cause. Fitzhugh remarked that “all the things which I thought original in me, I find in Aristotle”. Among his many writings, Fitzhugh said: “We need never have white slaves in the South, because we have black ones. Our citizens, like those of Athens and Rome, are a privileged class. We should train and educate them to deserve the privileges and to perform the duties which society confers on them... It is a distinction to be a Southerner, as it once was to be a Roman citizen”. Thomas Dew observed that “In the ancient republics, where the spirit of liberty glowed with the most intensity, the slaves were more numerous than the freedmen. Aristotle and the great men of antiquity believed slavery necessary to keep alive the spirit of freedom”¹¹.

Greco-Roman virtues on Confederate currency

at the start of the Civil War, the Confederate States of America did not see itself doomed. As Benarh points out, the Confederates’ “viewpoint was forward looking, even millennial... They expected the Confederacy to survive and thrive, and thus it was incumbent on them, as their nation’s founding generation, to determine the meaning of their independence... in making their case to the southern public, Confederate na-

¹⁰ Dew 1836: 274.

¹¹ Richard 2009: 182-193.

tionalists explicitly linked their project to the war itself [...] emphasizing the concrete wartime and future benefits to be gained from escaping northern dominance”¹². Thus, the Confederacy not only had to defend its cause (i.e. independence from the North and its institution of slavery), but also had to promote it through a widespread iconographic programme. This iconographic programme included the medium of coins and banknotes. The use of the figures of classical virtues implied that the Southern cause was not only moral, but legal. Jules d’ Hemecourt suggests that the “the clever juxtaposition of classical icons and idyllic scenes of modern involuntary servitude serves notice that the government bases its economy on slavery, and that history and heritage validate the system”. He says that the portrayal of these virtues in relation to representations of slavery implies “divine” historical justification of chattel servitude... the imposition of such classical figures suggests that the slave system was not only economically crucial but also in perfect compliance with revered tradition”¹³.

To begin with, let us examine the 1 cent and 50 cent Confederate coins minted in 1861 at the New Orleans mint. The obverse of the 1 cent coin portrays the bust of Liberty wearing a liberty cap with the legend CONFEDERATE STATES OF AMERICA and the year of the coin was issued, 1861, while the reverse depicts a wreath of corn, cotton, maple, tobacco and wheat encircling 1 CENT below which are two barrels and a bale of cotton showing “L” for Lovett (Lovett was the die engraver). The obverse of the 50 cent coin portrays Liberty seated, holding a liberty cap on pole and a shield with banner inscribed LIBERTY with thirteen stars around and 1861 in exergue while the reverse depicts a shield with seven stars with a liberty cap enclosed in a wreath of cotton and wheat with HALF DOL below (figs. 1-2). Jefferson Davis, President of the Confederate States of America, authorized this coin type – the obverse is the same as that of the standard U.S.A. half dollar (fig. 3) and the reverse replaces the legend and the standard U.S.A. half dollar eagle with this shield bearing seven stars (seven states had joined the C.S.A by 1861). There are only four specimens of this Confederate 50 cent coin. It should be noted that it was common for competing leading figures in the Roman civil wars of the first century BC to issue coins which, which on the face of it advertises their unity, in fact reveals deliberate signs of rivalry. For instance, an Octavianic coin dated to late 43 BC bears an obverse portrait of Octavian with the legend C CAESAR IMP III VIR R P C PONT(IFEX) AVG(VR) and a reverse portrait of Antony with the legend M ANTONIVS IMP III VIR R P C AVG(VR) Octavian’s superiority is subtly implied by the inclusion of both his priestly titles – *pontifex* and *augur* (fig. 4)¹⁴. Libertas was one of the most popular catchphrases

¹² Bernath 2010: 3 and 27.

¹³ d’ Hemecourt 1996: http://exhibitions.blogs.lib.lsu.edu/?page_id=707.

¹⁴ RRC 493 and 492/1.

during the period of the Roman civil wars during the first century BC – particularly with Julius Caesar, Brutus and Cassius, and Octavian. The *pileus* was first used in American coinage on the obverse of a 1793 penny which portrays the bust of liberty with the legend LIBERTY (fig. 5). The most famous Roman coin showing the *pileus* during the first century BC is Brutus’ reverse type, minted in 42 BC, which portrays the head of Brutus on the obverse and the *pileus* in between two daggers with the legend EID MAR (EIDIBUS MARTIIS – Ides of March) on the reverse (fig. 6)¹⁵. The reverse type of course refers to the assassination of Julius Caesar on March 15th, 44 BC. Brutus and Cassius considered themselves to be the “Liberators” of Julius Caesar’s “tyranny”. In his *Res Gestae*, Augustus says that he liberated the republic from the tyranny of a faction – referring to his victory over Mark Antony at the Battle of Actium in 31 BC, and an Octavianic coin was minted at Ephesus in 28 BC which depicts the head of Octavian with the legend LIBERTATIS P R VINDEX (Champion of the Liberty of the Roman People) on the obverse and the figure of Pax with the legend PAX on the reverse (fig. 7)¹⁶. It should be noted that agricultural symbols, such as wreaths and/or ears of barley, corn, and grain as well as cornucopias, representing abundance and prosperity appear throughout all of Greco-Roman coinage (e.g. an Augustan reverse type from Pergamum dated to c.27-26 BC which shows six bunched corn-ears, fig. 8)¹⁷. Let us now turn to Confederate banknotes, called Greybacks as opposed to the Greenback US dollar. These banknotes ranged in denomination from \$1000, \$500, \$50, \$20, \$10, \$ 5, \$ 2, \$1 to 50 cent. Early Confederate state dollars, from 1861-1862, depicted scenes of slaves working in the fields (images which Southerners considered to be “idyllic” – figs. 9a-c) as well as various classical virtues. After 1862, white heroes and officials began to permeate these banknotes. As mentioned earlier, at the start of the Civil War, the Confederates had hope in their cause. By the autumn of 1862, following the Battle of Antietam, the Confederate public morale was waning. Instead of depicting idealistic, abstract divinities such as Liberty and Hope, the Treasury of the C.S.A. then began to issue banknotes with portraits of white leaders – tangible representations of the South’s leadership and future – e.g. John C. Calhoun, Jefferson Davis, and Stonewall Jackson (figs. 10a-c).

Thus, classical virtues dominate Confederate banknotes from 1861 to 1862. A \$5 Confederate bill, issued from November to May of 1861-2, depicts Navigation, Commerce, Agriculture, Justice, Liberty, and Industry (fig. 11). Liberty also appears, for instance, on the \$20 (with Ceres between Navigation and Commerce), \$10 and \$5 bills (alongside a sailor (i.e. symbolizing navigation) – figs. 12a-c. To begin with,

¹⁵ RRC 508/3.

¹⁶ RIC 1² 476.

¹⁷ RIC 1² 494.

let us take the mother goddess Ceres (Demeter). Demeter, of course, was known for her motherly devotion in her pursuit to find Proserpina who was kidnapped by Hades. She is a nurturer and provider of fruits of earth. Female members of the Roman imperial family were thus generally associated with Ceres. For instance, Livia, the wife of Augustus and the mother of Tiberius was linked to Ceres. Under Tiberius, she is oftentimes seen seated with corn ears and a sceptre, such as at Thapsus (in Africa) where she is seen seated, holding a sceptre in one hand and two ears of grain over a modius with the legend CERERI AVGVSTAE (fig. 13)¹⁸. Ceres is also depicted, for instance, on a \$500 bill issued from April to July of 1861, a \$100 bill (with Proserpina) from July to October, and on a \$10 bill (with Commerce and a train) from January to December of 1862 (figs. 14a-c). It should be noted that Tellus, the Roman earth goddess, appears on a \$50 bill issued from July to October of 1861 (fig. 15). Ceres, Proserpina, and Tellus are accordingly all related to the cultivation of the soil. D'Hemecourt says "by choosing a figure representing Plenty or Agriculture the South could successfully advertise the prosperity of local trade (i.e. farming) as well as their ability to sustain themselves with locally grown produce"¹⁹. A \$10 bill issued from November to December of 1861 depicts John E. Ward, a Georgian statesman, a wagon of cotton, and a corn harvester (fig. 16).

The personifications of Navigation, Commerce and Industry alongside their various attributes (e.g. ship, canal, sailor, bales of cotton, train, railroad, workers (such as slaves picking cotton, corn harvesters, milkmaids, blacksmiths, machinist with hammer) are again all interrelated (figs. 17a-c)²⁰. They symbolize the "glorification of the purely agrarian scheme of things"²¹. Industry was, in a sense, a means to an end – i.e. a necessity for the transportation and trade of the South's agricultural produce. For instance, Doty explains that ships "carried goods from one place to another... and they carried them with economy... In time, they would be equated with Commerce itself"²².

The prospect of a prospering Southern agrarian economy through a strong Southern leadership thus explains the portrayal of Hope on some of these banknotes. To take one example, Hope is seen on a \$10 bill, issued from May to August 1862, in between two Southern statesmen, Robert M.T. Hunter (C.S.A. Secretary of State from 1861 to 1862) and C.G. Memminger (one of the founding fathers of the C.S.A. and principal author of the Provisional Constitution (1861)) – fig. 18. In a similar manner, the prosperity and *aeternitas* of the Roman people was dependent on the Roman princeps. In his

¹⁸ RPC 1 795. For further associations between Livia and Ceres, see Barrett 2002: 209-210.

¹⁹ d'Hemecourt 1996: http://exhibitions.blogs.lib.lsu.edu/?page_id=707.

²⁰ See also Figs. 9a-c.

²¹ Cash 1941: 181.

²² Doty 1998: 97.

1936 article entitled “Providentia and Aeternitas”, M.P. Charlesworth offers a general definition for providentia: “this human providentia has various aspects, but they can all be conveniently summed up in one formula – the Providentia of the princeps aims at the Aeternitas of the Roman people. This it may do by choosing an heir, by guarding against conspiracies (and so bringing Securitas), or by paternal legislation and activity whether relating to buildings, harbor-works, roads, expenditure, corn-supply, agriculture, the care of the young citizens (alimenta), or the helping of the oppressed. All these are aspects of the ruler’s kindly care for his people, all manifestations of his foresight”²³. In the Roman Republican period, virtues were celebrated and promoted on behalf of the Roman commonwealth. For instance, Rome venerated Salus Publica as the guarantor of the salvation of the state (Livy 9.43.25, 10.1.9) rather than attributing victories to individual Romans. This changed in 44 BC. The first of such vows were for Julius Caesar. Dio 44.6.1 states that vows for 44 BC were to be taken annually for Caesar’s welfare. Between 19 and 16 BC, a new honorific typology was introduced on Augustan mainstream coinage, at the mints of Rome, Pergamum, and Spain; that is, coins began to show honors voted to or requests granted to Augustus by the Senate and the people of Rome. For instance, the *clipeus virtutis*, the shield inscribed with the virtues “virtus, clementia, iustitia, and pietas” that was given to Augustus also in 27 BC by the Senate and People of Rome was depicted on coins (fig. 19)²⁴. One particular group within this new category of Roman coin types is “vota” coinage; that is, coins referring to the public vows made for Augustus’ health and safety as well as his anticipated returns from provincial campaigns. One obverse type, minted at Rome in 16 BC, bears the legend I(ovi) Optimo M(aximo) S(enatus) P(opulus) Q(ue) R(omanus) V(ota) S(uscepta) PR(o) S(alute) IMP(eratoris) CAE(saris) QVOD PER EV(m) R(es) P(ublica) IN AMP(liore) ATQ(ue) TRAN(quilliore) S(tatu) E(st) – the Senate and the Roman people [decree that] vows be undertaken to Jupiter Optimus Maximus for the health of Emperor Caesar Augustus because through him the *res publica* is in a better and more tranquil state – in an oak wreath (fig. 20)²⁵. Tiberius reintroduced and reshaped the typological category of “virtues” in Roman coinage. Between c. AD 22 and AD 37 at the mint of Rome, seven “virtues” were represented on Tiberius’ bronze coinage at the Roman mint: Clementia, Moderatio, Iustitia,

²³ Charlesworth 1936: 121-122.

²⁴ RIC 1² 42a.

²⁵ RIC 1² Tiberius 46. For further reference on the associations between Livia and Iustitia, see Barrett 2002: 104.

Salus, Pietas, Providentia, and Concordia²⁶. In particular, it can be seen how *salus* (the well-being of the imperial family), *providentia* (foresight of the Princeps to designate successors), and *pietas* (the filial duty of the successors) are interconnected and essential elements for the continued welfare of the Roman *res publica*. Notice also how one of the virtues portrayed is *Iustitia* (fig. 21). Livia is here assimilated to Justice, as a protector of both the imperial family and the Roman state

Justice as we have already seen (fig. 11), appears on some of these Confederate banknotes. Justice appears, for instance, on a \$50 bill from January to May 1862 together with Hope (fig. 22). Minerva, the goddess of war and wisdom – the Roman equivalent of the Greek Athena – is seen, for instance, on a \$10 bill, issued from April to June of 1861, alongside a railroad (fig. 23a) and with C.G. Memminger on a \$5 bill, issued from March to June of 1862 (fig. 23b). As Hall says, Minerva is a “benevolent and civilizing influence” that “fights for the defense of *just* causes, not [...] for the sake of destruction.”²⁷ Athena (Minerva) of course, is a standard deity found on Greek and Roman coinage – e.g. Athena, as the patroness of the city of Athens (with her symbol, the owl, on the reverse) and Minerva celebrating a military victory on a coin issued for Julius Caesar in 45 BC (with a bust of Victory on the obverse) – figs. 24a-b²⁸.

Conclusions

D’ Hemecourt perfectly summarizes the classical influences on early Confederate currency (1861-1862): “Mixing symbols of the past [i.e. classical virtues] with idealized scenes of the present allowed producers of Confederate currency to offer proud and uninhibited affirmation that national economic vitality depended on slave labor; that slavery guaranteed confidence in the legitimacy of Southern independence; that prosperity without slavery was unimaginable; and that independence without prosperity was impossible”²⁹.

²⁶ RIC 1² Tiberius 38, 39, 46, 47, 43, 80, and 55.

²⁷ Hall 2008: 216.

²⁸ RRC 476/1b.

²⁹ d’Hemecourt 1996: http://exhibitions.blogs.lib.lsu.edu/?page_id=707.

1)

2)

3)

4)

5)

6)

7)

8)

9a)

9b)

9c)

10a)

10b)

10c)

11)

12a)

12b)

12c)

13)

14a)

14b)

14c)

15)

16)

17a)

17b)

17c)

18)

19)

20)

21)

22)

23a)

23b)

24a)

24b)

Select references

- https://en.wikipedia.org/wiki/Confederate_States_dollar – a complete catalogue of all the Confederate coins and banknotes from 1861 to 1865
- <https://quod.lib.umich.edu/m/moajrnl/browse.journals/debo.html> – *DeBow's Review*
- d'Hemecourt 1996: "Beyond Face Value: Slavery Iconography in Confederate Currency" http://exhibitions.blogs.lib.lsu.edu/?page_id=707
- RIC I*² – Sutherland, C.H.V. (1984) *Roman Imperial Coinage. Vol. I: From 31 BC to AD 69*, London.
- RPC I* – Burnett, A., Amandry, M., and Ripollès, P. (1992) *Roman Provincial Coinage. Vol. 1, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, London.
- RRC* – Crawford, M. (1974) *Roman Republican Coinage*, Cambridge.
- Barrett, A. (2002). *Livia: First Lady of Imperial Rome*, Yale University Press.
- Bernath, M.T. (2010). *Confederate Minds: The Struggle for Intellectual Independence in the Civil War South*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Berrigan, J.R. (1968). 'The Impact of the Classics on the South', *Classical Journal* 64: 18-20.
- Cash, W.J. (1941). *The Mind of the South*, New York.
- Charlesworth, M.P. (1936). 'Providentia and Aeternitas', *HTR* 29: 107-132.
- Doty, R.G. (2008). *America's Money – America's Story: A Chronicle of American Numismatic History*, Atlanta.
- (2013). *Pictures from a Distant Country: Seeing America through Old Paper Money*, Atlanta.
- Grant, M. (1950). *Aspects of the Principate of Tiberius: Historical Comments on the Colonial Coinage Issued Outside Spain*, American Numismatic Society, New York.
- Hall, J. (2008). *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*, Colorado.
- Mattingly, H. (1937). 'The Roman Virtues', *HTR* 30: 103-117.
- Miles, E. (1971). 'The Old South and the Classical World', *The North Carolina Historical Review* 48: 258-275.
- Nutton, V. (1978). 'The beneficial ideology' in Garnsey, P.D.A. and Whittaker, C.R. (eds.) *Imperialism in the Ancient World: the Cambridge University Research Seminar in Ancient History*, Cambridge, 109-121.
- Richard, C.J. (2009). *The Golden Age of the Classics in America: Greece, Rome, and the Antebellum United States*, Harvard University Press.
- Weinstock, S. (1971). *Divus Julius*, Oxford.

GRECO-ROMAN PRECEDENTS ON CONFEDERATE CURRENCY

S u m m a r y

This paper examines why and how, during the period of the American Civil War, the Southern Confederacy modelled itself on the ideals of the Greco-Roman world. One of the best ways to exemplify the link between the Old South and the classical antiquity is to analyze the banknotes and coins of the Treasury of the Confederate States of America. Confederate currency demonstrates the significant impact Greece and Rome had on the values, ideals, and society that the Old South founded itself on.

Keywords: American Civil War, Confederate States of America, U.S. banknotes and coins, Greek and Roman coins, virtues

GRECKO-RZYMSKIE PIERWOWZORY ŚRODKÓW PŁATNICZYCH KONFEDERACJI

Streszczenie

Niniejszy artykuł stara się odpowiedzieć na pytania dlaczego i w jaki sposób w okresie wojny secesyjnej Konfederacja wzorowała się na ideałach świata grecko-rzymskiego. Jednym z najlepszych sposobów zilustrowania połączenia między Południem a antykiem jest analiza banknotów i monet Departamentu Skarbu Skonfederowanych Stanów Ameryki. Środki płatnicze Konfederatów wskazują na znaczący wpływ, jaki Grecja i Rzym wywierały na wartości, ideały i społeczeństwo stanowiące fundament Południa. **Słowa kluczowe:** wojna secesyjna, Skonfederowane Stany Ameryki, banknoty i monety Stanów Zjednoczonych, monety greckie i rzymskie, cnoty

Barbara Brzaska

Uniwersytet Warszawski

ORCID 0000-0003-1381-1243

ANTYK JAKO ŹRÓDŁO WZORÓW WYCHOWAWCZYCH I EDUKACYJNYCH W POLSCE CZASÓW ROZBIOROWYCH

Aleksander Kraushar, ważna postać w życiu intelektualnym i kulturalnym Warszawy, jako bardzo młody człowiek, sposobiący się do egzaminów wstępnych na Wydział Prawa powstającej właśnie Szkoły Głównej Warszawskiej, wyraził w liście entuzjastyczne przekonanie, że to lektura autorów klasycznych prowadziła i prowadzi Zachód drogą potęgi¹. Uczynił to w ważnym dla Polaków momencie tzw. odwilży sewastopolskiej po klęsce Imperium Rosyjskiego w wojnie krymskiej. Kraushar, absolwent gimnazjum realnego i, jak pisze, zamiłowany przyrodnik – przeżywał okres fascynacji historią i filologią klasyczną, które, jego zdaniem, nadają umysłowi pewien hart i męskość oraz kształcą człowieka w duchu obywatelskim².

Taki sposób myślenia nie był jednak czymś nowym; to on powodował, że tłumacze literatury antycznej w Polsce, poczynając od epoki oświecenia, traktowali swą pracę w kategoriach misji i służby, tak też o niej pisali we wstępnych deklaracjach o charakterze autokomentarza, jakimi opatrywali często swoje przekłady. Za przykład może posłużyć wyznanie pochodzącego z Wielkopolski Zygmunta Węclewskiego, profesora Szkoły Głównej Warszawskiej i Uniwersytetu Lwowskiego, niezwykle pracowitego tłumacza dzieł greckich, który napisał w łacińskiej autobiografii, iż trud swój poświęcił dla pożytku własnego, dla ojczyzny i dla rodaków³. Na ten aspekt pracy przekładowców zwracali uwagę również autorzy teoretycznych rozpraw odnoszących się do pracy translatorskiej, podkreślali go recenzenci. Na takich głównie materiałach, skromnie dotąd wykorzystywanych⁴, został oparty niniejszy artykuł.

¹ A. Kraushar (1843-1931), *Kartki z pamiętnika Alkara*, t. 2, Kraków 1913, s. 36. Wyjątek z listu do Juliana Goldszmida z 13 października 1862 r.

² *Ibidem*.

³ Fragment zdania z autobiografii w przekładzie Jana Smereki, [w:] J. Smereka, *Pierwszy filolog-Polak w Uniwersytecie Jana Kazimierza, Z. Węclewski. W 50 rocznicę śmierci*, „Eos” 1938, R. 39, s. 227-228. Po łacinie fragment ten brzmi: „[...] *aliquid commodi in eum ipsum, in patriam popularesque* [...]”.

⁴ Na ten fakt zwróciła uwagę Teresa Kostkiewiczowa, *Przekłady dzieł antycznych w czasach polskiego oświecenia*, [w:] *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, red. T. Chachulski, Warszawa 2012, s. 58.

O dwóch matkach, czyli dlaczego antyk

Zadajmy sobie zatem pytanie o owe szczególne, podkreślone przez Kraushara, właściwości lektury autorów klasycznych. Dlaczego antyk? Jakich korzyści upatrywano w przyswojeniu polskiemu językowi i polskiej literaturze utworów autorów żyjących w tak odległych czasach?

Zacznijmy od względów emocjonalnych, którym wyraz dał Adam Naruszewicz, wzywając do okazania synowskich wręcz uczuć, czyli wdzięczności i uszanowania, wobec dwu matek europejskiej literatury nowożytnej: łaciny i greki. Pierwszą powinnością, pisał, jest znajomość języka i dzieł ojczystych. Zaraz jednak za nimi następują Rzymianie, żaden bowiem naród nie zostawił dzieł obfitszych, poważniejszych i bardziej godnych naśladowania niż oni⁵. Sentyment jednak, nawet synowski, to nie wszystko. Dlaczego, jak to ujął w 1818 r. Kazimierz Brodziński, „[...] Polacy [...] za zasadę literatury swojej grecką i rzymską klasycyzm obrali”⁶? Wiele lat później jeden z tłumaczy, Aleksander Albert Krajewski, napisał, że dla każdego narodu, który ma aspiracje do wyższej, tj. europejskiej kultury, starożytność to jej elementarny i potężny czynnik⁷; było to rozpowszechnione przekonanie.

O atrakcyjności antyku stanowił w dużej, jeśli nie w przeważającej mierze, autorytet wieków i ugruntowana przez setki lat sława. Anonimowy autor stwierdza w „Monitorze” z 1767 r.⁸, że wysławiali starożytnych twórców ścisłego kanonu im współcześni, wysławiali późniejsi; ludzie wykształceni i niewykształceni; kultywujący antyczne wzorce i wojujący z nimi⁹. Podzielali to przekonanie ludzie dużej miary, wśród nich Ignacy Włodek¹⁰, Ignacy Krasicki¹¹, Stanisław Kostka-Potocki¹². Czynnik czasu, który zwykł odsiewać to, co zbyt blahe, niedoskonałe, co nie zasłużyło na pamięć, jest tu niezwykle ważny.

Dla ludzi oświecenia owa „wymienitość” starożytnych autorów jest niczym znak próby poświadczającej, że mamy w rękach przedmiot z cennego kruszcu.

⁵ A. Naruszewicz, *Do Czytelnika*, [w:] *Kaja Korneliusza Tacyta Dzieła wszystkie*, przekł. A.S. Naruszewicz, t. 1, Warszawa 1772, s. 4.

⁶ K. Brodziński, *O klasycyzmie i romantyzmie tudzież o duchu poezji polskiej*, [w:] *idem, Pisma estetyczno-krytyczne*, t. 1, red. S. Pigoń, oprac. i wstęp Z.J. Nowak, Wrocław 1964, s. 35.

⁷ A.A. Krajewski, *Przedmowa tłumacza*, [do:] *Wybór poezji Horacjusza* w przekładzie polskim przez tłumacza *Fausta* Goethego, Warszawa 1858, s. 1. Krajewski, wydając przekład Horacego, użył jako „wizytówki” jedynie swojej wcześniejszej translatorskiej pracy, nie podał natomiast swego nazwiska.

⁸ „Monitor” z 9 grudnia 1767, nr 98, s. 827-830.

⁹ *Ibidem*, s. 829.

¹⁰ I. Włodek, *O naukach wyzwolonych w powszechności i szczególności* [sic!], Rzym 1780, s. 54.

¹¹ I. Krasicki, *O tłumaczeniu ksiąg*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 6, wyd. F.K. Dmochowski, Warszawa 1803, s. 329.

¹² S. Kostka Potocki, *O wymowie i stylu*, cz. 1, t. 1, Warszawa 1815, s. 157.

[...] w starożytnych dziejopisach daleko prędszej i zręczniejszej na to napaść możemy, co się nam arcy podobać i co ku pożytkowi naszemu służyć będzie, a czego w najnowszych nie znajdziemy dziełach¹³.

U starożytnych znajdziemy też niewyczerpane źródło „przykładów zacnych mężów i narodów”, *ut bene sit patriae*, pisał Adam Naruszewicz w skierowanym do króla adresie dołączonym do przekładu Tacyty.

Tymi się dusza zwolna oczyszcza od wewnętrznej zarazy; z nich nabiera czerstwości; z nich ożywia się tym dzielnym miłości ojczystej zapalem, który sam jeden tylko podźwignąć może rzeczy najupałdniejsze: bo któż kiedy krajowi dobrze uczynił, kto go pierwej nie ukochał i obelgi jego nie uczuł?¹⁴.

Dla księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego antyk to zarazem źródło, z którego człowiek jego epoki może i powinien czerpać wzory w swej edukacji literackiej.

Skład najobfitszy prawideł i wzorów w literaturze znajduje każdy w klasycznych autorach jak greckich, tak łacińskich. Czerpając w tych dziełach, wczytując się w nie [...] gust swój przeczyści, każdy okrąg pojęcia i myśli swoich rozprzestrzeni i oświeci, wprawi się w nałóg pisania gruntownie, zwięźle i przyzwoicie¹⁵.

Już wcześniej anonimowy autor „Monitora” zwracał uwagę na to, że, tak jak nabierają poloru i ogłady ludzie, przestając z innymi, tak też narody, przestając z innymi narodami. Żeby jednak dotrzeć do owych pożytków, trzeba czytać dawnych autorów¹⁶. Podobny pogląd znajdujemy też u Stanisława Kostki Potockiego, który napisał, iż „[...] nic lepiej nie kształci smaku dobrego jak obcowanie z klasycznymi jego wzorami. Ten przepis równie się do sztuk, jak i do nauk rozciąga”¹⁷. Lucjan Siemieński pół wieku później napisał, że polska literatura jest dłużniczką starożytnej, bo to za jej sprawą znalazła się wśród ludów o wysokiej kulturze.

Wszakżeż dawna Polska przez uprawę języków i literatur starożytnych weszła w związek umysłowy z najbardziej wykształconymi ludami i stała się czynnikiem w dziele ogólnej kultury¹⁸.

Remedium na wszechobecną francuszczyznę

W parze z wagą przekładanych autorów musi iść odpowiednio ukształtowany język, w jakim się ich polskim czytelnikom zaprezentuje. Ma on być niczym dobrze skrojony

¹³ Anonim, *Do czytelnika*, [w:] *Epiktet filozof, czyli Manual Epikteta z jego innych dzieł wyjęty*, Przemysł 1787, nlb. Powstaje pytanie, w jakim języku miałby czytelnik zapoznać się ze starożytnymi dziełami; sądząc jednak z tego, iż stwierdzenie owo pada we wstępie do polskiego wyciągu z pisma Epikteta, raczej w polskim przekładzie.

¹⁴ A. Naruszewicz, *Do Jego Królewskiej Mości*, [w:] *Germania Kaja Korneliusza Tacyty*, Kraków 1861, s. 5.

¹⁵ A. Dantiscus [Adam Kazimierz Czartoryski], *Myśli o pismach polskich. Z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach*, Wilno 1801, s. 177-178.

¹⁶ „Monitor” z 5 grudnia 1767, nr 97, s. 824-825.

¹⁷ S. Kostka Potocki, *O wymowie i stylu*, cz. 2, t. 4, Warszawa 1816, s. 535.

¹⁸ L. Siemieński, *Wstęp* [do:] *Homer, Odyseja*, Warszawa 1876, s. 33.

strój, szata tłumaczenia powinna równie dobrze „leżeć” na modelu mowy ojczystej jak na tej, do której sięgamy¹⁹. Tłumacz zdolny sprostać temu zadaniu, to ktoś wyjątkowy, zasługujący na uznanie, bo dobre tłumaczenie w żadnym języku nie jest rzeczą pospolitą. Ktoś taki „[...] wyższym jest od gminu oryginalnych autorów, a podług materii mało co niższym od drobnej liczby tych, którym dorównywać trudno”²⁰.

Harmonia języka i treści tym jest ważniejsza, że ma stanowić remedium na stan rzeczy, do jakiego doszło w Polsce, a który w sposób wysoce dramatyczny przedstawił Filip Neriusz Golański. Oto w kraju „w wieku naszego zarazie, gorszących zdań i obyczajów, [...] z doświadczenia i rozumu starych Autorów nigdy dosyć nie można powtarzać prawdy, która jak zdrowy balsam gojący rany, przynosi ulgę i zaspokojenie cierpiącej ludzkości”, mieć zaś do czynienia z wielkimi ludźmi to piękna i poważna zabawa, ale też wielka nauka²¹, którą czerpać należy od starożytnych, jak już od wieków to czyniono w różnych krajach.

Nie ma żadnego narodu, który by zabrawszy gust do nauk, nie widział u siebie przełożonych na ojczysty język autorów klasycznych, a to jest tych pisarzy, którzy doskonale pisali, cokolwiek przedsięwzięli do pisania, a w takim wieku żyli, gdzie ich język w rozliczne wyrażenia ubogacony, dobry gust rozszerzył, i ślady jego wielkie w doszłych do nas książkach zostawił; które wszystkim je rozumiejącym podobać się muszą i gust sprawują; bo wszyscy początkowo stamtąd go czerpali²².

Kształcenie smaku literackiego, nabieranie poloru nie są jedyną korzyścią wynikającą z obcowania ze spuścizną antyku. Czartoryski – i nie tylko on – w przyswojeniu polskiej literaturze dzieł autorów klasycznych upatrywał także szansy na odnowę języka polskiego, skażonego szczególnie nadużywaniem modnej wówczas francuszczyzny, z którym szło w parze bezmyślne naśladowanie obcych strojów i zwyczajów.

[...] od lat kilkunastu coraz bardziej wyradza się nasz język i [...] w tej mierze krok trzyma z hańbiącym a powszechnym zrzeczeniem się kształtów, stroju, zwyczajów narodowych, których miejsce zastępuje podle małpienie obcych narodów wyśmiewających nas z pogardą, i sądzących, żeśmy warci byli rozproszenia naszego, kiedy mniej czuli na sławę pochodzenia ze krwi, przez długi wieków przeciąg wielkimi i bohatyryskimi ucznioną czynami, kiedy niewdzięczni poprzednikom, którym ród, zaszczyt i majątek winniśmy, własnowolnie przemieniamy się w zgraję bezimienną, która mieszając [...] słowa i wyrazy, wnet stanie się niezrozumianą sobie i drugim²³.

¹⁹ Metafora szaty pojawia się w tym kontekście często i u różnych autorów.

²⁰ A. Dantiscus, *op. cit.*, s. 104-105. Podobnie wysokiego zdania o dobrych tłumaczach był Stanisław Kleczewski (1714-1776). W dedykowanej Ignacemu Krasickiemu książce wywodził: „Równie być powinien szacowany tak ten, co napisał, jak ten, co niewiadome wydał albo, wytłumaczywszy, żeby nie zginęła chwalebna praca, ubezpieczył. Często nie wiemy, kto skarb zakopany zbierał, temu wdzięczni jesteśmy, kto go odkrył i pożytecznym uczynił”. S. Kleczewski, *O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego zdania*, Lwów 1767, s. 105-106.

²¹ F.N. Golański, *Wiadomość o Plutarchu z wyobrażeniem dzieła „Sławnych ludzi”*, wstęp [do:] *Sławni ludzie i onych porównania: Plutarcha dzieło*, t. 1, Wilno 1801, s. 6-8.

²² *Idem*, *O wymowie i poezji*, Wilno 1788, s. 95.

²³ A. Dantiscus, *op. cit.*, s. 147.

Ta szybko rozprzestrzeniająca się zaraza, pisał Czarotoryski, doszła już do ostatniego stopnia, stąd nagle potrzeba „rychłej i gwałtownej kuracji”²⁴ i stąd zapewne zalecenie gorliwego studiowania dzieł antycznych, które mają zgoła inną wagę i mogą mieć zbawienne oddziaływanie nie tylko na gust literacki; jest to także forma wychowania patriotycznego przez prezentację bohaterów starożytności.

Francuszczyzna, obecna w Polsce głównie w postaci lekkiego repertuaru literackiego, teatralnego itp., nieco później również przez Mickiewicza była wyszydzana jako „alfa i omega naszych uczonych”²⁵. Mickiewicz widział także dysproporcję w wyborze prac do tłumaczenia, owo nadmierne zapatrzenie polskich twórców (rymowców?), tłumaczy i wydawców w literaturę francuską. O ile rosła liczba takich naśladownictw, o tyle „ścieśniała [ona] widoki, ograniczała się w nauce i drobniała w talentach”²⁶. Zajmowano się utworami nie zawsze wysokich lotów, a jednocześnie popadały w zaniedbanie wzorcowe dzieła literatury światowej.

Na koniec literatura francuska, częśćka literatury powszechnej, stała się alfą i omegą naszych uczonych. Zamiast *Iliady*, *Eneidy*, *Raju utraconego* tłumaczono dziesięcioletnie prace Delila²⁷, Leguwe²⁸, Kolardo²⁹, następnie różne ody, epitry, tragedie i komedie zachwalone w dziennikach paryskich³⁰.

Podobny pogląd w tym samym czasie zaprezentował Jan Ludwik Żukowski³¹. Występując przeciw nadmiernej obecności przekładów obcych utworów, częstokroć miałych, ale powodujących, że narodowe „latorośle” się nie rozwijają, a myśl własną ogarnia marazm, zaznaczył, że jego sprzeciw wobec tłumaczeń nie dotyczy literatury klasycznej.

Obfitujemy w tłumaczenia wszelkiego rodzaju szczególnie pism francuskich, a mamy choć jednego z klasyków Grecji przelanego z oryginału? Chlubimy się z postępu, jakimś w literaturze w ostatnich kilkudziesięciu latach zrobili, a w przeciagu pół wieku, który upłynął od przekładu Tacyta³², cóż więcej okazać możemy, jak ledwo próbki tłumaczeń innych nieśmiertelnych pisarzy Rzymu³³.

²⁴ *Ibidem*, s. 155.

²⁵ A. Mickiewicz, *O krytykach i recenzentach warszawskich* [w:] *idem, Dzieła*, t. 5, *Proza artystyczna i pisma krytyczne*, oprac. Z. Dokurno, Warszawa 1996, s. 193.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Jacques Delille (1738-1813), francuski poeta i tłumacz, uznanie przyniosły mu przekłady z Wergiliusza.

²⁸ Gabriel Legouvé (1764-1812), poeta i dramaturg francuski, tłumaczony w Polsce przez Franciszka Salezego Dmochowskiego.

²⁹ Charles-Pierre Colardeau (1732-1776), poeta i tłumacz francuski.

³⁰ A. Mickiewicz, *op. cit.*, s. 193.

³¹ J.L. Żukowski, *Kilka słów o nadużyciu tłumaczeń*, „Gazeta Polska” 1827, nr 277-278.

³² Chodzi o przekład pism Tacyta pióra Adama Naruszewicza; tom pierwszy *Dzieł wszystkich starożytnego historyka* wyszedł w 1772 r. w Warszawie.

³³ J.L. Żukowski, *op. cit.*, nr 277.

Pewne zagrożenie dla języka polskiego, wynikające z wkraczania do polskiej literatury tłumaczeń z obcych języków, widział też Brodziński, ale również jego obawy nie odnosiły się do przekładów autorów antycznych.

[...] tłumaczenia z różnych języków, którymi się, prawda, język z bogaca, ale przy tym przez wierność, nie tylko myślom autora, ale i językowi jego zaprzysiężoną, właściwe sobie piętna nieznacznie zaciera. Tego jednak po tłumaczach starożytnych autorów nie można się było obawiać; ale kiedy niczym niepozbyta moda, czasowe okoliczności, zrobiły język i literaturę francuską tak panującą jak przepisy gotowalni, i nasz starożytny język, mimo zabiegów Kopczyńskiego, Dantyska i innych mężów, gwałtem występować zaczął w francuskiej sukience. Zatem poszedł i duch narodowej poezji; krytycy francuscy stali się prawodawcami polskiego gustu [...].

Do starożytnych klasyków zbliżają nas zaiste [...] wzory naszych przodków, nasz język, nasza im równająca się miłość ojczyzny i wolności; ale nasze rolnicze obywatelstwo, losy naszej ojczyzny, religia chrześcijańska, ogólny wreszcie duch wieku i oświecenie, na każdy naród mniej lub więcej wpływu mający, nie pozwala nam być zupełnymi Greków i Rzymian naśladowcami³⁴.

Gorzej, że przez lata trzeba było, nie mając własnych, sięgać do przekładów niemieckich i francuskich. Te pierwsze, zdaniem Brodzińskiego, zostały szybciej zarzucone, ale o cnotach greckich i rzymskich, „ojczyznę i wolność w sercu obudzających”, Polacy czytali po francusku!³⁵

Tak obcą monetę w obieg puszczając, deptaliśmy po kruszczach własnej ziemi, nie śmiejąc na nich wybić stempla narodowego³⁶.

Tymczasem „do sławy narodowej należy posiadać w mowie ojczystej piękne starożytności dzieła i obcych narodów zaszczyty [...]”, pisał Ludwik Osiński, wykładowca literatury porównawczej na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim³⁷.

O wyższości świąt Bożego Narodzenia...

Przyczyną sławy literatury antycznej jest zatem jej dawność, ale także oryginalność. Potomni zawsze mają dług u swoich poprzedników, korzystali bowiem z ich dorobku, ci zaś, którzy stawiali pierwsze kroki, wyorywali pierwszą bruzdę, nie mieli żadnych wzorów, by doskonalić swoje prace, tym większa więc ich zasługa³⁸. Argument oryginalności był szczególnie nośny, co oczywiste, w epoce romantyzmu i tu dotykamy

³⁴ K. Brodziński, *O klasycyzmie i romantyzmie tudzież o duchu poezji polskiej*, „Pamiętnik Warszawski” lipiec 1818, t. 11, s. 377 i 382.

³⁵ *Ibidem*, s. 378.

³⁶ *Ibidem*, s. 379. Metafory „pieniężnej” w odniesieniu do przekładania użył po raz pierwszy we wstępie do swego przekładu *Georgik* Wergiliusza Jacques Delille. Od tej pory stała się ona niezwykle popularna, choć rzadko wymieniano w tym kontekście jej autora. Pierwsze wydanie pracy Delille’a pt. *Les Géorgiques de Vergile* ukazało się w 1770 r. w Paryżu.

³⁷ L. Osiński, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1861, s. 67.

³⁸ Anonim, [bez tytułu], „Monitor” z 28 listopada 1767, nr 95, s. 810.

problemu relacji między owymi „dwoma matkami” w polskiej tradycji. Wiemy, że romantyzm przedkładał literaturę grecką nad rzymską i ze względu na pierwszeństwo w czasie, pojmowane jako oryginalność, i ze względu na to, że grecka kultura dostarczała rzymskiej wzorów, górując nad nią w wielu dziedzinach³⁹. Zaznaczmy na marginesie, iż to samo przekonanie, choć nie tak silnie artykułowane, żywili również ludzie oświecenia.

Zalety obu kultur były różnie rozkładane, zwykle jednak w Grecji widziano w większym stopniu triumf piękna, w Rzymie zaś wzorowe państwo.

Jak Grecy natchnęli świata uczucie piękności, miłości chwały, uciechy i rozlicznych poruszeń młodzieńczego wieku, tak Rzymianie nadali mu cechę wielkości i ducha panowania swojego⁴⁰.

W Polsce również odnotowywano, podkreślano wręcz ową zależność kulturową Rzymu od Grecji. Leon Borowski w wydanej w 1820 r. książce *Uwagi nad poezją i wymową* pisał o nadzwyczajnych właściwościach greckiego języka poetyckiego, a także o tym, że język Rzymian był zgoła niepoetyczny i dlatego najwięksi nawet poeci rzymscy nie mogli dorównać greckim.

Przez małą tylko zwięzłość, i prozie też łacińskiej właściwą, mógł się Wirgili i Horacy do wytworności wyrazu greckich poetów przybliżyć, lecz z boskim językiem poezji greckiej [...] żadnego łacińskiego poety wystowienie mierzyć się nie mogło⁴¹.

Z właściwym sobie radykalizmem, ale też z nieco innej strony patrzył na ten problem Maurycy Mochnacki, który sformułował wyrazy ostrego potępienia pod adresem Rzymian. Uważał wprawdzie, że mieli oni nieznównaną prozę historyczną, w której Grecy im nie dorównali, nie potrafili jednakże wykorzystać swej historii w twórczości poetyckiej: zapatrzeni w poetów greckich, zaprzepaścili szansę na własną, w pełni oryginalną poezję rzymską, poezję narodową, którego to grzechu nie popełnili Polacy⁴².

Mieliż Rzymianie własną imaginacją, jak Grecy? Mieliż, jak dzisiejsi Polacy, swoją poezją rodzinną, nienasładowaną? Ich systema poetyckiej literatury byłoz ugruntowane na odwiecznej posadzie historycznej? Odbiły się w nim rysy poetyckiej przeszłości? Mieliż choć jedną powieść tak ojczyzną i tak miejscową, jaką jest *Maria, Wiesław, Grażyna, Rapsod rycerski*⁴³?

³⁹ Co przyznał sam Wergiliusz w *Eneidzie*, kiedy nakreślił misję dziejową Rzymu (ks. VI, w. 847-853).

⁴⁰ L. Borowski, *Uwagi nad poezją i wymową i inne pisma krytycznoliterackie*, oprac. S. Buśka-Wroński, Kraków 1972, s. 62. Takie ujęcie zdaje się wskazywać na wpływ Hegla – w każdej epoce inny naród jest reprezentantem woli ducha dziejów.

⁴¹ *Idem*, *Uwagi nad poezją i wymową pod względem ich podobieństwa i różnicy z ćwiczeniami w niektórych gatunkach stylu*, Wilno 1820, s. 73-74.

⁴² M. Mochnacki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, oprac. Z. Skibiński, Łódź 1985, s. 144-145. Pierwsze wydanie książki Mochnackiego miało miejsce w 1830 r.

⁴³ Tytuły powieści poetyckich Antoniego Malczewskiego, Kazimierza Brodzińskiego, Adama Mickiewicza i Józefa Bohdana Zaleskiego. Pełny tytuł utworu Zaleskiego to *Janusz Bieniański. Fragment z rycerskiego rapsodu*.

Nie stawało li im wątku? Czy ochoty? – Najpewniej, że i nie pojmowali, w czym tkwi istota poezji. Natura nie pochlebiła Rzymianom w udziale tego daru. Na próżno uśmiechały się do rymotwórców, biesiadujących za stołem Augusta, wdzięczne postacie starej Italii. [...] To wszystko przecież nie tknęło zimnej duszy łacińskich wierszopisów. Przez wieki podawał Regulus⁴⁴ ulubieńcom Mecenasa bratnie, rozkrwawione dłonie. Wzruszyliż się losem tego bohatera? Woleli raczej cudze przekowywać s a g i, podania. Niepojęte krzywego sądu omamienie! Na scenie rzymskiej wystawiano *Ifigenię* i *Edypa*, *Prometeusza* i *Atrydów* – same cudzoziemskie, greckie sprawy [...].

Wzgardzili Rzymianie swoją uczciwą, ojczystą t r a d y c j ą. Wzgardzili ojczystą wiarą i pierwotnymi s a g a m i, dowcipy i rozumy swoje na hellenizm wysilając⁴⁵. [...]

Pisarze rzymscy, odstąpiwszy od swojej narodowości, rozmiłowali się w jałowym naśladowstwie. Ich poezja nie jest historycznym, jak helleńska, pomnikiem⁴⁶.

Naród, zdaniem Mochnackiego, dochodzi do samoświadomości jedynie przez tworzy własnego ducha i intelektu. Dlatego rodzima polska twórczość ma pierwszeństwo przed daleko liczniejszą i bogatszą literaturą łacińską, dlatego też tak cieszy autora tych stwierdzeń kierunek rozwoju polskiej literatury jemu współczesnej.

Odłożywszy na bok cudzoziemszczyznę, zaczynamy swoim rządzić się zdaniem, myśleć swoją głową, wynajdować swoim dowcipem, stwarzać własną fantazję. Pisarze nasi poszli za natchnieniem własnego talentu! Z gruzów przeszłości wydobyli porządek poetycki, historyczny, ojczystą rozbłyśnioną nadzieją i blaskiem. Tego nigdy nie dostąpili rymotwórcy łacińscy! – W ich najświetniejszych twórcach pozostały ślady, na których nikt omylić się nie może, naśladowstwa obcych, greckich talentów. Jak mogli, hellenizowali imaginacją swoją. Pisali wiersze na cześć obcych bożków i rycerzy. Przejęli kształt i rzecz obcą⁴⁷.

Rzymianie zamiast widowisk teatralnych woleli gladiatorские, którymi gardzili Grecy, pisze Mochnacki, toteż w dziedzinie dramatu nie stworzyli niczego godnego uwagi. Znani poeci? Lukrecjusz, którego Mochnacki *nb.* uważa za największego poetę łacińskiego, „zabrnął w rzecz sofistyczną filozofii Epikura i chybił w wyborze przedmiotu swej poezji”⁴⁸. Horacemu czasy rzetelnej wielkości i chwały rzymskiej stawały w pamięci „po smacznych obiadach u Augusta” i wtedy właśnie unosił się największym poetyckim zapalem. I w tych tylko „przemijających natchnieniach”, w tych ulotnych rozbłyśkach ducha był „prawdziwie rzymskim poetą”⁴⁹, a nie wte-

⁴⁴ Marcus Atilius Regulus, rzymski bohater z III w. p.n.e., uosobienie patriotyzmu i innych cnót obywatelskich, człowiek, który życiem zapłacił za dotrzymanie słowa danego wrogom.

⁴⁵ Podobne, choć nie tak ostro sformułowane poglądy znajdujemy u Augusta Wilhelma Schlegla, który uważał, że choć bezzasadne jest twierdzenie, jakoby Rzymianie wszystko wzięli od Greków, że nie mieli nic własnego od najdawniejszych czasów, to przyznać trzeba, iż poza nielicznymi wyjątkami, przeniesionymi z poezji do na wpół bajecznych dziejów, Rzymianie zniszczyli całą swoją starożytną, właściwą tradycję i poezję, istniejącą na długo przedtem, zanim zaczęli naśladować Greków. A.W. Schlegel, *Obraz literatury starożytnej i nowożytnej*, t. 1, przeł. I.S. Grabowski, Warszawa 1831, s. 96 i 101.

⁴⁶ M. Mochnacki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, s. 145-146. Wyróżnienia w tekście oryginalnym.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 148.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 149.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 149-150. Mochnacki wskazuje tu na tzw. ody rzymskie Horacego z III księgi *Pieśni*.

dy, gdy „oschłe prawidła sztuki gładkim wyklada rymem”⁵⁰. Wergiliusza w *Eneidzie* naciągnięcie trojańskiego mitu, by połączyć go z legendarnymi dziejami Rzymu, nie czyni jeszcze oryginalnym poetą, uważa Mochnacki, nie dzielając poglądu Augusta Schlegla, iż mimo wszystkich swych niedostatków i ułomności *Eneida* była przecież prawdziwym narodowym poematem rzymskim⁵¹. Także *Georgiki* nie są oryginalnym utworem, tu Wergiliusz zapożyczył się u Aratosa⁵². Zdumienie Mochnackiego budzi zatem jego tak wielka w całym świecie sława. Ileż podobnych plagiatów, „przełacinionej gładkim piórem greczyzny” można by wytknąć też innym, choćby Horacemu w jego lirycznych pieśniach⁵³.

Tak więc, zdaniem Mochnackiego, Rzymianie, zapatrzeni we wzory greckie, idący za nimi trop w trop, wyzbyli się okazji do stworzenia wielkiej, prawdziwie rzymskiej poezji narodowej.

Poglądy Mochnackiego są dość charakterystyczne dla epoki romantyzmu, która nadała kulturze antycznej szczególne, choć specyficzne znaczenie, przedkładając literaturę grecką nad rzymską; grecka miała być bardziej „ludowa”, bardziej autentyczna. Twórczość Homera uchodziła za ideał ludowej poezji, podczas gdy w istocie była to poezja dworska. Zmalał wówczas podziw dla Wergiliusza i jego *Eneidy*, neohumanizm wprowadził do obiegu epopeję grecką, która stała się źródłem natchnień dla poetów okresu romantyzmu. Znamienne jest, że o ile klasycyzm zdecydowanie wyżej cenił *Iliadę*⁵⁴, o tyle romantyzm zasmakował w baśniowości *Odysei*⁵⁵. Na ową „ludowość” i związane z nią możliwości przekładania zwracał niejednokrotnie uwagę znany i ceniony tłumacz tego drugiego poematu, Siemieński, chwalać bardzo przekład fragmentu *Iliady* dokonany przez Jana Kochanowskiego, jego spokój, powagę, zwięzłość i precyzję słowa, a przede wszystkim „odgadnienie greckiego ducha”. Wyraził przy tym żal, że czarnoleski poeta nie przełożył całości poematu, miał bowiem, jego zdaniem, „przezucie pieśni gminnej”, czego dowodem jest *Pieśń Świętojańska o Sobótce*. Język książkowy, czyli taki, jakim go czynią akademicy, szkolna retoryka i wymagania wyższego towarzystwa, nigdy nie podoła dziełom z czasów „młodości narodów”⁵⁶, epopejom

⁵⁰ *Ibidem*, s. 150. Mowa o *Ars poetica*.

⁵¹ *Ibidem*. A.W. Schlegel, *op. cit.*, s. 121.

⁵² Aratos z Soloj, grecki autor z III w. p.n.e., był autorem astronomicznego poematu pt. *Fenomena* (*Phainomena*).

⁵³ M. Mochnacki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, s. 151.

⁵⁴ Według Osińskiego *Iliada* nieskończenie przewyższa *Odyseję*. *Dziela*, t. 2, s. 57.

⁵⁵ Siemieński uważał, że *Odyseja* to utwór „o wiele wyższy” od *Iliady*. L. Siemieński, *Próby przekładu „Odysei”*, „Orędownik Naukowy” 1844, nr 43.

⁵⁶ Jest to zapewne nawiązanie do koncepcji historiozoficznych Hegla, do których odnosił się Siemieński także w innych publikacjach. Por. *idem*, *Kilka rysów z literatury i społeczeństwa od roku 1848-1858*, Warszawa 1859, s. 8.

Homera, *Biblii*, *Eddzie* i innym poematom bohaterskim i religijnym⁵⁷. Ale język polski zrzucił już z siebie pęta frazeologii, zacerpnął tej naturalnej swobody i malowniczości, które znamionują pieśń gminną. Dzięki nim posiada przymioty pozwalające na lepsze oddanie walorów języka greckiego, a są one niepospolite, jak twierdzi niepodpisany recenzent przekładu VI pieśni *Odysei* pióra Siemieńskiego⁵⁸. Twierdzenie swoje oparł on na opinii znawców (nie podaje jednak żadnych nazwisk), co daje mu powód do wyrażenia poglądu, iż greka jest najdoskonalszym i najbogatszym spośród języków. Dlatego przekładanie z niej może wzbogacić nasz język ojczysty na przykład przez przyswajanie mu nowych zwrotów. Chętnie przyznamy mu rację, ale to samo dotyczy tłumaczeń z różnych języków, nie tylko z preferowanej przez recenzenta greki.

Przytoczmy wreszcie uwagi Juliusza Domańskiego, iż rozważanie, którą kulturę wyżej cenić, grecką czy rzymską, przypominać może humorystyczną debatę o wyższości świąt Bożego Narodzenia nad świętami Wielkiej Nocy, jeśli bowiem cieniem kultury rzymskiej jest jej wtórność wobec greckiej, to blaskiem jest otwartość na nowe, przychodzące od innych pomysły. Grecja, pisze Domański, jest nadal dla dzisiejszej Europy źródłem, ale wzorem korzystania z tego źródła jest chyba wciąż starożytny Rzym⁵⁹.

Przekładać? Nie przekładać?

Mochnacki nie podzieliłby przedstawionego wyżej przekonania Siemieńskiego i recenzenta jego pracy nad *Odyseją* o zyskach dla języka polskiego, wynikających z przyswajania polskiemu piśmiennictwu dzieł antycznych, był bowiem wielkim przeciwnikiem przekładania literatury pięknej z języków obcych, także antycznych, na polski; jeśli już przekładać, to na odwrót, z polskiego na języki obce. Dlatego należy pilnie się ich uczyć, by móc taką pracę wykonać ku pożytkowi spuścizny ojczystej, która w ten sposób zaistnieje w świecie⁶⁰.

Podobne zastrzeżenia i przemyślenia, zbieżne z poglądami Mochnackiego na ten temat, znajdujemy w artykule J.L. Żukowskiego z 1827 r. Autor z jednej strony podkreśla, że „owoce światła”⁶¹ są najtrwalsze i wywierają najbardziej dobroczynny wpływ

⁵⁷ *Idem*, *Przegląd piśmiennictwa*, „Czas. Dodatek Miesięczny” 1857, t. 5, z. 2, s. 426-430. Jedyne sposoby rymowania Kochanowskiego przy tłumaczeniu Homera nie zyskał uznania Siemieńskiego, który uważał, że poecie rym zawadzał i płał potoczność opowiadania i że dużo lepiej przysłużyłby się przekładowi wiersz biały, który znamy we wzorowej postaci z *Odprawy posłów greckich*.

⁵⁸ „Orędownik Naukowy” 1844, nr 49. Wg Zofii Szmydtowej tym recenzentem był Antoni Bronikowski, *eadem*, *Poeci i poetyka*, Warszawa 1964, s. 262.

⁵⁹ J. Domański, *Blaski i cienie kultury przekładu*, „Przekładaniec. Pismo poświęcone przekładom i nie tylko” 2007, nr 18-19, s. 30-37.

⁶⁰ M. Mochnacki, *Kilka myśli o wpływie tłumaczeń z obcych języków na literaturę polską*, „Dziennik Warszawski” 1825, t. 1, nr 3.

⁶¹ Określenie pochodzące z oświeceniowej frazeologii.

tam, gdzie są efektem „bezpośrednich myśli i własnych prac narodu”, z drugiej jednak strony przyznaje, iż żaden naród nie jest w stanie sam z siebie wydobyć tyle tego światła, ile może potrzebować do zrealizowania ideału swego szczęścia. Widzi zatem dwa źródła wiedzy i postępu: „własnomysłność” i „wpływ prac obcych”. To drugie tylko wtedy daje zbawienne skutki, gdy czerpanie z niego zostanie poprzedzone „własną uprawą i działalnością”. A zatem, owszem, trzeba tłumaczyć obce prace, by przyczyniały się do postępu, ale nie należy podchodzić do nich biernie, konsumować je tylko, osiągnięcia cudzej myśli powinny pobudzać myśl własną, wzmacniać hart moralny. Również w przyswojeniu osiągnięć innych trzeba wykazać swoją aktywność i działanie, bo bez nich naród przyjmuje te nowe, zaczerpnięte od obcych wyobrażenia jak modny towar, który jedna chwila przynosi i jedna odrzuca.

Jan L. Żukowski pisze, iż od dawna zarzucano nam zbytek przekładów⁶², są to wręcz tłumaczenia z tłumaczeń. A zbytek ten zabija „własnomysłność”, jest wręcz samobójczy dla narodu kształcącego dopiero swego ducha literatury, jest „dobrowolną tamą jakiegokolwiek na drodze własnych wyobrażeń postępu”. Ponadto tłumaczenia z literatury pięknej dokonywane bez przemyślanego wyboru i nieusprawiedliwione potrzebą – szkodzą. Przystawianie językowi polskiemu miałkich utworów zagłusza tylko narodowe „latorośle”, które nie rozwijają się należycie.

U nas [...] nadużycie tłumaczeń przyczynia się do osłabienia sił myśli i zaniedbywania ojczystych żywiołów moralnych [...]⁶³.

Ale są też dzieła, których wyborny przekład może przyspieszyć rozwój własnej literatury, dzieła, „których zalety obwieszcza głos wieków przez wpływ, jaki miały i mieć mogą [...]”. One nie należą do jednego kraju, lecz do ludzkości, są bowiem zbiorem takich treści, które różnym narodom mogą przynieść znaczne korzyści⁶⁴.

Do artykułu Mochnackiego z „Dziennika Warszawskiego” *Kilka myśli o wpływie tłumaczeń z obcych języków na literaturę polską* i omówionego wyżej artykułu J.L. Żukowskiego nawiązał na łamach „Gazety Polskiej”, pisma uważanego za organ romantyków, pewien anonimowy autor⁶⁵. Zgodził się z Mochnackim, iż każdy naród, a co za tym idzie, także jego kultura, ma swoje odrębne cechy, swoją indywidualność, swoje właściwości, kształtujące się przez wieki, którym może zaszkodzić

⁶² Chyba z języka francuskiego?

⁶³ J.L. Żukowski, *op. cit.*, nr 278.

⁶⁴ *Ibidem*, nr 277-278.

⁶⁵ Anonim, *Czy godzi się uważać tłumaczenia z obcych języków za szkodliwe w polskiej literaturze*, „Gazeta Polska” 1827, nr 320. Autor tej publikacji potraktował Mochnackiego bardzo z góry, pisząc, że w artykule z sierpnia 1825 r. pełno bujnych, nadętych i w większości jałowych wyrażeni; są też jednak „iskierki myśli”, dodał wspinałomyślnie.

czerpanie z cudzego dorobku⁶⁶. Dlatego właśnie podpisał się stanowczo pod opinią J.L. Żukowskiego, że przekłady obcych dzieł, opisujących rzeczy właściwe innemu narodowi, dla niego specyficzne, w niczym się nie przyczyniły do rozmnożenia umysłowych bogactw na naszej ziemi⁶⁷.

Przedstawieni wyżej przeciwnicy przekładania literatury pięknej byli jednak na ogół zgodni co do tego, że ma ono głęboki sens, jeśli idzie o osiągnięcia w innych, bardziej praktycznych dziedzinach. Mochnacki na przykład uczynił wyjątek dla przekładów przyswajających obce wynalazki i „postęp w realnych umiejętnościach”⁶⁸; podobnie J.L. Żukowski uważał, że w dziedzinie nauk ścisłych nie obejdzie się bez tłumaczeń⁶⁹. Anonimowy autor artykułu *Czy godzi się uważać tłumaczenia z obcych języków za szkodliwe w polskiej literaturze* uczynił ciekawe rozróżnienie praktyczne. Próby naśladowania w tłumaczeniu „tworów imaginacji” są i będą daremne, inaczej natomiast ma się sprawa z dziełami naukowymi, z przekładania których jest ewidentny pożytek.

Myśli tworzą się; uczucia są wrodzone. Nauki się kształcą i doskonalą; natchnienia, jak bogini mądrości, wynikają zbrojne i kształtne z twórczych chwil poetyckiego uniesienia i zapału. Rozum jest pochodnią prawdy, uczucia skazówką tajemnic w przyrodzeniu i życiu⁷⁰.

Bardzo zdecydowanie przeciwko przekładaniu i ciągłemu studiowaniu dzieł antyku wystąpił dziesięć lat po Mochnackim Michał Wiszniewski, profesor historii i literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim. Epoka klasyków minęła, czasy współczesne górują nad starożytnymi. Tymczasem do niedawna nie umiano rozróżnić wartości historycznej ich dzieł od wartości naukowej.

Jeszcze niedawno uwielbienie dla starożytnych zaślepiało nawet najuczeńszych. Bardzo długo pisarze greccy i rzymscy za nieomylnych uchodzili świadków; wszelkie ich mniemania na oślep przyjmowano, nawet ich przesady miały jakąś powagę⁷¹.

Już [...] literatura nasza wyszła z opieki łacińskiej; od Rzymian jużemy się wszystkiego wyuczili i już niewiele od nich nauczyć się możemy. [...] My starsi od Rzymian starożytnych. Oni więc od nas, jako od starszych, mieliby się czego nauczyć. [...] Świat Homera i Arystotelesa daleko się odsunął,

⁶⁶ W romantyzmie poczucie narodowych odrębności przypisywano wielkie znaczenie. Omawiany autor poświęcił w artykule sporo miejsca cechom różnych narodów, biorąc pod uwagę także geografę, a nawet klimat, niczym starożytni Ateńczycy, którzy uważali, iż podmokłe środowisko, w jakim żyją Beoci, powoduje ich umysłowe ograniczenie, skąd określenie „głupi jak Beota”.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ M. Mochnacki, *Kilka myśli o wpływie tłumaczeń...*

⁶⁹ J.L. Żukowski, *op. cit.*, nr 278.

⁷⁰ Anonim, *Czy godzi się...*

⁷¹ M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. 1, Kraków 1840, s. 42. Ostrą odprawę dał Wiszniewskiemu dziesięć lat później z tej samej katedry literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim Antoni Małecki. W opublikowanych w 1851 r. wykładach napisał m.in., odnosząc się do rzekomo bezkrytycznego traktowania starożytnych przesądów: „Literalnie za powagę uchodziły chyba tylko w miążkach, przewrotnych głowach”. A. Małecki, *Prelekcje o filologii klasycznej i jej encyklopedii miane w pótroczu letnim 1850*, Kraków 1851, s. 5.

nie ma żadnego związku z epoką Trentowskiego i Mickiewicza. [...] Wreszcie nie potępi nas historia, żeśmy się na łacińskiej literaturze kształcić nie chcieli; wszak żeśmy dwieście najpiękniejszych lat na to już poświęcili, drugiego Horacjusza i Owidiusza wydali⁷²; kołując po błędnej ścieżce, już dalej zajść niepodobna [...]. Literatura rzymska zawsze będzie szanownym pomnikiem przeszłości, ale nie jedynym wzorem ani granicą wszelkiej literatury i wiedzy⁷³.

O ile trudno nie przyznać racji ostatniemu zdaniu z cytowanego passusu, o tyle wyrażone wyżej poglądy Wiszniewskiego musiały budzić i budziły wiele wątpliwości, a za przykład może posłużyć polemika pióra Antoniego Małeckiego.

Że mało może być związku między ARYSTOTELESEM a TRENTOWSKIM, na to z ubolewaniem zgadzam się. Ale króć się zgodzi na to, aby go między HOMEREM a MICKIEWICZEM nie było?! [...] świat Mickiewicza jest tym, czym jest, tylko dla tego i przez to, że się odnosi i opiera na świecie tamtym [...] ⁷⁴.

Znajomość starożytnych dzieł Wiszniewski uznaje za konieczną dla historyków, ci jednak powinni znać je w oryginale, przekładanie zatem z języków antycznych jest według niego nieracjonalne.

Inne podejście do dorobku starożytnych zalecał Lucjan Siemieński. Również on uważał, że nawet najdoskonalszych pomników kultury literackiej Hellady i Romy nie należy „ślepo⁷⁵ się czepiać”, trzeba je raczej studiować, sprawdzać, porównywać z aktualną rzeczywistością i w ten sposób ciągle ożywiać i odmładzać⁷⁶, a nie, jak radzi Wiszniewski, odsyłać do lamusa.

Zaszczytne podobieństwo mowy

Trudno powiedzieć, skąd brało się przekonanie o rzekomym bliskim podobieństwie języka polskiego do „mowy Homerów i Wirgilich”⁷⁷, ale z pewnością owa cecha polszczyzny miała przynosić Polakom zaszczyt, dodać im wartości, podkreślić wyjątkowość⁷⁸. Taka potrzeba w jakiejś mierze mogła się brać z kompleksów wobec niemieckiego czy francuskiego piśmiennictwa, wielokrotnie bowiem odnoszono się

⁷² Wiszniewski miał zapewne na myśli Macieja Kazimierza Sarbiewskiego i Klemensa Janickiego.

⁷³ M. Wiszniewski, *op. cit.*, s. 41-43.

⁷⁴ A. Małecki, *op. cit.*, s. 5-6. Wyróżnienia w tekście oryginalnym.

⁷⁵ Przymiotnik „ślepy” czy przysłówek „ślepo” powtarza się prawie we wszystkich prezentowanych tu rozważaniach na temat stosunku niektórych do starożytnych osiągnięć.

⁷⁶ L. Siemieński, *Wstęp* [do:] Homer, *Odyseja*, s. 33.

⁷⁷ L. Osiński, *O potrzebie, ważności w literaturze i warunkach przekładów*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 4, Warszawa 1862, s. 236. Jest to rozprawa, którą Osiński czytał na posiedzeniu publicznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1824 r.

⁷⁸ Zjawisko to przypomina snobizmy rodów polskich i litewskich, wywodzących się rzekomo w prostej linii od starożytnych rodów rzymskich.

do bogatego dorobku translatorskiego powstałego w tych językach⁷⁹. Jakże dumnie zatem brzmiało stwierdzenie, że „z mów dzisiejszych najwięcej się składem swoim zbliża słowiańska, a zatem i polska, do łacińskiej, choć może najwięcej od niej brzmieniem oddalona”⁸⁰. A do tego sztuka wymowy w Polsce osiągnęła bez wątpienia poziom retoryki klasycznej, twierdził Kostka Potocki.

Słusznie przecież styl i wymowa nasza, i to bez żadnej chępliwości, na równi z dawnymi położone być mogą; którym zawsze ten nad nami pozostanie zaszczyt, że naszymi wzorami, że naszymi mistrzami byli; że co tylko, nawet własnego, w pięknych naukach mamy, prawie to wszystko im winni jesteśmy⁸¹.

Pogląd o pokrewieństwie naszego języka z antycznymi dzielali zarówno klasycy, jak i romantycy, przy wszystkich dzielących ich różnicach. O nadzwyczajnych możliwościach języka polskiego pisali z dumą w pierwszej połowie XIX wieku niektórzy tłumacze i krytycy, a ich oświadczenia tchnęły niekiedy zbytnim entuzjazmem, który miał zapewne kompensować nieświecąca rzeczywistość historyczną. Ze szczególną mocą, wielokrotnie, wyrażał takie przekonanie Ludwik Osiński.

Jeżeli który z języków żyjących może sobie przypisywać zaletę bliższego podobieństwa do klasycznej mowy Greków i Rzymian, niezawodnie ten zaszczyt należy się językowi polskiemu. I chluba ta nie jest płonną bynajmniej, ponieważ nie zasada się na ślepym tylko przywiązaniu do narodowej własności; ale na rzetelnym bogactwie, które dobrze użyte i zdolnej powierzone ręce, czyni dla nas łatwymi do zdobycia wszystkie piękności i skarby, którymi szczycą się obce narody⁸².

Jeżeli który z żyjących języków, tedy polski zapewne ma niezaprzeczenie prawo ubiegać się o zaszczyt przyswojenia sobie arcydzieła rzymskiej literatury⁸³.

[...] wybór geniuszów Grecji i Rzymu próżno czeka, aby ich płody rozkrzewiły się na tej ziemi, którą nie mniejsza szlachetność dziejów, jak podobieństwo mowy zaszczyca⁸⁴.

Przedstawione tu poglądy Ludwika Osińskiego Jerzy Świąch określił mianem etnocentryzmu i ksenofobii⁸⁵. Nie wydaje się, by były to określenia zupełnie adekwatne do ówczesnej sytuacji w Polsce. W przekonaniu o rzekomym pokrewieństwie języka

⁷⁹ Edward Grabowski na marginesie tłumaczenia Dantego stwierdził, że tłumacze niemieccy mają „na usługi język bez porównania giętszy od naszego”. E. Grabowski, *Rozbiory, sprawozdania i wrażenia literackie*, „Ateneum” 1881, t. 2, s. 356. Dodajmy, że także w dzisiejszych czasach funkcjonuje przekonanie o szczególnych właściwościach niektórych języków, wpływających na proces przekładania. Stanisław Barańczak pisze o rozpowszechnionej wśród tłumaczy w USA teorii, głoszącej, że poetom rosyjskim, a chyba też w ogóle słowiańskim, jest łatwiej rymować niż Amerykanom. S. Barańczak, *Mały, lecz maksymalistyczny manifest translato logiczny*, [w:] *idem, Ocalone w tłumaczeniu*, wyd. 3, poprawione i znacznie rozszerzone, Kraków 2004, s. 26.

⁸⁰ S. Kostka Potocki, *O wymowie i stylu*, cz. 1, t. 1, s. 169.

⁸¹ *Ibidem*, s. 175.

⁸² L. Osiński, *O tłumaczeniach z języków obcych*, [w:] *Dzieła*, t. 4, s. 208.

⁸³ *Idem, Dzieła*, t. 2, s. 91. Arcydziełem, o którym mowa, była *Eneida* Wergiliusza.

⁸⁴ *Idem, O potrzebie, ważności w literaturze i warunkach przekładów*, s. 237.

⁸⁵ J. Świąch, *Przekłady i autokomentarze*, [w:] *Wielojęzyczność literatury i problemy przekładu artystycznego*, red. E. Balcerzan, Wrocław 1984, s. 60.

polskiego z językami klasycznymi jest raczej szczypta zwykłej polskiej narodowej megalomanii, a w wieku XIX mogło też chodzić o dowartościowanie ojczyzny po utracie niepodległości. Jak pisze Jerzy Axer, w wiekach XV i XVI najważniejsze było wyznaczenie własnego miejsca w historii świata, a punktem odniesienia była starożytność grecko-rzymskiego antyku. Łacina stała się wówczas ponadetnicznym językiem narodu politycznego w Polsce i na Węgrzech. Za tym szedł cały system wartości przez ten naród wyznawanych. Nastąpiło – wg określenia J. Axera – udomawianie tradycji antycznej. W wiekach XIX i XX nastąpiła reinterpretacja tego procesu wobec kształtowania się państw narodowych, co doprowadziło do powstania nowych mitów etnogenezy, które weszły do zasobu narodowej wyobraźni, a także do programów nauczania. Przynależność do *Respublica Litteraria Europea* była dla Polaków bardzo ważna, ponieważ wzmacniała poczucie przynależności do Zachodu. Wspomniany proces „udomawiania”, po modernizacji w oświeceniowej reformie Komisji Edukacji Narodowej, zachował łączność pomiędzy językiem łacińskim, literaturą i historią Rzymu a literaturą w naszym języku narodowym. W okresie romantyzmu nastąpiła jeszcze konfrontacja między niepodległościowym filhellenizmem a imperialnym pansławizmem rosyjskim⁸⁶. Urszula Kowalczyk zauważa, że kultura antyczna była lustrem cywilizacyjnej tożsamości w Polsce przez cały wiek XIX⁸⁷.

Wróćmy jednak do pytania, z czego miałyby wynikać stwierdzona przez Osińskiego ekstraordynaryjna sposobność języka polskiego „do wszelkiego rodzaju tłumaczeń”? Jego zdaniem to w dużej mierze pochodna faktu, że polski, tak jak łacina i greka, jest językiem fleksyjnym. Podobieństwo struktury mowy Osiński łączy jednak także z analogiami dziejowymi⁸⁸, obyczajowymi itp. Również Euzebiusz Słowacki uważał, że język polski jest „najzdadniejszy do dobrego dzieł obcych przekładu” ze względu na swoje bogactwo leksykalne i swobodną składnię, przez co jego natura i układ mają wiele podobieństwa do języków starożytnych⁸⁹.

Lucjan Siemieński zwracał uwagę na inny jeszcze aspekt łączności między Polską i antyczną Grecją: rodzaj pokrewieństwa duchowego, odczuwanego ponad czasem i przestrzenią. Zawsze miał w sobie chęć przełożenia *Odysei*, bo mu się wydawało, że odkrywa w niej dawny świat słowiański: domową gościnność, prostotę, wręcz „jakieś

⁸⁶ J. Axer, *Recepcja śródziemnomorskiej tradycji antycznej w Europie środkowo-wschodniej* [w:] *Czy Polska leży nad Morzem Śródziemnym*, red. R. Kusek, J. Sanetra-Szeliga, Kraków 2012, s. 31-69.

⁸⁷ U. Kowalczyk, *Felicjan Faleński. Twórczość i obecność*, Warszawa 2002, s. 103.

⁸⁸ Osiński pisze o nie mniejszej niż u starożytnych Greków i Rzymian szlachetności dzieł polskich. *O potrzebie, ważności w literaturze i warunkach przekładów*, s. 237.

⁸⁹ E. Słowacki, *O przekładaniu z obcych języków na ojczysty*, [w:] *idem, Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone*, t. 3, Wilno 1826, s. 464-465.

dalekie powinowactwo plemienne⁹⁰. To poczucie powinowactwa potwierdził wspomniany wcześniej niepodpisany recenzent, który uznał, że Siemieńskiemu udało się uchwycić podobieństwo obyczajów Greków Homerowych do obyczajów słowiańskich, które tylko Słowianin jest w stanie pojąć⁹¹. Taki sam pogląd wyraził około trzydziestu lat później Hugon Zathę, który entuzjastycznie witał ukazujący się właśnie pełny przekład Siemieńskiego. Według niego zarówno Polacy, jak i inne ludy słowiańskie nie miały dotąd prawdziwego Homera, choć widzi istotne powody, by było inaczej.

[...] zdawało się, że jeżeli gdzieś, to w Słowiańszczyźnie [Homer] najlepiej powinien być rozumiany i najwięcej czytany. Mianowicie świat *Odysei* coś dziwnie słowiańskiego ma w sobie. [...] trudno nie dopatrzyć rysów uderzającego podobieństwa, trudno nie dosłyszeć dźwięku jakiejś znanej rodzinnej nuty, chociaż o tyle, tyle wieków wstecz cofnąć się potrzeba⁹².

Hugon Zathę dostrzega też podobieństwo niektórych Homerowych postaci do znanych z Rusi, z Podola...⁹³ I tak nasz słowiański rodowód bywał wzbogacany o nieoczekiwane elementy.

Święta miłości kochanej ojczyzny...

Kazimierz Brodziński położył nacisk nie tylko na język, ale i na wyrażone wprost patriotyczne wartości:

Do starożytnych klasyków zbliżają nas zaiste [...] wzory naszych przodków, nasz język, nasza im równająca się miłość ojczyzny i wolności [...]⁹⁴.

Nie przez przypadek Aleksander Kraushar pisał w liście, którego fragmenty już cytowaliśmy, że „Nic tak nie podnosi ducha jak czytanie klasyków! Ono cię utrwala w miłości swobody”⁹⁵.

O tych wartościach nie mogą zapominać tłumacze. Augustyn Źdzarski⁹⁶, recenzując przekład niewymienionego z nazwiska tłumacza Liwiusza, zwracał uwagę, iż pewne zdania tego starożytnego autora zasługują na jak najstaranniejsze tłumaczenie, a za

⁹⁰ L. Siemieński, *Próby przekładu „Odysei”*. Dał on do druku najpierw próbę tłumaczenia pieśni VI *Odysei*, poprzedzając publikację krótkim wstępem, „Orędownik Naukowy” 1844, nr 43, 45, 49.

⁹¹ *Ibidem*. Przywołana tu opinia poprzedza ostatnią część przekładu VI pieśni *Odysei*, „Orędownik Naukowy” 1844, nr 49.

⁹² H. Zathę, *Homer w Polsce. Przegląd polskich tłumaczeń Homera wydanych do r. 1874*, [w:] *idem*, *Pisma*, nowe wyd. zbiorowe, t. 2, Poznań 1885, s. 81-82; pierwodruk pt. *Przegląd polskich tłumaczeń Homera z powodu przekładu „Odysei” p. Lucjana Siemieńskiego*, „Przegląd Polski” 1874/75, t. 1.

⁹³ *Ibidem*, s. 82-86.

⁹⁴ K. Brodziński, *O klasycyzmie i romantyzmie...*, „Pamiętnik Warszawski”, s. 382.

⁹⁵ A. Kraushar, *op. cit.*, s. 36.

⁹⁶ A. Źdzarski (1794-1845), był poetą, tłumaczem, nauczycielem języków klasycznych i literatury polskiej w Szkole Wojewódzkiej w Płocku, słynnej Małachowiance.

przykład posłużył mu *passus* z ks. III, r. 39 *Ab urbe condita*, który tutaj przytoczymy. Anonimowy tłumacz w istocie się nie popisał, bo trudno doprawdy zrozumieć myśl Liwiusza w jego przekładzie: „Doświadczcie, kiedy chcecie, jak w pomszczeniu się wolności dzielniejszym jest żal, niż żądza panowania w utrzymaniu się”⁹⁷. Żdźarski nie tylko krytykuje to tłumaczenie, proponuje też własną, dużo lepszą wersję: „Gdy chcecie, wolno wam doświadczyć, jak daleko jest sroższa zapalczliwość mścicieli wolności, niż żądza panów nieprawych”. Dodaje przy tym, że takie zdania autorów klasycznych winny być tłumaczone z jak największą dokładnością ze względu, jak się można domyślać, na ich treść i przesłanie, które niosą.

Bo któż nie poświadczy, gdy powiem, że tylko wolność może w serca ludzkie przelać tak wielkie uczucia? Polak, czuły na jej głos miły, może i powinien z równą je oddać mocą jak niegdyś wolny Rzymianin⁹⁸.

Żdźarski feruje też srogi wyrok proskrypcji na złych tłumaczy ze względu na, rzec by można, społeczną szkodliwość ich czynu.

Książki złym stylem pisane są morową zarazą w naukach, osobiwie dla młodzi; trybunał przeto surowej krytyki powinien je bez odwołania wskazywać [sic!] na proskrypcję⁹⁹.

Poglądy Żdźarskiego na temat kształtowania patriotycznej postawy Polaków dzięki lekturze autorów klasycznych nie były odosobnione. Nauka z antyku mogła zresztą obejmować nie tylko pozytywne przykłady. Autor pewnej recenzji z 1860 r. stwierdził na przykład, iż dobrze byłoby, gdyby czytająca publiczność, rozpatrzyła się porządnie w przeszłości helleńskiej i wyciągnęła z niej dla siebie należyte wnioski.

Grecy ubiegali się za wolnością i źle się ubiegali, kłócili się między sobą, o jedność moralną nie stali, aż w końcu zawojował ich niższy od nich duchowo, lecz silny świadomością celu i cierpliwą wytrwałością nieprzyjaciół¹⁰⁰.

Lucjan Siemieński, pisząc kilkanaście lat później, podkreślił z kolei z mocą, jak wiele polska kultura i historia zawdzięczają starożytnym Ateńczykom i ich umiłowaniu wolności.

⁹⁷ A. Żdźarski, *Uwagi nad wyjątkami tłumaczenia Liwiusza umieszczonymi w „programie popisu publicznego na Żoliborze [...]”*, „Pamiętnik Warszawski” grudzień 1819, t. 15, s. 412. W oryginalnym zdaniu to brzmi: *Ubi vellent experirentur, quanto ferocior dolor libertate sua vindicanda, quam cupiditas in iniusta dominatione esset*. W przekładzie A. Kościółka: „Spróbujcie, jeśli chcecie, o ile więcej ma siły boleść tam, gdzie chodzi o odzyskiwanie wolności niż chęć utrzymania się przy nieprawym panowaniu”. Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. I-V, przeł. A. Kościółek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 183.

⁹⁸ A. Żdźarski, *op. cit.*, s. 412-413, przyp. 25.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 405.

¹⁰⁰ Anonim, *Przekłady z greckiego języka Pana Antoniego Bronikowskiego*, „Przegląd Poznański” 1860, t. 30, s. 104. Jakiego nieprzyjaciela Greków miał na myśli recenzent? Filipa Macedońskiego? Rzymian?

[...] nigdy nie mielibyśmy tego, co mamy w dziale literatury, tak my, jak inni, gdyby bój pod Maratonem wypadł na szkodę Grecji, a ona, ujarzmiona, na miazgę starta, nie doczekała się już wieku Peryklesa. Spuścizna bowiem po jej nieśmiertelnych jońskich piewcach byłaby może z nią się rozwiła i znikła z pamięci bez tego czynnika i ogniska, jakim były Ateny¹⁰¹.

Jeden z czynnych uczestników zmagania bitewnych w wojnach grecko-perskich V wieku p.n.e., dobrze nam znany tragediopisarz grecki Ajschylos, budził niekiedy w Polakach piszących o nim w wieku XIX poczucie pokrewieństwa, chciałoby się rzec nawet, braterstwa broni. Przerzucenie takiego pomostu przez wieki wynikało z faktu, że Ajschylos walczył orężnie z „najeźdźcą ze Wschodu” w obronie swej ojczyzny i jej wolności. Siemieński pisał we wstępnym omówieniu twórczości greckiego poety, poprzedzającym jego własną próbę przekładu:

[...] pola Maratonu, Salamina i Platea widziały go walczącego przeciw perskiej nawaie. Używając wielkiego znaczenia, usiłował podnosić ducha Ateńczyków utworami swymi, w których bohaterstwo maratońskich czasów umiał z olbrzymią prostotą malować¹⁰².

Również dla zasłużonego tłumacza Ajschylosa, Kazimierza Kaszewskiego, ateński autor był bohaterem, co się zowie, stawiał bowiem opór „naciskowi barbarzyństwa wschodniego”¹⁰³.

I któż wreszcie lepiej mógłby wyśpiewać ten hymn na chwałę wolności, kto dosadniej wygłosić hasła bojowe, kto w bardziej malowniczy sposób opisać groźę wojny i do niej przygotowania, niż ten poeta, który trzykroć przyjmował udział w świętej sprawie obrony kraju, pod Maratonem, pod Salaminą i Plateami. Pełna chwały i płodna dla całego świata kampania Greków przeciw Persom i Medom natchnęła wszystkie serca uniesieniami, które ześrodkowały się w piersi wielkiego poety Hellady. [...] To wielkie, szlachetne uczucie miłości dla kraju, rzecz godna uwagi, wszędzie łączy się u niego i u ludu ze czcią bogów ojczystych w węzeł nierozzerwany, a modlitwa i nadzieja w opiece bóstw umacnia serce i uzbraja ramię¹⁰⁴.

Przekonanie o tym, że Ajschylos to postać dla Polaków bardzo znacząca, było trwałe. Kilkanaście lat później Józef Uzdowski, pisząc o pracy Kaszewskiego nad przekładem całej twórczości Ajschylosa, odnalazł w niej głęboki sens: tłumacz, by wesprzeć swój naród w walce, dał mu w dziełach greckiego tragediopisarza wzory siły fizycznej i moralnej, jak również tak potrzebną nadzieję¹⁰⁵.

Dlatego, że w każdym jego utworze, w każdym obrazie, w każdym słowie niemal odbija się wielkość tej świetnej historii całej ludzkiej epoki, kiedy śmiały, potężny, nieśmiertelny duch ludzki na wszystkich polach działalności z demoniczną jakąś siłą o niepodległość swą walczy. Jakkolwiek siłą

¹⁰¹ L. Siemieński, *Wstęp* [do:] Homer, *Odyseja*, s. 31.

¹⁰² *Idem*, *Próby przekładu „Agamemnona” z trylogii Eschylosa „Oresteja”*. Przez Lucjana Siemieńskiego, „Biblioteka Warszawska” 1851, t. 3, s. 254.

¹⁰³ K. Kaszewski, *Wstęp* [do:] Sofokles, *Antygona*, „Biblioteka Warszawska” 1853, t. 1, s. 424.

¹⁰⁴ *Idem*, *Wstęp* [do:] Eschylosa „*Siedmiu pod Tebami*”, „Ateneum” 1879, t. 4, s. 195.

¹⁰⁵ J. Uzdowski, *Tragedie Eschylosa w przekładzie K. Kaszewskiego*, „Ateneum” 1896, t. 1, s. 183.

zbrojną stokrotnie od wroga słabszy, jednak wyższego posłannictwa swego pewny, śmiało występuje Hellen w zapasy z potężnym despotą wschodnim, wrogiem światła i ducha ludzkiego wolności i świetne nad nim odnosi zwycięstwo¹⁰⁶.

Greckiego tragediopisarza od, by tak nieco bezceremonialnie rzec, standardowych bohaterów, różni to, że np. Horacjusze czy Mucjusz Scewola to postaci z Liwiuszowej *Ab urbe condita*, a więc z pogranicza historii i mitu, Ajschylos zaś jest postacią dobrze osadzoną w dziejach. W XIX wieku, jak widzimy, dołączył do grona wzorów osobowych w Polsce. Nie został jednakże wymieniony wśród bohaterów, których obecność w programach szkolnych w Królestwie Polskim była przez rosyjskie władze szkolne uważana za wielce niepożądaną, co potwierdza treść memoriału wystosowanego do władz przez narodowego apostatę Adama Gurowskiego¹⁰⁷, przebywającego wówczas w Rosji¹⁰⁸. Oto bardzo znamieny fragment tego dokumentu:

Trzeba w procesie kształcenia, w edukacji jako takiej, przeprowadzić gruntowną reformę, i to zwłaszcza w Polsce. I tu sądzę, że mogę wymienić na pierwszym miejscu nadmierny zakres, jaki się w tym kraju nadaje nauce łaciny. To przez nią właśnie, wiodąc młodą wyobraźnię w czasy minione i jakże różne od naszych, ukazuje się jej jako wzór Brutusów, Horacjuszków, Mucjuszków itp. Na każdym kroku, studiując Rzymian, natrafia się na te obrazy, które jak potężne środki żrące działają na podatną na wpływy młodzież. [...] To nie mowy jakiegoś tam Cyclerona, parafrazy Liwiusza czy Salustiusza stworzą dobrych poddanych.

Wiem z własnego doświadczenia i z obserwacji, jakie miałem okazję poczynić nad młodzieżą, z którą uczęszczałem do szkół publicznych, do jakiego stopnia nasze młode głowy rozpały i sprowadzały ze słusznej drogi te właśnie przykłady¹⁰⁹.

Podobne poglądy Gurowski wyraził także w niemieckojęzycznej publikacji, będącej panegirycznym na cześć Rosji.

Przez kształcenie klasyczne odsuwa się młodych ludzi od prawdziwych podstaw chrześcijaństwa, od realiów naszej cywilizacji, od wypełniania naszych obecnych obowiązków i dochodzi się, nie zauważywszy nawet kiedy, do tego, że wychowuje się ich na Brutusów, na Scewolów, na politycznych zapaleńców, których głównym żywiołem jest chaos¹¹⁰.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 153.

¹⁰⁷ Adam hrabia Gurowski (1805-1866), był uczestnikiem powstania listopadowego, aktywnym członkiem lewicy warszawskiego Towarzystwa Patriotycznego, za obronę Warszawy odznaczony został krzyżem *Virtuti Militari*. Na emigracji był jednym z założycieli Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. W drugiej połowie 1834 r. radykalnie zmienił poglądy i poprosił cara o amnestię. Otrzymał ją, gdy stał się narodowym apostatą i gorącym wyznawcą panslawizmu pod rosyjskim berłem, który pojmował jako konieczność dziejową dla narodu polskiego.

¹⁰⁸ Memoriał datowany na 12 maja 1839 r. Gurowski złożył na ręce Aleksandra Benckendorffa, szefa żandarmerii i III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości, który zajmował się wywiadem wewnętrznym, a Benckendorff skierował dokument do ministra oświecenia Sergiusza Uwarowa.

¹⁰⁹ Tekst memoriału w języku francuskim jest zawarty w książce A. Szerbatowa, *Gienierał-fieldmarszał kniaź Paskiewicz, jego żizn i diejatiel'nost. Priłożenija k' tomu V, 1832-1847*, Petersburg 1896, s. 216-227; polski przekład M. Borowskiej, [w:] B. Brzuska, *Filologia klasyczna w Szkole Głównej Warszawskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992, s. 157-163; cyt. fragm. s. 161.

¹¹⁰ A. Gurowski, *Russland und die Civilisation*, Leipzig 1841, s. 58, przeł. B. Brzuska.

Adam Gurowski uderzał w ten sposób w strunę, której dźwięk był szczególnie miły carowi Mikołajowi I, zwolennikowi radykalnych kroków w oświacie. Toteż kiedy minister Uwarow w końcu lat trzydziestych XIX wieku przygotowywał reformę szkolną w całym cesarstwie, a mając sam wykształcenie klasyczne, bronił łaciny, car osobistym dopiskiem na jego referacie rzecz rozstrzygnął.

Język łaciński jest tam [w Polsce] niezbędny, to rzecz bezsporna, lecz tylko tyle, ile potrzeba, aby rozumieć nabożeństwo, większy zaś rozwój jego nauczania jest raczej szkodliwy niż pożyteczny¹¹¹.

Tak więc polityka wpisywała się w pojmowanie funkcji i miejsca kultury antycznej w nauczaniu. Już wcześniej utrata niepodległości spowodowała, że podnosiła się temperatura dyskusji na ten temat, a poszukiwania remedium na narodowe bolączki kierowały wciąż uwagę ku znanym i sprawdzonym wcześniej rejonom kultury – ku starożytności. Przesuwał się jednak punkt ciężkości: „wiek światel” potrzebował jej bardziej dla kształcenia, zdobywania wiedzy i umiejętności, by dzięki nim służyć ojczyźnie; okres późniejszy, romantyzmu i pozytywizmu, kładł większy nacisk na jej zalety wychowawcze, zwłaszcza gdy chodzi o wychowanie patriotyczne, stąd widoczne u wielu tłumaczy poczucie narodowej misji. Spójrzmy na filomatów i filaretów, uczniów krzewiciela neohumanizmu w Polsce, Ernesta Grodka. W ich statutach widać, jak wielką rolę miało odgrywać samokształcenie, a w jego ramach zgłębianie dzieł antyku ze względu na ich niepowtarzalne walory wychowawcze i formacyjne. Świadczy o tym przemowa Józefa Jeżowskiego wygłoszona 25 maja 1819 r. na posiedzeniu powszechnym Towarzystwa Filomatów, w którym mówca nawołuje do bacznego przyglądania się dziejom wolnej Grecji i Rzymu, a potem dziejom Polski Bolesławów, Kazimierzów, Jagiełłów i Zygmunatów, by nauczyć się „czuć szlachetnie i statecznie, myśleć gruntownie i skutecznie”¹¹². Kilka lat później Onufry Pietraszkiewicz w piśmie *O doskonaleniu wewnętrznym* czytany na zebraniu filomatów, przedstawił obszerniej taki sam pogląd.

Gdzież więc szukać mamy wzoru, ażebyśmy się do zamiarów celami związku objętych stali zdolni? Oto wywołując cienie Greków i Rzymian, cienie rodaków naszych, którzy w szczęśliwszych dla ojczyzny naszej okolicznościach ukazali się na scenie politycznej, a przypatrując się ich cnotom i wadom, ich poświęcaniu się dla dobra ogólnego, ustalimy nasz charakter. [...] W tym to zwierciadle przeziierać się często należy, jeżeli chcemy utrzymać piękność i szlachetność duszy, nadać jej hart i tęgość, tam to śledzić wypada charakter moralnego i politycznego człowieka¹¹³.

Swego rodzaju kontynuację pojmowania wpływu wzorów antycznych na edukację i wychowanie młodzieży wileńskiej znajdujemy, acz przedstawioną w krzywym zwier-

¹¹¹ *Sbornik postanowlenij po Ministierstwu Narodnago Proswieszczenija*, t. 2, cz. 2, Petersburg 1876, s. 182, przeł. B. Brzuska.

¹¹² Archiwum Filomatów, cz. 2, *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 1, wyd. S. Szpotański, S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1920, s. 203.

¹¹³ Archiwum Filomatów, cz. 2, *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, wyd. S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1934, s. 319-320.

ciadle, w *Dziadów części III*. Doktor (August Becú), zaprezentowany przez Mickiewicza jako postać zdecydowanie obmierzła, wykląda Senatorowi podwody, dla których nie należy młodzieży nauczać o starożytnych dziejach: ona „od tego szaleje”. Nie należy też „prawić o republikańskich, / Zawsze o Ateńczykach, Spartanach, Rzymianach...”¹¹⁴.

Brutus, Horacjusze i Kuriacjusze, Mucjusz Scewola, wymieniony wcześniej Regulus, wreszcie Ajschylos: sami pozytywni bohaterowie. Czy można by wskazać negatywnych? Z pewnością nie brak ich w starożytnej historii: Efialtes, Werres, Katylinia i wielu innych. Ale CYCERON? W 1821 roku Paweł Czajkowski, wydając tłumaczenie *De officiis*¹¹⁵ i uzasadniając w przedmowie swój wybór, pisał, że ten zawołany mistrz sztuki retorycznej jest w stanie ludzi wszelkiego wieku „do czynnej cnoty oraz statecznego kochania ojczyzny porywać”; że zwie się go wielkim człowiekiem dla jego uczuć obywatelskich i „wzniosłych przymiotów szlachetnej duszy”. Nie będzie zatem rzeczą bez znaczenia zobaczyć tego ojca ojczyzny, konsula, człowieka pełnego mądrości i doświadczenia, jak odsunięty od sterów państwa „orzeźwia starość potrzebnych zasad zgłębianiem” i jak grecką myśl filozoficzną przysposabia ojczystemu językowi¹¹⁶.

A jednak pięćdziesiąt lat później dla Piotra Chmielowskiego, ważnego przedstawiciela pozytywizmu warszawskiego, jest to już postać może nie tyle negatywna, co niemająca absolutnie tej wagi, jaką się jej zwykle przypisuje i jaką przypisał jej również Czajkowski. Asumpt do wypowiedzi na ten temat dały Chmielowskiemu ukazujące się nakładem Biblioteki Kórnickiej przekłady pióra Erazma Rykaczewskiego, Polaka, który na obczyźnie trudził się nad przekładem obejmującym całą spuściznę Arpinaty. Warto podkreślić, że jest to do dziś jedyny taki przekład na język polski, co samo w sobie stanowi wartość, niezależnie od ocen języka i stylu Rykaczewskiego. W latach siedemdziesiątych XIX wieku w „Bibliotece Warszawskiej” ukazały się trzy artykuły dwu ważnych recenzentów, których przedmiotem były owe translatorskie prace. Pierwszy niezwykle zaczepną recenzję opublikował Chmielowski, jego atak jednak był skierowany nie przeciw tłumaczowi, ale przede wszystkim przeciw Cyцерonowi, temu „słabemu i wiecznie drżącemu oratorowi rzymskiemu”¹¹⁷.

Zasługi jego polityczne i naukowe są bardzo małe, jeżeli nie żadne; charakter słaby aż do tchórzostwa, a chwiejny aż do podłości, a przecież on sam był typową postacią, był wzorem, który naśladować się starano od najdawniejszych aż do niezbyt odległych od nas czasów, a któremu dorównać lub go prześcignąć za literacką herezję uważano. Jaki był powód tego dziwnego a trwałego wpływu wywieranego przez człowieka, który moralnie do tego tylko zdawał się być usposobionym, ażeby przejść

¹¹⁴ Scena VIII. Pan Senator.

¹¹⁵ P. Czajkowski, *Przedmowa tłumacza* [do:] *Cycerona księgi o powinnościach*, „Pamiętnik Warszawski” 1821 (styczeń), t. 19, s. 3-6.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 4-5.

¹¹⁷ Określenie Chmielowskiego zawarte w: *Przekłady Cycerona*, „Biblioteka Warszawska” 1872, t. 1, s. 131.

przez życie ze sławą miernego adwokata powiatowego? Odpowiedź znajdziemy w paradoksalnym na pozór zdaniu: „Mały człowiek, ale wielki stylista”¹¹⁸.

Jakie były źródła tak surowych słów? Chmielowski, jak sam stwierdza, idzie w swej ocenie za Theodorem Mommsenem, znanym dziewiętnastowiecznym prawnikiem i historykiem niemieckim. Jego był Józef Plebański, który na Wydziale Filologiczno-Historycznym Szkoły Głównej Warszawskiej wykładał historię Rzymu. Cenił on niezwykle *Historię rzymską* Mommsena i był pod wyraźnym wpływem tego historyka, co widać w treści zachowanych wykładów ze Szkoły¹¹⁹, studentem Plebańskiego zaś był Chmielowski.

Odpór dał mu Kazimierz Kaszewski, który, recenzując ukazujący się właśnie przekład listów Cyceronu pióra Rykaczewskiego¹²⁰, nie wymienił wprawdzie nazwiska Chmielowskiego, ale treść wyraźnie wskazuje, że on właśnie był celem niektórych uwag recenzenta. Kaszewski broni mówcy rzymskiego, pisze, że był to wielki obywatel, któremu przyszło żyć w bardzo trudnych czasach, ale jednak „wplótł się jak jasna nić w ciemne dzieje ówczesne ojczyzny swej, a ciałem swym grób jej wolności zawałił”. I choć był osobą ułomną jak wszyscy, brak mu było determinacji, próżności miał za to w nadmiarze, to jednak był człowiekiem uczciwym, prawym, człowiekiem „wielkiej odwagi cywilnej, czystości obyczajów, wielkiej dla kraju miłości”¹²¹. Kaszewski wytyka wprawdzie Ciceronowi wady, ale uznaje, że kiedy się przeczyta całość zbioru listów, przychodzi złagodzić ocenę. Ów mówca jawi nam się bowiem wtedy jako wzorowy patriota, ojciec niezwykle przywiązany do dzieci, wypróbowany przyjaciel, sprawiedliwy i łagodny zwierzchnik¹²². Według Kaszewskiego Ciceron wychował się w szkole idealizmu Platona, co widać też w jego postępowaniu. I tu następuje bardzo osobisty *passus*, adresowany – wiele na to wskazuje – do Chmielowskiego, choć może nie tylko do niego.

Wszak to tym idealistom, do których i my, wyznajemy to otwarcie i publicznie, mamy zaszczyt należeć, dostają się dziś takie nazwy, jak zgniłych, pijanych, cierpiących na rozmiękczenie mózgu, oraz inne jeszcze epitety, których *starej* prasie nie szczędzi *młoda* zarozumiałość. My jednakże, notując te epitety jako jeden z objawów dobrego wychowania pewnej młodzieży bawiącej się w apostołstwo pozytywizmu, nie zejdziemy z toru idealnego, nie wyrzekając się przez to bynajmniej bardzo pozy-

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 130.

¹¹⁹ Zachował się, choć nie jest kompletny, rękopis wykładów z historii republiki rzymskiej pióra Plebańskiego, Biblioteka m.st. Warszawy, rkps 2693 oraz bardzo staranne i dokładne notatki niewymienionego z nazwiska studenta, *ibidem*, rkps 69.

¹²⁰ K. Kaszewski, *O listach Cyceronu (Listów Marka Tulliusza Cicerona ksiąg ośmiuro, przełożył E. Rykaczewski. Tomów 2. Nakładem Biblioteki Kórnickiej 1873 r.)*, „Biblioteka Warszawska” 1874, t. 2, s. 1-18.

¹²¹ *Ibidem*, s. 1-2.

¹²² *Ibidem*, s. 14.

tywnej pracy, jakkolwiek w rozmiękczeniu mózgowym, ale nie przy stwardniałym zarozumiałością sercu odbywanej. Zarozumiałość tym się różni od dumy, że poprzedza zasługę¹²³.

Kaszewski był z pokolenia pomiędzy generacją Czajkowskiego a Chmielowskiego, i oto – rzecz zdumiewająca – nad Cyceronem toczy się ich spór: starzy – młodzi¹²⁴!

Podobnie ocenił Kaszewski Cycerona w recenzji przekładu jego pism filozoficznych, którego dokonał niestrudzony Rykaczewski¹²⁵; napisał tam, że ów Rzymianin miał w sobie „moralność o ideałach prześlicznych”¹²⁶.

* * *

Tak zatem antyk przez znaczną część wieku osiemnastego oraz przez cały wiek dziewiętnasty dostarczał materiału do rozważań i dyskusji nad polskimi problemami, postaciami oraz postawami w skomplikowanej rodzimej sytuacji politycznej i stanowił częstokroć bardzo istotny punkt odniesienia w procesie tworzenia ideału wychowawczego, ideału obywatelskości i patriotyzmu. A ponieważ podstawową bazę źródłową tego artykułu stanowią teksty wiążące się z przekładaniem dzieł antyku, dodajmy na koniec, że tłumaczenie, jeśli je pojmowano nie tylko jako sztukę adaptacji, ale też rywalizacji z cenionymi, wzorcowymi tekstami literatur starożytnych, miało być świadectwem bogactwa języka ojczystego, a przez to eksponować wartość narodu pozbawionego własnej państwowości. Tym samym w rozważaniach o przekładaniu, mających za przedmiot, jakby się mogło wydawać, jedynie urodę i zalety języka, pojawiały się motywy o wiele poważniejsze, niżby na to wskazywały pozory¹²⁷.

Bibliografia

Anonim, [bez tytułu], „Monitor” 1767, nr 97, 98.

Anonim, [bez tytułu], „Orędownik Naukowy” 1844, nr 49.

Anonim, *Czy godzi się uważać tłumaczenia z obcych języków za szkodliwe w polskiej literaturze*, „Gazeta Polska” 1827, nr 320.

Anonim, *Do czytelnika*, [w:] *Epiktet filozof, czyli Manual Epikteta z jego innych dzieł wyjęty*, Przemyśl 1787.

Anonim, *Przekłady z greckiego języka Pana Antoniego Bronikowskiego*, „Przegląd Poznański” 1860, t. 30, s. 99-104.

¹²³ *Ibidem*, s. 10-11. Wyróżnienia w tekście oryginalnym.

¹²⁴ Mimo tego sporu kilkanaście lat później Chmielowski będzie witał bardzo pozytywnymi ocenami ukazujące się przekłady tragików greckich pióra Kaszewskiego.

¹²⁵ K. Kaszewski, *Cycero jako filozof i moralista. (Pisma filozoficzne Marka Antoniusza [sic!] Cyserona, przełożył E. Rykaczewski. Część I i II, rok 1874 i 1879. Poznań, nakładem Biblioteki Kórnickiej)*, „Biblioteka Warszawska” 1880, t. 1, s. 181-202.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 186.

¹²⁷ Por. J.T. Pokrzywniak, *Tłumaczenia z literatur obcych w recenzjach prasowych początków XIX wieku. Na przykładzie „Nowego Pamiętnika Warszawskiego” i „Pamiętnika Warszawskiego”, „Pamiętnik Literacki” 1980, R. 71, z. 1, s. 76.*

- Axer J., *Recepcja śródziemnomorskiej tradycji antycznej w Europie środkowo-wschodniej*, [w:] *Czy Polska leży nad Morzem Śródziemnym*, red. R. Kusek, J. Sanetra-Szeliga, Kraków 2012.
- Barańczak S., *Mały, lecz maksymalistyczny manifest translatologiczny*, [w:] *idem, Ocalone w tłumaczeniu*, wyd. 3., poprawione i znacznie rozszerzone, Kraków 2004.
- Borowski L., *Uwagi nad poezją i wymową i inne pisma krytycznoliterackie*, oprac. S. Buśka-Wroński, Kraków 1972.
- Borowski L., *Uwagi nad poezją i wymową pod względem ich podobieństwa i różnicy z ćwiczeniami w niektórych gatunkach stylu*, Wilno 1820.
- Brodziński K., *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej* [w:] *idem, Pisma estetyczno-krytyczne*, t. 1, red. S. Pigoń, oprac. i wstęp Z.J. Nowak, Wrocław 1964.
- Brodziński K., *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej*, „Pamiętnik Warszawski” lipiec 1818, t. 11.
- Brzuska B., *Filologia klasyczna w Szkole Głównej Warszawskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992.
- Chmielowski P., *Przekłady Cicerona*, „Biblioteka Warszawska” 1872, t. 1.
- Czajkowski P., *Przedmowa tłumacza [do:] Cicerona księgi o powinnościach*, „Pamiętnik Warszawski” styczeń 1821, t. 19.
- Dantiscus A. [Adam Kazimierz Czartoryski], *Mysli o pismach polskich. Z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materiach*, Wilno 1801.
- Domański J., *Blaski i cienie kultury przekładu*, „Przekładaniec. Pismo poświęcone przekładom i nie tylko” 2007, nr 18-19.
- Golański F.N., *O wymowie i poezji*, Wilno 1788.
- Golański F.N., *Wiadomość o Plutarchu z wyobrażeniem dzieła „Sławnych ludzi”*, wstęp do: *Sławni ludzie i onych porównania: Plutarcha dzieło*, t. 1, Wilno 1801.
- Grabowski E., *Rozbiory, sprawozdania i wrażenia literackie*, „Ateneum” 1881, t. 2.
- Gurowski A., *Russland und die Civilisation*, Leipzig 1841.
- Kaszewski K., *Cycero jako filozof i moralista. (Pisma filozoficzne Marka Antoniusza [sic!] Cicerona, przełożył E. Rykaczewski. Część I i II, rok 1874 i 1879. Poznań, nakładem Biblioteki Kórnickiej)*, „Biblioteka Warszawska” 1880, t. 1.
- Kaszewski K., *O listach Cicerona (Listów Marka Tulliusza Cicerona ksiąg ośmiuro, przełożył E. Rykaczewski. Tomów 2. Nakładem Biblioteki Kórnickiej 1873 r.)*, „Biblioteka Warszawska” 1874, t. 2.
- Kaszewski K., *Wstęp [do:] Eschilosa „Siedmiu pod Tebami”*, „Ateneum” 1879, t. 4.
- Kaszewski K., *Wstęp [do:] Sofokles, Antygona*, „Biblioteka Warszawska” 1853, t. 1.
- Kleczewski S., *O początku, dawności, odmianach i wydoskonaleniu języka polskiego zdania*, Lwów 1767.
- Kostkiewiczowa T., *Przekłady dzieł antycznych w czasach polskiego oświecenia*, [w:] *Antyk oświeconych. Studia i rozprawy o miejscu starożytności w kulturze polskiej XVIII wieku*, red. T. Chachulski, Warszawa 2012.
- Kowalczuk U., *Felicjan Faleński. Twórczość i obecność*, Warszawa 2002.
- Krajewski A.A., *Przedmowa tłumacza do: Wybór poezji Horacjusza*, Warszawa 1858.
- Krasicki I., *O tłumaczeniu ksiąg* [w:] *idem, Dzieła*, t. 6, wyd. F.K. Dmochowski, Warszawa 1803.
- Kraushar A., *Kartki z pamiętnika Alkana*, t. 2, Kraków 1913.
- Liwiusz Tytus, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. I-V, przeł. A. Kościółek, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Małecki A., *Prelekcje o filologii klasycznej i jej encyklopedii miane w półroczu letnim 1850*, Kraków 1851.
- Mickiewicz A., *O krytykach i recenzentach warszawskich*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 5, *Proza artystyczna i pisma krytyczne*, oprac. Z. Dokurno, Warszawa 1996.
- Mochnecki M., *Kilka myśli o wpływie tłumaczeń z obcych języków na literaturę polską*, „Dziennik Warszawski” t. 1, 1825, nr 3.
- Mochnecki M., *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, opr. Z. Skibiński, Łódź 1985.

- Naruszewicz A., *Do Czytelnika*, [w:] *Kaja Korneliusza Tacyta Dzieła wszystkie*, przeł. A. Naruszewicz, t. 1, Warszawa 1772.
- Naruszewicz A., *Do Jego Królewskiej Mości*, [w:] *Germania Kaja Korneliusza Tacyta*, Kraków 1861.
- Osiński L., *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1861.
- Osiński L., *O potrzebie, ważności w literaturze i warunkach przekładów*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 4, Warszawa 1862.
- Pokrzywniak J.T., *Tłumaczenia z literatur obcych w recenzjach prasowych początków XIX wieku. Na przykładzie „Nowego Pamiętnika Warszawskiego” i „Pamiętnika Warszawskiego”, „Pamiętnik Literacki”* 1980, R. 71, z. 1.
- Potocki S.K., *O wymowie i stylu*, cz. 1 i 2, t. 1 i 4, Warszawa 1815-1816.
- Sbornik postanowienij po Ministierstwu Narodnago Proswieszczenija*, t. 2, cz. 2, Petersburg 1876.
- Schlegel A.W., *Obraz literatury starożytnej i nowożytnej*, t. 1, przeł. I.S. Grabowski, Warszawa 1831.
- Siemieński L., *Kilka rysów z literatury i społeczeństwa od roku 1848-1858*, Warszawa 1859.
- Siemieński L., *Próby przekładu „Agamemnona” z trylogii Eschylosa „Oresteja”*. Przez Lucjana Siemieńskiego, „Biblioteka Warszawska” 1851, t. 3.
- Siemieński L., *Próby przekładu „Odyssey”, „Orędownik Naukowy”* 1844, nr 43, 45, 49.
- Siemieński L., *Przegląd piśmiennictwa*, „Czas. Dodatek Miesięczny” 1857, t. 5, z. 2.
- Siemieński L., *Wstęp do: Homer, Odyseja*, Warszawa 1876.
- Słowacki E., *O przekładaniu z obcych języków na ojczysty*, [w:] *idem, Dzieła z pozostałych rękopismów ogłoszone*, t. 3, Wilno 1826.
- Smereka J., *Pierwszy filolog-Polak w Uniwersytecie Jana Kazimierza, Z. Węclewski. W 50 rocznicę śmierci*, „Eos” 1938, R. 39.
- Szczerbatow A., *Gienierał-fieldmarszał kniaź Paskiewicz, jego żizn i diejatel’nost. Priłożenija k’ tomu V, 1832-1847*, Petersburg 1896.
- Szmydtowa Z., *Poeci i poetyka*, Warszawa 1964.
- Święch J., *Przekłady i autokomentarze*, [w:] *Wielojęzyczność literatury i problemy przekładu artystycznego*, red. E. Balcerzan, Wrocław 1984.
- Uzdowski J., *Tragedie Eschilosa w przekładzie K. Kaszewskiego*, „Ateneum” 1896, t. 1.
- Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, t. 1, Kraków 1840.
- Włodek I., *O naukach wyzwolonych w powszechności i szczególności* [sic!], Rzym 1780.
- Zathey H., *Homer w Polsce. Przegląd polskich tłumaczeń Homera wydanych do r. 1874*, [w:] *idem, Pisma*, nowe wydanie zbiorowe, t. 2, Poznań 1885.
- Żdźarski A., *Uwagi nad wyjątkami tłumaczenia Liwiusza umieszczonymi w „programie popisu publicznego na Żoliborze [...]”*, „Pamiętnik Warszawski” grudzień 1819, t. 15.
- Żukowski J.L., *Kilka słów o nadużyciu tłumaczeń*, „Gazeta Polska” 1827, nr 277-278.

ANTYK JAKO ŹRÓDŁO WZORÓW WYCHOWAWCZYCH I EDUKACYJNYCH W POLSCE CZASÓW ROZBIOROWYCH

Streszczenie

Druga połowa XVIII wieku, czasy klasycyzmu stanisławowskiego, a potem wiek XIX przyniósł w Polsce falę przekładów z łaciny i greki, co wynikało z jednej strony z malejącej liczby osób mogących czytać klasyków Grecji i Rzymu w oryginale, z drugiej strony zaś z przekonania o nadzwyczajnych możliwościach formacyjnych w procesie wychowania młodych ludzi, które miały wynikać z takiej lektury. Zmieniające się warunki polityczne w kraju, zmieniające się prądy literackie wpływały wydatnie i na wybór przekładanych

autorów, i na sposób lektury ich dzieł, i na wybierane do upowszechniania wzory osobowe bądź postawy obywatelskie. Ale też pojawiali się antybohaterowie z antyku spoza grona „oczywistych”, nieraz zaskakujący.

Artykuł, którego podstawową bazą były teksty towarzyszące przekłdom, przedstawia cele, jakie stawiali sobie tłumacze literatury antycznej w Polsce w trudnych dla niej czasach. Wiele interesującego materiału przynoszą też recenzje ich pracy ukazujące się w ówczesnej prasie oraz rozważania teoretyczne dotyczące funkcji pracy translatorskiej.

Słowa kluczowe: literatura starożytna, przekłady w Polsce w XVIII i XIX wieku, wzory osobowe i postawy obywatelskie, bohaterowie i antybohaterowie z antyku

ABOUT ROLE MODELS DERIVED FROM CLASSICAL AUTHORS IN THE 18TH- AND 19TH-CENTURY POLAND

S u m m a r y

The nineteenth century in Poland brought about a surge in the number of translations from Latin and Greek, which resulted from the diminishing number of people who were able to read Greek and Latin classics in the original languages, on the one hand, and on a widely held conviction about extraordinary formative qualities of this literature in the process of educating young people, on the other. The changing political situation in the country and the evolving literary tastes were both key factors influencing the choice of authors to be translated as well as the way their works were being read or interpreted, and impacting the role models and examples of civic virtue that were picked out as worthy of promulgating. At the same time, however, there appeared a number of anti-heroes from Antiquity who were not always that 'obvious' and sometimes downright surprising – and some attitudes that we would not be so quick to condemn today were nevertheless rejected, or even abhorred, by some people living in the 19th century. The goals that the translators of classical literature in Poland set for themselves and often laid out in the prefaces or introductions to their translations, as well as opinions expressed in book reviews appearing in the 19th-century press in conjunction with theoretical reflexion on the functions of translation are all meant to serve as material for this article.

Keywords: literature of Antiquity, translations in the 18th- and 19th-century Poland, role models and examples, heroes and anti-heroes from Antiquity

Katarina Petrovičová

Masaryk University, Brno

ORCID 0000-0003-3621-7474

US AND THEM. THE ROLE OF PERSUASIVE AND MANIPULATIVE STRATEGIES IN CREATION OF PUBLIC ENEMIES

Cicero owed his formidable career success in politics especially to his outstanding rhetorical skills, which won him, as a *homo novus*, the much needed attention and appreciation. In particular, Cicero's ability to create an impenetrable barrier between the persons concerned in his speeches and the rest of the auditorium does not diminish in its importance and power despite the time that has passed since; and thus provides the basis for the following study concerning the rhetorical skills in politics. In this study I would like to find out how effective this particular skill can be in the current political context, and if, and how, it is related to the of rhetoric appropriateness principle. Due to the limitations posed by the scope of one study, it was necessary to limit our discussion to the concrete personages; for the purposes of comparison I have therefore found an appropriate counterpart to Cicero in a successful, even iconic politician of the modern history of the Czech Republic, our current president Miloš Zeman, whose discourse has been considered to be dominated by the same rhetorical quality. I intend first to describe the rhetorical qualities of both and, consequently, to show their differences between them and their use of persuasive, or manipulative strategies. Finally, I would like to discuss the topic of public enemies, that is closely linked to the persuasive and manipulative practices.

One of the main criteria of rhetoric, both ancient and modern, is the appropriateness of speeches (cf. e.g. Aristotle's definition of rhetoric¹). This refers to the capability of balancing the ratio between (from the structuralist point of view) the informative, formative, and aesthetic function² and to the three goals formulated by Cicero in his dialogue *Brutus* (185): *Tria sunt enim, ut quidem ego sentio, quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is apud quem dicetur, ut delectetur, ut moveatur vehementius*. The persuasive category is further specified in Cicero's perhaps most significant rhetorical treatise *De oratore* (2.115)³ by another triad, structurally corresponding with the previous

¹ ARIST. *Rhet.* 1,2 (1355b14): "the faculty of observing in any given case the available means of persuasion".

² MUKAŘOVSKÝ 1948: 38-40; cf. PETRŮ 2000: 13f.

³ CIC. *De orat.* 2.115: *Ita omnis ratio dicendi tribus ad persuadendum rebus est nixa: ut probemus vera esse ea quae defendimus, ut conciliemus eos nobis qui audiunt, ut animos eorum ad quemcumque causa postulabit motum vocemus*.

triad and concerning the virtues of speech: 1) the ability to prove the truthfulness of the speech; 2) the ability to win the favour of the audience; 3) the ability to induce a desired reaction, to activate the audience (in Aristotelian tradition, these are called *logos*, *ethos*, and *pathos*). In classical tradition, as Cicero also witnesses (*De orat.* 1.34⁴), the quality of appropriateness also touches orator's internal attitude, another aspect which transgresses the borders of verbal expression and which is supposed to fulfil the criteria of wisdom and moderateness.

Current theory of political rhetoric operates with several linguistic currents, some of which examine rhetorical address as a social phenomenon (e.g. critical discourse analysis by Norman Fairclough⁵) or pragmatic feature (Austin and Searle's speech acts, Paul Grice's cooperative principle and, finally, Jeoffrey Leech's politeness principle) while others perceive it as a mental, cognitive, or generative process (influenced and inspired by Noam Chomsky); the unified theoretical approach to the language and politics is, however, missing from the debate⁶.

The aforementioned ancient category of rhetorical appropriateness forms the basis for my analysis, and, in my opinion, corresponds with the maxims defined in the Cooperative Principle of Paul Grice (maxims of quantity, quality, relation, and manner⁷) as well as with Leech's addition to this theory called the maxims of Politeness principle (the tact, generosity, approbation, modesty, agreement, and sympathy maxims⁸). In terms of these, one can distinguish the intentional violation of rules for the purposes of manipulation.

At this moment it is necessary to differentiate between persuasion and manipulation. Persuasion has been an intricate part of argumentation ever since Aristotle's times⁹, be it a positive (containing truth/good at least as a desired goal¹⁰), or an ethically neutral category (in which the evaluation depends on speaker's intentions¹¹). Manipulation, on the contrary, is regarded as a dispensable and negative category, to put it briefly, as a "perversion of persuasion"¹². This consists in observing the inten-

⁴ CIC. *De orat.* 1.34: *Ac ne plura quae sunt paene innumerabilia consector, comprehendam brevi: sic enim statuo, perfecti oratoris moderatione et sapientia non solum ipsius dignitatem sed et privatorum plurimorum et universae rei publicae salutem maxime contineri.*

⁵ See FAIRCLOUGH 1989.

⁶ CHILTON 2004: XF.

⁷ GRICE 1975: 41-58

⁸ LEECH 1983: 79-151.

⁹ See above mentioned ARIST. *Rhet.* 1355.b14 (Note 1).

¹⁰ See GASS AND SITER 2015: 3f. Cf. also e.g. MCGINNIS 1985: 20f., and esp. ROSS 1994: 2: "Democracies use thoughtful ethical persuasion whenever they elect leaders, establish laws, or try to protect their citizens."

¹¹ Cf. GASS AND SITER 2015: 358f.

¹² HOFFELD 2018.

tions of an individual or a group, but not of the target group of the listeners, or, in other words, in coercion and distortion or concealment of truth.

To be able to distinguish between persuasive and manipulative speech, I have taken into account the following: firstly the appropriate application of rhetorical means; secondly the significant representation of particular vocabulary; and finally, the implementation of the so-called manipulative techniques and framing, as defined by scholars analyzing media.

Rhetorical skills are based on the appropriate application of rhetorical means. In political discourse, orators most frequently incorporate alliteration, anaphor or repetition (including lists, especially in triads), parallelism or contrasting pairs, rhetorical questions or suggestive answers, simile, metaphor, allusion (i.e. an indirect or casual reference to historical or literary figures, events, or objects), and quotation¹³. Pronouns specific for certain purposes, such as clarification or concealment of elements, and remarks favourable to us and, at the same time, unfavourable to them are often used, too.

For the purposes of differentiation between persuasion and manipulation, the vocabulary is studied at the elementary level as well, particularly its ability to construct a “presented world”, or “our part of the world” in political propaganda texts¹⁴. “Seven fundamental properties” of importance, proximity, universality, legitimacy, necessity, coherence, progress/permanence are being recognised. Additionally, implication and contact words are being studied in this context as well. Manipulation is being considered in case the individual categories are being overused¹⁵. In terms of the vocabulary, expressive terms are crucial to the analysis of the phenomenon of the public enemy as well; I will classify those at a later point.

Finally, manipulative techniques are examined nowadays, especially when it comes to the media. The fundamental criteria observed are as follows: putting the blame on somebody else, fabrication, labelling, appealing to one’s fear, author’s opinion in the news, relativization, demonization, manipulative video, manipulative picture, unfounded statements, selective choice, and lies¹⁶. I will exclude the criteria irrelevant for the antiquity, i.e. author’s opinion in news, manipulative video, and manipulative picture.

¹³ ATKINSON 1984: *passim*. In his analysis of political speeches, Atkinson focuses on inclusive / exclusive and approving / disapproving pronouns, lists of three, contrasts, rhetorical questions which he considers to be the most frequent rhetorical means. DAVID 2014: 164–170, adds more of them.

¹⁴ Introduced by Jerzy Bralczyk (BRALCZYK 1987: 116).

¹⁵ See the whole chapter “Językowy kształt świata propagandy”, BRALCZYK 1987: 116–216; and its summary at pp. 232–235.

¹⁶ The categories studied here are taken from GREGOR AND VEJVODOVÁ 2017: 4f. Cf. also instructive analysis of manipulative techniques in general: BECK 2005.

The so-called framing must be added to the aforementioned criteria. In Entman's definition: "To frame is to *select some aspects of a perceived reality and make them more salient in a communicating text, in such a way as to promote a particular problem definition, causal interpretation, moral evaluation, and/or treatment recommendation* for the item described."¹⁷ For the needs of this analysis, it will be understood as a negative framing of certain people or groups of people.

The individual speech of an orator, to some extent, contains manipulation, as it represents a personal view of an individual on a certain topic. Thus, it cannot be judged on the basis of the same criteria as a reporting speech. However, it can be assessed according to the evaluating criteria of manipulation.

Now let us move on to Cicero in particular. I presume that his rhetorical skills do not have to be presented here; I would only like to remind you (based on the exordium to his famous speech *Against Catiline*) of his masterful evocation of grave atmosphere as well as the exemplary picture of a public enemy.

In the introduction to his speech, Cicero uses rhetorical means, as regards both lexical and syntactic levels which invoke certain mental images and which he verbalizes the very next moment. The speech is delivered to the Senate, while Catilina is addressed in the very first sentence in an apostrophe (as I will show later, the potential objection that he was one of the senators is not plausible). The series of rhetorical questions (an open-ended triad¹⁸ is followed by a double closed-ended triad¹⁹) create a picture of a clear border between "you", a lunatic furious conspirator similar to a runaway horse, and "we", the patient, temperate, and seemingly passive senators, supposed defenders of state. Simultaneously, Cicero implicitly tightens the noose around Catilina's neck by disclosing the conspiracy (the tightening is conveyed both in terms of time, towards the previous preparations and plans of the conspirators, and in terms of space, moving from the Senate throughout the whole city back to the present session, including the persons concerned). The disclosure is verbally referred to, or rather blown up, only in the next pair of mutually parallel rhetorical questions²⁰. As for the language means used, it is truly a verbal storm accompanied by anaphors, acoustically distinctive sounds, asyndetic connection of syntactic constituents, and increasing lengthening of the particular parts of sentences which culminates in a suggestive exclamation full

¹⁷ ENTMAN 1993: 52. (*Italics* are kept according to original.)

¹⁸ CIC. *Cat.* 1,1: *Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia?*

¹⁹ CIC. *Cat.* 1,1: *Nihilne te nocturnum praesidium Palati, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora volutisque moverunt?*

²⁰ CIC. *Cat.* 1,1: *Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris?*

of indignation. Cicero's grievance is then made objective by the transgression to the neutral third person²¹. His final statement reminds us again of the imminent danger by the metonymy of throw javelins. The negatively perceived patience, i.e. passivity, of the Senate, is put into contrast with conspirator's activity that is compared to plague and demands a single possible answer, death penalty²².

From the further parts of the speech, I would like to note the emphasis on the existence of a relevant authoritative decision (*senatus consultum ultimum*) and the ironical rebuke of the impotence or unwillingness to apply it (*Cat.* 2,4). Moreover, one can observe very expressive metaphoric phrases and comparisons powered by epithets like *pestis* (*taetra, horribilis, infesta*, *Cat.* 5,11; see also 1,2 and 12,30/33), *intestina perniciēs* (2,5), *consultum tamquam in vagina reconditum* (2,4), *Etruriae fauces* (2,5), *luce sunt clariora... consilia* (3,6), *orbis terrarum exitio* (3,9); Cicero's thundering stroke in the introduction to the argumentation part of the speech appealing to Catilina's leaving (*Cat.* 5,10) and, finally, his emotional dialogue with the personified Republic (11,27ff.). The use of rhetorical questions and the lists of three, as well as the contrasting technique (the use of contrasts) is a common feature in Cicero's speeches in general; however, these are even more prominent in his speech against Catilina.

Miloš Zeman has a reputation of an outstanding, excellent orator²³, who is capable to convey his ideas clearly and extempore. As a sample speech, I chose (for the sake of better comparability) his two speeches delivered, within a year's distance, at the 70th and 71st sessions of the United Nations' (further UN) General Assembly. I have found the speeches given at the UN's General Assembly as comparable to Cicero's speech against Catilina, given the high standing of the audience as well as the language criteria (the speeches were delivered in English). In the fall of 2017, the third speech was delivered at the United Nations, however, this I include for the sake of completeness, as in my analysis it will be dealt with only briefly²⁴.

The first speech starts with a general statement (a popular *bon mot*) saying that he, as a good speaker, is going to cling to one topic and be brief²⁵ (this is typical: most of Zeman's speeches are introduced by a reference to brevity as a sign of an in-

²¹ Cic. *Cat.* 1,2: *O tempora, o mores! Senatus haec intellegit. Consul videt; hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum.*

²² Cic. *Cat.* 1,2: *Nos autem fortes viri satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem, quam tu in nos omnes iam diu machinaris.*

²³ Cf. e.g. STEM/MARK 2015: 5 and 44; FENDRYCH 2013; or ČTK AND KUBIŠTOVÁ 2016.

²⁴ All speeches cited here are available at the Prague Castle website, which is the official webpage of the President of the Czech Republic (www.hrad.cz/cs and www.hrad.cz/en). For the elected speeches, see ZEMAN 2015, ZEMAN 2016A and ZEMAN 2017.

²⁵ ZEMAN 2015: "If you have many topics in your short speech, you have none; and if you have many priorities in your speech, you have also none. So let me concentrate on one topic and one prior-

telligent and entertaining speaker); the use of an anaphor and the altogether parallel statement in the very first sentence is also typical. The second sentence is contrasted with the first one and proceeds right away to the main topic of the speech, terrorism. The choice of the topic is explained by a rhetorical question put into the mouth of the auditorium²⁶; it defines terrorism as a humiliation and a threat to humanity and puts it into a direct link with migration wave as the result of terrorism. The following passage is ironical-amusing²⁷; however, the perceived lightening only dramatizes the speech. At the same time, the first actual fact, the name of the contemporary Al-Qaeda leader (i.e. Al-Baghdadi) is stated, which is something president Zeman likes doing. The triadic list reveals illusions connected to terrorism and opposes these. This is done firstly by comparing terrorism to cancer and a list of growing dangers (reference to collapsed states and violence), the latter being objectivized as undeniable; and secondly, by associating Islamic State with all other Muslim terrorist organizations led by the Muslim Brotherhood, while this information, too, is objectivized by pointing out two confidential sources from the highest ranks of Arab politics (“two outstanding politicians from the Arab world”). Finally, Zeman calls for a coordinated attack of a new kind against terrorism led by the UN using the latest technology. To further strengthen his point, he gives a list of the series of terrorist attacks all around the world and creates a contrast between the terrorists and the pirates (low danger led to UN’s involvement, whereas the big one does not). He refers to the dormant articles of the UN Charter (“the sleeping structures”) and asks for their awakening as well as for a clear resolution by the UN (together with the practical establishment of the “ranger” units of Blue Helmets). Zeman concludes his speech by self-ironizing himself as a historical optimist and generalizes his proposal as a buffoonery which, however, might become reality in a couple of years. In this part, we frequently find comparisons (“commandos”, “rangers”, or comparison of his statement to the “the Earth moving around the Sun”), metaphors and metonymies (“the small Blue Helmets”, “nerve centres”), while rhetorical figures are used less often.

His second speech draws on the first one; therefore, it starts with a reference to it and a selective choice of events that happened between the two speeches (terrorist attacks). The general assumption of the growing terrorism communicated in the

ity only – the fight against the international terrorism.” (Anaphor and parallels are underlined; brevity is marked by *Italics*.)

²⁶ ZEMAN 2015: “You may ask why just the president of a small Central European country speaks about terrorism.”

²⁷ ZEMAN 2015: “It is wonderful to criticize terrorism, it is wonderful to organize demonstrations and manifestations against terrorism, and it is nice to prepare the declaration protesting against terrorism. Al-Baghdadi reading those declarations will be careful, I am sure.”

first speech is objectivized and reinforced by the actual numbers²⁸, while the same principle is applied for the metaphor of cancer which is further developed through the differentiation between tumors and metastases²⁹. The introductory paragraph culminates in the three ‘Catilinarian’ questions: ‘How long...’³⁰. Furthermore, he brings forward three terrorist perils not yet mentioned: the threat of a new Islamic State in Afghanistan, the radicalization of population (compared to the pre-Hitler Germany situation³¹), and especially the reluctance of the UN to adopt any measures. To exploit the last peril even more, he reminds the audience of the long-term inability to legally define the international platform of the UN for the fight against terrorism and ironizes the situation as well as the legal experts involved.³² He himself regards the legal definition as trivial which he declares through a movie allusion to Holmes: “Elementary”. Other theses of the previous speech are repeated, specified with data, and emphasized, too, which leads to the exhortatory exclamation: “let us wake up”, further strengthened by rhetorical questions aimed at possible consequences of the passive approach and a Latin quotation “Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam”. In the conclusion, the quotation is turned into a joke³³ to soften the dramatic and, to a certain extent, also reproachful nature of the speech.

The third speech of Miloš Zeman is the shortest of the three. In its opening passage he refers to two publications, those of Francis Fukuyama and Samuel Huntington, which both had significant impact in the nineties; Zeman never fails to put them against one another³⁴, and to interpret the conclusions of the preferred Huntington’s book in relation to Islamic terrorism. In doing so, he goes back to the topic of the two preceding speeches. He reiterates his previous statements on the general lack of action on the part of the UN, however, this time he also praises the UN for having established the UN Office of Counter-Terrorism (effective from June 15, 2017). He

²⁸ ZEMAN 2016A: “One year ago, I warned here against the spreading of international terrorism. What has happened after only 1 year? Paris, Brussels., Dhaka, Istanbul, Orlando, Munich, Nice, and New York again. A few years ago, the number of countries which were influenced by Islamic terrorism were only 6. Now it is 35”.

²⁹ ZEMAN 2016A: “So, the Islamic state is something like a cancer, but it is not only the tumor. Many cancers have metastases which are more dangerous than the tumor itself”.

³⁰ ZEMAN 2016A: “How long are we to wait? How long are we to convey the condolences only? How long are we only to express our declarations of solidarity?”.

³¹ ZEMAN 2016A: “Well, let me give you one unpleasant example. In the 30s of the last century in Germany, there was also quite and stable population, and very cultivated population, the nation of Goethe and Schiller. In a few years, this very decent nation became fanatic Nazis. In just a few years”.

³² ZEMAN 2016A: “And international lawyers have been discussing this problem for 16 years. Thanks god I am not an international lawyer”.

³³ ZEMAN 2016A: “And deep in my heart, I do believe that we shall overcome the international terrorism, not Cartago some day”.

³⁴ The contrast has been used in his speeches many times, e.g. June 27, 2011 during the conference of the Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic, September 30, 2016 during the conference Dialogue of Civilizations at Rhodes, June 29, 2017 during the debate on TV Barrandov.

considers this step as crucial, however, once again, he does not fail to criticize the UN for housing “38 anti-terrorist organizations or institutions”, reinforced by the triple repetition of the number mentioned, as well as by an exclamatory “Good heavens!” remark³⁵. Following the thread on terrorism, he introduces the migration topic, which he sees both as a consequence of, and a part of, the wave of terrorism. He further sees migration as a threat not only to Europe, but also to the original homelands of the migrants. The speech, non-ironically, results in three optimistic quotations; namely the spontaneous reactions of the Barcelona citizens to the terrorist attacks, Roosevelt’s proclamation, and the words incorrectly attributed to Martin Luther.

I will now return to Cicero and analyze his speech from the point of view of manipulative techniques. From these, the most relevant for Cicero’s text are those which serve to accentuate the real threat. There is no doubt that Cicero demonizes Catiline and frames him exclusively negatively, which he does by using the strongest expressions invoking sense of fear and general imperilment (the metonymy of plague, blemish, disgrace, the corruption and conflagration of the whole world, murder of all citizens). From the aforementioned “fundamental properties” of the presented world, expressions of proximity (*nos*, i.e. senators, versus *tu*), importance (*tam*, *multi*), universality (*omnes*, *undique*, *orbis terrarum*) and necessity (*oportebat*) are widely used. To a lesser extent, but still quite often, the implication (*nam*, *etenim*, *igitur*) is employed. Moreover, the emotional personified dialogues of Catiline with his homeland (with a lovely oxymoron *tacita loquitur*) and of Cicero with the Republic are on the verge of manipulation. Nevertheless, in case of Catiline’s conspiracy, the conspirators really attempted a violent coup and were disclosed, i.e. Cicero had plenty of real evidence and testimonies he could use in the speech. There are no explicit lies in the speech and the information given, as far as we can judge nowadays, is not selective (the selection is limited to several historical cases used as model situations by Cicero). In addition, Cicero speaks as a consul and a senator; thus, even in the real Plural, he presents his private opinion, in particular, while general statements are found only in exclamations.

Speeches of Miloš Zeman are, unlike Cicero’s speech, based to a large degree on general assumptions and expertly sounding statements; the role of “I” is very strong in these (“I /do not/ recommend”, “I am sure”, “I warned”), whereas speaker’s opinions are presented in an impersonal way compared to Cicero (e.g. “why just the president of a small Central European country speaks about terrorism”, “there are three illusions concerning the terrorism”). These objectivizing strategies are further affirmed by the verbal phrases expressing necessity, such as “we cannot deny”, “what we need”, “we need to seek”, “we must admit”, “we must attack”, or “there is a necessity”. Apart

³⁵ ZEMAN 2017.

from the necessity, other properties of the presented world are quite abundant as well, most often those of coherence and legitimacy. Generally, Miloš Zeman maintains a good contact with his audience by means of contact words and implications (“as you know” being his most frequent parenthesis³⁶); however, this is not so apparent in the selected speeches due to their very official nature³⁷. Miloš Zeman’s choice of vocabulary suggests the imitation of a very formal, almost scholarly, style; he uses words like “historical fluctuations”, “assassinations”, “annihilation”, “consequence”, “to eliminate”, “to reduce”, “to activate”, “diffusion of terrorism”, “coordinated action”, “precedent”, “permanent”, “standard form”, “unilateral actions”, “disputable”, “evident”, “extremisation”, “radicalisation”, “population”, “intentionally”, “the spreading of radicalism, terrorism and fanaticism”, “failed countries” (the proper term in English is “failed states”), “anti-civilisation”, “brain drain”. Technical language appears also in the form of lists: president states “two reasons”, enumerates “three illusions”, “three phases”, and “three main risks”. To support the general statements and to make his speech more credible, he incorporates factual references and accurate data, too³⁸. Yet, the examples he uses are, at the same time, the biggest pitfall of both speeches, as they are only rarely accurate and grounded. Nevertheless, most of the audience could not verify the data on the spot.

For instance, it is very oversimplifying to grasp the migration wave as a direct consequence of terrorist actions in the Middle East and Africa. It is similarly deceiving to argue the existence of an interconnected terrorist network on the basis of listing mutually distinct terrorist organizations and classifying them under the multi-layered reformatory religious movement which is not ruled centrally (the deception is made complete by the ‘guaranteed’ origin of the information, the two outstanding politicians from the Arab world)³⁹. The enumeration of big terrorist attacks starting with the one at the World Trade Centre is, no doubt, impressive but the problem is that incomparable events are put on the same level here. Although I definitely do not want to justify any terrorist act, I suppose that the attacks carried out as protests against oppression do not fall in the same category, especially when it comes to the region of

³⁶ See KŮSOVÁ 2015: 29.

³⁷ Specific instances characteristic of Zeman’s speech are less frequent in the afore analyzed speeches, but even here the high frequency of the analyzed figures of speech can be shown. From the words used to directly address the audience, “(as) you know” is mentioned twice, furthermore, phrases such as “if you wish”, “you may ask”, “let me give you”, “anyway”, “excuse me”, “sure” are uttered; as are the implications: “if so”, “so”, “contrary-wise”, “but of course”, “well”, “that’s why”.

³⁸ Cf. KŮSOVÁ 2015: 30.

³⁹ ZEMAN 2015: “We reduce the terroristic organization to a so-called Islamic State only, but there are many other terroristic organizations, for instance al-Qaeda, Taliban, al-Nusra, Boko Haram and others, and two outstanding politicians from the Arab world told me that the cover organization is the Muslim Brotherhood”. Cf. ČEJKA, BUREŠ, AND DANIEL 2017.

northern Caucasus and the province of Xinjiang. The selection in itself is problematic, too, as the attacks claiming many more victims are completely omitted; for instance, attacks in Dhading district (Nepal) in 2004 (518 victims), in Iraqi Qahtaniya and Jazeera in 2007 (500 Yazidis), in Tora in 2009 (Democratic Republic of the Congo, 400 victims), in Gamboru Ngala in 2014 (Nigeria, 315 victims), in Ukraine in 2014 (Hrabove: 298 victims; Donetsk: 201), in Moscow – Dubrovka Theater in 2002 (170 victims), in Philippinean Manila in 2004 (116), as well as all other attacks taking place in Iraq, Syria, Pakistan, Afghanistan, India, Nigeria, Sudan, Somalia etc.⁴⁰ The following list in the second speech makes the misleading impression, as Miloš Zeman associates all the listed attacks with Islamism – in Munich (July 22, 2016), however, the right-wing extremist is supposed to attack). Besides, the stated increase in states afflicted by the Islamic State from six to 35⁴¹ is not supported by facts. The distinguished expert source, the so-called *Global Terrorism Index* (further GTI), states that during the relevant time-span (between the two speeches) only a single state was added to the list of the countries imminently endangered by terrorism⁴². Here Miloš Zeman, as he mentioned in another speech delivered in Czech in August 24, 2016 in front of the ambassadors of the Czech Republic, repeated the words of Donald Trump (most probably his speech dated August, 15, 2016⁴³) and claimed this to be in agreement with the report of the Secretary-General of the United Nations.⁴⁴ However, this report speaks of 34 groups, not 35, and also speaks of different units than Zeman's "terrorist

⁴⁰ The data come from Global Terrorism Database (GTD), collecting the incidents since 1970. See GTD 2017.

⁴¹ ZEMAN 2016A: "A few years ago, the number of countries which were influenced by Islamic terrorism were only 6. Now it is 35".

⁴² See GTI 2015 and GTI 2016. In 2015, there were five most endangered states (Iraq, Afghanistan, Nigeria, Pakistan, Syria) in the list, in 2016, Yemen was added to them. Cf. GTI 2015: 2: "The report highlights the striking prevalence of lone wolf attacks in the West. Lone wolf attacks account for 70 per cent of all terrorist deaths in the West since 2006. Additionally, Islamic fundamentalism was not the primary driver of lone wolf attacks, with 80 per cent of deaths in the West from lone wolf attacks being attributed to a mixture of right wing extremists, nationalists, anti-government elements, other types of political extremism and supremacism."; and GTI 2016: 4: "Half of all plots with an ISIL connection have been conducted by people who have had no direct contact with ISIL".

⁴³ Donald Trump delivered several speeches concerning the security policy (April 27, June 13, August 15, and September 7), however, only the speech delivered August, 15, contains precise numbers (see further in the study).

⁴⁴ ZEMAN 2016B: "In his speech regarding the security policy of the United States, American presidential candidate Donald Trump stated that a few years ago, the Islamic State infiltrated into six countries. These countries are most often referred to as failed countries. According to Trump, this year the number of infiltrated countries reached 35! Thirty-five! And, by the way, this data precisely corresponds to those in the report of the United Nations' Secretary-General, which also puts the number of the terrorist organizations directly or indirectly affiliated with the Islamic State throughout the world at 35." (Translated from Czech).

organizations”⁴⁵. The cited source, Donald Trump, does not support Zeman’s numbers, either⁴⁶. Moreover, in front of the ambassadors of the Czech Republic, president identified these states with the so-called “failed countries”, i.e. he confused two distinct categories, while the increase in the failed states has, in fact, been not so dramatic, which is documented by another professionally recognized Fragile State Index⁴⁷. The reference to the unspecified UN document, “Remarks of the Under-Secretary-General for peace-keeping operations”, most probably Hervé Ladsous’ Statement from October 30, 2015, or, alternatively, Remarks from June 17, 2014⁴⁸, is, albeit not completely wrong, also inaccurate. Even though Mr. Ladsous in both mentioned documents calls attention to the experience with the implementation of new military technologies in the peace-keeping operations in the Democratic Republic of the Congo (and in Mali and the Central African Republic, too), he does not do so in association with jihadism⁴⁹. Further, it would certainly be more correct to mention that the listed articles of the United Nations Charter are a compendium taken from Chapter 7, while it is unclear to me how exactly the activation of this general chapter might

⁴⁵ KI-MOON 2016: 3: “The growing threat posed by ISIL to international peace and security is reflected in its strategy of global expansion, the development of which may reflect a reaction to recent territorial losses inflicted in Iraq and the Syrian Arab Republic by international military efforts. As of 15 December 2015, 34 groups from all around the world had reportedly pledged allegiance to ISIL. Moreover, in view of its territorial claims of more “provinces”, it is expected that ISIL affiliates will increase in number and that its membership will grow in 2016. This is a matter of considerable concern, since these groups appear to be emulating ISIL’s tactics and carrying out attacks on its behalf”.

⁴⁶ TRUMP 2016: “ISIS has spread across the Middle East, and into the West. In 2014, ISIS was operating in some 7 nations. Today they are fully operational in 18 countries with aspiring branches in 6 more, for a total of 24 – and many believe it is even more than that”.

⁴⁷ See MESSNER 2016: 7. In 2016, there are eight states with very high alert of collapse.

⁴⁸ The most probable from the Hervé Ladsous’ comments dated between November 1, 2011, when Ladsous introduced the plan for involvement of new technologies in peace-keeping operations, and the date of the delivery of Zeman’s speech, is Ladsous’ Statement delivered in October, 2015, where the employment of new technologies in Congo, and the necessity of the involvement of intelligence are stated (see LADSOUS 2015: 4). However, his Remarks of June, 2014, which include the information on the use of new technologies in Congo, can also be considered (cf. LADSOUS 2014).

⁴⁹ LADSOUS 2015: 4: “As peacekeeping faces new threats posed by transnational organized crime and violent extremism, we must leverage the technological tools at our disposal to support greater situational awareness and analysis. Ultimately, we must seek to have reliable, actionable intelligence to guide our actions and take informed decisions at the tactical, operational and strategic levels. It is time to de-mystify the term “intelligence”. Without it, we will not be able to protect ourselves and others. / We have taken exploratory steps in this direction, including through the All Sources Information Fusion Unit (ASIFU) in Mali, and the use of Unarmed Unmanned Aerial Systems (UUAS) in the Democratic Republic of Congo and we are in the process of procuring long range UAVs for Mali and Central African Republic. Making full use of these tools is still a work in progress, but it is clear that equipping missions with the expertise to acquire a deeper level of knowledge is critical”. LADSOUS 2014: “By introducing unmanned unarmed aerial vehicles (UUAVs) in the Democratic Republic of Congo, we have shown that we are able to modernize and use the latest technologies to monitor movements of armed groups and allow us to better protect vulnerable populations”.

help the situation. Misleading information presented as a fact forms the background to the exclamation in the third speech⁵⁰, as the UN has never had 38 anti-terrorist organizations and institutions. The number mentioned by Zeman refers to the existing organizations within, or affiliated with, the UN (such as UNESCO, World Bank, or Interpol), which adopted the UN Global Counter-Terrorism Strategy in 2006. The role of the newly established office is to coordinate the anti-terrorist activities of the individual UN entities and thus make them more effective⁵¹.

The only poignant argument is Zeman's criticism of the UN's inability to reach a resolution against terrorism (Comprehensive Convention on International Terrorism); nevertheless, there are distortions of facts here, too. The proposal was formulated by India in 1996 (not 2000), based on which Ad Hoc Committee was established by Resolution 51/210 of December 17, 1996 on Terrorism. In 2014, the agenda of the committee was taken over by a working group of the Sixth (i.e. Legal) Committee⁵². The committee, indeed, did not reach any consensus (the defining proposal of the UN did not meet that of the Organisation of the Islamic Conference); however, it gave rise to three protocols on terrorism⁵³. Therefore, we cannot speak of the incompetence of lawyers here; the resolution was impeded by political reasons, as a result of the decision that consensus must be hundred per cent.

As for appealing to fear, the most significant simile of the current situation in Europe is the Nazi Germany of the 1930s (see Note 31). The metonymy of the Islamic State and cancer is elaborated in the same emotional way, which is intensified in the second speech by referring to metastases. The escalation is apparent only when comparing the first and second speeches; the second speech escalates and specifies the theses conveyed in the first one. While the lists used in the speeches are impressive on their own, the overall impression is deteriorated by the too conspicuous associations of the incomparable.

It is obvious from the aforementioned that Miloš Zeman does not omit a single manipulative technique (although we must admit that demonization of a vaguely defined organization is not as impressive as that of a particular individual). The real danger is exaggerated by false arguments, distortion, and half-truths. This is perhaps the reason why president Zeman does not, despite his efforts, succeed in visualizing

⁵⁰ ZEMAN 2017: "You must know that under the umbrella of the United Nations there are thirty-eight, I repeat – 38 – anti-terroristic organizations or institutions. Good heavens – 38".

⁵¹ See CTITF 2018 and OCT 2018.

⁵² See LEGAL.UN.ORG 2018.

⁵³ I.e. International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings, adopted on 15 December 1997; International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, adopted on 9 December 1999; and International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, adopted on 13 April 2005, see LEGAL.UN.ORG 2018.

the enemy in front of the audience to such an extent that they would regard them as an imminent threat (however, the distinction is caused by the context of the speeches, i.e. the presence of an individual in Cicero's speeches versus the distance and vagueness of a group in those of Zeman).

There is no doubt that both orators work with the image of public enemy; nevertheless, their personal interests differ: Cicero wants to reinforce the impression of a real imminent threat and to provoke an action, while president Zeman, despite his calls to action, seeks rather to instruct and patronize (*bon mots* markedly contribute to this). Thus, Zeman's high level of manipulation and untrustworthiness may, in fact, impair the power of the speech on the actual informed audience. On the other hand, an uninformed listener may be astonished by the undeniable force and certainty of Zeman's "solution proposals" for Islamic terrorism (e.g. "what we need is/are", "we must attack", "last year, I proposed", "our French colleague who proposes the same", "for me a terrorist is everybody who kills intentionally innocent civilian people").

The last section of my study focuses exclusively on the two speakers' consolidation of the public enemy image (in modern theories also called 'folk devil' image⁵⁴). Apart from the manipulative techniques described so far, another seemingly harmless, but, nevertheless, very effective strategy helps to serve this aim; it is the use of fixed epithets carrying expressive force, as well as denominations and collocations used in certain contexts. If these expressions are used to denote certain groups or individuals in order to socially distance them, the so-called labels are what we are looking at. Labelling⁵⁵, as a form of abridged information, can help the audience to quickly classify the described reality, as well as to sort out their attitudes towards it. However, it can also be intentionally misused, especially in relation to the fear-incitement and the negative framing of the demonized entity.

As far as the sources are concerned, from the preserved works of Cicero, his letters – alongside his speeches –, also proved relevant to the analysis because, in some respects, they can be considered a medium comparable to the modern media, especially the social media. As far as Zeman's statements and utterances are concerned, alongside the official speeches and press releases, also glosses and statements posted on social networks were used. This analysis did not aim at giving a complex linguistic overview, nor conduct a thorough sociological research on the phenomena presented,

⁵⁴ For the term and theory of 'folk devils', see: COHEN 2002.

⁵⁵ The term is of sociological origin (developed for the study of deviance), see its definition in: PETRUSEK 2018. However, it has been studied more and more in relation to the political discourse, cf. series of papers on terrorism-related labels, e.g. APPLEBY 2010, BARRINHA 2011, VAN DEN BROEK 2017, and esp. BAELE ET AL. 2017.

Expressions of impudence and immorality	Verr.	Catil.	Ant.	“Clodianae”	Other speeches
adulter*: adulter/-ium	4	2	-	10	3
effemin*: effeminatus/-ate	-	1	-	1	-1 (about Clodius)
impur*: impurus/-ior/-ius/-issimus/-issime; impuritas	6	1	16	22	4
impudic*: impudicus/-issimus/-itia	1	2	4	4	-
impuden*: impudens, impudentior/-ius/-issimus/-issime/-ia	31	3	16	15	55
intemperan*: intemperans, intemperantior/-ius/-ia/-er/-issimus	1	-	3	10	2
impi*: impius/-e	4	5	27	12	15
importun* / inportun*: importunus	12	3	6	9	11 (-3 Catilina + followers)
foed*: foedus, foedius/issimus/-e, foedatus	-	3	19	13	3 (-1 Cat.)
facine(/o)ros*: facinerosus/-issimus	-	1	4	9	1
taeter*: taeterrimus/-e, taeterror/-us	2	-	13	11	1 (Clodian consuls = Piso and Gabinius)
turpissim*: turpissimus/-e	14	1	10	12	22 (-3: consuls + Cat.)
perdit*: perditus/-issimus/-or	34	17	21	43	29 (-5 Cat.)
profligat*: profligatus	3	1	1	4	3
nefari*: nefarius, nefarie	51	18	25	49	55 (-5 Cat.)
nequi*: nequam, nequissimus, nequitia	39	3	14	10	9
helluo*: helluo/-onis	-	-	2	5	1
ganeo*: ganeo/-onis	-	1	-	2	-
leno*: leno, lenocinium	6	1	3	5	4
scurra*	1	-	2	2	4
meretri*: meretrix/-icis	13	-	1	12	-
saltator*: saltator/-oris	-	-	1	4	4
stupr*: stuprum	14	5	4	26	5 (-2 Cat.)
facinus, -oris	21	7	13	36	37 (-7 Cat.)
Expressions of dirt, dread and ruin	Verr.	Catil.	Ant.	“Clodianae”	Other speeches
lue*: lues, luendus, luetuosissimus	1	-	1	3	-2 (Cat.)
Eluvies	-	-	-	1	-
Conluvio	-	-	-	1	-
Sentina	-	2	-	-	1
sord*: sordes, sordidus, sordidissimu	4	-	8	26	13
Squalor	-	-	-	5	-
Labes	2	-	1	16	5 (-1 Cat.)
inquina*: inquinatus/-ior/-issimus	1	-	1	5	1
venefic*: veneficus, veneficium	-	1	4	1	4 (Clu.: poisoning acc.)
Procella	1	1	1	7	1
tempest*: tempestas, tempestivus	13	2	7	24	25 (-2)
pernici*: perniciēs, perniciosus/-issimus	7	15	12	23	23

funest*: funestus/-ior, funestari	2	2	1	19	8 (-1)
Flamma	8	4	4	11	10 (-1)
Expressions of health and mental health (incl. exceeding of the limits)	<i>Verr.</i>	<i>Catil.</i>	<i>Ant.</i>	“Clodianae”	Other speeches
pesti*: pestis, pestifer, pestilentia	4	8	26	40	14 (-2: Cat.)
furor*/furios*: furiosus/-ior/-issimus	12	13	21	70	33 (-6 Cat.)
effrenat*: effrenatus/ior, effrenatio	2	2	3	7	1
impunit*: impunitus, impunitas	-	1	2	9	4
indomit*: indomitus	1	-	-	2	2
vaecor*: vaecors	-	-	-	6	-
excor*: excors	-	-	2	1	-
demen*: demens/-tior, dementia	1	3	9	13	7 (-1 Cat.)
amen*: amens/-tior/-tissimus, amentia	43	4	16	18	26 (-2 Cat.)
odi*: odium, odiosus	7	1	13	30	29 (-1 Cat.)
furiam*: furia, furiatus, furialis / furibundus	1	-	2	19	5
idiot*: idiota	1	-	-	3	-
Expressions of conspiracy and corruption (with general consequences: connected with <i>res publica, patria, omnis terra, civitas, tota Italia</i>)	<i>Verr.</i>	<i>Catil.</i>	<i>Ant.</i>	“Clodianae”	Other speeches
proditor*	4	-	1	14	3 (-2 Cat.)
corrupt* corruptus, corruptio, corruptor	7	2	2	4	47 (-23 <i>Cluent.</i>)
Corruptella	1	1	-	1	1
conscelerat*: consceleratus/-issimus, conscelerator	2	2	1	9	7 (-3 Cat.)
sceleratissim*	1	-	4	14	3
tyrann*: tyrannus, tyrannicus	15	1	10	15	10
Gladiator	2	6	21	36	14 (-10: Cat.)
Archipirata	18	-	1	2	-
evert/s*: evertere, eversor, eversio	28	1	13	46	15
grex, gregis	2	2	5	9	8 (-5 Cat.)
manus (only as a group, in connection)	2	5	7	20	5
consoci*: consocius, consociare	-	-	1	1	-
consci*: conscius, conscientia	13	5	8	20	23 (-16 <i>Cluent.</i>)
sacrileg*: sacrilegus, sacrilegium	5	-	1	4	-
insidiator (insidiae)	(12)	1 (6)	(4)	7 (21)	(27)
parricid*	1	5	23	9	22 (-6 Catil., -11 <i>Rosc. Amer.</i>)
sororicid* // fraticid*	-	-	-	1 // 1	-
Expressions mockery and offence	<i>Verr.</i>	<i>Catil.</i>	<i>Ant.</i>	“Clodianae”	Other speeches
vorago (3* with gurgus)	1	-	1	2	-
gurgus (3* with vorago, 1* with helluo)	1	-	1	6	1
Spartacus	-	-	2	1(exemplum S.)	
Belua	2	-	9	8	-1 (Cat.)

but to study and verify the occurrence of labels used by both rhetors⁵⁶. I have studied the repetitive use of loaded expressions as well as epithets and tentatively grouped them according to their shared characteristics into expressions of: impudence and immorality; dirt, dread and ruin; health and mental health (incl. exceeding of limits); conspiracy and corruption (esp. having general consequences); ideology; and, finally, mockery and offence.

Within the categories mentioned above, I have carried out the *recherché* of all Cicero's speeches found in the database of *Bibliotheca Teubneriana Latina*⁵⁷, which showed obvious cumulative occurrence of representative expressions in the speeches against the four particular opponents and their friends or assistants; namely against Verres (*Ver.*), against Catilina (*Catil.* and partially also *Sull.*), against Antonius (*Phil.*) and last, against Clodius (speeches delivered in the interim starting with Cicero's return from exile in AD 57, until the murder of Clodius committed by Milo, and Cicero's defence of Milo: *Red. Sen.*, *Red. Pop.*, *Dom.*, *Har.*, *Sest. Vatin.*, *Cael.*, *Prov.*, *Pis.*, *Mil.*). As it can be seen from the table above, the cumulation of expressions in the speeches directly or indirectly aimed at the four emblematic enemies listed earlier is obvious even in case of the more general adjectives⁵⁸. It is also important to point out that in the rest of the speeches, unlike in the speeches against the four enemies mentioned earlier, the occurrence of these expressions is proportionate (usually one, maximum two occurrences per speech); the expressions do not cumulate, with the exception of cases that are directly connected to the particular expression (for instance, the case of the defence of Roscius of Ameria accused of patricide). Lastly, even the occurrences in other speeches partially involve, or concern, the listed four persons (see Table).

Such labelling serves Cicero to create an imaginary link between the individual cases or, in other words, an image of an enemy network, which could be a proof of an intentional manipulation. However, Cicero's imperativeness is in accordance with the gravity he attributes to their actions. Catilina and Antonius were convicted by the Senate as enemies of the State (Catilina in AD 63, Antonius in the spring of 43). Verres was found guilty *de rependundis*. The only example of manipulation could be a case of a personal animosity towards Clodius and his supporters and followers, which resulted in the series of unique labels, or rather insults. Directly at Clodius are aimed

⁵⁶ For the same reason, I do not focus on the differences in the length of the speeches (between the speeches of Miloš Zeman and Cicero, as well as in between the different speeches of Cicero himself), nor do I focus on the historic differences regarding modern media and classical letters.

⁵⁷ The database has been searched based on search chains (not based on roots or stems of the words).

⁵⁸ The exception are the expressions denoting corruption which are occurring evenly, and are only cumulating in the defence of Cluentius (*Cic. Cluent.*: 16 occurrences of the cluster *corrupt**), where Cicero refutes the accusation of the corrupted *iudicium*. This speech is an exception also due to the accumulation of expressions denoting shared knowledge (*consci**: 23 occurrences).

e.g. *familiaris Catilinae*, or *Catilinae praevaricator*, against the consuls from AD 58, Piso and Gabinius (see later) e.g. *duo vulturii paludati*, *duo inportuna prodigia*, *furiae Clodianae*, *beluus immanis* (Piso), *Clodiana canis* (Piso), *Catilinae amator* (Gabinius), *lanternarius Catilinae* (Gabinius) and, finally, against the other persons connected to or affiliated with Clodius, e.g. *armiger Catilinae*, *stipator tui corporis*, *signifer seditionis*, *concitator tabernariorum*, *damnatus iniuriarum*, *percussor*, *lapidator*, *fori depopulator*, *obsessor curiae* (Sergius), *struma* (*civitatis*: Vatinius). In the letters *ad Atticum* Clodius is even being mocked and being referred to as *Pulchellus* (four times) or *filiola Curionis*.

Therefore, I would like to explain the Clodius' case in more detail now. Clodius Pulcher was a noble Patrician from the ancient lineage of Claudii, however scandalous and violent. Probably the biggest scandal was Clodius' intrusion into sacrifice honouring Bona Dea in 62 BCE when he is said to have infiltrated the house of C. Iulius Caesar in women's clothing to meet his mistress, Caesar's wife and Clodius' sister. In the following process accusing Clodius of *incestum*, Cicero testified against Clodius. Privately, Cicero saw Clodius' actions as morally eccentric and deviating from normality (disrupting *concordia ordinum* to Cicero: cf. Att. 1.13.3), but did not take him too seriously (Att. 1.16.10: *pulchellus puer*; cf. Att. 2.1.5: *Quid quaeris? Hominem petulantem modestum reddo non solum perpetua gravitate orationis sed etiam hoc genere dictorum. Itaque iam familiariter cum ipso cavillor ac iocor...*)⁵⁹. Clodius' revenge was striking, he did not hesitate to violate customs and purposely retained the status of Plebeian. Holding the *tribunus plebis* office in 58, he persuaded consuls (already mentioned Piso and Gabinius) and senators to punish Cicero for his consulate and forced him to escape. After his return from exile, Cicero gave way to an open animosity which broke out from mild ridicule, defence, and pain towards anger and desire to punish Clodius for humiliating and criminalizing his consulate and the loss of all estates too.

After Cicero returned in 66 BCE (which Clodius tried to impede in every possible way), he delivered several speeches (*post reditum*), from which two are relevant to my topic, *De domo sua* and *De haruspicum responso*. The speeches were delivered with a more than half year gap, in autumn 67 and spring 66 BCE.

De domo sua is addressed to the *pontifici* who are appealed to right in the allocution. This is immediately followed by a *captatio benevolentiae*⁶⁰ using the epithet *amplissimi et clarissimi cives*, although in an impersonal way referring to the ancestral link. Soon after, Cicero demonstrates how important and grave the case is for him (*Dom.*

⁵⁹ He started to perceive that he himself was jeopardized only unwillingly (Cic. Att. 1.19.1: *Minae Clodi contentionesque quae mihi proponuntur modice me tangunt. Etenim vel subire eas videor mihi summa cum dignitate vel declinare nulla cum molestia posse*).

⁶⁰ There is no room to examine this rhetorical tool – also empowering the distance between the rhetor and the audience on the one side and the third person – in detail here, I recommend the comparison of ancient and present days by ANDOKOVÁ 2017, 1-14.

1: *omnis rei publicae dignitas*), which justifies the non-standard way of pronouncing the speech (*Dom. 3: omittam ordinem dicendi meum*). Clodius is gradually included among the corrupted officials (*Dom. 2: amentis ac perditos magistratus*), individualized as tribunos (*Dom. 2: illa labes ac flamma rei publicae suum illum pestiferum et funestum tribunatum*; 3: *ille demens*), indirectly addressed in the 2nd person (*Dom. 3: respondebo hominis furiosi ... convicio*; a *a te, homine vaesano ac furioso...*) and, finally, exposed (*Dom. 12*). The extensive apostrophe provides Cicero with an opportunity to do away with Clodius on personal terms, while he shows a great deal of creativity in contrasting and listing the negative epithets both when it comes to Clodius (*Dom. 26: patricida, fratricida, sororicida*) as well as to his accomplices⁶¹.

The paragraph 32, in which Cicero defends his house as unconsecrated, goes back to *pontifici* and the case itself. The fact that Clodius did not join Plebeians in a proper way meant that he, as a Patrician, was not permitted to consecrate a shrine in a place of Cicero's house. Cicero continues to address both *pontifici* and Clodius (a sample of epithets: *portentosa pestis, ereptor civitatis, furia, nefanda et perniciose labes civitatis...*), reminds the audience of the course of the tribunate and his exile, and finally returns to the year 62 and Clodius' defilement of the Bona Dea festival (*Dom. 104*). This allows him to ridicule and mock Clodius as well as the statue of freedom to which he dedicated the shrine.

In *De haruspicorum responso*, his invective loses the main aspect of the previous speech, i.e. the apostrophe. The speech maintains the objective level of Cicero – the Senate; however, right from the beginning, one can observe framing with the use of the Catilinian expressions (*Har. resp. 2: ecfrenatus ac praeceps furor*⁶²; 3: *nihil feci...*, *nihil... nihil...*⁶³;

⁶¹ See esp. the exemplary asyndetic sentence in Cic. *Dom. 13: Armiger Catilinae, stipator tui corporis, signifer seditionis, concitator tabernariorum, damnatus iniuriarum, percussor, lapidator, fori depopulator, obsessor curiae*.

⁶² Cic. *Cat.*: 1,1: *Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihil ne te nocturnum praesidium Palati, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora voltusque moverunt?*; *Cat. 1,25: Ibis tandem aliquando, quo te iam pridem tua ista cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat; neque enim tibi haec res adfert dolorem, sed quandam incredibilem voluptatem*. Versus *Har. resp. 2: Cuius ego de ecfrenato et praecipiti furore quid dicam?*; 115: *At videte hominis intolerabilem audaciam cum proiecta quadam et effrenata cupiditate*.

⁶³ Cic. *Har. resp. 3: Nihil feci iratus, nihil impotenti animo, nihil non diu consideratum ac multo ante meditatatum, ego enim me, patres conscripti, inimicum semper esse professus sum duobus, qui me, qui rem publicam cum defendere deberent, servare possent, cumque ad consulare officium ipsis insignibus illius imperi, ad meam salutem non solum auctoritate sed etiam precibus vestris vocarentur, primo reliquerunt, deinde prodiderunt, postremo oppugnarunt praemiisque nefariae pactionis funditus una cum re publica oppressum extinctumque voluerunt; qui quae suo ductu et imperio cruento illo atque funesto supplicia neque a sociorum moenibus prohibere neque hostium urbibus inferre potuerunt, excisionem, inflammationem, eversionem, depopulationem, vastitatem, ea sua cum praeda meis omnibus tectis atque agris intulerunt*. Versus *Cat. 1,1: Quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihil ne te nocturnum praesidium Palati, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium,*

4: *tum, inquam, tum vidi*; 4: *quanta tempestas*⁶⁴; *illaqueatus*), which is made explicit in paragraph 5: *Nihil enim contra me fecit odio mei, sed odio severitatis, odio dignitatis, odio rei publicae. Non me magis violavit quam senatum, quam equites Romanos, quam omnes bonos, quam Italiam cunctam; non denique in me sceleratior fuit quam in ipsos deos immortales. Etenim illos eo scelere violavit quo nemo antea; in me fuit eodem animo quo etiam eius familiaris Catilina, si vicisset, fuisset*⁶⁵. Cicero called Catiline Clodius' man also in *De domo sua* (12,7: *eius vir Catilina*) and the tendency to link the two appears in his correspondence, too, but rather as the two examples of the same kind (see *Att.* 1.16 from 61 BCE). Nevertheless, in this speech Cicero makes Clodius an even worse follower of Catiline, as if he only then realized his destructive potential. One cannot neglect the personal basis of the negation as well as its legitimacy. Whereas Clodius' first excess in 62 could be regarded an act of impetuosity and, perhaps, idleness towards gods, his purposeful misinterpretation of *haruspicia* to deprive Cicero again of his house and social standing, together with an utter unwillingness to admit political defeat and the continuous efforts to change the situation violently, gave Cicero a legitimate reason to objectively depict Clodius as a public enemy.

We can conclude that, concerning his public enemies, Cicero is transparent; he does not imply but explains and defends his fames and labels, thus fulfilling the principle of appropriateness and suitability.

If I am to speak about the public enemy image in Miloš Zeman's discourse, I have to state first that, compared to Cicero whom one can analyze from his preserved speeches and correspondence, other sources come into play in Zeman's case. Apart from rhetorical performances, reporter and publicist interviews and, especially, social networking have to be taken into account. The significance of the latter overshadows the others. Besides, there is another important factor, i.e. the role of president's spokesman speaking on behalf of the president, not so much in the official press releases where the president's spokesman speaks for himself, but rather in social networking. Here, he is regarded the second "mouth of the president", as Miloš Zeman ended his personal activities in this area after his accession to the office. His personal profile contains only neutral information on his activities and photos⁶⁶, while his ideas are conveyed through his spokesman, even though this was officially denied by the Prague

nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora voltusque moverunt? Cat. 1,8: Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas, quod <non> ego non modo audiam, sed etiam videam planeque sentiam.

⁶⁴ Cic. *Cat.* 1,22: *Utinam tibi istam mentem di immortales duint! Tametsi video, si mea voce perterritus ire in exilium animum induxeris, quanta tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempestas recentis memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendeat.*

⁶⁵ See also Cic. *Har. resp.* 7: *... inlaqueatus iam omnium legum periculis, inretitus odio bonorum omnium, expectatione supplicii iam non diuturna implicatus ...*

⁶⁶ Cf. ZEMAN 2018.

Castle⁶⁷. There is no space here to argue for this but it is obvious stylistically as well as in metaphors used; the speaker himself admits it.

Considering the aforementioned, I will now omit the speeches and focus more on the interviews president Zeman gives the media, especially those regularly given to the private TV Barrandov. Their form does not differ from the speeches distinctively. Of course, the performance is, at least outwardly, spontaneous, president often reinvigorates it by counter-questions, direct addresses to the interviewer ("Mr. Soukup", "Alex"), additions, and emendations, or completely takes over the role of an interviewer ("you know", "you think", "guess"⁶⁸). He uses technical language sporadically mixed up with vulgarism ("the most stupid", "he beat out of", "disgusting little dances", "eco-booby", "do Prčić /approx.: get lost, fuck it/"), more frequently with bon mot, provocative gloss, joke⁶⁹, biased question, quotation, etc. He also takes the liberty of more general contemplations which he usually projects onto the interviewer⁷⁰. The interviews contain a relatively rich scale of expressions with vocabulary from the neutral part of spectrum to the expert language complemented by expressive terms. Labelling is not as common as in social networking (only ten of them appeared in speeches delivered between April 6 and June 29, 2017: businessmen in solar energetic = "solar barons"; a lot of migrants = part of them "Jihadists", i.e. "lonely wolves" and "dormant cells"; fighters for women's rights = "frigid suffragettes"; intellectuals = "Prague cafeteria"; Prime Minister = "little boy", "an opposite of man"; "some unsuccessful politician"; government's demise = "the act of desperation"; political party called 'Mayors and Independents' = "imposturous club"; ecologist = "eco-jerk" / "eco-terrorist"). The chronic exception to this is represented by the media not loyal to the president, which he treats very negatively (the journal *Lidové Noviny*, or People's Newspaper = "the stupidest journal in the Czech Republic"; the owner of the opposing media =

⁶⁷ Official webpage of the spokesman, see OVČÁČEK 2018. On the issue of the status of Ovčáček's twitter account see BOHUSLAVOVÁ 2016. Cf. also Ovčáček's statement: OVČÁČEK 2017.

⁶⁸ I am translating all the labels into English, though I am aware of the sometimes hardly sustainable expressivity.

⁶⁹ E.g. SOUKUP AND ZEMAN 2017D: "The stupidity of our commentators is endless; because in reality it was a trivial comment; when we were pushing our way through the crowd of journalists who obstructed our way to the adjacent room, we both said to ourselves that it is necessary to either restrict them, or, annihilate them." Since I do not find the Czech original relevant for the purposes of this study, I am providing the English translations of all the following interviews.

⁷⁰ SOUKUP AND ZEMAN 2017F: "So, as logic would have it, if someone earned their money in an honest way, they should boast themselves about having earned it. I will tell you about the American way, which is dramatically different from the Czech one. An American boasts about his wealth, as you, Mr. Soukup, already know... But if you ask an American how they are, they will respond with "I'm fine", even if they were considering suicide just a minute ago. If you ask a Czech, they will respond with "it is so (beep beep beep, **** up)..." if someone tries to hide something, it means they have acquired their wealth by dubious means".

“a cheater named Zdeněk Bakala”; Respekt magazine = “deceitful tabloid”, “Bakala’s Respekt is lying”; “Czech journalist is the stupidest creature on Earth after the extinction of the Dodo bird and, regardless various phone calls and e-mails, I wish that some Czech journalists visited Madagascar and enriched its fauna”; Jiří Pehe and Alexandr Mitrofanov = “comic commentators of the Právo, or Law, journal” /these two are even ridiculed by pejorative derivations of their names “Šáša and Hehe”/; news of the inconvenient media = “fake news”). The framing of responses is more accentuated to invoke the sense of imperilment; in the observed samples, this applies especially to the stability of the Czech Republic under its then Prime Minister Bohuslav Sobotka,⁷¹ all civilized world, especially the threat of Islamic terrorism associated with migrants⁷² to the Czech Republic and, finally, the danger to freedom and truth obligatorily represented by journalists⁷³.

The activity of president’s spokesman in social networking – esp. on Twitter – is, no doubt, remarkable (even two theatre plays were written on its motifs). From the beginning of 2017 to August 30, 2017, 2699 tweets were published. The analysis of these is based on the same categories as in Cicero, since labelling plays a significant role in the limited scope of tweets, i.e. the choice of specific negative epithets complemented by the category of ideology and unclassifiable offences and derogatory expressions. The outcomes are as follows: most of the epithets in tweets (particularly 25%) are aimed at Zeman’s political and intellectual opposition, regardless political parties, which imply primarily the mutual cooperation and potential conspiracy as well as ideological subtext. In these, we find explicit insults and ironic ridicule (“freak show of wax figurines”). The most frequently mentioned politician in tweets is Bohuslav Sobotka, especially when it comes to the so-called government crisis (labelled e.g. “industrious

⁷¹ SOUKUP AND ZEMAN 2017C: “Then, if the Ministry of Finance will be without the head (director), then the Prime Minister jeopardizes the economic stability of the Czech Republic, especially its budgetary policy.”; or MYNÁŘOVÁ AND ZEMAN 2017: “All this leads me to the conclusion that a person acting in a hurry – here I mean the demission; someone who does not keep his word – here I mean his not coming to the Castle to hand the demission in – and, finally, someone who does not abide by the coalition agreement, which he himself previously signed, is not a person whom I would trust, full stop”.

⁷² SOUKUP AND ZEMAN 2017A: “As you know, a number of Chechenians joined the Islamic State as fighters, so these groups are interconnected and should be looked upon as a single terrorist network...”; SOUKUP AND ZEMAN 2017B: “And if there (i.e. in Sweden, KP) is a lot of migrants, then part of them are the so-called jihadists, whether we call them lone wolfs, or sleeper cells.”; SOUKUP AND ZEMAN 2017E: “But all the time, Mr. Soukup, all the time I repeat, that every country in Europe, Czech Republic included, is exposed to a similar threat. Britain also used to be sure they are an exception, that this cannot happen to them, so did Belgium, Germany and France”.

⁷³ SOUKUP AND ZEMAN 2017F: “Before my term, there was a president who kept saying that the truth and love must win over the lies and hate. I, just like this president, am saying, that the common sense must prevail over stupidity. And that is all: in other words, if anyone spreads – as Donald Trump calls them – fake news, all we could do is smile, ask where they have it from, request the evidence, and, in case there is no evidence, to tell them to go and get lost.”

little ant", "silent as a stump"). With the approaching presidential elections, there is an increasing number of negative statements about the other candidates and, most recently, referring to 'Úřad pro dohled nad hospodařením politických stran a hnutí'⁷⁴, the new institution whose function is to oversee the transparency of election campaign and the activities of its head are described by Zeman's spokesman as personal revenge (almost 2 additional % of tweets). Considering the expressive force, there is also a relative abundance of redundant metonymies. Generally, the epithets referring to political opponents are strong, even mocking (esp. diminutives); however, not vulgar, unlike the epithets denoting the media (e.g. "lovelorn Tabery /i.e. editor-in-chief of the weekly newspaper Respekt/", "idiot", "cripple mind", "harsh bizon"). As for the media, which are the second most criticized category (24%), Zeman's spokesman makes a significant use of accusations of lies and deceptions ("lampoon", "Bakala-leaks", "hackers", "journalist prostitutes", "mendacious sheet") as well as the ideology (e.g. "neonormalized Svazák" /i.e. the member of former communist Czechoslovak Union of Youth/, "Czech Socialist Television" /i.e. the former name used for the present-day Czech TV/, "anti-Zeman club") and tort of conspiracy, often in connection with uneconomic or inappropriate use of financial sources (e.g. "Bakala's silky little hands", "mutually supporting gang"). The non-profit sector, if it is not associated with the media, is labelled almost exclusively in the area of conspiracy (including non-transparent management: e.g. "financial wizardry", "interconnected supportive guild", "lobbying organizations disguised as civilian associations"). The non-profit sector, together with the public opposition, forms the third most criticized category (16%), represented as manipulators or manipulated mass led by George Soros (e.g. "bloodsuckers", "philanthropist who has a finger in every pie"), often also in terms of ideology (e.g. "fascistic humour of Prague cafeteria"). Unfriendly labels are further extended towards the EU or, rather, its migration policy (14%), and radical extremists apart from radical Muslims (2%). Remaining 17% are positive labels and frames commending Russia, China, Israel, and the politics of Andrej Babiš (at that time the Minister of Finance, nowadays the Prime Minister), they are, however, not the part of my study⁷⁵.

Thus, president Miloš Zeman makes public enemies of those who disagree with him and also of those who observe him in any way, whether from professional reasons (journalists, the office overseeing the financial management of the presidential campaign team) or within the frame of civic, non-profit initiatives. These are further joined into a continuous chain of public animosity. From this, we can deduce that

⁷⁴ Office for Economic Supervision of Political Parties and Political Movements. See <https://udh-spsh.cz>. The appropriate English version of the page does not exist.

⁷⁵ Herewith, I would like to thank Mgr. Markéta Mičánková, for her diligent analysis of the Twitter statuses of Jiří Ovčáček.

the enemies are perceived as more numerous and as a general category, while its representatives are mere variables in the political discourse.

Islam and Islamic terrorism deviate from the observed topics, except for when they are directly linked with migration and the consequent rejection of migrants. This, however, appears outside Twitter, president himself speaks of the topic, while the tweets refer to his statements and label only the previously mentioned enemies.

For the sake of completeness, I would like to point out that another public enemy is going to join the list after this study is published.

Bibliography

- Andoková, M. (2016). The role of *captatio benevolentiae* in the interaction between the speaker and his audience in Antiquity and today. *Systasis*, 29, pp. 1-14. Available at: http://www.systasis.org/pdfs/systasis_29_1.pdf [Accessed 15 Apr. 2018].
- Appleby, N. (2010). Labelling the innocent: how government counterterrorism advice creates labels that contribute to the problem. *Critical Studies on Terrorism*, 3(3), pp. 421-436. DOI: 10.1080/17539153.2010.521643.
- Atkinson, M. (1984). *Our Masters' Voices: The Language and Body Language of Politics*. London and New York: Methuen.
- Baele, S.J., Sterck, O.C., Slingeneyer, T. and Lits, G.P. (2017). What Does the "Terrorist" Label Really Do? Measuring and Explaining the Effects of the "Terrorist" and "Islamist" Categories. *Studies in Conflict & Terrorism*, [pdf] 21 pages. DOI: 10.1080/1057610X.2017.1393902.
- Barrinha, A. (2011). The political importance of labelling: terrorism and Turkey's discourse on the PKK. *Terrorism and Political Violence*, 4(2), pp. 163-180. DOI: 10.1080/17539153.2011.586203.
- Beck, G. (2005). *Verbotene Rhetorik: Die Kunst der skrupellosen Manipulation*. Eichborn Verlag: Frankfurt am Main.
- Bohuslavová, R. (2016). Mluví Ověčák na Twitteru místo prezidenta? Jasně nemají ani na Hradě [Does Ověčák speak instead of President on Twitter? They do not know even at the Castle]. *Echo*, 24, [online] 26. 12. 2016. <http://echo24.cz/a/iUU5h/mluvi-ovcacek-na-twitteru-misto-prezidenta-jasno-nemaji-ani-na-hrade> [Accessed 15 Mar. 2018].
- Bralczyk, J. (1987). *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych [The language of Polish political propaganda in the 1970ies]* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia; vol. 24). Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- Čejka, M., Bureš, J., Daniel, J. (2017). *Muslimské bratrstvo v současnosti [Muslim Brotherhood Today]*. Praha: Academia.
- Chilton, P. (2004). *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London: Routledge.
- Cohen, S. (2002). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. 3rd ed. London and New York: Routledge.
- CTITF 2018: Un.org/en/counterterrorism, (2018). *Counter-Terrorism Implementation Task Force: Entities*. [online] United Nations. Available at: <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/structure> [Accessed 10 Apr. 2018].
- ČTK and Kubištová, P. (2016). Skvělý rétor i podporovatel propagandy: Politiky Zemanův projev rozdělil [Brilliant rhetor and supporter of propaganda: Politicians divided by Zeman's speech]. *iDnes.cz*, [online] 26. 12. 2016. Available at: http://zpravy.idnes.cz/reakce-politiku-na-projev-prezidenta-zemana-fzh-/domaci.aspx?c=A161226_135753_domaci_pku [Accessed 2 Apr. 2018].

- David, M.K. (2014). Language, Power and Manipulation: The Use of Rhetoric in Maintaining Political Influence. *Frontiers of Language and Teaching*, 2014, 5(1), 164-170.
- Entman, R.M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), pp. 51-58. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fendrych, M. (2013). Komentář: 14 pozitiv prezidenta Miloše Zemana [Commentary: 14 positives of Mr. President Miloš Zeman]. *Aktuálně.cz*, [online] 11.3.2013. Available at: <https://nazory.aktualne.cz/komentare/komentar-14-pozitiv-prezidenta-milose-zemana/r-i:article:773527/?redirected=1504022404> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Gass, R.H., Siter, J.S. (2015). *Persuasion: Social Influence and Compliance Gaining*. 5th ed. London: Routledge.
- Gregor, M. and Vejvodová, P. (2017). *Analýza manipulativních technik na vybraných českých serverech* [Analysis of manipulative techniques on the selected Czech servers]. [online]. Faculty of Social Studies, Masaryk University. Available from: http://www.evropskehodnoty.cz/wp-content/uploads/2016/06/Vyzkumna_zprava_Anyza_manipulativnich.pdf [Accessed 10 Sept. 2017].
- Grice, H.P. (1975). Logic and conversation, [in:] Cole P., Morgan J.L. (eds.), *Syntax and semantics*, 3: *Speech Acts*. New York: Academic Press, pp. 41-58.
- GTD 2017: National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism. (2017). *Global Terrorism Database* [online]. Available at: <https://www.start.umd.edu/gtd> [Accessed 11 Apr. 2018].
- GTI 2015: Institute for economics & peace (IEP). (2015). *Global Terrorism Index: Measuring and understanding the impact of terrorism*. 1st ed. [pdf] (NOV 2015 / IEP REPORT 36). Available at: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf> [Accessed 15 Mar. 2018].
- GTI 2016: Institute for economics & peace (IEP). (2016). *Global Terrorism Index: Measuring and understanding the impact of terrorism*. 1st ed. [pdf] (NOV 2016 / IEP REPORT 43). Available at: <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf> [Accessed 15 Mar. 2018].
- Hoffeld, D. (2018). *The Difference Between Persuasion & Manipulation*. [online] Hoffeld Group. Available at: <https://www.hoffeldgroup.com/sales-articles/the-difference-between-persuasion-manipulation/> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Ki-moon, Ban (2016). *Report of the Secretary-General on the threat posed by ISIL (Da'esh) to international peace and security and the range of United Nations efforts in support of Member States in countering the threat*. 1st ed. [pdf] New York: United Nations Security Council, S/2016/92, 29 January 2016, p. 3. Available at: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2016/92 [Accessed 15 Mar. 2018].
- Kůsová, L. (2015). *Prezidentské projevy Miloše Zemana* [Miloš Zeman's Presidential Speeches]. B.A. Charles University.
- Ladsous, H. (2014). *Remarks by the Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations on new challenges and priorities for UN Peacekeeping at the Brookings Institution (17 June 2014)*. [online] United Nations Peacekeeping: USG Peacekeeping. Available at: <https://peacekeeping.un.org/en/remarks-under-secretary-general-peacekeeping-operations-new-challenges-and-priorities-un> [Accessed 12 Apr. 2018].
- Ladsous, H. (2015). *Under-Secretary-General for Peacekeeping Operations Hervé Ladsous' Statement to the Fourth Committee (30 October 2015)*. [online] United Nations Peacekeeping: USG Peacekeeping. Available at: <https://peacekeeping.un.org/en/statement-under-secretary-general-peacekeeping-operations-herve-ladsous-to-fourth-committee-1> [Accessed 12 Apr. 2018].
- Leech, G. (1983). *The interpersonal role of the Cooperative Principle, The Tact Maxim, A survey of the Interpersonal Rhetoric*, [in:] *Principles of pragmatics*. London, New York: Longman Group Ltd., pp. 79-151.

- Legal.un.org, (2018). *Ad Hoc Committee established by General Assembly resolution 51/210 of 17 December 1996*. [online] Available at: <http://legal.un.org/committees/terrorism/> [Accessed 15 Mar. 2018].
- Lotko, E. (1999). *Kapitoly ze současné rétoriky [Chapters from today's rhetoric]*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- McGinnis, A.L. (1985). *Bringing Out the Best in People: How to Enjoy Helping Others Excell.* Minneapolis: Augsburg Publ. House.
- Messner, J.J. (ed.) (2016). *Fragile State Index Annual Report 2016*. 1st ed. [pdf] Washington, D.C.: The Fund for Peace, p. 7. Available at: <http://fundforpeace.org/up-content/uploads/2018/08/fragile-statesindex-2016.pdf> [Accessed 5 Nov. 2019].
- Mukařovský, J. (1948). *Kapitoly z české poetiky: Díl I. Obecné věci básnictví [Chapters from Czech Poetics: Part I. General aspects of poetry]*. 2nd ed. Praha: Svoboda.
- Mynářová, A. and Zeman, M. (2017). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“ [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 1 June 2017*. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-10-13427> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Ovčáček, J. (2017). *Pro vykladače VH, Strakovku a něčestná média. Má trojediná úloha: 1) Prezentuji názory p. prez. 2) Hájím názory p. prez. 3) Hájím p. prez. [For expositors of Václav Havel, Straka's Academy and dishonest media. My trinitarian role: 1) I represent opinions of Mr. President 2) I defend opinions of Mr. Pres. 3) I defend Mr. Pres.] February 5, 2017, 15:33*. [Twitter status update] Available at <https://twitter.com/PREZIDENImluvci/status/828386127027507207> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Ovčáček, J. (2018). *Jiří Ovčáček: Tiskový mluvčí prezidenta republiky a ředitel Tiskového odboru Kanceláře prezidenta republiky [Jiří Ovčáček: President of the Czech republic Spokesman and Director of the Press Department]*. Twitter. [online] Available at <https://twitter.com/prezidentmluvci> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Petrusek, M. (2018). s. v. Labelling, [in:] Nešpor Z.R. (ed.), *Sociologická encyklopedie online [Online encyclopedia of sociology]*. Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Available at: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Labelling> [Accessed 2 Sept. 2017].
- Petrů, E. (2000). *Úvod do literární vědy [Introduction in the literary studies]*. Olomouc: Rubico.
- Ross, R. (1994.) *Understanding Persuasion*. 4th ed. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Soukup, J., Zeman, M. (2017a). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“ [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 6 April 2017*. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-3-13286> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Soukup, J., Zeman, M. (2017b). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“ [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 13 April 2017*. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-4-13304> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Soukup, J., Zeman, M. (2017c). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“ [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 11 May 2017*. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-8-13362#from-list> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Soukup, J., Zeman, M. (2017d). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“ [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 18 May 2017*. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny->

- prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-9-13371 [Accessed 1 Apr. 2018].
- Soukup, J., Zeman, M. (2017e). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“* [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 8 June 2017. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-11-13438> [Accessed 1 Apr. 2018].
- Soukup, J., Zeman, M. (2017f). *Rozhovor prezidenta republiky pro pořad TV Barrandov „Týden s prezidentem“* [Interview with the president of CR for the broadcast of TV Barrandov “The week with Mr. President”]. 31 August 2017. [online] Available at <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/rozhovor-prezidenta-republiky-pro-porad-tv-barrandov-tyden-s-prezidentem-16-13566#from-list> [Accessed 1 Apr. 2018].
- STEM/MARK (2013). *Prezidentské volby 2013: 2. kolo* [Presidential election 2013: Round 2]. [online] Závěrečná zpráva z exkluzivního výzkumu pro ČT [Exclusive research final report for Czech Television], pp. 5 and 44. Available at: <http://img2.ct24.cz/multimedia/documents/44/4325/432431.pdf> [Accessed 13 Apr. 2018].
- Trump 2016: White, D. (ed.) (2016). Read Donald Trump’s Ohio Speech on Immigration and Terrorism. *TIME: Politics*, [online] 15 Aug. 2016. Available at: <http://time.com/4453110/donald-trump-national-security-immigration-terrorism-speech/> [Accessed 15 Mar. 2018].
- UN OCT 2018: Un.org/en/counterterrorism, (2018). *United Nations Office of Counter-Terrorism*. [online] United Nations. Available at: <https://www.un.org/en/counterterrorism/> [Accessed 10 Apr. 2018].
- van den Broek, H.-P. (2017). Labelling and Legitimization: Justifying Political Violence in the Basque Country. *Terrorism and Political Violence*, 29(1), pp. 119-136. DOI: 10.1080/09546553.2014.995788.
- Zeman, M. (2015). *Address of the President of the Czech Republic at the 70th Session of the UN General Assembly. 29 September 2015*. [online] Pražský hrad: Prezident ČR [Prague Castle: President of the CR]. Available at: <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/address-of-the-president-of-the-czech-republic-at-the-70th-session-of-the-un-general-assembly-12264> [Accessed 10 Apr. 2018].
- Zeman, M. (2016a). *Speech of the President of the Czech Republic at the 71st session of UN General Assembly. 21 September 2016*. [online] Prague Castle: President of the CR. Available at: <https://www.hrad.cz/en/president-of-the-cr/current-president-of-the-cr/selected-speeches-and-interviews/speech-of-the-president-of-the-czech-republic-at-the-71st-session-of-un-general-assembly-12939> [Accessed 10 Apr. 2018].
- Zeman, M. (2016b). *Projev prezidenta republiky při setkání s vedoucími zastupitelských úřadů ČR v zahraničí. 24. srpna 2016* [Speech of the President of the Czech Republic at the Meeting with the Heads of CR Missions Abroad]. [online] Pražský hrad: Prezident ČR [Prague Castle: President of the CR]. Available at: <https://www.hrad.cz/cs/prezident-cr/soucasny-prezident-cr/vybrane-projevy-a-rozhovory/projev-prezidenta-republiky-pri-setkani-s-vedoucim-zastupitelskych-uradu-cr-v-zahranici-12846> [Accessed 15 Mar. 2018].
- Zeman, M. (2017). *Speech of the President of the Czech Republic at the 72nd session of UN General Assembly. 19 September 2017*. [online] Prague Castle: President of the CR. Available at: <https://www.hrad.cz/en/president-of-the-cr/current-president-of-the-cr/selected-speeches-and-interviews/speech-of-the-president-of-the-czech-republic-at-the-72nd-session-of-un-general-assembly-13609> [Accessed 10 Apr. 2018].
- Zeman, M. (2018). *Miloš Zeman – prezident České republiky* [Miloš Zeman – President of the Czech Republic]. Facebook. [online] Available at <https://www.facebook.com/prezidentcr/> [Accessed 15 Mar. 2018].

US AND THEM.
THE ROLE OF PERSUASIVE AND MANIPULATIVE STRATEGIES
IN CREATION OF PUBLIC ENEMIES

S u m m a r y

Cicero was during his live one of the most successful orators in Rome. His ability to express his meanings and ideas in the most persuasive way did not impress only his contemporaries, but influenced the art of rhetoric generally. We admire the argumentative strength, the verbal copiousness, the most striking rhetorical skill is, however, his manipulative force, the allocution of the listener, "ut moveatur vehementius" (Cic. Brut. 49, 185). In the paper, I would like to analyze Cicero's persuasive and manipulative strategies, particularly his ability to indicate a public enemy, in order to make a comparison between Cicero's speeches and statements of our current president Miloš Zeman, who is considered to be an appropriate counterpart to Cicero discourse (using and abusing such rhetorical devices).

Keywords: rhetorics, political discourse, persuasion, manipulation, labelling, public enemy, Cicero, Miloš Zeman

MY I ONI.
ROLA STRUKTUR OSOBISTYCH I MANIPULACYJNYCH
W TWORZENIU WROGÓW PUBLICZNYCH

S t r e s z c z e n i e

W swoim czasie Ciceron był jednym z najlepszych mówców w Rzymie. Jego zdolność do wyrażania swoich myśli i idei w najbardziej przekonujący sposób nie tylko robiła wrażenie na jemu współczesnych, lecz również wpłynęła na sztukę retoryki w ogóle. Podziwiamy siłę argumentu, obfite słownictwo, jednak jego najbardziej uderzającą zdolnością retoryczną jest siła manipulacji, zwrócenie się w kierunku słuchacza, "ut moveatur vehementius" (Cic. Brut. 49, 185). W niniejszym artykule chciałabym przeanalizować strategie perswazyjne i manipulacyjne Cicerona, a zwłaszcza umiejętność wskazywania wroga publicznego, w celu porównania jego przemów z przemowami i wypowiedziami naszego obecnego prezydenta Miloša Zemana, który, jak się uważa, używa i nadużywa narzędzi retorycznych właściwych dyskursowi Cicerona.

Słowa kluczowe: retoryka, dyskurs polityczny, perswazja, manipulacja, etykietowanie, wróg publiczny, Ciceron, Miloš Zeman

Ewa Jakimowska

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

ORCID 0000-0001-6519-1774

GILLES DELEUZE I MICHEL FOUCAULT O PLATOŃSKIM *POLITYKU*. OD POZORÓW PRAWDY DO KRYTYKI WŁADZY

„Odwrócić platonizm: jaka z filozofii nie próbowała tego dokonać?” – zadaje pytanie francuski postmodernista, Michel Foucault¹. Pytanie z pozoru jest retoryczne, jeśli je bowiem rozumieć jako pytanie o krytyczne odniesienie do Platońskiej filozofii, można w odpowiedzi wskazać każdą z następujących później doktryn².

Platon wyznaczył bowiem zasadniczy przedmiot filozoficznej refleksji. Stanowi go relacja pomiędzy ogólnym bytem (Idea) a egzemplarycznym, zmysłowym światem. Cała późniejsza tradycja filozoficzna porusza się w obrębie tej relacji, tworząc „serie” różnorodnych rozwiązań³.

Wyjątkiem jest, wg Foucault, filozofia Gillesa Deleuze’a, na gruncie której dokonuje się „odwrócenie platonizmu” w bardziej fundamentalnym sensie. Deleuze buduje swoją ontologię, zaprzeczając istnieniu jakiegokolwiek ogólnego bytu i w ten sposób zrywając z Platońską logiką przeciwstawiania tego, co ogólne temu, co jednostkowe: „istoty i pozoru”; „świata wyższego i świata tu, poniżej”; „słońca prawdy i cieni jaskini”⁴. Otwiera tym samym możliwość uprawiania filozofii jako „metafizyki fantazmatu”⁵, budowanej nie na Idei, lecz na jej „braku”⁶.

Foucault uważa myśl Deleuze’a za najważniejsze dzieło dwudziestowiecznej filozofii⁷. Można sądzić, że nieprzypadkowo. Dostarcza ona bowiem ontologicznych podstaw Nietzscheańskiej krytyce Prawdy, podjętej przez samego Foucault, w formie serii analiz technologii współczesnej władzy i jej historycznych genealogii. Naszkicowanie związku, pomiędzy Deleuzjańską ontologią a Foucaultowską koncepcją władzy, stanowi cel tego tekstu.

¹ M. Foucault, *Theatrum Philosophicum*, [w:] *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, Warszawa-Wrocław 2000, s. 51.

² *Ibidem*, s. 51.

³ *Ibidem*, s. 51-54.

⁴ *Ibidem*, s. 53.

⁵ *Ibidem*, s. 56.

⁶ *Ibidem*, s. 52.

⁷ *Ibidem*, s. 51. Foucault ma na myśli głównie dwie książki Deleuze’a: *Différence et répétition*, Paris 1969 i *Logique du sens*, Paris 1969.

Trudno, w tak krótkiej formie, odnieść się do wszystkich niuansów filozofii Gillesa Deleuze'a. Dlatego ograniczę się do omówienia aktu, który Foucault uznał za tak istotny: „odwrócenia platonizmu” poprzez inny, alternatywny odczyt tekstów Platona.

„Odwrócić z Deleuzem platonizm – mówi na ten temat Foucault – to chytrze przenieść się w jego obręb, poddać się jego rygorom”⁸, „doprowadzić go aż do skrajnego szczegółu” i odkryć możliwość „zdecentrowania”⁹ jego myśli, tradycyjnie dotąd ujmowanej w kategoriach „Modelu, Tożsamości lub Tego Samego”¹⁰. Aby tego dokonać, Deleuze sięga do źródeł¹¹, do fragmentów dialogów i dostrzega w nich możliwość zupełnie innej interpretacji. Takiej, w której brak niezachwianej wiary w istnienie Idei, a więc podszytej obawą, że to, co „naprawdę” istnieje, to tylko cienie na ścianach jaskini. Jaskini, z której zresztą nie sposób się wydostać nawet filozofom.

Jednym z takich dialogów jest Platoński *Polityk*¹². Deleuze analizuje jego fragmenty w *Różnicy i powtórzeniu*¹³, Foucault zaś entuzjastycznie odnosi się zarówno do wyników tych analiz, jak i do metody tam przyjętej: przyłapania Platona na pewnej niekonsekwencji wywodu i wyciągnięcia na tej podstawie wniosków, odbiegających znacznie od tradycyjnej wykładni¹⁴.

Można sądzić, że *Polityk* jest dla obu postmodernistów tekstem szczególnym. Niezależnie bowiem od komentarza do rozważań Deleuze'a nad Platońską ontologią, Foucault po raz drugi sięga do tego dialogu, tym razem w innym kontekście. Analizując różne „strategie” władzy, wskazuje na duszpasterstwo, jako pewną technikę podporządkowywania jednostek, rozwiniętą przez chrześcijaństwo, ale przejętą i spożytkowaną w nowoczesnych, zlaicyzowanych społeczeństwach. Metaforę władcy, jako dobrego pasterza, prawie nieobecną w świecie greckim, odnajduje właśnie w *Polityku*¹⁵.

Można więc uznać, że wątki z *Polityka* mogą zarówno otwierać, jak i zamykać pewną mikroopowieść o związku pomiędzy założeniami postmodernistycznej filozofii, a jej teorią władzy. Można je widzieć jako nić, łączącą namysł nad tym, co istnieje (lub raczej nie istnieje) z konsekwencją tego namysłu w sferze myśli społecznej i oceny współczesności.

Opowieść można zacząć od tekstu *Polityka*.

⁸ M. Foucault, *op. cit.*, s. 53.

⁹ *Ibidem*, s. 54.

¹⁰ *Ibidem*, s. 54.

¹¹ *Ibidem*, s. 54.

¹² Inne to *Fajdros* i *Sofista*. Zob. niżej.

¹³ G. Deleuze, *Różnica i powtórzenie*, „Colloquia Communia” 1988, nr 1-3, s. 191-220.

¹⁴ M. Foucault, *op. cit.*, s. 51-57.

¹⁵ *Idem*, „*Omnes et singulatim*”: przyczynek do krytyki politycznego rozumu, [w:] *Filozofia, historia, polityka*..., s. 225-229.

Od razu, na początku dialogu, główny rozmówca, Gość z Elei, zachęca swego interlokutora do analizy typu polityka¹⁶. Jak się potem okazuje, ma na myśli nie tyle kogoś, kto zajmuje się polityką w dzisiejszym znaczeniu, ale kogoś, kto sprawuje najwyższą władzę w *polis*: władcę czy też króla. Temat rozmowy jest niezwykle ważny z uwagi na kontekst demokracji ateńskiej, wykształconej jako forma rządów, wobec której autor *Dialogów* jest zdecydowanie krytyczny¹⁷. Tym istotniejsze wydaje się uzasadnienie władzy jedynego króla.

Zadanie, które stara się zrealizować filozof, rozpada się więc na dwie kwestie: po pierwsze musi wykazać nadrzędność władzy królewskiej w stosunku do tych, którzy w jakimś stopniu także w niej uczestniczą, po drugie zaś określić, na czym polega ta unikalna, królewska umiejętność rządzenia *polis*.

Na początku rozmowy Gość określa swoją metodę: należy posuwać się do przodu w analizie pojęć, od bardziej ogólnych do bardziej szczegółowych, za każdym razem dzieląc zakres ogólniejszego pojęcia na dwa bardziej szczegółowe, aż – po wielostopniowej klasyfikacji – dojdzie się do znaczenia szukanego terminu¹⁸ (w tym przypadku „umiejętności królewskiej” utożsamianej z „umiejętnością polityczną”¹⁹). Zaczyna więc analizę od klasyfikacji umiejętności opartych na wiedzy i drogą wielostopniowych podziałów dochodzi do hodowli trzód (gromad), oddzielając stopniowo hodowlę różnego typu zwierząt (skrzydlatych, rogatych, czteronożnych itp.) od hodowli ludzi, traktowanej ostatecznie jako wypasanie zwierząt dwunożnych i nieopierzonych²⁰. Do tej ostatniej kategorii – oprócz innych „opiekuńczych” profesji – należy właściwa *techné* polityka²¹.

Posuwając się dalej w wywodach, Gość oddziela od politycznej władzy najpierw wszystkie użyteczne rzemiosła i zawody usługowe (kupcy, rolnicy, gimnastycy, lekarze itp.)²², następnie tych, którzy bezpośrednio biorą udział w rządzeniu (sędziowie, strażnicy, mówcy)²³, wreszcie tych, którzy – z racji zawodu – posiadają część najwyższej władzy, niejako mediując z bogami o los decyzji na najwyższym szczeblu (wieszcz-biarstwo, kapłaństwo)²⁴.

¹⁶ Platon, *Polityk*, [w:] *idem, Dialogi*, t. 2, tłum. W. Witwicki, Kęty 1999.

¹⁷ Platon uważa demokrację za rządy tłumy, który w swej masie nie może dysponować rozumną wiedzą, dostępną z zasady niewielu jednostkom: *ibidem* 297 D-C; Demokracja może przyjmować dwie postacie: zgodną z prawami i opartą na bezprawiu. Autor uważa, że jest najgorszym spośród możliwych, praworządnych ustrojów: *ibidem*, 302 D-303 B.

¹⁸ *Ibidem*, 257 C; 261 A-C; 262 A-E; 263 B.

¹⁹ Umiejętność polityczna rozumiana jest jako umiejętność rządzenia państwem, tj. umiejętność panowania i nadzoru, co zbiega się także z funkcją króla: *ibidem* 259 B-D, 267 C; 275 B-C; 305 E; 308 E.

²⁰ *Ibidem*, 261 D-E; 264 D-267 C.

²¹ *Ibidem*, 266 E, 267 C.

²² *Ibidem*, 267 E-268 A.

²³ *Ibidem*, 279 A; 287 B, 304 A.

²⁴ *Ibidem*, 289 D

W całym tekście Platon kilkakrotnie używa swej metody, jednak wnikliwszy czytelnik, łatwo dostrzeże, że szybko z niej rezygnuje tam, gdzie zbliża się do rozstrzygnięcia zasadniczych kwestii: nadrzędności władzy oraz istoty umiejętności rządzenia.

Aby uzasadnić zwierzchność władzy królewskiej, Platon porzuca podziały i odwołuje się do mitu i analogii²⁵: wydaje się, że tak, jak jeden jest Bóg, który rządzi Kosmosem i czasem, tak jeden ma być król, który rządzi *polis*. Bóg troszczy się o świat i ludzi, kierując naturalnym porządkiem, jednak porzuca tę pracę cyklicznie i wówczas czas zaczyna płynąć w przeciwną stronę, jak puszczona do tyłu taśma filmowa: ludzie starzeją się, miast młodzić i umierać, miast powstawać z ziemi, w efekcie czego nastaje chaos i cierpienie. Teraz, w czasach Zeusa, Bóg porzucił opiekę nad światem, którą piastował za czasów Kronosa: o porządek w świecie ma więc zadbać inna władza. Jej namiastką jest właśnie król.

Dalej, omawiając specyfikę jego unikalnej władzy, Platon porzuca mit i odwołuje się do metafory tkacza. Określa umiejętność właściwą najwyższemu władcy, jako „królewskie splatanie” dwóch niejako przeciwnych sobie wątków: rozwagi i męstwa²⁶.

Wszystkim tym wywodom towarzyszy nieustanny niepokój o to, „czy ktoś inny, noszący nazwę od innej umiejętności”, nie ma pretensji do tego, że wraz z królem „pasie tę trzodę”²⁷. Ta obawa pojawia się w tekście kilkakrotnie. Jeśli bowiem „pasterz ludzi” to ten, który po prostu dba o ludzką trzodę²⁸, w pewnym sensie można by tak nazwać każdego, kto wykonuje użyteczne społecznie funkcje. Dlatego Gość przyznaje, że oderwanie od władzy królewskiej wszystkich tych, którzy „w istocie nie są politykami i typami królów” jest niezmiernie trudne²⁹. Wielu bowiem jedynie „udaje polityków”, choć „nie są mężami stanu w żadnym sposobie”³⁰, gdyż nie posiadają istotnej wiedzy, a jedynie jej „pozory”³¹.

Kwestia pozorów wiedzy politycznej wzbudza emocje Gościa, szczególnie kiedy dotyczy tych, którzy roszczą sobie pretensje do władzy, w ramach demokracji. „To nie są politycy – przekonuje Gość – ale partyjniacy, którzy stoją na czele największych złudzeń i sami są złudzeniami. To najwięksi imitatorzy i czarodzieje i spośród wszystkich sofistów najwięksi sofisci”³².

²⁵ *Ibidem*, 269-274 E

²⁶ *Ibidem*, 306 A

²⁷ *Ibidem*, 267 E

²⁸ *Ibidem*, 267 C; 275 B

²⁹ *Ibidem*, 290 C

³⁰ *Ibidem*, 292 D

³¹ *Ibidem*, 292 D

³² *Ibidem*, 303 C.

Kilkadziesiąt wieków później, ten emocjonalny, Platoński sprzeciw wobec fałszywych polityków budzi zainteresowanie Gillesa Deleuze’a³³. Zastanawia go przemożna chęć oddzielenia wszelkich zawodów, mogących wykazywać jakiekolwiek podobieństwo z polityczną władzą króla, od aspiracji politycznych *sensu stricto*.

Sensem i celem metody podziału jest selekcja rywali, próba pretendentów [...] – mówi na ten temat Deleuze – widać to dobrze w dwóch zasadniczych przykładach u Platona; w *Polityku*, gdzie polityk określany jest jako ten, kto potrafi *paść ludzi*, ale gdzie pojawia się zarazem wielu innych, [...] spośród których każdy mówi: *ja jestem prawdziwym pasterzem ludzi* i w *Fajdosie*, gdzie chodzi o zdefiniowanie doskonałego uniesienia i prawdziwego kochanka i gdzie spotykamy wielu pretendentów utrzymujących: *kochanek, miłość to ja*.³⁴

Deleuze dochodzi do wniosku, że rozstrzygnięcie tych kwestii stanowi główny nerw filozofii wielkiego Greka. „Jedyny problem, jaki przenika całą filozofię Platona i rządzi jego klasyfikacją sztuk czy nauk – powiada Deleuze – to zawsze osądzanie rywali, selekcjonowanie pretendentów, odróżnianie rzeczy od jej pozorów [...]”³⁵.

Deleuze dostrzega więc wyjątkowość Platona właśnie „w owym szczegółowym klasyfikowaniu, w tej delikatnej operacji, [...] usiłującej wydzielić z masy tego, co pozorne, błędne pozory”³⁶. Właśnie „ów niewielki gest – ostrożny, lecz moralny, który wyklucza pozór” uważa Foucault za podstawowy impuls, skłaniający Deleuze’a do „odwrócenia platonizmu”³⁷.

Obaj postmoderniści sądzą, że Platońskie problemy ze wskazaniem idealnego władcy, dotyczą rozpoznania właściwych wizerunków Idei i eliminacji tych fałszywych, tj. oddzielania dobrych kopii idealnych wzorców od kopii niejako nieuprawnionych³⁸. Aby to uczynić, Platon stosuje metodę podziału, ale porzuca ją tam, gdzie ona nie wystarcza, zdając się ostatecznie na autorytet mitu. Rezygnuje z logiki wywodu na rzecz uprawomocnienia przez odwołanie do uświęconej tradycją opowieści.

Zdaniem Deleuze’a, dzieje się tak dlatego, że odróżnienie rzeczy od pozorów jest dla greckiego filozofa niezwykle ważne ze względów moralnych: świat Idei to istniejący obiektywnie wzór Prawdy, Dobra i Piękna. Partycypuje w nim także idea królewskiej umiejętności rządzenia, którą Platon bezwzględnie pragnie odróżnić od pozorów dobrej władzy. Aby to osiągnąć, musi zrezygnować z prostej, mimetycznej struktury poznania: idei jako wzorca i zjawiska jako jej kopii: oprócz tych dwóch elementów w strukturze pojawiają się nieoczekiwane ułudne pozory. Pozór jest właśnie tym zjawiskiem, które – mimo braku głębszego podobieństwa do Idei – „podszywa

³³ G. Deleuze, *Différence et répétition*, Paris 1969.

³⁴ *Idem*, *Różnica i powtórzenie*, s. 203.

³⁵ *Ibidem*, s. 203.

³⁶ M. Foucault, *op. cit.*, s. 53.

³⁷ *Ibidem*, s. 53.

³⁸ *Ibidem*, s. 52/53.

się” pod oryginał, na zasadzie fałszywego naśladownictwa, fałszywej *mimesis*. „Jeśli tworzy zewnętrzny efekt podobieństwa, to jako złudzenie, nie zaś jako wewnętrzną zasadę” – tłumaczy Deleuze³⁹.

Wewnętrzną zasadą Platońskiego pojęcia pozoru jest bowiem niezbywalna różnica między nim a Ideą, a tym samym, między pozorem a podobnymi do Idei kopiami. „Pozór, czy fantazmat, nie jest bowiem po prostu kopią kopii, nieskończenie osłabionym podobieństwem, zdegradowaną podobizną [...] – komentuje Platona Deleuze – pozór jest właśnie demonicznym obrazem pozbawionym podobieństwa; albo raczej, w przeciwieństwie do podobizny, umieścić podobieństwo na zewnątrz i żyje różnicą”⁴⁰. To właśnie ta różnica między pozorem politycznej *techné* a właściwą jej Ideą wywołuje emocje Gościa.

Nie da się ukryć, że w ustalonej przez Platona hierarchii, „żyjący różnicą” pozór zajmuje miejsce ostatnie: odmawia mu się jakiegokolwiek poznawczej wartości. To „model uważany jest za instancję najwyższej, pierwotnej tożsamości (jedynie Idea jest tym, czym jest: jedynie Odwaga jest odważna, a Pobożność pobożna)” – pisze Deleuze – kopię, tj. zjawisko, ocenia się „na podstawie wewnętrznego doń podobieństwa” i „w tym sensie różnica osiąga trzeci stopień, po tożsamości i podobieństwie, i pozwala się pomyśleć wyłącznie dzięki nim. Różnica myślana jest tylko we wzajemnej grze podobieństw – egzemplarycznego podobieństwa tożsamego oryginału i naśladowczego podobieństwa mniej lub bardziej podobnej kopii: taka jest próba czy kryterium oceny pretendentów”⁴¹.

Mogłoby się więc wydawać, że podstawą filozofii Platona jest koncepcja Idei, jako jedynych, tożsamyh ze sobą bytów, jednak wg. Deleuze’a ich główną funkcją jest tylko ustanowienie kryterium odróżniania zjawisk od pozorów⁴². „Rozróżnienie model-kopia służy tutaj tylko ustanowieniu i zastosowaniu rozróżnienia *kopia-pozór*: kopie są bowiem usprawiedliwione, odkupione, wyselekcjonowane w imię tożsamości modelu i dzięki ich wewnętrznemu doń podobieństwu. Pojęcie modelu nie interweniuje w celu przeciwstawienia się światu obrazów w jego całości, lecz w celu wyselekcjonowania dobrych obrazów, tych, które zachowują wewnętrzne podobieństwo, czyli podobizn i wyeliminowania złych, tj. pozorów” – pisze Deleuze⁴³. Paradoksalność właściwości pozoru, polegająca na mocy „udawania” Idei pomimo braku głębszego, mimetycznego związku, budzi jednak obawę o istnienie samego wzorca i w tym sensie stanowi dla Idei stałe zagrożenie. To dlatego, wedle francuskiego filozofa, cały platonizm „wznie-

³⁹ G. Deleuze, *Różnica i powtórzenie*, s. 209.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 209.

⁴¹ *Ibidem*, s. 208.

⁴² Foucault, za Deleuze’em, uważa podobnie: M. Foucault, *op. cit.*, s. 53/54.

⁴³ G. Deleuze, *Różnica i powtórzenie*, s. 208-209.

siony jest na [...] woli wypędzenia pozorów czy fantazmatów, utożsamianych z samym sofistą – diabłem, insynuatorem czy symulantem, zawsze przebranym i niewczesnym, bezpodstawnym pretendentem”⁴⁴.

Zdaniem Deleuze’a, Platońska obsesja na punkcie eliminacji pozoru mocno zawążyła na konceptualizacji różnicy w całej późniejszej filozofii. „Wraz z Platonem zapadła najważniejsza filozoficzna decyzja o podporządkowaniu różnicy mocom Tego Samego i Podobnego, założonych jako początkowe, decyzja oznajmująca o różnicy, iż nie da się pomyśleć sama w sobie, i odsyłająca ją i pozory w bezmiary wód oceanu” – uważa filozof⁴⁵.

Pomimo tej deprecjacji, Platońska koncepcja pozoru otwiera jednak zupełnie nowe filozoficzne horyzonty: zdaniem obu postmodernistów, zapowiada możliwość myślenia nie tyle kategoriami tożsamości i podobieństwa, co właśnie kategorią różnicy. Co więcej, sam Platon w którymś momencie, zdaje się sugerować tę możliwość. „Czy nie było konieczne – pyta Deleuze – by Platon, jako pierwszy odwrócił platonizm, a przynajmniej wskazał kierunek tego odwrócenia?”⁴⁶. Takie odwrócenie (*renversement*) zdaje się wprost zapowiadać wątek *Sofisty*, w którym idzie o odróżnienie sofisty od Sokratesa⁴⁷. Odróżnienie to wydaje się niemożliwe na gruncie podanej definicji, a tym samym, wedle Deleuze’a, „podział zwraca się przeciw sobie samemu i funkcjonuje *à rebours*, wskutek pogłębienia pozoru (sen, cień, odbicie, malowidło) objawia niemożność odróżnienia go od oryginału czy modelu”⁴⁸.

Deleuze uważa, że należy rozwinąć ten niewykorzystany wątek Platońskiej filozofii. Celem jest zbudowanie myśli opartej nie na podobieństwie wizerunku do podstawy, nie na *mimesis*, ale na pozorze, pomyślanym jako byt czystej różnicy, jako kopia bez oryginału. „Przez pozór bowiem nie powinniśmy rozumieć zwykłego naśladownictwa – mówi Deleuze – ale raczej akt, wskutek którego sama idea modelu, czy uprzywilejowanej pozycji, zostaje zanegowana, obalona. Pozór jest instancją zawierającą różnicę samą w sobie [...]”⁴⁹.

Przewartościowanie pozorów pociąga więc za sobą zmianę pozycji samych modeli, tkwiących u podstaw poznania. Skoro bowiem to pozór jest właściwym bytem – czymże jest w tej konstrukcji Idea? Jeśli prawdziwy jest świat pozorów, nie ma w nim miejsca na tożsame ze sobą byty i ich naśladowcze kopie. Właśnie Platon, wedle Deleuze’a, „określił najwyższy cel dialektyki: tworzyć różnicę. Tylko, że nie zachodzi ona między rzeczą a pozorami, modelem a kopiami. Rzecz sama jest pozorem, pozór jest formą

⁴⁴ *Ibidem*, s. 209.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 209.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 207.

⁴⁷ Zob. też: M. Foucault, *op. cit.*, s. 51.

⁴⁸ G. Deleuze, *Różnica i powtórzenie*, s. 207.

⁴⁹ *Ibidem* s. 208.

najwyższą, a trudność z jaką boryka się każda rzecz, dotyczy kwestii jej dotarcia do swego własnego pozoru [...]”⁵⁰. W *odwróconym platonizmie* wszystko okazuje się pozorem – wszystko jest *simulacrum*.

Opisując pierwotne, łacińskie znaczenie terminu *simulacrum*, Patrick Quinard wskazuje na jego „zawieszenie” między takimi znaczeniami jak „przedstawienie” i „wymysł” – fantazmat. „Greckie *eikon, eidola* – pisze Quinard – oznaczają przedstawienia (ikony, idole). Łacińskie *simulacra, simul* oznaczają obrazy wyobraźni (widzenia promienne), czyli ułudę. [...] Łacińskie słowo *simulacra* odpowiada nie tylko greckiemu słowu *eidola*, lecz także słowu *phantasmata*”⁵¹. Wedle Quinarda, już od Starożytności istotą pozoru (fr. *simulacre*; łac. *simulacrum*) jest złudność wizerunku. To forma podobna do „błony”, która „skrywa pustkę”. Quinard mówi tu o błonie atomów tworzących „z pustki” cały świat – Derrida i Foucault będą mówić o „błonach tekstu” i pustce języka.

Oszustwo pozoru dotyczy właśnie tej pustki: wizerunek sugeruje jakiś byt, tymczasem nie ma nic, poza samym złudnym obrazem. A raczej, jak mówi Deleuze – poza systemem obrazów rodzących w nieskończoność różne inne złudne obrazy, mocą kolejnych powieleń. Jeżeli wszystko jest pozorem i nie ma żadnej prawdy jako wzorca – znika Platońskie zmartwienie symulacją. Znika konieczność oddzielania dobrych i złych przedstawień. Sam pozór jednak staje się „fantazmatem”, ułudą, która wprawdzie angażuje nasze emocje, lecz tak naprawdę jest fikcją, zmyśleniem. Przeżywamy ją na wzór teatralnej sztuki, choć wiadomo, że realność spektaklu jest tylko udawana.

W postmodernistycznej optyce pozór okazuje się więc pojęciem ambiwalentnym: z jednej strony udaje, zwodzi, oszukuje, choć – z drugiej strony – posiada moc kreowania złudnej tożsamości, fikcyjnego świata. Jego wartość zależna jest od tego, czy sam ujawnia swoją fikcyjność, czy też ukrywa ją pod maską obiektywnej prawdy. Można tu więc wyróżnić dwa odmienne znaczenia pozoru:

1. Pozór jako fikcja – to postmodernistyczna „kopia bez oryginału”, fantazmat, który nie odsyła do niczego, co wobec niego zewnętrzne, nie ustala związku z żadnym ogólnym bytem. Przeciwnie – sugeruje, że również „model jest tylko kopią, n-tym wydaniem i że pierwotne wydanie jest ułudą”⁵². To inaczej Nietzscheańskie „chciane oszustwo”, czy też „chciany błąd”.
2. Pozór jako „oszustwo” – pozór ukrywający swą fikcyjność, sugerujący istniejącą poza nim rzeczywistość, odniesienie do prawdy. Prawdę tę mają stanowić np. Platońskie

⁵⁰ *Ibidem*, s. 206-207.

⁵¹ P. Quinard, *Seks i Trwoga*, Warszawa 2002, s. 89-90.

⁵² V. Descombes, *To samo i inne, Czterdzieści pięć lat filozofii francuskiej (1933-1978)*, Warszawa 1996, s. 218.

Idee, lub inne uniwersalne byty, na które od wieków tradycyjnie powołuje się filozofia (Jaźń, Bóg, Absolut, Podmiot transcendentálny itp.).

Postmodernizm – przeciwnie niż Platon – postuluje afirmację pozoru, opierając się na pierwszym z tych znaczeń. Drugie zyskuje na gruncie tej filozofii jednoznacznie negatywny charakter. Wedle postmodernistów, punktem wyjścia takiego przewartościowania pozoru jest krytyka dokonana przez Nietzschego. Zauważył on, że koncepcja prawdy, rozwijana w filozofii od czasów greckich, wspiera się na dwóch założeniach, z których pierwsze rzadko było kwestionowane, drugie zaś w ogóle nie zostało zauważone⁵³.

Po pierwsze – mówiąc o prawdzie zakłada się istnienie jakiejś rzeczywistości, która może być celem poznania. Poznawanie to właśnie docieranie do prawdy – odsłanianie bytu, który jest ukryty i staje się dostępny dzięki określonym zabiegom poznawczym⁵⁴.

Po drugie – prawda jest uważana za coś niezwykle cennego, stanowi niepodważalną wartość, tak w filozofii, jak i w całej zachodniej kulturze. Dążenie do niej to pewien ideał – zauważa Nietzsche – nie tylko poznawczy, ale także moralny. Znaczenie tej waloryzacji budzi podejrzliwość filozofa⁵⁵.

„Żąda prawdy wymaga krytyki – uważa Nietzsche – trzeba wartość prawdy na próbę poddać w wątpliwość”⁵⁶. I wątpiąc w wartość prawdy filozof stawia pytanie: co zyskuje ten, kto powołuje się na autorytet prawdy? Co zyskuje, głosząc, że można do niej dotrzeć, moźolnie oddzielając prawdę od fałszu, by ustrzec się fikcji, pozoru?

Nietzsche, zauważa Deleuze, pierwszy wskazuje na doniosłość podziału ludzkiego doświadczenia na prawdę i pozór. Sens tego podziału to wartościowanie moralne: prawda powiązana zostaje z dobrem, fałsz zaś, oszukańczy pozór, ze złem, które powinno zostać zażegnane. „Człowiek, który nie chce żyć w nieprawdzie chce lepszego świata i lepszego życia – powiada za Nietzschem Deleuze – wszystkie jego racje, by nie żyć w nieprawdzie są racjami moralnymi. Jednym z jego głównych zajęć jest rozdzielenie błędów, [...] oskarża on i osądza życie, ujawnia pozór”⁵⁷.

Wartościowanie służy więc, w ujęciu Nietzschego, modyfikacji realnego życia, tj. takiego wpływu na działanie jednostki, aby zgodne było z tym, co uznaje się za prawdziwe. Prawdę, Dobro czy Boskość, które łączą się w takim wartościowaniu, uważa

⁵³ Zob. F. Nietzsche *F. Poza dobrem i złem*, [w:] *idem, Dzieła wszystkie*, Warszawa 1912.

⁵⁴ G. Deleuze, *Nietzsche i filozofia*, Warszawa 1997, s. 100-115, 157, zob. też: B. Allen, *Prawda w filozofii*, Warszawa 1994, s. 55, 79.

⁵⁵ G. Deleuze, *Nietzsche i filozofia*, s. 100-115.

⁵⁶ F. Nietzsche, *Z genealogii moralności, pismo polemiczne*, Warszawa 1911, s. 24.

⁵⁷ G. Deleuze, *Nietzsche i filozofia*, s. 102.

się za „wartości wyższe nad życie”⁵⁸ i tym samym stają się one prawodawcze, czyniąc z jednostki „zwierzę stadne, stworzenie uległe i obłąskawione”⁵⁹.

Dzięki temu popęd do prawdy sprzyja życiu wspólnoty ludzkiej, jej możliwościom przetrwania jako gatunku, a także możliwościom przetrwania jednostki w ramach tej wspólnoty. W tym sensie prawda „jest błędem, bez którego gatunek ludzki nie mógłby się obejść” – powiada Nietzsche⁶⁰.

Powołując się na autorytet Prawdy, kultura posługuje się tresurą i selekcją, skierowaną przeciw aktywnym siłom twórczej jednostki, w imię jej dopasowania do społeczności i wyznawanych przez nią wartości⁶¹. Narzędziem tej tresury jest właśnie „fikcja wartości wyższych”, których rzekome odniesienie do „prawdziwej rzeczywistości” pozbawia piętna subiektywizmu.

Postmodernizm rozwija i radykalizuje krytykę dokonaną przez Nietzschego: Michel Foucault mówi wprost: „prawda jest bez wątpienia formą władzy”⁶². Tym samym sprzeciwia się mitowi zachodniej kultury, wedle którego dążenie do prawdy jest działaniem szlachetnym i bezinteresownym. „Prawda nie jest łupem wolnych duchów, owocem wytrwałej samotności, ani przywilejem zdobywców wolności – mówi Foucault – jest rzeczą z tego świata: powstaje wyłącznie za sprawą wielorakich przymusów. I wywołuje normalne skutki władzy”⁶³.

Dla Foucault, tak jak dla Nietzschego, panowanie jest związane z wytwarzaniem prawdy, tj. z oceną prawdziwości wypowiedzi. Miejscem tej oceny jest dyskurs: funkcjonujący społecznie system wypowiedzi z wpisanymi wń pojęciami i zasadami, „które oddzielają prawdę od fałszu, a zarazem ustanawiają owo swoiste władztwo prawdy”⁶⁴. Reguły te wytwarzają wiele społecznych wyobrażeń dotyczących „prawdziwej” rzeczywistości, a jako że prawda jest uświęconą wartością – skutkiem tych wyobrażeń jest powszechne uzgodnienie z nimi praktyki zachowań. Tym samym panowanie nad regułami dyskursu oznacza często niewymuszone panowanie nad społeczną praktyką i dlatego dyskurs „jawi się jako dobro [...], które stawia już u swego zarania [...] problem władzy”⁶⁵. Władza ma więc tylko w skrajnych przypadkach postać jawnej przemocy. „Ogólnie mówiąc nakaz, wykluczenie, zakaz nie mają wiele wspólnego z istotną formą

⁵⁸ *Ibidem*, s. 103.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 147.

⁶⁰ F. Nietzsche, *Zmierzch bożyszczy, czyli jak filozofuje się młotem*, t. 5, Warszawa 1906, s. 156.

⁶¹ G. Deleuze *Nietzsche i filozofia*, s. 141-149.

⁶² M. Foucault, *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1978*, Oxford 1988, s. 107, cyt. za: B. Allen, *op. cit.*, s. 174.

⁶³ M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, New York 1980, s. 131, cyt. za: B. Allen, *op. cit.*, s. 174.

⁶⁴ B. Allen, *op. cit.*, s. 195.

⁶⁵ M. Foucault, *Archeologia Wiedzy*, Warszawa 1977, s. 155.

władzy – mówi Foucault – to formy jej krańcowe [...]. Zależności władzy są przede wszystkim wytwórcze⁶⁶.

Władza wytwarza rzeczywistość: „obiektywną”, ale też „subiektywną”. Konstruuje przede wszystkim ludzkie podmiotowości – to w relacjach społecznych dowiadujemy się „prawdy o sobie”, zyskujemy tożsamość. Podmiot skonstruowany przez praktyki dyskursywne staje się „przekładnią władzy”: wypowiadając prawdę, współtworzy dyskurs, którego jest ogniwem. „Władza zmusza nas do wytwarzania prawdy i nie możemy sprawować władzy inaczej niż wytwarzając prawdę – mówi Foucault – [...] musimy mówić prawdę, jesteśmy zmuszeni i skazani na wyznawanie prawdy albo na jej znajdowanie”⁶⁷. Te „rytuały prawdy” i zarazem „rytuały władzy” tkwią w języku i innych systemach znakowych – narzędziach społecznej komunikacji.

To język narzuca nam wyobrażenia dotyczące rzeczywistości oraz wyobrażenia, jakie mamy o sobie samych. W przekonaniu użytkowników języka, prawdziwość wypowiedzi warunkuje jej związek z pozajęzykową rzeczywistością. A więc – sam język stwarza pewną fikcję, czy też iluzję – mówi o bytach, których istnienia nie sposób dowieść, lecz których istnienie postuluje i w które każe nam wierzyć. Sugeruje więc własną „przezroczystość” i w tym sensie stanowi oszukańczy pozór.

Poszczególne dyskursy nie stanowiłyby jednak jednego systemu, wrażliwego na możliwość szerszego wykorzystania, gdyby nie uzgadniały się ze sobą i nie oferowały określonej wizji rzeczywistości i określonego systemu wartości. Ich uzgodnienie i zarazem legitymizacja następuje poprzez odwołanie do jednego metadyskursu, totalnej opowieści, która sama nie potrzebuje już żadnego uprawomocnienia, gdyż przyjmowana jest na wiarę. W przypadku Platońskiego *Polityka*, taką funkcję spełniało odwołanie do mitu. To święta opowieść miała ostatecznie legitymizować władzę jedynego króla, bez dociekania prawdziwości samej tej opowieści.

Jak zauważa Jean-François Lyotard – dyskurs pretendujący do prawdziwości potrzebuje uprawomocnienia przez jakiś metadyskurs (fr. *métarécits*), różny w swych regułach od samej tej wiedzy, żaden dyskurs bowiem „nie może wiedzieć i pozwalać wiedzieć, że jest wiedzą prawdziwą, nie uciekając się do innej wiedzy, opowieści”, choć jest ona dla niego „niewiedzą”⁶⁸.

Analizując dalej takie uprawomocniające metaopowieści Lyotard zauważa, że zawsze odwołują się one z jednej strony do jakiegoś wzorcowego bytu, stanowiącego Prawdę, z drugiej zaś do podmiotu, któremu poznanie tej prawdy jest dane i z uwagi na które dysponuje on społecznym autorytetem. „Bóg albo Życie albo jakieś wielkie

⁶⁶ *Idem, Politics, Philosophy, Culture...*, s. 118, cyt. za: B. Allen, *op. cit.*, s. 182.

⁶⁷ *Idem, Trzeba bronić społeczeństwa*, Warszawa 1976, s. 34.

⁶⁸ J-F. Lyotard, *Kondycja ponowoczesna*, Warszawa 1997, s. 92.

A wyznacza *y* do dysponowania autorytetem, ale *y* jest jedynym świadkiem tego nadania” – zauważa Lyotard⁶⁹.

Owe metadyskursy to zarówno religijne mity (opowieści o Powstaniu Świata, Królestwie Bożym itp.), wielkie narracje filozoficzne (np. heglowska opowieść o dążeniu Ducha Obiektywnego do samopoznania i wolności), a także wszelkie systemy przekonań, leżące u podstaw kultury (np. oświeceniowa opowieść o emancypacji ludzkości od niewiedzy i zniewolenia na drodze postępu). Wszystkie te opowieści głoszone są przez określone jednostki, które z racji „dostępu do Prawdy” dysponują autorytetem (przywódcy religijni, oświeceni filozofowie, ideolodzy, naukowcy itp...) ⁷⁰.

Metaopowieści, po platońsku, łączą Prawdę o rzeczywistości z Dobrem i moralnym Pięknem. Na przykład idea postępu ludzkości wydaje się nie tylko prawdziwa, ale sprawiedliwa i słuszna. Zadaniem praktycznym jest pomoc w jej realizacji. Lyotard sądzi, że metanarracje, podobnie jak mity, „uprawomocniają instytucje, praktyki społeczne i polityczne, systemy etyczne, sposoby myślenia, formy symboliczne” itp.⁷¹ Sama narracja nie potrzebuje natomiast żadnego uprawomocnienia, gdyż cechą „wiedzy narracyjnej” jest to, że uprawomocnia się sama w toku społecznej praktyki. „Narracja jest autorytetem samym” – uważa filozof⁷².

W postmodernistycznej optyce, połączenie w dyskursie Prawdy i Dobra, z którym ma się uzgadniać społeczna praktyka, umożliwia władzę. Foucault władzę rozumie jednak specyficznie.

Mówiąc władza, nie mam na myśli *Władzy*, jako zespołu instytucji i aparatów zapewniających poddanie obywateli danemu państwu – zastrzega – [...] władzę trzeba przede wszystkim pojmować jako wielość stosunków siły immanentnych dziedzinnie, w której się zawiązują i której organizację stanowią; grę, która w drodze ustawicznych walk i starć przekształca je, umacnia, odwraca; zespół punktów oparcia dla wzajemnych relacji między tymi stosunkami, wskutek czego powstają łańcuchy lub systemy [...]; w końcu owoce strategii, których ogólna intencja lub instytucjonalna krystalizacja dopełniają się w postaci aparatów państwowych, formuł prawa, społecznych hegemonii⁷³.

Filozof pojmuje więc władzę bardzo rozlegle: to w zasadzie sieć szeroko rozumianych relacji społecznej podległości. To np. władza rodzica nad dzieckiem, czy władza mężczyzny nad kobietą, potwierdzona przez rozliczne prawa i obyczaje⁷⁴. „Władza nie jest ani instytucją, ani strukturą, ani czyjąkolwiek potęgą – podsumowuje – jest nazwą udzielaną złożonej sytuacji strategicznej w danym społeczeństwie”⁷⁵.

⁶⁹ *Idem*, *Postmodernizm dla dzieci*, Warszawa 1998, s. 57.

⁷⁰ *Idem*, *Kondycja ponowoczesna*, s. 102.

⁷¹ *Idem*, *Postmodernizm dla dzieci*, s. 70.

⁷² *Ibidem*, s. 50.

⁷³ M. Foucault, *Wola Wiedzy*, [w:] *idem*, *Historia seksualności*, Warszawa 1995, s. 83-84.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 85.

⁷⁵ M. Foucault, *Wola Wiedzy*, s. 84.

Taka koncepcja władzy staje się podstawą historycznych analiz filozofa, w których XVIII wiek uznany zostaje za przełomowy w kulturze Zachodu. Powodem tego przełomu i w efekcie uformowania się nowoczesnego społeczeństwa, jest zmiana „technologii władzy”, jaka się wtedy dokonuje.

Nowa strategia władzy w niewielkim stopniu opiera się na przemocy. Wykorzystuje raczej ciągle urabianie jednostek w procesie społecznej kontroli. Różne formy dyscypliny i nadzoru, obecne o wiele wcześniej w instytucjach takich, jak klasztory, szpitale, szkoły zostają wykorzystane przez władzę do kontroli i tresury społecznej. „Można powiedzieć, że dyscypliny są technikami umożliwiającymi zarządzanie ludzkimi zbiorowościami”⁷⁶ – mówi Foucault. Zaznacza, że ten sam problem staje przed każdym systemem władzy.

Jednak specyfiką dyscyplin jest to, że zamierzają one opracować taką taktykę władzy wobec zbiorowości, która odpowiadać będzie trzem kryteriom: uczyni sprawowanie władzy możliwie najmniej kosztownym (ekonomicznie – dzięki niskim wydatkom, z jakimi się wiąże; politycznie dzięki dyskrekcji, niewielkiemu uzewnętrznieniu, względnej niejawności i słabemu oporowi, jaki wzbudza); sprawi, że społeczne skutki władzy osiągną maksimum natężania i możliwie największy zasięg bez niepowodzeń i luk: na koniec powiąże ten ekonomiczny przyrost władzy z wydajnością aparatów, wewnątrz których się ją sprawuje (pedagogicznych, wojskowych, przemysłowych czy medycznych, bez różnicy), krótko mówiąc, zwiększy podatność i przydatność wszystkich elementów systemu⁷⁷.

Ideą władzy dyscyplinarnej jest takie ukształtowanie podmiotów uwikłanych w społeczne relacje, aby po pierwsze – nakłonić je do działania zgodnego ze strategią władzy, a po drugie – aby przymus ten wolny był od represji i jawnej przemocy, a to staje się osiągalne tylko wówczas, gdy podmioty te same uznają takie działanie za słuszne. Stają się wtedy doskonałymi przekazywaczami relacji władzy. Taki proces zniewalania jednostek przez władzę Foucault określa jako *blokowanie i ujarzmienie*⁷⁸.

Blokowanie, fr. *investissement* – oznacza zarówno osaczenie, zablokowanie możliwości, jak i inwestycję, lokatę, która ma się z zyskiem zwrócić.

Ujarzmienie, fr. *assujettissement* – ujarzmienie, podległość, która jest skutkiem konstrukcji podmiotu, czyli „ja” (*sujet*).

Blokowanie odnosi się bezpośrednio do ciał, których dyscyplinowanie staje się opłacalną inwestycją dla władzy, nie byłoby ono jednak skuteczne, gdyby władza nie sięgnęła jaźni dyscyplinowanych jednostek, a ściśle mówiąc – nie powołała jej do istnienia. Foucault tak wyjaśnia związki między tymi pojęciami:

ciało zanurzone jest bezpośrednio w sferze polityki, stosunki władzy wpływają na nie wprost: blokują je, naznaczają i urabiają, torturują, zmuszają do rozmaitych prac, różnych obrzędów, domagają się

⁷⁶ *Idem*, *Nadzorować i karać*, Warszawa 1998, s. 212.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 212.

⁷⁸ Stosuję tu przykład i oryginalną pisownię terminów za T. Komendantem, zob.: T. Komendant, *Posłowie tłumacza*, [w:] M. Foucault, *Nadzorować i karać*, s. 309-310.

odeń znaków. To polityczne blokowanie ciała wiąże się na zasadzie skomplikowanych i wzajemnych zależności z jego wykorzystaniem ekonomicznym [...], ale sprowadzanie go do siły roboczej jest możliwe nie wcześniej, nim zostanie włączone w system ujarzmienia [...], jego siła staje się pożyteczna dopiero wówczas, kiedy będzie ciałem produktywnym i ujarzmionym zarazem⁷⁹.

Warunkiem ujarzmienia jest skonstruowanie podmiotu, subiektywności, która staje się obiektem zabiegów władzy. Jej prototypem jest stare, teologiczne pojęcie duszy. „Zamiast widzieć w duszy reaktywne resztki jakiejś ideologii, trzeba dostrzegać w niej aktualny korelatyw pewnej technologii sprawowania władzy nad ciałem – twierdzi Foucault. „Dusza” nie jest złudzeniem, „jest ciągle produkowana wokół ciała [...] dzięki funkcjonowaniu władzy, której podlegają ci, których się karze, i szerzej – ci, których się nadzoruje, których się tresuje i koryguje, szaleńcy, dzieci, uczniowie, skolonizowani, ci, których przykuwa się do warsztatu pracy i kontroluje przez całe życie”⁸⁰.

W tym miejscu koncepcja władzy łączy się z poglądami Foucault na genezę i funkcję wiedzy opartej na konstrukcji podmiotu. To zapotrzebowania władzy powołują tę wiedzę do istnienia. Filozof porzuca tradycyjne wyobrażenia, że „wiedza rodzi się tam, gdzie ustają związki z władzą i można ją rozwijać jedynie poza jej nakazami, wymogami i interesami”⁸¹.

Na wzór pojęcia duszy, nowa technika władzy tworzy serię podobnych i powołuje do życia szereg nauk na tych pojęciach opartych: tzw. nauk o człowieku. Istotą tych nauk nie jest jednak bezinteresowne poznanie, ale wspieranie władzy w jej dążeniach.

Zbudowano rozmaite koncepcje i wykrojono rozmaite dziedziny analizy: psyche, subiektywność, indywidualność, świadomość itp. Na niej wzniesiono gmach technik i dyskursów naukowych. Nie powinno nas to jednak zmylić: nie zastąpiono duszy [...] rzeczywistym człowiekiem [...] Człowiek, o którym tyle nam mówią i do wyzwolenia którego wzywają, jest już sam w sobie, wynikiem o wiele głębszego ujarzmienia. Zamieszkuje w nim, wynosi go do istnienia *dusza*, a jest ona częścią panowania władzy nad ciałem. Dusza – skutek i narzędzie pewnej politycznej anatomii. Dusza – więzienie ciała⁸².

Oparte na chrześcijańskim pojęciu duszy pojęcie psychiki, subiektywności, otwiera nauce możliwość nowych dziedzin poznania, powoduje „epistemologiczne odblokowanie” i powstanie takich nowych dyscyplin naukowych, jak np. medycyna kliniczna, psychiatria, psychologia dziecka, psychopedagogika czy racjonalizacja pracy⁸³. Przedmiotem zainteresowania tych nauk jest „jednostka – taka, jaką można opisać, wymierzyć, ocenić, porównać z innymi, zachowując całą jej indywidualność; a zarazem jednostka, którą trzeba tresować lub korygować, trzeba klasyfikować, normalizować,

⁷⁹ M. Foucault, *Nadzorować i karać*, s. 27.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 30.

⁸¹ *Ibidem*, s. 29.

⁸² *Ibidem*, s. 30.

⁸³ *Ibidem*, s. 217.

wykluczać itd.”⁸⁴. W przeciwieństwie do opisu stosowanego w naukach o przyrodzie, opis w naukach o człowieku nigdy nie jest niewinny. Umożliwia go skonstruowanie norm, wedle których bada się i opisuje jednostki. „Sędziowie normalności są wszędzie – mówi Foucault – żyjemy w społeczeństwie profesorów-sędziów, lekarzy-sędziów, wychowawców-sędziów; wszyscy oni narzucają powszechną władzę normatywu i każdy z nich na swoim poletku podporządkowuje mu ciało, gesty, zachowania, sprawowanie, postawy i osiągnięcia”⁸⁵.

Mimo arbitralnego i wartościującego charakteru, normy i procedury oceniania na nich oparte traktuje się jako obiektywne. I to właśnie splendor naukowej racji uzasadnia działania korygujące i naprawcze wobec jednostek odbiegających od normy: zamykanie nienormalnych w szpitalach psychiatrycznych, czy sankcjonowanie niepoprawnych w szkole. W ten sposób władza włącza jednostki w system ujarzmiania⁸⁶.

Mimo że nauki społeczne pełnią kluczową rolę we współczesnej technologii władzy, same te procedury i techniki, „służące do narzucania obowiązku, nadzorowania i kontrolowania zachowania jednostek”⁸⁷, znane były od dawna. Rozwinęły się one jeszcze przed XVIII wiekiem, paradoksalnie, nie na gruncie nauki, ale na gruncie religii, i zostały później wchłonięte, wraz z chrześcijańską koncepcją duszy, na której się opierały.

Foucault opisuje ich genealogię, cofając się aż do czasów antycznych, i uwypukla zmianę, jaka się dokonała wraz z pojawieniem się chrześcijaństwa. Powstała wówczas nowa technika władzy, którą filozof nazywa *władzą pastoralną*, która z czasem się wyemancypowała i złączyła z dyskursem naukowym. Tylko zachodnioeuropejskie społeczeństwa – zauważa Foucault – rozwinęły, „osobliwą technikę władzy, traktującą olbrzymią większość ludzi jako stado z kilkoma pasterzami”⁸⁸.

Aby odpowiedzieć na pytanie, jakie mechanizmy władzy chrześcijaństwo „wprowadziło w świat rzymski”⁸⁹, Foucault jeszcze raz sięga do Platońskiego *Polityka* i motywu władcy jako pasterza ludzi. Śledząc meandry Platońskich rozważań, Foucault ponownie podkreśla niepowodzenia filozofa we wskazaniu, metodą podziału, na czym polega królewska umiejętność rządzenia ludzkim stadem⁹⁰. „Na podstawie różnych gatunków tworzących stado nie można orzec, czy król jest, czy nie jest kimś w rodzaju pasterza – podsumowuje Foucault – jesteśmy w stanie to uczynić dopiero poprzez analizę

⁸⁴ *Ibidem*, s. 186.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 299.

⁸⁶ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa*, Warszawa 1998, s. 47.

⁸⁷ *Idem*, *Seksualność i władza*, [w:] *idem*, *Filozofia, historia, polityka*, s. 216.

⁸⁸ *Idem*, „*Omnes et singulatim*”..., s. 224.

⁸⁹ *Idem*, *Seksualność i władza*, s. 216.

⁹⁰ M. Foucault, „*Omnes et singulatim*”..., s. 226.

tego, co robi pasterz”⁹¹. Pasterz troszczy się o ludzkie stado, ale troska o ludzi także nie wyróżnia króla. Podobnie niewystarczająca okazuje się analogia rządów Boga i króla, zawarta w micie. „Kiedy Platon zastanawia się w *Polityku*, kim jest władca, [...] kim jest osoba rządząca w państwie, nie mówi o pasterzu, lecz o tkaczu, sięgającym po różne jednostki w społeczeństwie, niczym nici, które następnie wiąże, aby stworzyć wspaniały kobierzec” – zauważa Foucault⁹². Wyciąga stąd paradoksalny wniosek, że, zdaniem Platona, „ludzie, którzy dzierżą władzę nie powinni być pasterzami. Ich zadanie nie polega na podsycaniu życia grup jednostek, lecz na tworzeniu i zapewnianiu jedności miasta”⁹³. Problem stanowi tu „relacja między jednością a wielością, w ramach miasta i jego obywateli”⁹⁴, natomiast problem pastoralny, który pojawi się wraz z chrześcijaństwem, dotyczy indywidualnej troski duchowego przywódcy „o każdą owcę ze swego stada”⁹⁵.

Władza pastoralna jest więc władzą „indywidualizującą”, chrześcijański duszpasterz – inaczej niż król Platona – potrafi sprawować pieczę nad poszczególnymi jednostkami⁹⁶. Jest to szczególna opieka. Może on wręcz „zobowiązać ludzi do robienia wszystkiego, co konieczne dla ich zbawienia”, wymagając od nich absolutnego posłuszeństwa⁹⁷. Faktycznie sprawuje on nad nimi stały nadzór i ciągłą kontrolę⁹⁸.

„Władzę tę nazwałbym duszpasterstwem – mówi Foucault – czyli istnieniem wewnątrz społeczeństwa kategorii jednostek zupełnie specyficznych i wyjątkowych, których wcale nie określa ich status, zawód, czy indywidualna kwalifikacja intelektualna, [...] jednostek, które w społeczeństwie chrześcijańskim odgrywają rolę przewodnika, pasterza, w stosunku do jednostek, będących ich owcami lub stadem”⁹⁹.

Co więcej, aby wypełnić swój obowiązek, przewodnik musi wiedzieć dosłownie o wszystkim, co robią jego owce, „o wszystkim, co robi stado i każdy z jego członków, w każdym momencie”. Musi również „znać od wewnątrz, co się dzieje w duszy, w sercu jednostki, co stanowi jej najgłębszą tajemnicę”¹⁰⁰: tę tajemnicę jednostka jest zobowiązana wyjawić w rytuale spowiedzi. W ten sposób, duszpasterstwo wnosi ze sobą „serię technik i sposobów dotyczących prawdy i produkcji prawdy” o jednostkach, przeznaczonych do rządzenia nimi w „ciągły i notoryczny sposób”¹⁰¹.

⁹¹ *Ibidem*, s. 227.

⁹² *Ibidem*, s. 228.

⁹³ *Ibidem*, s. 228.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 228.

⁹⁵ M. Foucault, *Seksualność i władza*, s. 208.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 209-210.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 211.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 211.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 208.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 212.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 212.

Nie tylko więc zostaje powołany mechanizm kontroli, w postaci „wiedzy o jednostkach”, ale także mechanizm „wiedzy jednostek o nich samych”¹⁰², gdyż mają one odtąd obowiązek wgłębiania się w swą duszę, autorefleksji, i oceny siebie, wg określonych z góry kryteriów.

Współczesne państwo sięga po te techniki, wykształcone jeszcze w średniowieczu, odrywając je od religijnego podłoża, racjonalizując, i – za pomocą nauki – pożytkując w procesie ujarzmiania jednostek. Foucault traktuje krytycznie tę polityczną racjonalizację, która „wzrastała i była narzucana na przestrzeni dziejów”¹⁰³, opierając się najpierw „na idei władzy pastoralnej” i niosąc ze sobą nieuniknioną indywidualizację i totalizację władzy¹⁰⁴. „Nasze społeczeństwa okazały się naprawdę demoniczne – uważa filozof – bowiem przypadkowo połączyły ze sobą owe dwie gry – grę miasto-obywatel oraz grę pasterz-stado – w czymś, co nazywamy nowoczesnymi państwami”¹⁰⁵.

Wydawało by się, że nie ma ucieczki przed ujarzmieniem przez władzę: spożytkowując techniki obserwacji, rejestracji danych oraz sankcjonując odchylenia od norm, przenika ona i kontroluje organizm społeczny, a każda jednostka staje się jej ogniwiem. Używając metafory Platona, można powiedzieć, że dzięki związkom między władzą a prawdą trudno uciec z Platońskiej jaskini. Nie dlatego jednak, że – jak chciał Platon – nie możemy dotrzeć do prawdziwego świata, ukrytego za grą odbić i cieni, lecz przeciwnie – dlatego, że nie możemy uwolnić się od wrażenia, że inna, prawdziwa rzeczywistość istnieje gdzieś poza tym, czego doświadczamy w zamknięciu. Postmoderniści sądzą, że właśnie to wrażenie czyni z nas jednostki po nietzscheańsku uległe wobec funkcjonujących społecznie dyskursów, które nam dyktują, co mamy myśleć i jak mamy działać.

Paradoksalnie jedyną nadzieją na wolność jest uświadomienie sobie pozorności bytu i dobrowolne pozostanie w jaskini. Wolność to właśnie afirmacja igrających na ścianie cieni, świadome pozostanie w „królestwie pozorów i odbić”¹⁰⁶. „Udziałem wszelkiej rzeczy, [...] jest odniesienie do stanu pozoru” – powiada Deleuze i ten, kto to rozumie „nie pozwala się wyciągnąć z jaskini”¹⁰⁷, lecz znajduje coraz to inne jaskinie, nałożone na siebie „warstwowo”, wciąż inne, różnicujące się w nieskończonych możliwościach. Jeśli chce, może się w nich „zagrzebać”, „przepełniony najwyższą formą wszystkiego, co jest”, tj. fundamentalną zmiennością i różnorodnością świata. Wówczas, pozbawiony mocy oszustwa pozór stanie się spektaklem na skalnych ścianach, który można

¹⁰² *Ibidem*, s. 214.

¹⁰³ M. Foucault, „*Omnes et singulatim*”..., s. 246.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 246.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 232.

¹⁰⁶ G. Deleuze, *Różnica i powtórzenie*, s. 206.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 207.

podziwiać, ale w który niekoniecznie należy wierzyć. „Trzeba uwolnić się od dylematu prawda-falsz, byt-niebyt” – mówi Foucault – i pozwolić fantazmatom-pozorom „prowadzić swe tańce, odgrywać ich pantomimę”¹⁰⁸.

To Nietzsche pierwszy uwolnił się w jaskini. Usunął ideę prawdziwości świata¹⁰⁹, a to, co pozostało po tym zabiegu to baśń, coś, co się opowiada i co istnieje tylko w opowiadaniu. „Świat jest czymś, co się opowiada – komentuje Nietzschego Pierre Klossowski – opowiadany zdarzeniem, a więc interpretacją: religia, sztuka, nauka, historia – tyleż rozmaitych interpretacji świata, czy raczej – tyleż wariantów baśni”¹¹⁰.

Snucie baśni nigdy się nie kończy. „Jeśli interpretacja nigdy nie może być zakończona, to jest tak po prostu dlatego, że nie ma czego interpretować – mówi Foucault – nie istnieje nic absolutnie pierwszego, co byłoby przedmiotem interpretacji, w istocie bowiem wszystko jest już interpretacją, każdy znak jest sam w sobie nie rzeczą, która poddaje się interpretacyjnym zabiegom, lecz interpretacją innych znaków”¹¹¹.

Takie są ostateczne konsekwencje Deleuzjańskiego odrzucenia platonizmu: nie ma Platońskich dobrych i złych kopii, w pewnym sensie wszystkie kopie są dobre. Wszelki byt okazuje się pozorem, czy – jak mówi Foucault – „zdarzeniem”, bezcielesnym i natychmiast bezczasowym, rozrywającym krąg imitujący wieczność nieprzeniknioną jednostkowością¹¹². Uwolniony od waloru prawdziwości, świat odzyskuje swoją wartość w różnorodności i bogactwie. Nie ukrywa już swej fikcyjności i w ten sposób staje się bajką lub baśnią (łac. *fabula*, fr. *fable*), w której zdemaskowany pozór traci moc oszustwa i władzy.

Deleuzjańskie „odwrócenie platonizmu” jest więc opowieścią, która nie kończy się na przewrotnej interpretacji antycznego tekstu: wiedzie nas od Platońskiej obawy o istnienie Idei, ujawniającej się w próżnym wysiłku odróżnienia zjawisk od pozorów, poprzez Nietzscheańskie wątplenie w prawdę, do Foucaultowskiej krytyki współczesnych technik władzy. W tej opowieści, umowność prawdy wskazuje na umowność władzy i ma znaczenie nie tylko teoretyczne, ale i moralne: stawką ontologii jest świadomość jednostki i dostępny jej obszar wolności. „Nie jest to próba umożliwienia metafizyki [...] – mówi o swych dociekaniach Foucault – lecz próba nadania impetu tak silnego i dalekosiężnego, jak to tylko możliwe, nieskończonemu dziełu wolności”¹¹³. I dlatego „odmienić platonizm” to zarazem „nachylić go ku większemu współczuciu dla rzeczywistości, dla świata i dla czasu”¹¹⁴.

¹⁰⁸ M. Foucault, *Theatrum Philosophicum*, s. 55.

¹⁰⁹ F. Nietzsche, *Zmierzch bożyszcz...*, s. 29-30.

¹¹⁰ P. Klossowski, *Nietzsche, politeizm i parodia*, „Colloquia Communia” 1988, nr 1-3, s. 62.

¹¹¹ M. Foucault, *Nietzsche, Freud, Marks*, „Literatura na Świecie” 1988, nr 6, s. 258.

¹¹² *Idem*, *Theatrum Philosophicum*, s. 53.

¹¹³ *Idem*, *Czym jest Oświecenie?*, [w:] *Filozofia, historia, polityka...*, s. 289.

¹¹⁴ *Idem*, *Theatrum Philosophicum*, s. 53-54.

Bibliografia

- Allen B., *Prawda w filozofii*, Warszawa 1994.
- Descombes V., *To samo i inne, Czterdzieści pięć lat filozofii francuskiej (1933-1978)*, Warszawa 1996.
- Deleuze G., *Nietzsche i filozofia*, Warszawa 1997.
- Deleuze G., *Różnica i powtórzenie*, „Colloquia Communia” 1988, nr 1-3, s. 191-220.
- Foucault M., *Nietzsche, Freud, Marks*, „Literatura na Świecie” 1988, nr 6.
- Foucault M., *Trzeba bronić społeczeństwa*, Warszawa 1998.
- Foucault M., *Nadzorować i karać*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998.
- Foucault M., *Wola Wiedzy*, [w]: *Historia seksualności*, Warszawa 1995.
- Foucault M., *Archeologia Wiedzy*, Warszawa 1977.
- Foucault M., *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, Warszawa-Wrocław 2000.
- Klossowski P., *Nietzsche, politeizm i parodia*, „Colloquia Communia” 1988, nr 1-3.
- Liotard J-F., *Kondycja ponowoczesna*, Warszawa 1997.
- Liotard J-F., *Postmodernizm dla dzieci*, Warszawa 1998.
- Nietzsche F., *Z genealogii moralności, pismo polemiczne*, Warszawa 1911.
- Nietzsche F., *Zmierzch bożyszczy, czyli jak filozofuje się młotem*, Warszawa 1906.
- Nietzsche F., *Poza dobrem i złem*, [w]: *Dzieła wszystkie*, Warszawa 1912.
- Platon, *Polityk*, [w]: Platon, *Dialogi*, T II, tłum. W. Witwicki, Kęty 1999.
- Quinard P., *Seks i Trwoga*, Warszawa 2002.

GILLES DELEUZE I MICHEL FOUCAULT O PLATOŃSKIM POLITYKU. OD POZORÓW PRAWDY DO KRYTYKI WŁADZY

Streszczenie

Osobliwa interpretacja Platońskiego „Polityka” doprowadza Gillesa Deleuze’a do uznania, że grecki filozof nie był pewien możliwości odróżnienia świata zmysłowego, jako odbicia Idei, od świata, który jedynie pod to odbicie się podszysza. W postmodernistycznym ujęciu, Platońskie zwątpienie w możliwość rozpoznania prawdy otwiera drogę innej filozofii, w której świat jest „kopią bez oryginału”, symulacją prawdy, ukrywającą jednak swe fałszywe oblicze. Ta własność świata, możliwość pozorowania swojego odniesienia do ukrytej za językiem obiektywnej rzeczywistości, powoduje, że idea Prawdy jest niebywale wrażliwa na polityczne wykorzystanie. Prekursorem takiego podejścia jest, wg postmodernistów, Nietzsche, który pyta o polityczny interes skrywany za pragnieniem mówienia innym „prawdy”, a także narzucania jej siłą. Michel Foucault podejmuje ten wątek uznając, że „prawda”, zwłaszcza w naukach społecznych, ma znaczenie polityczne: służy *ujarzmianiu* i *blokowaniu* ludzkich jednostek. Filozof odnajduje te praktyki we współczesnych i historycznych formach władzy. Może nas od nich uniezależnić jedynie uświadomienie sobie fikcyjnej natury rzeczy, zdemaskowanie oszustwa pozoru i w tym sensie „odwrócenie” filozofii Platona, które – paradoksalnie – on sam, wedle Deleuze’a, zapoczątkował.

Słowa kluczowe: postmodernizm, pozór (łac. *simulacrum*), *mimesis*, metadyskurs (fr. *métarécits*), blokowanie (fr. *investissement*), ujarzmienie (fr. *assujettissement*)

GILLES DELEUZE AND MICHEL FOUCAULT ON PLATO'S *STATESMAN*.
FROM APPEARANCES OF TRUTH TO THE CRITIC OF POWER

S u m m a r y

Gilles Deleuze's unique interpretation of Plato's *Statesman* leads him to the conclusion that the Greek philosopher was not certain that it was possible to distinguish the sensory world as a reflection of the Ideas from a world that only impersonates that reflection. In a post-modern take, a Platonic doubt regarding the possibility of recognising the truth opens the way to another philosophy where the world is a "copy without an original", a simulation of a truth that, however, conceals its false face. That property of the world, the possibility of simulating its reference to an objective reality concealed behind language means that the idea of Truth is exceptionally sensitive to political exploitation. According to post-modernists, Nietzsche is the precursor of this approach. He examined the political interests concealed behind the desire to tell the "truth" to other people, and also of imposing it on them by force. Michel Foucault took up this theme by recognising that the "truth" – particularly in the social sciences – has political significance: it serves to *subjugate* and *invest* individuals. The philosopher finds these practices in the contemporary and historical techniques of power. We cannot free ourselves of them without realization of the matter's fictional nature and the unmasking of the deception of appearance, and in this sense "inverting" Plato's philosophy, which – paradoxically – in Deleuze's view he himself began.

Keywords: postmodernism, appearance, simulacrum (Latin: *simulacrum*), *mimesis*, metadiscourse (French: *métarécits*), investment (French: *investissement*), subjugation (French: *assujettissement*)

Mirosław J. Leszka

Uniwersytet Łódzki

ORCID 0000-0003-2643-4520

CAR PIOTR (927-969) W OPOWIEŚCI PROROKA IZAJASZA. KILKA UWAG

Car Piotr, panujący w Bułgarii przez ponad czterdzieści lat (927-969)¹, jest uznawany przez sporą grupę współczesnych uczonych, a także przez szerokie kręgi ludzi interesujących się średniowiecznymi dziejami Bułgarii, za władcę koncentrującego swoją uwagę na sprawach Kościoła, dbającego o jego interesy, zwalczającego herezję, człowieka zafascynowanego życiem monastycznym i głęboko religijnego. Do tego postrzega się go jako władcę słabego, pozbawionego większych ambicji, przeciwieństwo Symeona Wielkiego, swojego ojca, wybitnego wodza, polityka i wizjonera². Piotra czyni się odpowiedzialnym za kryzys i upadek państwa bułgarskiego, który nastąpił raptem w dwa lata po jego śmierci (971)³. Te krzywdzące w jakimś stopniu, w moim przekonaniu, dla Piotr oceny w ostatnich latach zostały poddane krytyce i powoli przebija się tak do świata nauki, jaki i zwykłych czytelników bardziej wyważona, zniuansowana ocena jego rządów.

Nasza wiedza o rządach Piotra pochodzi głównie ze źródeł bizantyńskiej proveniencji. Bizantyńczycy wiązali go przede wszystkim z ustanowieniem w 927 r.

¹ Na temat rządów Piotra i ich oceny patrz m.in.: В.И. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. I.2, *Първо българско Царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*, София 1927, s. 516-589; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London 1975, s. 67-72; J.V.A. Fine, *A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter I (927-969)*, „Byzantine Studies” 1978, 5, s. 88-95; J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, s. 160-189; И. Билярски, *Покровители на Царство. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка*, София 2004, s. 17-21; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България. VII-XIV в.*, София 2006, s. 271-307; I. Biliarsky, *St. Peter (927-969), Tsar of the Bulgarians*, [w:] *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. V. Gjuzelev, K. Petkov, Sofia 2011, s. 173-188; П. Павлов, *Векът на цар Самуил*, София 2014, s. 11-36, 53-69; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura, 866-969*, Warszawa 2015, s. 149-188; М.Й. Лешка, К. Маринов, *Спорные вопросы правления болгарского царя Петра I (927-969)*, „Palaeobulgarica” 2017, 41.1, s. 23-39; *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź-Kraków 2018.

² Na temat Symeona ostatnio – M.J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź 2013 [= М.Й. ЛЕШКА, *Симеон Велики и Византия. Из историята на българ-византийските отношения през 893-927*, София 2017]; *Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927)*, Пловдив 2015.

³ Na temat tendencji w ukazywaniu Piotra w literaturze naukowej – J.M. Wolski, *The Portrayal of Peter in Modern Historiography*, [w:] *The Bulgarian State...*, s. 481-528.

trwałego pokoju z Cesarstwem. W tych źródłach, które przedstawiają wydarzenia sprzed panowania cesarza Nicefora Fokasa (963-969), kiedy to doszło do pogorszenia stosunków między obu państwami Piotr jest ukazywany jako współtwórca pokoju, człowiek łagodnego serca, głęboko religijny, akceptujący bizantyński sposób widzenia roli władcy w sprawach religii. W źródłach relacjonujących wydarzenia z ostatnich lat jego życia jest on przedstawiany jako człowiek butny, ośmielający się występować przeciw bizantyńskiemu bazyleusowi i który za to został sprawiedliwie i surowo ukarany⁴.

Jeśli chodzi o kolei o wizerunek Piotra, który odnajdujemy w źródłach bułgarskich, to jest wyraźnie jednostronny, ograniczający się przede wszystkim do sfery prawdziwej lub wyimaginowanej aktywności religijnej władcy. W niewielkim stopniu można je wykorzystać do budowania naszej wiedzy o panowaniu Piotra, jak w przypadku źródeł bizantyńskich, natomiast stanowią one podstawę do badania pamięci o Piotrze i dziejów jego kultu⁵.

Jednym ze szczególnie interesujących rodzimych źródeł, w którym znajdujemy dość bogate odniesienia do cara Piotra jest *Opowieść proroka Izajasza o tym, jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba*. Dziełko to funkcjonuje także pod tytułem *Bułgarska kronika apokryficzna*. Nie ma zgody wśród uczonych, co do daty powstania tego tekstu, choć przeważa pogląd, że musiało to nastąpić w okresie okupacji bizantyńskiej ziem bułgarskich, po połowie wieku XI⁶. Znany jest jedynie z jednego odpisu (rkps ГИМ, Хлуд. 123⁷), proveniencji serbskiej i to, prawdopodobnie, pochodzącego dopiero z początków XVII w. Mimo to *Opowieść* uważana jest za jeden z najpopularniejszych, o ile nie najpopularniejszy tekst, zaliczany do nurtu literatury

⁴ Na temat wizerunku Piotra w źródłach bizantyńskich patrz: M.J. Leszka, *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII – pierwsza połowa XII w.)*, Łódź 2003, s. 124-128, 130-138; Д. Чешмеджиев, *Цар Петър във византийските извори*, [w:] *Кръгла маса. „Златният век на цар Симеон: политика, религия и култура*, съб. В. Станев, София 2014, s. 103-110.

⁵ Na temat wizerunku Piotra w źródłach rodzimych – M.J. Leszka, *Wizerunek cara Piotra w średniowiecznych źródłach bułgarskich*, „Balcanica Posnaniensia” 2017, 24, s. 5-16.

⁶ Na temat datowania spisanie *Opowieści* patrz: И. Билярски, *Сказание на Исая пророка и формирането на политическата идеология в ранносредновековна България*, София 2011, s. 11-14 (=I. Biliarsky, *The Tale of the Prophet Isaiah. The Destiny and Meanings of an Apocryphal Text*, Leiden-Boston 2013, s. 7-10).

⁷ Rękopis znajduje się w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie. Został znaleziony przez rosyjskiego sławistę Aleksandra F. Gilferdinga we wsi Leszowo w Bułgarii. Kodeks, w którym znajduje się *Opowieść* zwany jest kiczewskim. Oprócz niej znajdują się w nim teksty poświęcone bułgarskim i serbskim świętym (wykaz znajdujących się w nim tekstów А. Турналов, *Кичевский сборник с „Българской апокрифической летописью” (Датировка, состав и история рукописи)*, „Palaeobulgarica” 1995, 19.4, s. 8-26). *Opowieść* znajduje się na kartach 400r-403a. Szerzej na temat *Kodeksu kiczewskiego* patrz А. Турналов, *Кичевский сборник...*, s. 2-39; И. Билярски, *Сказание на Исая...*, s. 11-14 (=I. Biliarsky, *The Tale...*, s. 7-10).

historyczno-apokaliptycznej⁸, powstały na ziemiach bułgarskich w okresie, kiedy wchodziły one w skład cesarstwa bizantyńskiego. Tekst składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej, wstępnej mowa jest o wyniesieniu Izajasza do nieba i powierzenia mu zadania, dotyczącego Bułgarów, w drugiej zaś zostały ukazane losy tychże od ich osiedlenia się nad Dunajem (koniec VII w.) po najazdy Pieczyngów na ich ziemie (ok. połowy XI w.)⁹. Trzeba jednak odnotować, iż nie ma pewności, że dysponujemy całym tekstem, względnie, że nie został on ukończony¹⁰.

Jak Piotr został ukazany w tym źródle? Aby ułatwić czytelnikom śledzenie moich wywodów pozwolę sobie przytoczyć w całości interesujący mnie fragment *Opowieści*, w przekładzie Małgorzaty Skowronek:

Po jego [tj. Symeona – M.J.L.] śmierci przejął Carstwo Bułgarskie syn jego car Piotr, który był władcą Bułgarom i Grekom. Panował on w Ziemi Bułgarskiej dwanaście lat, bezgrzesznie i bezżen- nie, a carstwo jego było błogosławione. Wtedy, w dni i lata panowania świętego cara bułgarskiego Piotra, panował powszechny dostatek, tak więc zboża i masła, miodu, mleka i wina, i każdego daru bożego pełno było, aż wrzało nim i kipiało, i nie brakowało niczego, a z łaski bożej panowała wszystkiego sytość i bogactwo. Wtedy to, w latach świętego Piotra cara bułgarskiego, pojawiła się w Ziemi Bułgarskiej wdowa, młoda i niezwyklej mądrości i sprawiedliwości wielkiej, imieniem Helena. Zrodziła ona cesarza Konstantyna, męża świętego i sprawiedliwego. Był to syn Konstantyna Zielonego, z matki Heleny, Konstantyn nazywany Porfirogenetą, cesarz rzymski. Matka jego Helena, ponieważ okazała się brzemenną, przez zawiść rzymskich Hellenów zmuszona była uciekać do miasta Wizy, i tam urodziła cesarza Konstantyna. Tam też pojawił się anioł Pański i zwiastował im święty krzyż na Wschodzie. Car Piotr i cesarz Konstantyn miłowali się wzajemnie. Ten ostatni zebrał wojsko, zabrał swą matkę, i ruszył morzem na Wschód, do miejsca zwanego Krajniewo. Tam, dokąd trafił cesarz Konstantyn, leżało małe miasto, Bizantia. Dotarłszy tam, ujrzał pustkowienie od morza do morza, i pomyślał: „Jeśli dojdę do Krajniewa i znajdę święty krzyż Pański, na którym rozpięto Chrystusa, powrócę na to pustkowienie i zbuduję miasto, które nazwę Nową Jerozolimą, przystań świętych, ozdobę cesarzy”. Podczas gdy cesarz Konstantyn przebywał w Krajniewie, przybyli podobni olbrzymom najeźdźcy i najechali od morza Ziemię Bułgarską, a car bułgarski Piotr, mąż sprawiedliwy, porzucił swe carstwo i zbiegł na Zachód, do Rzymu, i tam zakończył życie¹¹.

Co tekst mówi nam o Piotrze? Anonimowy autor rozpoczyna *passus* poświęcony Piotrowi od stwierdzenia, że był on sukcesorem Symeona, swojego ojca, po którym odziedziczył władzę w państwie bułgarskim. I jest to niewątpliwie stwierdzenie faktu. Piotr przejął, choć nie bez pewnych perturbacji, władzę po ojcu. Dalej następuje opis

⁸ Na temat tego gatunku bułgarskiego piśmiennictwa: В. Търкова-Займова, А. Милитенова, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*, София 1996; odświeżona wersja tej pracy: V. Tapkova-Zaimova, A. Miltenova, *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia 2011.

⁹ K. Marinow, *Kilka uwag na temat ideologiczno-eschatologicznej wymowy „Bułgarskiej kroniki apokryficznej”*, „Fundamenta Europaea” 2007, 4.6/7, s. 62.

¹⁰ Tak np. sądzi Iwan Biliarski, ostatni wydawca analizowanego dzieła И. Билиарски, *Сказание на Исая...*, s. 54 (= I. Biliarsky, *The Tale...*, s. 64).

¹¹ *Opowieść proroka Izajasza*, 401r, s. 19; *Bułgarska kronika apokryficzna. Słowo proroka Izajasza o tym, jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba*, tłum. M. Skowronek, [w:] *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian Południowych*, red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków 2006, s. 65-66).

rządów Piotra. Dowiadujemy się, że był on nie tylko władcą Bułgarów, ale również Greków – Bizantyńczyków¹². Piotr stał na czele wybranego przez Boga ludu, podobnie jak cesarz bizantyński¹³. Anonimowy autor podaje informacje dotyczące długości jego rządów (dwanaście lat)¹⁴, stwierdza, że nie był nigdy w związku małżeńskim¹⁵, a także, że jego państwo znajdowało się pod szczególną Boską opieką. O tej ostatniej świadczyło to, że w państwie panował powszechny dostatek. Autor wylicza niektóre z dóbr, w które obfitowała Bułgaria w czasach Piotra, poczynając od zboża na winie kończąc¹⁶. Wydaje się, że opis ten bazuje na biblijnym motywie ziemi obiecanej¹⁷. Szczególna Boska opieka nad Piotrem i jego państwem była, jak można wnosić z przekazu, konsekwencją faktu, że był on człowiekiem świętym, bez grzechu, a przede wszystkim, dlatego że przewodził on ludowi wybranemu.

W kolejnej części cytowanego powyżej passusu, Piotr pojawia się w kontekście losów cesarza Konstantyna. Jak się wydaje anonimowy autor dokonuje utożsamienia dwóch cesarzy noszących to imię, a mianowicie Konstantyna Wielkiego (307-337) i Konstantyna Porfirogenety (907-959). Trzeba jednak zaznaczyć, że odwołanie do Konstantyna Porfirogenety ma charakter całkowicie drugorzędny. Anonimowy autor zapewne miał świadomość, że spora część panowania Piotra przypadła na panowanie tego właśnie cesarza i stąd nawiązanie do niego¹⁸. Natomiast szczegóły opowieści o Konstantynie, choć w zasadzie – tak jak w przypadku Piotra – dalekie od rzeczywistości, wskazują, że anonimowy autor miał na myśli Konstantyna Wielkiego, odnowiciela cesarstwa rzymskiego, założyciela Konstantynopola, władcę, mającego wielkie zasługi dla chrześcijaństwa. Jak powszechnie wiadomo cesarz ten stał się dla

¹² Stwierdzenie to można również rozumieć w ten sposób, że Bułgarzy i Grecy (Bizantyńczycy) rządzeni są przez tych samych władców. Cf. np.: K. Marinow, *Kilka uwag...*, s. 71; I. Biliarsky, *St. Peter...*, s. 180-186.

¹³ K. Marinow, *Kilka uwag...*, s. 66-70; И. Билярски, *Сказание на Исаия...*, s. 55-109. (= I. Biliarsky, *The Tale...*, s. 65-127).

¹⁴ Informacja ta zdecydowanie odbiega od rzeczywistości. Jak wspomniałem Piotr sprawował władzę ponad czterdzieści lat. Liczba dwanaście została użyta przez anonimowego autora *Opowieści* ze względu na swoje biblijne konotacje, by w ten sposób podkreślić, iż rządy Piotra były i w tej sferze doskonałe.

¹⁵ Także i ta informacja nie jest zgodna z rzeczywistością, ale stanowi argument na rzecz świętości Piotra.

¹⁶ Cf. Ъ. Иванов, *Български старини из Македония. Фототипично издание*, София 1970, s. 388: *Bogactwo, pełnia chwały w domu i jego prawda na wieki, / To w tobie się ziszcilo carze Piotrze (Służba carowi Piotrowi (fragmenty))*, tłum. J. Pietrow, [w:] *Ziemscy aniołowie, niebiańscy ludzie. Anachoreci w bułgarskiej literaturze i kulturze*, ed. G. Minczew, Białystok 2002 s. 66). To samo źródło przypisuje Piotrowi hojność w stosunku do ubogich.

¹⁷ Nie jest wykluczone, że opis ten odzwierciedla w jakimś stopniu również pamięć o tym, że stan gospodarczy Bułgarii za panowania Piotra był całkiem dobry. Cf. K. Marinow, *The Economy*, [w:] *The Bulgarian State...*, s. 203-222.

¹⁸ Konstantyna I Wielkiego i Konstantyna Porfirogenetę łączyć mogła postać cesarzowej Heleny, choć w przypadku tego pierwszego Helena była matką, ten drugi miał zaś żonę o tym imieniu.

swoich następców wzorem idealnego władcy, do którego się odwoływali, stając się Nowymi Konstantynami¹⁹. Učení zastanawiali się, dlaczego to Piotr został powiązany z Konstantynem Wielkim²⁰, co sugeruje, że przez anonimowego autora *Opowieści* traktowany był, jako ten, który odbudował państwo bułgarskie, dokonał jego *renovatio*. Zdaniem części z nich lepiej do tej roli pasowałby Borys-Michał, który wprowadził Bułgarię do chrześcijańskiej ekumeny²¹. Choć wskazywano różne powody wyboru Piotra²², to najbardziej prawdopodobny wydaje się ten, że w środowisku, w którym powstawała *Opowieść*, widoczna była tendencja do wiązania historycznych losów Bułgarów i Bizantyńczyków²³. Piotr zespolony więzami rodzinnymi, poprzez małżeństwo z Marią, tak z rodem Lekapenów, jak i z dynastią macedońską²⁴, zdecydowanie lepiej niż wzmiankowani wyżej władcy nadawał się do pełnienia roli swoistego zwornika między bułgarskimi i bizantyńskimi dziejami²⁵.

¹⁹ Na temat postrzegania Konstantyna w różnych etapach dziejów Bizancjum, patrz, np.: *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994.

²⁰ W średniowiecznej literaturze bułgarskiej poza *Opowieścią* Piotr powiązany został z postacią Konstantyna jeszcze w jednym dziele, a mianowicie w *Żywocie prologowym św. Jana z Riły (II)*, zachowanym w obrębie Minei Dragana z XIII stulecia. Czytamy w nim, że car Jan I Asen, który zdaniem anonimowego autora odnowił bułgarski ród: *поревнова древніимъ цѣремъ, река же великому Константину цѣрю и Петр цѣрю* (Й. Иванов, *Жития на св. Иван Рилски с уводни белѣжки*, „Годишник на Софийския Университет. Историко-философски факултет” 1936, 32.13, s. 58; Cf. Н.М. Дылевский, *Жития Иоанна Рильского русских древлехранилиц и ихъ болгарские источники* (Краткие заметки к материалам и задачи дальнейшего исследования), „Труды Отдела древнерусской литературы” 1968, 23, s. 280; I. Biliarsky, *St. Peter...*, s. 180). Czy to jednak oznacza, jak chce Dima Czeszmedżiew (D. Česmedžiev, *Bułgarska tradycja państwowa w apokryfach: car Piotr w „Bułgarskiej kronice apokryficznej”*, trans. Ł. Mysielski, [w:] *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*, red. G. Minczew, M. Skowronek, I. Petrov, Łódź 2009, s. 141), że można mówić o istnieniu w tej kwestii pewnej tendencji? Nie można tego wykluczyć, ale wydaje się, że trzeba zachować dozę ostrożności.

²¹ D. Česmedžiev, *Bułgarska tradycja...*, s. 141. Na temat Borysa, chrystianizatora Bułgarii patrz: В. Гюзелев, *Княз Борис Първи. България през втората половина на век*, София 1969.

²² *Ibidem*, s. 143.

²³ Np. K. Marinow, *Kilka uwag...*, s. 70-72. Cf. J. Dudek, *Cesarz Bazyli II w opiniach średniowiecznych Bułgarów*, [w:] *Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej*, ed. J. Paszkiewicz, Z. Pentek, Poznań 2011, s. 76.

²⁴ Maria była córką Krzysztofa, syna Romana Lekapena. Helena, siostra Krzysztofa została wydana za Konstantyna Porfirogenetę, reprezentanta dynastii macedońskiej. Na temat Marii patrz: Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, Maria Lekapene, Empress of the Bulgarians: Neither a Saint nor a Malefactor, Łódź-Kraków 2017.

²⁵ D. Česmedžiev, *Bułgarska tradycja...*, s. 139-147. Akceptując pogląd bułgarskiego uczonego muszę stanowczo odrzucić jego pogląd jakoby Piotr ze względu na swoje powiązania z Lekapenami mógł mieć pretensje do tronu konstantynopolitańskiego. Nie ma na to żadnych dowodów źródłowych. Nie jest argumentem na jego rzecz przytoczenie dość niepewnej informacji o tym, że Roman, syn Piotra został wykastrowany z polecenia Józefa Bringasa, a powodem tego miała być, wedle Czeszmedżiewa, obawa, by nie ubiegał się o tron bizantyński. Abstrahując od tego czy informacja o kastracji jest prawdziwa czy nie, to rodzi się pytanie dlaczego w ten sam sposób nie został potraktowany Borys, drugi z synów Piotra?

W *Opowieści* znajdujemy również informację dotyczącą kresu życia Piotra, według której miał on nastąpić w Rzymie²⁶. Passus ten sprawia kłopot uczonym, którzy, mając świadomość, że nie ma on nic wspólnego z prawdą, zastanawiają się nad źródłami niniejszego przekazu. Dość powszechnie uważa się, że powstał on w konsekwencji powiązania postaci Piotra z cesarzem Konstantynem I Wielkim²⁷. Iwan Biliarski nie wyklucza, że jest to późniejsza interpolacja, dodana pod wpływem, opublikowanej w 1572 r. w Wenecji, książki Jakuba Krajkowa *Различни потреби*, w której jest mowa o tym, że car Piotr uciekł z Presławia i zmarł w Rzymie²⁸. Pogląd ten nie znalazł jednak uznania i spotkał się z krytyką m.in. Marii Tsibranskiej-Kostovej²⁹.

W świetle przekazu *Opowieści* Piotr jest władcą świętym, jego życie było bezgrzeszne i spędzone w czystości. Piotr stał na czele wybranego przez Boga ludu, podobnie jak cesarz bizantyński³⁰. Powiązanie jego osoby z Konstantynem I Wielkim/Konstantynem VII Porfirogenetą zrównuje go z władcami Konstantynopola. Istotnym rysem wizerunku cara w *Opowieści* jest wskazanie, że za jego rządów Bułgaria przeżywała okres wyjątkowej szczęśliwości, zasobna we wszystkie potrzebne dobra. Piotr był więc dobrym, sprawiedliwym i silnym władcą³¹.

Kończąc te krótkie rozważania, należy stwierdzić, że anonimowemu autorowi nie chodziło o ukazanie Piotra jako postaci historycznej. Piotr w *Opowieści* jest konstruktorem wytworzonym na potrzebę czasów i środowiska, w którym powstało analizowane dzieło. Trwałe, jak się wydawało ówczesnym, włączenie ziem bułgarskich w skład cesar-

²⁶ *Opowieść proroka Izajasza*, 402a, s. 20. Cf. I. Biliarsky, *St. Peter...*, s. 181.

²⁷ Нр. Д.И. Полювиный, *Царь Петр в исторической памяти болгарского средневековья*, [w:] *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, ed. A. Николов, Г.Н. Николов, София 2013, s. 143-144.

²⁸ I. Biliarsky, *St. Peter...*, s. 181; *idem*, *Сказание на Исаия...*, s. 172-174. Zdaniem I. Biliarskiego Jakub Krajkow miał ten epizod po prostu wymyślić. Informacja ta została włączona do XVII-wiecznych odpisów *Opowieści proroka Izajasza*. Nie można też wykluczyć, że pomysł z „wysłaniem” Piotra do Rzymu stanowił nawiązanie do faktu, iż car był imiennikiem św. Piotra, który przecież w Wiecznym Mieście znalazł śmierć i tu został pochowany. Wskazówką, w jakimś stopniu uprawdopodobniającą takie rozwiązanie, jest tendencja do wiązania Piotra z apostołem. Odnotowujemy ją w *Службе царю Петрови* – Й. Иванов, *Български тарини...*, s. 388: *Тъсъ сполімієнникъ първєму з апостолѡв* [tłum. J. Pietrow, s. 66]. Ciekawą w tym kontekście wydaje się również informacja, która znajduje się w tekście *Толкование (Пророка) Данила* (na to zwrócił uwagę – Д.И. Полювиный, *Царь Петр...*, s. 144), reprezentującym ten sam, co *Opowieść* nurt starobułgarskiej literatury historyczno-apokaliptycznej. Według niej bułgarskie regalia, a mianowicie korona i purpura znajdują się w Rzymie, w jakimś grobie (może właśnie Piotra; takiej ewentualności nie wyklucza D.I. Polyviannyj – *Царь Петр...*, s. 144) w świątyni Piotra.

²⁹ М. Цибранска - Костова, *Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век*, София 2012, s. 114-115. Cf. także A. Nikolov, *Political Ideology, Education and Ideology*, [w:] *The Bulgarian State...*, s. 362, przyp. 44.

³⁰ K. Marinow, *Kilka uwag...*, s. 66-70; И. Билярски, *Сказание на Исаия...*, s. 55-109.

³¹ *Opowieść proroka Izajasza*, 401г, s. 19. Z tymi cechami rządów Piotra współgra stwierdzenie w *Службе царю Петрови* (Й. Иванов, *Български тарини...*, s. 388), że car miłował pokój.

stwa bizantyńskiego stworzyło klimat do podjęcia próby na rzecz powiązania dziejów bułgarskich z losami cesarstwa bizantyńskiego. To przesłanie miało uzasadniać, a przede wszystkim ułatwiać funkcjonowanie Bułgarów w obrębie cesarstwa bizantyńskiego.

Bibliografia

Źródła

- Bułgarska kronika apokryficzna. Słowo proroka Izajasza o tym, jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba*, tłum. M. Skowronek, [w:] *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian Południowych*, red. G. Minczew, M. Skowronek, Kraków 2006, s. 62-69.
- Opowieść proroka Izajasza* – Билярски И., *Сказание на Исайя пророка и формирането на политическата идеология в ранносредновековна България*, София 2011, s. 15-23 [= I. Biliarsky, *The Tale of the Prophet Isaiah. The Destiny and Meanings of an Apocryphal Text*, Leiden-Boston 2013, s. 13-21].
- Służba carowi Piotrowi (fragmenty)*, tłum. J. Pietrow, [w:] *Ziemscy aniołowie, niebiańscy ludzie. Anachoreci w bułgarskiej literaturze i kulturze*, red. G. Minczew, Białystok 2002 s. 65-68.

* * *

- Иванов Й., *Български старини из Македония. Фототипично издание*, София 1970.
- Иванов Й., *Жития на св. Иван Рилски с уводни белешки*, „Годишник на Софийския Университет. Историко-философски факултет” 1936, 32.13, s. 1-108.

Opracowania

- Biliarsky I., *St. Peter (927-969), Tsar of the Bulgarians*, [w:] *State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. V. Gjuzelev, K. Petkov, Sofia 2011, s. 173-188.
- Browning R., *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London 1975.
- The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź-Kraków 2018.
- Brzozowska Z.A., Leszka M.J., *Maria Lekapene, Empress of the Bulgarians: Neither a Saint nor a Malefactress*, Łódź-Kraków 2017.
- Češmedžiev D., *Bułgarska tradycja państwowa w apokryfach: car Piotr w „Bułgarskiej kronice apokryficznej”*, tłum. Ł. Mysielski, [w:] *Biblia Slavorum Apocryphorum. Novum Testamentum*, red. G. Minczew, M. Skowronek, I. Petrov, Łódź 2009, s. 139-147.
- Dudek J., *Cesarz Bazyli II w opiniach średniowiecznych Bułgarów*, [w:] *Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesora Ilony Czamańskiej*, ed. J. Paszkiewicz, Z. Pentek, Poznań 2011, s. 62-85.
- Fine J.V.A., *A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter I (927-969)*, „Byzantine Studies” 5, 1978, s. 88-95.
- Fine J.V.A., *The Early Medieval Balkans: a Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
- Leszka M.J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893-927*, Łódź 2013 [= М.Й. ЛЕШКА, Симеон Велики и Византия. Из историята на българ-византийските отношения през 893-927, София 2017].
- Leszka M.J., *Wizerunek cara Piotra w średniowiecznych źródłach bułgarskich*, „Balcanica Posnaniensia” 2017, 24, s. 5-16.

- Leszka M.J., *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII – pierwsza połowa XII w.)*, Łódź 2003.
- Leszka M.J., Marinow K., *Carstwo bułgarskie. Polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura, 866-969*, Warszawa 2015.
- Marinow K., *The Economy*, [w:] *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, edited by M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź-Kraków 2018, s. 203-222.
- Marinow K., *Kilka uwag na temat ideologiczno-eschatologicznej wymowy „Bułgarskiej kroniki apokryficznej”*, „Fundamenta Europaea” 2007, 4.6/7, s. 61-75.
- New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994.
- Nikolov A., *Political Ideology, Education and Ideology*, [w:] *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, edited by M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź-Kraków 2018, s. 347-379.
- Tapkova-Zaimova V., Miltenova A., *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia 2011.
- Wolski J.M., *The Portrayal of Peter in Modern Historiography*, [w:] *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź-Kraków 2018, s. 481-528.

* * *

- Биярски И., *Покровители на Царство. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка*, София 2004.
- Божидлов И., Гюзелев В., *История на средновековна България. VII-XIV в.*, София 2006.
- Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893-927)*, Пловдив 2015.
- Гюзелев В., *Княз Борис Първи. България през втората половина на век*, София 1969.
- Златарски В.И., *История на българската държава през средните векове, т. I.2, Първо българско Царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018)*, София 1927.
- Лешка М.И., Маринов., К., *Спорные вопросы правления болгарского царя Петра I (927-969)*, „Palaeobulgarica” 2017, 41.1, s. 23-39.
- Павлов П., *Векът на цар Самуил*, София 2014.
- Польвинный Д.И., *Царь Петр в исторической памяти болгарского средневековья*, [w:] *Средновековният българин и „другите”. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов*, ed. А. Николов, Г.Н. Николов, София 2013, s. 137-145.
- Чешмеджиев Д., *Цар Петър във византийските извори*, [w:] *Кръгла маса. „Златният век на цар Симеон: политика, религия и култура, със. В. Станев*, София 2014, s. 103-110.
- Турилов А., *Киевский сборник с „Болгарской апокрифической летописью” (Датировка, состав и история рукописи)*, „Palaeobulgarica” 1995, 19.4, s. 8-26.
- Тышкова-Занмова В., Милитенова А., *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България*, София 1996.
- Цибранска-Костова М., *Сборникът „Различни потреби” на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век*, София 2012.

CAR PIOTR (927-969) W OPOWIEŚCI PROROKA IZAJASZA.
KILKA UWAG

Streszczenie

Opowieść proroka Izajasza jest zaliczana do nurtu literatury historyczno-apokaliptycznej. Powstała w epoce, w której ziemie bułgarskie były włączone w skład cesarstwa bizantyńskiego. Odnaleźć w niej możemy niezwykle ciekawy przekaz na temat Piotra. Anonimowy autor analizowanego utworu podkreśla fakt, że życie cara było bezgrzeszne i spędzone w czystości. Piotr stał na czele wybranego przez Boga ludu, podobnie jak cesarz bizantyński. Powiązanie jego osoby z Konstantynem I Wielkim/Konstantynem VII Porfirogenetą zrównuje go z władcami Konstantynopola. Tendencja ta znajduje również wyraz w stwierdzeniu, że Piotr był *władcą Bułgarom i Grekom*. Istotnym rysem wizerunku cara w *Opowieści* jest wskazanie, że za jego rządów Bułgaria przeżywała okres wyjątkowej szczęśliwości, zasobna we wszystkie potrzebne dobra. Piotr był więc dobrym, sprawiedliwym i silnym władcą.

Słowa kluczowe: car Piotr (927-969), *Opowieść proroka Izajasza*, literatura historyczno-apokaliptyczna

TSAR PETER (927-969) IN THE TALE OF THE PROPHET ISAIAH.
A FEW REMARKS

Summary

Tale of the Prophet Isaiah is classed among the historical-apocalyptic literature. It was written at the time when the Bulgarian lands were already a part of the Byzantine Empire. In it, we find an extraordinarily interesting passage regarding Peter. The anonymous author emphasises the fact that his was a sinless life, spent in purity. Peter led a people chosen by God, similarly to a Byzantine emperor. Associating him with Constantine the Great or Constantine Porphyrogenetos makes him equal to a Byzantine ruler. This is also expressed through the statement that he was a *tsar of the Bulgarians and of the Greeks*. A notable feature of this portrayal of Peter in the *Tale* is the indication that during this ruler's reign Bulgaria was going through a period of a particular beatitude, and abounded in all the necessary goods. Peter therefore comes across as a good, just and strong ruler.

Keywords: Tsar Peter (927-929), *Tale of the Prophet Isaiah*, historical-apocalyptic literature

Krzysztof Benyskiewicz

Zielona Góra

ORCID 0000-0001-7026-6187

PUER ET RUTHENA PUELLA, CZYLI MAŁŻEŃSTWO MIESZKA SYNA BOLESŁAWA SZCZODREGO. ARTYKUŁ POLEMICZNY

W 1079 roku Bolesław Szczodry z kilkuletnim synem Mieszkciem opuścił Polskę w następstwie nieznanego bliżej konfliktu politycznego. Wygnańcy znaleźli azyl na Węgrzech. Po śmierci Bolesława, Mieszko, z inicjatywy stryja Władysława Hermana, wrócił do kraju. Tu, jak napisał w swej kronice Anonim tzw. Gall, ożenił się z „ruską dziewczyną”¹. Fakt ten oprócz kroniki odnotowały również najstarsze polskie roczniki, stwierdzając lakonicznie „Mesco duxit uxorem”². Źródła te nie stworzyły podstaw do bliższej identyfikacji małżonki młodego księcia. Uczynił to dopiero Jan Długosz, stwierdzając, że była nią Eudoksja, córka księcia kijowskiego Światopełka³. Niestety, wiadomości piętnastowiecznego kronikarza okazały się błędne. Oswald Balzer ustalił, że Długosz omyłkowo skojarzył z Mieszkciem Bolesławowicem małżonkę Mieszka Starego. Z Eudoksją, siostrą ruskiego księcia Światopełka ożenił się syn Bolesława Krzywoustego, a nie Szczodrego⁴. Dzięki badaniom O. Balzera sprawa pochodzenia partnerki księcia Mieszka ponownie została otwarta. Nie spowodowało to szerokiej fali dyskusji. Temat poruszano incydentalnie, najczęściej przy okazji badań genealogicznych, biograficznych lub w ramach studiów nad politycznymi relacjami polsko-ruskimi. Kontrowersje skupiały się wokół ustalenia koligacji rodzinnych książniczek. Ojca „ruskiej dziewczyny” widziano w Izjasławie Jarosławicu, jego synu Światopełku,

¹ *Anonima* tzw. *Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 2, ed. K. Maleczyński, Kraków 1952, lib. 1, cap. 29, p. 55.

² *Rocznik dawny*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 5, ed. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, p. 11; *Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 5, p. 53; *Rocznik krótki*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 5, s. 236.

³ *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. 3,4, Varsoviae 1970 p. 161: „Accepit et tunc Mye[cz]s[laus] princeps Boleslai Polonie regis filius, epheborum etatem parum iam transgressus, Swantopellci Kyowiensis ducis sororem [germanam Eudoxiam] nomine, Wladis[lao] patruo suo Polonorum duce ordinante uxorem, quatenus Russie regiones a patre suo subacte hac affinitate magis sincere et devote in fide persisterent”.

⁴ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, wyd. J. Tęgowski, Kraków 2005, s. 204.

Wsiewłodzie Jarosławicu lub którymś z Rościsławiców⁵. Z dzisiejszej perspektywy można powiedzieć, że prowadzone badania nie przyniosły rozstrzygających konstatacji. Kandydata na Mieszkowego teścia nie wskazano w sposób przekonywający.

W ostatnim okresie w polskiej historiografii pojawiły się głosy dające asumpt do nowego, oryginalnego opisu historii małżeństwa Mieszka. Wskazują one błędny kierunek dotychczasowych poszukiwań, sugerując zawarcie przez syna Bolesława II niedynastycznego związku. Zdaniem Edwarda Skibińskiego, Gall w rozdziale *Kroniki polskiej* poświęconym młodemu księciu, ujawnił „półprywatny charakter ożenku Mieszka”. Historyk uzasadnił swe stanowisko następująco: „Określenie *Ruthena puella* podtrzymuje prywatny charakter mariażu, skoro Mieszko wziął sobie za żonę jakąś dziewczynę z Rusi, zauważmy, że nic się tu nie mówi o randze wybranki, a określenie *puella* zdaje się jej przeczyć”⁶.

Wywody E. Skibińskiego za celne uznał Adam Krawiec w swej biografii Władysława Hermana. Warto zacytować uzasadnienie Krawca, rozwijającego myśl poprzednika: „W takim przypadku stroną w ewentualnym układzie byłby zapewne jakiś lokalny możny, którego Polacy chcieli wykorzystać jako sojusznika dla zapewnienia spokoju na pograniczu. Być może Herman, wmanewrowując Mieszka w związek niedynastyczny, chciał przy okazji osłabić prawa jego ewentualnych synów”⁷.

⁵ Zob. m.in.: A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 5, Lipsk 1836, s. 22-23; J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. 1, Lwów 1862, s. 87; N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana” 9, 1927, s. 10-11; V. T. Paśuto, *Vnešnââ politika Drevnej Rusi*, Moskwa 1968, s. 43; A.B. Golovko, *Drevnââ Rus’ i Połša v političeskich vzaimootnośeniah X-pervoj treti XIII vv.*, Kiev 1988, s. 59; A.B. Golovko, *Polska derżava v ostanniomu dwadcâtiričči XI – na počatku XII st. (Problema političnogo razvitu)*, „Visnik Kam’aneč’-Podil’skogo Nacional’nogo Universitetu im. I. Ogienka. Istorični zapiski” 2010, 3, s. 427; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne, do końca XV wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica” 1997, 43, s. 34-35; D.V. Donskoj, *Rûrikoviči. Istoričeskij slovar’*, Moskwa 2008, s. 300; J. Vojtovič, *Knáža doba, portety elity*, Bila Cerkva 2006, s. 354 (Izjaślaw); K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, s. 181 (nie wiadomo); A.V. Nazarenko *Drevnââ Rus’ na meždunarodnyh putâh*, Moskwa 2001, s. 547-552 (Światopełk) N.M. Karamzin, *Istoriâ gosudarstva Rossijskago*, t. 2, Sanktpeterburg 1818, s. 102; (Efraksja c. Wsiewłoda); J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 296 (c. Wsiewłoda); J. Tęgowski, *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu*, [w:] *Miedzy sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin, 2000, s. 13; K. Benyskiewicz, *Mieszko Bolesławowicz (1069-1089). Źródła i tradycja historiograficzna*, Kraków 2005, s.161-165; K. Benyskiewicz, *Władysław Herman książę polski (1079-1102)*, Kraków 2014, s. 133-134 (Katarzyna c. Wsiewłoda); A. Bielowski komentarz do *Galla Kronika*: wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 1, Lwów 1864, 424, p. 2 (Rościsławice).

⁶ E. Skibiński, *Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*, Poznań 2009, s. 125. Na temat koncepcji autora i o ich związku ze źródłami zob. P. Wiszewski, *Z badań nad zaginionym światem opowieści o przeszłości Polski. Uwagi na marginesie pracy Edwarda Skibińskiego, Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Gall i jej podstawy*, Poznań 2009, Instytut Historii UAM, ss. 264, 2 nlb., „Kwartalnik Historyczny” 2012, R. 69, z. 1, s. 91-103.

⁷ A. Krawiec, *Król bez korony. Władysław I Herman książę polski*, Warszawa 2014, s. 119.

W przeciwieństwie do opinii A. Krawca, pomysł E. Skibińskiego uważam za nie-
trafny. Mamy, jak mi nie mam, do czynienia z błędną interpretacją tekstu źródłowego.
Z kroniki Galla wynika, że książę Władysław, zachwycony szlachetnymi obyczajami
i pięknnością Mieszka, postanowił sprowadzić go do kraju i ożenić z „ruską dziewczyną”⁸.
Zamiar swój przeprowadził, lecz los nie był łaskawy dla młodego księcia. Tuż po ślubie
Mieszko zginął zamordowany. Ale w smutnej i wzruszającej opowieści Anonima nie ma
miejsca na historyczno-genealogiczne dywagacje. To raczej rzecz do recytacji i pieśni:

Unde placuit patruo suo Wladislauo duci puerum in Poloniam sinistro alite revocare,
eumque Ruthena puella fatis invidentibus uxorare⁹.

Na potrzeby dramatu Gall dziewiętnasto-dzwudziestoletniego księcia nazywał
„chłopcem” lub „gołowąsym a pięknym młodzienaszkiem”¹⁰. Nic w tym zatem dziw-
nego, że „chłopiec” pojął za żonę „dziewczynę”. Jeśli ów „chłopiec” mógł być przed-
stawicielem dynastii Piastów, to „dziewczyna” Rurykowiców. Gdyby trzymać się logiki
E. Skibińskiego czytającego Galla, wówczas moglibyśmy kwestionować również dy-
nastyczne pochodzenie innych partnerek polskich władców. Książę Mieszko I zażądał
przecież „w małżeństwo jednej bardzo dobrej chrześcijanki z Czech”¹¹. Niekoniecznie
zatem księżniczki. Można także wątpić, czy przedstawicielką Rurykowiców była
Dobronega. Kazimierz pojął za żonę tylko Rusinkę „szlachetnego rodu”¹². Z kroniki
Galla nie wynika także, by księżniczką była Zbysława. Domyślamy się tego na pod-
stawie wzmianki o bliskim pokrewieństwie między narzeczonymi¹³. Ale, jeśli wysilić
wyobraźnię, moglibyśmy wywieść Zbysławę z wcześniejszych związków Piastów z ru-
skim możnowładztwem (podobnego do tego, jaki miał rzekomo zawrzeć Mieszko).
Nikt oczywiście nie podnosi kwestii dynastycznego pochodzenia wymienionych wyżej
żon Piastów. Nie wynika to jednak z analizy kroniki Galla, lecz możliwości weryfikacji
jej wiadomości za pomocą innych źródeł. Książęce koneksje Dąbrówki potwierdził
Thietmar¹⁴. Według *Powieści minionych lat* Kazimierz ożenił się z córką Włodzimierza

⁸ J. Powierski, *Ruś w opiniach najwcześniejszych polskich kronikarzy*, [w:] *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej (Gdańsk, 8-9 maja 1992)*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993, s. 21, stwierdził: „Wcześniej najprawdopodobniej Awdańce należeli do wiernych stronników Bolesława Śmiałego, którzy udali się z nim na wygnanie na Węgry i powrócili do kraju z jego synem Mieszkiem Bolesławowicem. To wyjaśnia gorącą pochwałę młodego Mieszka w kronice Galla, może zaś i pewną niechęć do żony, narzuconej księciu przez Władysława Hermana”. Źródła nie wiedzą nic na temat otoczenia Bolesława i towarzyszących mu na wygnaniu rycerzy. Nie wiadomo, na jakiej podstawie J. Powierski skonstatował „pewną niechęć” wobec żony Mieszka w opowieści kronikarza.

⁹ *Anonima* tzw. *Galla kronika*, lib. 1, cap. 29, p. 55.

¹⁰ Mieszko urodził się w 1069 r.: *Rocznik dawny*, p. 10.

¹¹ *Anonima* tzw. *Galla kronika*, lib. 1, cap. 5, p. 15.

¹² *Ibidem*, lib. 1, cap. 19, p. 44: „Postea vero de Rusia nobilem cum magnis divitiis uxorem accepit”.

¹³ *Ibidem*, lib. 2, cap. 23, p. 90.

¹⁴ *Kronika Thietmara*, przekł. i oprac. M.Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 218.

Wielkiego, a Bolesław Krzywousty z córką Światopełka Izjasławica¹⁵. Niestety w przypadku żony Mieszka nie ma możliwości skontrolowania wersji Anonima ani latopisami, ani innymi, rodzimymi przekazami. Wspomniane wyżej polskie roczniki ograniczyły się do stwierdzenia faktu małżeństwa. Zapis o księciu, który pojął żonę, to naturalna chyba formuła stosowana w najstarszych polskich annałach w przypadku małżeństwa dynastycznego. Identycznie jak mariaż Mieszka udokumentowały one związek zawarty przez Bolesława Krzywoustego: „Boleslaus tercius duxit uxorem”¹⁶.

Latopisy w ogóle nie zawierają informacji o małżeństwie Rurykowicówny z synem Bolesława Szczodrego. Milczenie źródeł nie powinno być jednak argumentem za jej niedynastycznym pochodzeniem. W latopisach wielokrotnie pomijano mariaże książniczek zawierane z przedstawicielami zachodniego chrześcijaństwa. Spektakularnym przykładem jest Prakseida (Eufraksja), córka księcia kijowskiego Wsiewołoda, która najpierw została żoną grafa ze Stade, a następnie cesarza Henryka IV. Na kartach *Powieści minionych lat* nie znajdziemy na ten temat żadnej wiadomości. O Eufraksji wspomina się tam dwukrotnie: gdy wstąpiła do klasztoru i gdy zmarła¹⁷. *Powieść* przechowuje również pamięć o jej siostrze, Katarzynie¹⁸. Według przekazu księżna zmarła 11 czerwca 1108 r.¹⁹ Mimo że Eufraksja była dwukrotnie zamężna, w *Powieści* określana była tylko jako córka Wsiewołoda (nie np. cesarzowa). Jako córka Wsiewołoda występowała także Katarzyna.

Dotyychczasowe rozważania prowadzą do dwóch wniosków:

- Gallowe określenie małżonki Mieszka jako „ruskiej dziewczyny” wynikało z pisarskiej konwencji przyjętej w ramach relacji z ostatnich chwil życia syna Szczodrego (chłopiec-dziewczyna),
- Gall w swej kronice często marginalnie traktował informacje o dynastycznym pochodzeniu żon Piastów.

Rozważając propozycję Edwarda Skibińskiego, warto zastanowić się, co oznaczać może stwierdzenie o „półprywatnym” lub „prywatnym charakterze ożenku” w kontekście treści zawartych w kronice Galla. Edward Skibiński, nie wiadomo na jakiej podstawie, stwierdził, że ślub Mieszka miał prywatny charakter, a następnie napisał: „Określenie *Ruthena puella* podtrzymuje (podkreślenie – K.B.) prywatny charakter mariażu, skoro Mieszko wziął sobie za żonę (podkreślenie – K.B.) jakąś dziewczynę z Rusi”. Dlaczego określenie „ruska dziewczyna” ma „podtrzymywać” charakter

¹⁵ *Povest' vremennyh let*, č. 1, oprac. D.S. Lihačev, Moskva-Leningrad 1950, s. 104, 183.

¹⁶ *Rocznik dawny*, p. 11, 12. Wyjątkowo inaczej *Rocznik dawny*, p. 4: „Dubrouka venit ad Miskonom”. Ale i tu nie ma dynastycznych konotacji.

¹⁷ *Povest'...*, č. 1, s. 186-187.

¹⁸ Katarzyna to jedna z hipotetycznych kandydatek na żonę Mieszka.

¹⁹ *Povest'...*, č. 1, s. 187.

mariażu, którego charakteru tak naprawdę nie znamy? Poza tym, sformułowanie „wziął sobie za żonę” przeczy Gallowi (cytowanemu zresztą przez autora w poprzednim zdaniu), który stwierdził, że to stryj ożenił bratanka z Rusinką. Z kroniki Galla dowiadujemy, że Władysław Herman zaprosił bratanka do kraju w określonym celu. Domyślać się możemy, że Mieszko przystał na wysuniętą propozycję, czego wyrazem był jego powrót. Po dwóch latach senior rodu zrealizował swój plan – Mieszko pojął za żonę „ruską dziewczynę”. Wydaje się, że na ożenek z przedstawicielką „niższego stanu” mógł pozwolić sobie młody książę bez pośrednictwa stryja. By poślubić „ruską dziewczynę” nie musiał też przyjeżdżać do Polski. Kronika Galla wyraźnie łączyła zalety Mieszka z przedsięwzięciem podjętym przez Władysława. Nie ma tu mowy o jakichś „prywatnych” lub „półprywatnych” inicjatywach księcia. Najprawdopodobniej dla wychowywanego na królewskim dworze królewskiego syna, któremu wrócono przysługujące panowanie, oferta mariażu z „ruską dziewczyną” brzmiałaby mało atrakcyjnie. Gall, niezbyt skory do rozważań wokół pochodzenia żon polskich władców nie wahał się jednak ujawnić związku niedynastycznego w jakim pozostawał Władysław Herman. W przypadku małżeństwa syna Bolesława Szczodrego niczego podobnego nie odnotował.

Sądzę, że próbę nowej interpretacji przekazu Galla w omawianej wersji uznać trzeba za chybioną. Według mnie przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi w percepcji autora zdeterminowanego teorią o tendencjach towarzyszących opowieści Anonima²⁰.

Adam Krawiec, uzupełniając hipotezę Edwarda Skibińskiego, wprowadził czytelnika w nieznane dotąd obszary piastowskich rozgrywek wewnątrzdynastycznych. Badacz ten zasygnalizował ewentualność zaistnienia czegoś na kształt braterskiego „pojedynku na żony” między synami Kazimierza Odnowiciela²¹. Zdaniem A. Krawca Władysław Herman, pamiętając skojarzony przez brata Bolesława obraźliwy dla jego książęcej godności związek z matką Zbigniewa, mógł mścić się, łącząc bratanka z „ruską dziewczyną”. Mieszko Bolesławowic, jak się wydaje, nieświadom przewrotnej intrygi stryja, brnął w związek mający pozbawić go prestiżu, a jego przyszłych potomków pierwszeństwa do tronu. Dlaczego A. Krawiec podjął temat „przymusowego” małżeństwa księcia Władysława? Przypuszczam, że nie skłoniła go do tego treść źródeł. Gall Anonim pisał o związku Kazimierzowica zdawkowo i tylko w kontekście narodzin Zbigniewa. Określił matkę księcia nałożnicą, a o Bolesławie nie wspomniał²². Nic

²⁰ E. Skibiński, *op. cit.*, 124-128.

²¹ A. Krawiec, *op. cit.*, 119, p. 39: „Na zasadzie budowania piętrowych hipotezy można też zaproponować interpretację, zgodnie z którą niedynastyczne małżeństwo Mieszka było aktem symbolicznego odwetu Hermana na swoim nieżyjącym bracie, który wcześniej wmanewrował go w analogiczny, uwłaczający książęcej godności związek z matką Zbigniewa, por. rozdział pierwszy”.

²² *Anonima tzw. Galla kronika*, lib. 2, cap. 4, p. 68.

istotnego nie miał do powiedzenia Mistrz Wincenty poza inwektywami pod adresem żony Hermana (nierządnica) i powtórzeniem motywu mściwej macochy czyhającej, tym razem, na życie małego Zbigniewa²³. Niczego nowego nie wnosily późniejsze przekazy²⁴. Punktem wyjścia dla pomysłu A. Krawca, jak wynika z jego wywodów, były rozważania Stanisława Trawkowskiego wokół „polskiego” związku Władysława. Małżeństwo to miało być, zdaniem S. Trawkowskiego, symptomem braku ambicji władczych Kazimierzowica. Podobne należało interpretować nadanie synowi zrodzonemu z tego związku imienia Zbigniew. Symbolizowało ono brak aspiracji zarówno ojca, jak i syna²⁵. Według S. Trawkowskiego dystans Władysława wobec świata władzy był aktem dobrowolnym, i wynikał z jego cech osobowości. Adam Krawiec postanowił rozwinąć kontrowersyjną, jak sądzę, koncepcję S. Trawkowskiego, stwierdzając: „Można się tylko zastanowić, czy Herman zgodził się na nie z własnej woli, czy też został do niego zmuszony, a także kiedy zostało zawarte”²⁶. Przypuszczam, że nie dys-

²³ *Mistrza Wincentego*, lib. 2, cap. 22, p. 63.

²⁴ *Kronika wielkopolska*, cap. 16, p. 25.

²⁵ S. Trawkowski, *Władysław I Herman*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 65.

²⁶ A. Krawiec, *op. cit.*, s. 33, tę myśl kontynuował następująco: „Benyskiewicz sugeruje rok 1076 i związek z koronacją Bolesława, ale ponieważ kluczowe znaczenie dla szans Hermana i jego potomstwa na dziedziczenie tronu miały raczej narodziny Mieszka Bolesławowica, bardziej prawdopodobny wydaje się przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych”. W przypisie do tego tekstu *ibidem*, s. 33, p. 36 napisał: „K. Benyskiewicz, *Książę polski*, s. 81, chociaż niesłusznie datuje go dopiero na 1076 r.”. Informacje przekazane przez A. Krawca nie odzwierciedlają treści publikacji. W cytowanej przezeń książce nie wykazywałem istnienia związku między małżeństwem Władysława a koronacją Bolesława. Na przywołanej s. 80-81 stwierdziłem: „Co zatem Bolesław zaoferował bratu w zamian za akceptację nowego układu dynastycznego? Można powiedzieć, że nie było dobrego sposobu na rekompensatę takiego uszczerbku. Wszelkie nadania ziemskie, łącznie z wydzieleniem odrębnej dziedzicznej dzielnicy, nie równoważyły szkód wynikających z pozbawienia praw dynastycznych. Nie możemy wyłączyć bezprecedensowej w polskich warunkach ewentualności stworzenia właśnie wtedy w ramach państwa Piastów dziedzicznego terytorium juniorów. Byłoby to jedyne rozwiązanie zawierające pozory dążenia do kompromisu. Młodszy książę, nie decydując się na emigrację, nie protestował, lecz nie mając innych, jak sądził, lepszych możliwości, zaakceptował nowy układ polityczny. Najprawdopodobniej w 1076 roku doszło między Bolesławem i Władysławem do porozumienia, na mocy którego młodszy z Piastów przyjął do wiadomości tytuł królewski brata wraz z jego konsekwencjami. Szczodry, jak można przypuszczać, postawę Władysława zinterpretował jako przejaw lojalności, a może i słabości. Nie zdecydował się, wzorem przodków, na usunięcie brata z kraju, pozwalając mu na skromną egzystencję wiecznego juniora na mazowieckich rubieżach”. Jak widać jest tu mowa o hipotetycznej sytuacji mogącej wyniknąć po koronacji Bolesława. Na temat związku Hermana z matką Zbigniewa napisałem, *ibidem*, s. 75: „Zbigniew urodziłby się zatem po 1060-1061, a przed 1075 rokiem. W chwili rozpoczęcia życia klasztorного liczyłby 15-28 lat. Nie ma, jak się zdaje, możliwości dokładniejszego określenia daty urodzenia Zbigniewa”. Nie mogłem w tej sytuacji datować małżeństwa Władysława z Polką na 1076 rok. O problematyce dziedziczenia synów Bolesława i Władysława, *ibidem*, s. 75-76: „Gdybyśmy przyjęli za prawdopodobną ewentualność narodzin Zbigniewa jeszcze [na] lata 60. XI wieku, to byłby on trzecim pod względem wieku

ponujemy instrumentami pozwalającymi skutecznie odtworzyć kulisy związku księcia Władysława z anonimową kobietą. Nie ma powodów, dla których moglibyśmy wątpić w swobodny wybór Kazimierzowica. Świadection dobrowolnej decyzji Hermana widzę choćby w narodzinach Zbigniewa, syna Władysława i „nałożnicy”.

Dokonanej po latach zemście Hermana, według A. Krawca, towarzyszyła również myśl pragmatyczna. Małżeństwo Mieszka z córką ruskiego możnowładcy miało zapewnić „spokój na pograniczu”²⁷. Zagrożenie tworzyli książęta Przemyśla i Trembowli – Wołodar i Wasylko Rościśławice. Polityczny partner Władysława I i teść Mieszka byłby możliwym podniestrzańskim. Musiał to być człowiek istotnie potężny i wpływowy, jeśli potrafił zagwarantować polskiemu księciu to, czego nie mogli uskutecznić ani książę włodzimierski Dawid Igorowic, ani książę kijowski Wsiewołod z swym wojowniczym synem Włodzimierzem Monomachem. Kim był ów niedoszły zbawca Polski? Niestety nie wiadomo, bo źródła takiej postaci nie znają. Przedwczesna śmierć Mieszka nie daje szans na weryfikację hipotezy o wpływowym nobilu. Prawdziwa jest w niej, jak sądzę, tylko informacja o niebezpieczeństwie zagrażającym pogranicznym terenom ze strony Rościśławiców. Wyrazicielem nieustającej niechęci do Polaków był książę trembowelski Wasylko. Według *Opowieści o oślepieniu Wasylka trembowelskiego*, znalazłszy się w niewoli u Dawida Igorowica, przerażony perspektywą wydania w ręce Władysława Hermana, książę wspominał i groził: „Az” bo lâhom mnogo zla tvorih, i hotě” esm’ stvoriti i mstiti Ruś kěj zemli...”²⁸. Oślepiiony Wasylko odzyskał wolność dzięki interwencji brata, księcia przemyskiego, Wołodara. To najprawdopodobniej on organizował wraz z Połowcami najazdy na Polskę u schyłku rządów księcia Władysława²⁹. Kres tym eskapadom położył nie ruski, lecz polski możnowładca – Piotr Włostowic, któremu, co ciekawe w kontekście omawianych zagadnień polityczno-matrymonial-

żyjącym przedstawicielem dynastii. Mieszko, syn Bolesława Szczodrego, urodził się bowiem w 1069 r. Jeśli Zbigniew urodził się wcześniej od Mieszka, wówczas istniałby powód do niepokoju dla Szczodrego” (cytaty pochodzą z K. Benyskiewicz, *Książę polski Władysław Herman 1079-1102*, Zielona Góra 2010).

²⁷ A. Krawiec, *op. cit.*, s. 33. Nie wiadomo na jakiej podstawie autor określił pochodzenie rodziny małżonki Mieszka. Z przekazu Galla nie wynika, by „ruska dziewczyna” była córką bojara. Jako „dziewczyna” mogła wywodzić się z innych, niższych stanów.

²⁸ *Povest’...*, č. 1, s. 176. *Powieść minionych lat*, przekł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 208: „Ja bowiem Lachom wiele zła wyrządziłem i chciałem jeszcze więcej wyrządzić, i mścić się za ziemię ruską”.

²⁹ *Anonima tzw. Galla kronika*, lib 2, cap. 19, p. 86.

nych, przypisuje legenda małżonkę z rodu Rurykowiców³⁰. Historia ta rozegrała się już w czasach Bolesława Krzywoustego i nie ma związku hipotezą Adama Krawca³¹.

Przypuszczam, że próba nowego odczytania przez Edwarda Skibińskiego fragmentu biografii Mieszka Bolesławowica jest niezgodna z intencjami kroniki Galla i nie przybliży nas do rozwiązania zagadki mariażu tego księcia. Tożsamość małżonki Bolesławowego syna pozostanie przedmiotem hipotetycznych rozważań. Efemeryczna w piastowskich dziejach postać młodzieńca (chyba fascynująca współczesnych), pokryta cieniem zapomnienia osobę jego partnerki. Milczenie źródeł ruskich o krótkotrwałym skądinąd małżeństwie nie zaskakuje. Był to najprawdopodobniej efekt fałowych tendencji dezaprobaty dla kontaktów i związków dynastycznych władców Rusi z przedstawicielami Zachodu³². Dotknął on m.in. Eufrację Wsiewołodównę, a może i jej siostrę Katarzynę.

³⁰ *Ortliebi Zwifaltensis chronicon. Ex libro II. Translatio manus s. Stephani*, ed. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, Lwów 1872, p. 2-3; *Kronika polska*, wyd. L. Cwikliński, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Lwów 1878, p. 628-629. Ale także księcia francuskiego, zob. *Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, ed. G.A. Stenzel, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 2, Breslau 1839, p. 163. Dyskusja na temat pochodzenia żony Piotra zob. m.in.: A. Mosbach, *Piotr syn Włodzimierza, sławny dostojnik polski wieku dwunastego i kronika opowiadająca dzieje Piotrowe*, Ostrów 1865, s. 91 i n.; komentarz A. Bielowskiego: *Ortliebi zwifaltensis chronicon*, {CAŁY OPIS?} s. 2, p. 3; komentarz L. Cwiklińskiego: *Kronika polska*, s. 629, przyp. a; M.D. Priselkov, *Očerki cerkovno-političeskoj istorii Kijevskoj Rusi X-XII vv.*, Sankt Peterburg 1913, s. 290; S. Zakrzewski, *Źródła podań wiślicko-tyńieckich*, „Kwartalnik Historyczny” 28, 1914, s. 442-445; N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana” 9, Roma 1927, s. 10, tabl. 2; K. Małczyński, *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Kraków 1948, s. 155; K. Małczyński, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 211; M. Plezia, *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska XII wieku*, Warszawa 1947, s. 28; M. Plezia, *List biskupa Mateusza do św. Bernarda*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 132; S. Bieniek, *Piotr Włostowic Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 44-45; C. Deptuła, *Przyczynę do dziejów Słęży i jej opactwa*, „Przegląd Humanistyczny” 15, 1969, s. 29-30; V.T. Pašuto, *Vnešnaâ politika...*, s. 87; S. Trawkowski, *Piotr Włostowic*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26/2, z. 109, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981, s. 355-356; A. Poppe, *Światopętk II*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 572; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku*, cz. 2. *Wróżda i zgoda*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1985, s. 54 i n.; K. Benyskiewicz, *Księżna Maria, żona palatyna Piotra. Historia i legenda XII w.*, [w:] *Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 746-750.

³¹ Zob. np. M. Cetwiński, *Podstępem czy siłą? „Działania specjalne” i ich moralna ocena w kronikach śląskich*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice 2002, s. 138-166.

³² Przykładowo kanoniczne napomnienia metropolity Jana I z lat 1080-1089: *Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava*, č. 1, [w:] *Russkaâ istoričeskââ biblioteka*, t. 6, Sanktpeterburg 1880, s. 7. Zob. m.in.: E. Golubinskij, *Istoriâ russkoj cerkvi*, t. 1, č. 2, Moskva 1908, s. 798. Â.N. Šapov, *Gosudarstvo i cerkov' Drevnej Rusi XI-XII vv.* Moskva 1989, s. 172, S. V. Omel'ănčuk, *Brak i sem'â v Drevnej Rusi IX-XIII vekov*, Vladimir 2010, s. 43; T. Schieffer, *Adelheid (Eupraxia, Praxedis)*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1, München 1995, s. 146; H. Rüss, *Eufrasiâ – Adel'gejda: biografičeskij etûd*, „Rossica Antiqua” 2010, 2, s. 107.

Jeśli chodzi o małżeństwo Mieszka syna Bolesława Szczodrego, to możemy stwierdzić na podstawie źródeł, że stanowiło ono element bliżej niesprecyzowanej koncepcji politycznej realizowanej w latach 1086-1089 przez Władysława Hermana. W jej ramach doszło do powrotu Mieszka Bolesławowica do kraju. Stryja i bratanka połączyła idea, w której istotną, z punktu widzenia dynastii i relacji polsko-ruskich, rolę miał odegrać ów „piękny młodzieniec”. Nie ma podstaw źródłowych do interpretacji inicjatywy matrymonialnej księcia Władysława jako złośliwej próby zemsty na synu Bolesława i celowego deprecjonowania jego pozycji. Nie ma także uzasadnienia dla przypuszczeń Adama Krawca o domniemanej intrydze małżeńskiej Bolesława Szczodrego wobec Władysława³³. Przypuszczam, że Herman, jak większość mężczyzn, zupełnie dobrowolnie związał się z kobietą, z którą spłodził następnie syna Zbigniewa. Hipoteza Adama Krawca jest z jednej strony zbudowana na dokonanej przez Edwarda Skibińskiego niebudzącej zaufania interpretacji kroniki Galla, z drugiej na autorskich domysłach nieznajdujących oparcia w źródłach.

Bibliografia

Źródła

- Anonima* tzw. *Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich*, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Nova Series*, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952.
- Chronica abbatum Beatae Mariae Virginis in Arena*, ed. G.A. Stenzel, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 2, Breslau 1839.
- Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, lib. 3-4, Varsoviae 1970.
- Kronika Thietmara*, przekł. i oprac. M.Z. Jedlicki, Poznań 1953.
- Kronika wielkopolska*, oprac. B. Kürbis, [w:] *Pomniki dziejowe Polski. Seria II*, t. 8, Warszawa, 1970.
- Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, *Kronika polska*, oprac. M. Plezia, [w:] *Pomniki dziejowe Polski. Seria II*, t. 11, Kraków 1994.
- Ortliebi Zwifaltensis chronicon. Ex libro II. Translatio manus s. Stephani*, wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, Lwów 1872.
- Pamâtniki drevne-russkago kanoničeskago prava*, č. 1, [w:] *Russkaâ istoričeskââ biblioteka*, t. 6, Sanktpeterburg 1880.
- Pověst' vremennyh let*, č. 1, oprac. D.S. Lihačev, Moskva-Leningrad 1950.
- Powieść minionych lat*, przekł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999.
- Rocznik dawny*, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Nova Series*, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.
- Rocznik kapituły krakowskiej*, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Nova Series*, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.
- Rocznik krótki*, [w:] *Monumenta Poloniae historica. Nova Series*, t. 5, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978.

³³ Pomijam zupełnie celowość i sens tego typu przedsięwzięć monarchy wobec członków własnej dynastii.

Literatura

- Balzer O., *Genealogia Piastów*, wyd. J. Tęgowski, Kraków 2005.
- Baumgarten N. de, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*, „Orientalia Christiana” 1927, t. 9, part 1, No 35.
- Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku*, cz. 2. *Wróżda i zgoda*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 3, red. S.K. Kuczyński, Warszawa 1985.
- K. Benyskiewicz, *Księżna Maria, żona palatyna Piotra. Historia i legenda XII w.*, [w:] *Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 1010.
- Benyskiewicz K., *Mieszko Bolesławowicz (1069–1089). Źródła i tradycja historiograficzna*, Kraków 2005.
- Benyskiewicz K., *Władysław Herman książę polski (1079–1102)*, Kraków 2014.
- Cetwiński M., *Podstępem czy siłą? „Działania specjalne” i ich moralna ocena w kronikach śląskich*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, red. I. Panic, J. Sperka, Katowice 2002.
- Bielowski A., komentarz do *Galla Kronika*: wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 1, Lwów 1864.
- Bielowski A., komentarz: *Ortliebi Zwifaltensis chronicon. Ex libro II. Translatio manus s. Stephani*, wyd. A. Bielowski, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, Lwów 1872.
- Bieniek S., *Piotr Włostowic Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.
- Deptuła C., *Przyczynek do dziejów Ślęży i jej opactwa*, „Przegląd Humanistyczny” 1969, 15.
- Donskoj D.V., *Rurikoviči. Istoričeskij slovar’*, Moskwa 2008.
- Golovko, A.B., *Drevnââ Rus’ političeskib vzaimootnošeniâh X – pervoj treti XIII vv.*, Kiev 1988.
- Golovka, A.B., *Polska derżawa v ostanniomu dwadcatiriczi XI – na počatku XII st. (Problema političnogo razvitu)*, „Visnik Kam’âneč’-Podil’skogo Nacional’nogo Universitetu im. I. Ogienka. Istorični zapiski” 2010, t. 3.
- Golubinskij E., *Istoiriâ russkoj cerkvii*, t. 1, č. 2, Moskwa 1908.
- Jasiński K., *Rodowód pierwszych Piastów*, (PTPN. Wznowienia, t. 19), Poznań 2004.
- Karamzin N.M., *Istoriâ gosudarstva Rossijskago*, t. 2, Sanktpeterburg 1818.
- Krawiec A., *Król bez korony. Władysław I Herman książę polski*, Warszawa 2014.
- Maleczyński K., *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Maleczyński K., *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Kraków 1948.
- Mosbach A., *Piotr syn Włodzimierza, sławny dostojnik polski wieku dwunastego i kronika opowiadająca dzieje Piotrowe*, Ostrów 1865.
- Naruszewicz A., *Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 5, Lipsk 1836.
- Nazarenko A.V., *Drevnââ Rus’ na meždunarodnyh putâh*, Moskwa 2001.
- Omel’ničuk S.V., *Brak i sem’â v Drevnej Rusi IX–XIII vekov*, Vladimir 2010.
- Pašuto V.T., *Vnešnaâ politika Drevnej Rusi*, Moskwa 1968.
- Plezia M., *Palatyn Piotr Włostowic. Sylwetka z dziejów Śląska XII wieku*, Warszawa 1947.
- Plezia M., *List biskupa Mateusza do św. Bernarda*, [w:] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960.
- Poppe A., *Światopętk II*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 5, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Powierski J., *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992.
- Powierski J., *Rus’ w opiniach najwcześniejszych polskich kronikarzy*, [w:] *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej (Gdańsk, 8–9 maja 1992)*, red. T. Stegner, Gdańsk 1993.
- Priselkov M.D., *Očerki cerkovno-političeskij istorii Kijevskoj Rusi X–XII vv.*, Sankt Peterburg 1913.
- Rüss H., *Evpraksiâ-Adelgeida: biografičeskij etüd*, „Rossica Antiqua” 2012, No 2.

- Schieffer T., *Adelheid (Eupraxia, Praxedis)*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 1, München 1995.
- Sielicki F., *Polsko-ruskie stosunki kulturalne, do końca XV wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica” 1997, nr 1834.
- Skibiński E., *Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*, Poznań 2009.
- Szujski J., *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. 1, Lwów 1862.
- Šapov A. N., *Gosudarstvo i cerkov' Drevnej Rusi XI-XII vv.* Moskwa 1989.
- Tęgowski J., *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu*, [w:] *Miedzy sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin, 2000.
- Trawkowski S., *Piotr Włostowic*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 26/2, z. 109, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981.
- Trawkowski S., *Władysław I Herman*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978.
- Vojtovič L., *Knáza doba: portety elity*, Bila Cerkva 2006.
- Wiszewski P., *Z badań nad zaginionym światem opowieści o przeszłości Polski. Uwagi na marginesie pracy Edwarda Skibińskiego, Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Gall i jej podstawy*, Poznań 2009, *Instytut Historii UAM*, ss. 264, 2 nlb., „Kwartalnik Historyczny” 2012, R. 69, z. 1.
- Zakrzewski S., *Źródła podań wiślicko-tynieckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1914, 28.

PUER ET RUTHENA PUELLA CZYLI MAŁŻEŃSTWO MIESZKA
SYNA BOLESŁAWA SZCZODREGO.
ARTYKUŁ POLEMICZNY

Streszczenie

„*Puer et Ruthena puella*”, czyli małżeństwo Mieszka syna Bolesława Szczodrego to artykuł polemiczny poświęcony dyskusji historiograficznej wokół związku zawartego w 1089 roku przez polskiego księcia Mieszka. W roku 1076 Bolesław Szczodry stracił władzę w Polsce i musiał wraz z rodziną uchodzić na Węgry. Po śmierci Bolesława, Mieszko, z inicjatywy stryja Władysława Hermana, wrócił do kraju. Tu, jak napisał w swej kronice Anonim tzw. Gall, ożenił się z „ruską dziewczyną”. Fakt ten oprócz kroniki odnotowały również najstarsze polskie roczniki, stwierdzając lakonicznie „*Mesco duxit uxorem*”. Lapidarne wzmianki źródeł spowodowały dyskusję w gronie historyków, poszukujących politycznych paranteli tego mariażu. Ojca „ruskiej dziewczyny” widziano w Izjasławie Jarosławiczu, jego synu Światopełku, Wsiewołodzie Jarosławiczu lub którymś z poddniestrzańskich Rościśławiczów. Liczne propozycje nie doprowadziły do rozstrzygających konstatacji. W ostatnim okresie w polskiej historiografii pojawiły się głosy dające asumpt do nowego, oryginalnego opisu historii małżeństwa Mieszka. Wskazywały one „półprywatny” i niedynastyczny charakter ożenku. Sugerowały też złe intencje inicjatora związku, Władysława Hermana, działającego celowo i złośliwie na niekorzyść bratanka. Potwierdzeniem hipotez miało być nazwanie przez kronikarza wybranki księcia „ruską dziewczyną” oraz brak wzmianki na temat jej dynastycznego pochodzenia. Podstępne poczynania stryja wobec młodzieńca były z kolei odpowiedzią na jego niegdyśszy związek, skojarzony przymusowo przez ojca Mieszka, Bolesława Szczodrego. Wówczas Władysław także musiał ożenić się z kobietą niedynastycznego pochodzenia. Wydaje się jednak, że określenie małżonki Mieszka „ruską dziewczyną”, wynikało z pisarskiej konwencji przyjętej przez Galla Anonima w ramach relacji z ostatnich chwil życia syna Szczodrego. Tu książę nazywany jest chłopcem, a jego partnerka, dziewczyną. Sądzę, że miana te nie wyłączają dynastycznego pochodzenia obojga. Poza tym, Gall w swej kronice, często marginalnie traktował informacje o korzeniach rodzinnych żon Piastów. Uznanie małej wiarygodności hipotezy o niedynastycznym związku Mieszka dezaktualizuje także, nie mające źródłowego uzasadnienia, przypuszczenie o oryginalnej zemście Hermana na bratanku.

Słowa kluczowe: Polska, Ruś, genealogia Piastów, Bolesław Szczodry, Władysław Herman, Mieszko Bolesławowicz, stosunki polsko-ruskie

PUER ET RUTHENA PUELLA: THE MARRIAGE OF MIESZKO,
SON OF BOLESŁAW II THE GENEROUS.
A POLEMICAL ARTICLE

S u m m a r y

“Puer et Ruthena puella: the marriage of Mieszko, son of Bolesław II the Generous”, is a polemical article dedicated to a historiographical discussion about the liaison made in 1089 by the Polish Prince Mieszko. In 1076, Bolesław II the Generous lost power in Poland and had to flee with his family to Hungary. After Bolesław’s death, Mieszko returned to Poland on the initiative of his uncle, Władysław I Herman. There, as the so called Gallus Anonymus wrote in his chronicle, Mieszko married a “Ruthenian girl”. Apart from Gallus’ chronicle, this event was recorded also in the oldest Polish annals, stating laconically: “Mesco duxit uxorem”. Terse mentions in historical records spurred a discussion among historians, who wanted to ascertain political genealogy of this marriage. The father of the “Ruthenian girl” was believed to be either Iziaslav Yaroslavich, his son Sviatopolk, Vsevolod Jaroslavich or one of the Transnistrian Rostyslavyches. Numerous suggestions did not lead to any final conclusion. The most recent period in the Polish historiography gave rise to a new, original description of the history of the marriage in question. It pointed to its “semi-private” and non-dynastic nature. It was also suggested that the initiator of the union, Władysław Herman, was motivated by bad intentions, acting intentionally and maliciously to the detriment of his nephew. The hypothesis was supported by the chronicler’s references made to the Prince’s bride as a “Ruthenian girl” and the lack of mention of her dynastic lineage. Cunning actions of the young man’s uncle were supposed to be a response to one of his own marriages, forced by Mieszko’s father, Bolesław II the Generous. Władysław Herman also had to marry a woman without a dynastic heritage. However, it seems that calling Mieszko’s wife a “Ruthenian girl” could be merely a part of the literary convention adopted by Gallus Anonymus in the account of the last moments of life of Bolesław’s son. The Prince is referred to as a boy, and his wife – a girl. In my opinion, this does not exclude their dynastic origins. Moreover, in his chronicle, Gallus often did not pay much attention to family roots of the wives of the Piasts. Recognizing the unlikelihood of the hypothesis of a non-dynastic marriage of Mieszko would also invalidate the supposed, yet not substantiated by any evidence, revenge of Władysław Herman on his nephew.

Keywords: Rus, Poland, genealogy of the Piast, Bolesław II the Generous, Władysław Herman, Mieszko son of Bolesław II, Polish-Ruthenian relations

Arkadiusz Cincio

Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze

ORCID 0000-0002-0490-6358

ZIELONOGÓRSKIE MUZEALNICTWO WINIARSKIE W LATACH 1922-2017

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie rozwoju kolekcji i wystaw muzealnych dokumentujących rozwój winiarstwa zielonogórskiego. Początki zbiorów zielonogórskiego muzeum sięgają 1908 roku, kiedy Albert Severin zaapelował do zielonogórzan, aby przekazywali obiekty związane z historią miasta. Celem tworzenia tych zbiorów było zapobieżenie wyprzedaży zielonogórskich zabytków ruchomych do większych ośrodków miejskich. Jego wysiłki uzyskały poparcie władz miejskich Zielonej Góry. W tym samym czasie zabytki związane z historią powiatu były także gromadzone przez starostwo powiatowe. Powstałe w 1922 roku Heimatmuseum, przejmując kolekcję Severina, kontynuowało gromadzenie zbiorów zgodnie ze swoim profilem merytorycznym¹.

Do głównych zadań Heimatmuseów należało ukazywanie regionu z jego walorami przyrodniczymi i historycznymi w najszerszym tego słowa znaczeniu. Muzea te miały utrwalać przywiązanie do rodzimego otoczenia, podkreślać źródła tożsamości, a tym samym wspomagać w patriotycznym wychowaniu. Podobne założenia miały także polskie muzea regionalne istniejące w tym czasie. W pierwszej połowie XX w. w zasadzie każde miasto powiatowe w Niemczech miało ambicje powołania własnego Heimatmuseum. Placówki tego typu mieściły się najczęściej w budynkach zabytkowych, przy szkołach bądź siedzibach zarządów miejskich. Ich działanie było możliwe dzięki inicjatywie jednostek, które przekazywały zbiory miastu lub organizacji

¹ A. Ciosk, *Historia Muzeum w Zielonej Górze (1). Powstanie Heimatmuseum*, „Museion” 2000, nr 6, s. 11; *eadem*, *Heimatmuseum w Zielonej Górze*, [w:] *Muzea zielonogórskie*, red. A. Toczewski, Zielona Góra 1996, s. 55; T. Dzwonkowski, *Zielona Góra w latach 1914-1945*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2012, s. 314; Z. Bujkiewicz, *Dzieje społeczno-gospodarcze Zielonej Góry w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2, s. 114; J. Opaska, *Albert Severin (1951-1934)*, [w:] *Zapisali się w dziejach Środkowego Nadodrza*, red. P. Bartkowiak, J. Kuczer, D. Kotlarek, Zielona Góra 2009, s. 81-94; E. Gläser, *Schlesischen Heimatmuseen*, [w:] *Deutsche Stadt – Deutsches Land*, Berlin 1923, s. 30-35; E. Gläser, *Aus schlesischen Heimatmuseen*, „Schlesische Monatshefte” 1932, nr 11, s. 375-383; B. Claudé, *Heimatmuseum*, [w:] *Grüberger Lexikon* [maszynopis]; M. Klose, *Das Grünberger Heimatmuseum (t. 1)*, „Grünberger Wochenblatt” 1970, nr 2, s. 1; *Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg in Schlesien 1911-1922*, Grünberg 1923, s. 198-199;

społecznej. Finansowanie tych placówek pozostało nieuregulowane. Opierały się one na składkach członków towarzystw regionalnych lub sporadycznych subwencjach ze strony zarządów miejskich i powiatowych².

Kolekcje winiarskie

Podstawowe znaczenie dla Działu Winiarskiego Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze ma kolekcja urządzeń i naczyń używanych przy produkcji wina (beczek, beczulek, den beczkowych, konwi, pras winiarskich, koryt), narzędzi rolniczych potrzebnych do uprawy roli (koserów, sekatorów, łopat, motyk), drobnego sprzętu piwnicznego, elementów wyposażenia laboratorium oraz narzędzi bednarskich. Początki tego zbioru sięgają swymi początkami Heimatmuseum oraz małego prywatnego muzeum wina, które powstało w Zielonej Górze w latach trzydziestych XX w. Część zbiorów pozyskano w 1950 r. W byłym budynku muzeum (przy ul. Nowomiejskiej 14) do jesieni 1949 r. przechowywano bowiem zespół pras, beczek, kadzi. Zły sposób ich przechowywania spowodował interwencję prezydenta Zielonej Góry Mikołaja Meszy. Na jego wniosek eksponaty zostały przeniesione do piwnic budynku Zarządu Miejskiego przy ul. Sowińskiego 32, a następnie do muzeum. Liczną grupę eksponatów (beczki i ich elementy, prasy winiarskie) w latach 1958-1962 przekazała Muzeum Lubuska Wytwórnia Win w Zielonej Górze³.

Zbiory te były i są powiększane o zakupy od osób prywatnych oraz dary firm, które przejęły majątek byłych winiarni. Jednym z najbardziej efektownych, a zarazem najstarszych eksponatów Działu Winiarskiego jest kosz na winogrona z 1731 r. nabyty w 1977 r. w warszawskiej „Desie”. W 1996 r. kilkadziesiąt eksponatów służących do wytwarzania wina (np. kufy, prasy, koryta, beczki) zostało przekazanych w trwałą depozyt Muzeum Etnograficznemu w Ochli. Zbiory Muzeum Ziemi Lubuskiej istotnie wzbogacił dar Niemieckiego Muzeum Winiarstwa z Oppenheim, które w 2005 r. przekazało do Zielonej Góry kilkadziesiąt urządzeń służących do produkcji wina i uprawy winorośli (m.in. filtry, pompy do wina) pochodzące z pierwszej połowy XX w.⁴

Do cennych zbiorów zgromadzonych przez Dział Winiarski Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze należy zaliczyć zbiór cynowych naczyń cechowych służą-

² W. Kieszkowski, *Zagadnienie muzeów na Ziemiach Odzyskanych*, „Pamiętnik Muzealny” 1947, z. 8, s. 58-59; A. Ciosk, *Zielonogórskie Heimatmuseum jako wyraz niemieckiej kultury regionalnej*, „Studia Zielonogórskie” 2000, t. 6, s. 51-52; M. Klose, *Vereinigung für Heimatschutz und Heimatpflege in Stadt und Kreis Grünberg*, „Grünberger Hauskalender” 1936, s. 104-105.

³ M. Kuleba, *Ampelografia Zielonej Góry*, Zielona Góra 2005, s. 178-179; *idem*, *Topografia winiarska Zielonej Góry*, Zielona Góra 2010, s. 684-685; K. Marchelek, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Ziemi Lubuskiej za lata 1960-1966*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, 1969, t. 1, s. 199.

⁴ A. Cincio, *Dar z Oppenheim*, „Winiarz Zielonogórski” 2006, nr 11, s. 11.

cych do picia (wilkomy, kufle i puchary) z XVII-XX w., który w latach siedemdziesiątych XX w. i później był rozbudowywany jedynie w niewielkim stopniu, opierając się na przekazach urzędów celnych i zakupach w salonach „Desy”. Do zabytków z tego zbioru zasługujących na szczególną uwagę należą m.in. dzban i kufel zielonogórskiego cechu kowali wykonane w pierwszej połowie XVIII stulecia oraz wilkom cechu sukienników z Gubina z 1677 r. Kolekcję naczyń cynowych uzupełniają nieliczne naczynia z miedzi i jej stopów oraz nieliczne wyroby srebrne. W 1967 r. został zakupiony śląski srebrny puchar weselny, który przez kilka następnych lat stał się wizytówką całego muzeum. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. zbiory rzemiosła artystycznego związane z winiarstwem wykonane ze szkła, cyny, ceramiki i srebra przeniesiono przejściowo do ksiąg inwentarzowych Działu Sztuki⁵.

Kolejny zbiór, którego początki sięgają okresu przedwojennego, stanowią naczynia kamionkowe, czasem z elementami cynowymi i ołowianymi (butle, dzbanki, dzbanki, kufle) wykonane pomiędzy XVIII a XX w. Najcenniejsze zabytki w tym zespole są przykładami ceramiki bolesławieckiej, nie brak również naczyń wykonanych przez lokalnych wytwórców. Zbiór ten był powiększany w następnych latach m.in. o liczne przekazy z urzędów celnych i zakupy od osób prywatnych. Mniejszą, ale cenną grupę ceramiki przechowywaną w Dziale Winiarskim stanowią kufle z fajansu i majoliki powstałe w XVIII w.

Także kolekcja zabytków dawnego szkła artystycznego (puchary, kielichy i kieliszki, szklance i karafki) zawiera obiekty pozyskane przez dra Martina Klozego w okresie międzywojennym. Opracowany przez pierwszego kierownika Działu Winiarskiego, Bogdana Kresa, program wzbogacania zbiorów koncentrował się na zakupie szkła polskich oraz śląskich. W latach 1958-1971 Muzeum zakupiło, głównie w salonach „Desy”, ponad 420 naczyń szklanych o różnej wartości. Niewątpliwie do najcenniejszych eksponatów w kolekcji szła należą nieliczne szkła osiemnastowieczne polskie z hut w Urzeczcu i Nalibokach⁶. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku kolekcja szkła wzbogaciła się o kilkadziesiąt dzieł współczesnego szklarstwa artystycznego. Od 1987 r. Muzeum zaczęło nabywać prace Zbigniewa Horbowego na potrzeby organizowanej galerii autorskiej. Obecnie w zbiorach zielonogórskiego muzeum znajduje się ponad 60 prac wrocławskiego artysty.

Trzon zbiorów plastycznych Działu Winiarskiego tworzy zespół ponad 100 ekslibrisów. Pierwsze ekslibrisy o tematyce winiarskiej nabyto w 1966 r. W 1974 r. Muzeum zakupiło od kolekcjonera z Łodzi zestaw ponad 80 ekslibrisów autorstwa wielu autorów z krajów bloku socjalistycznego. W 1976 r. Muzeum zakupiło zbiór 29 ekslibrisów.

⁵ A. Ciosk, *70 lat wystawiennictwa w zielonogórskim muzeum*, „Muzealnictwo” 1994, t. 36, s. 70.

⁶ B. Kres, *Szkło artystyczne w zbiorach zielonogórskiego muzeum*, Zielona Góra 1966, s. 3-9.

W późniejszym okresie kolekcja ta nie była powiększana. Oprócz ekslibrisów w Dziale Winiarskim zgromadzono kilkadziesiąt grafik, obrazów i rzeźb o różnej wartości artystycznej. W 1964 r. Muzeum zakupiło od Norberta Lippóczego z Tarnowa sześć tzw. paszportów winiarskich świadczących o kulturze picia wina w Polsce. Zbiór dokumentów Działu Winiarskiego uzupełnia anonimowy dar z 2004 r. – osiemnastowieczny dokument poświadczający ukończenie nauki zawodu winogrodnika⁷.

Od 1998 r. Muzeum zaczęło zlecać lubuskim artystom realizację prac plastycznych na tematy związane z winem i winoroślą. W latach 1999-2000 powstał cykl 12 obrazów olejnych Doroty Komar-Zmysłony pt. *Rok na winnicy*. Następnie w latach 2000-2001 Muzeum pozyskało 12 obrazów zielonogórskich malarzy stanowiących dorobek plenerów malarskich Winobranie w Zielonej Górze. W latach 2008-2009 powstał cykl 20 akwarel Jerzego Fedry pt. *Tradycje winiarskie Zielonej Góry*. Aranżację Muzeum Wina uzupełniają rzeźby głów Bachusa wykonane w 2008 r. przez Wiesława Arminajtisa⁸.

Ekspozycje winiarskie

W budynku po kaplicy starołuterańskiej przy Neustadtstraße (obecnie ul. Dra Pieniężnego) 4 czerwca 1922 r. udostępniono wystawę zabytków gromadzonych od 1908 r. przez Alberta Severina. Ekspozycja, wpisująca się w program obchodów jubileuszu 700-lecia powstania miasta, miała charakter czasowy. W latach 1923-1926 trwały prace przystosowujące budynek kaplicy do celów wystawienniczych. Parter muzeum został podzielony drewnianymi ściankami działowymi. W ten sposób powstały działy ekspozycyjne poświęcone różnym aspektom historii Zielonej Góry i powiatu zielonogórskiego. Wśród prezentowanych zagadnień istotne miejsce zajęła także ekspozycja poświęcona zielonogórskiemu tkactwu i winiarstwu⁹.

Niewielkich rozmiarów budynek nie pozwalał na realizację zamierzeń kierownika placówki – Martina Klosego. Na początku 1936 r. władze Zielonej Góry przekazały na potrzeby wystawy archeologicznej dwa pokoje na parterze budynku przy Schulstraße (dziś ul. Lisowskiego). Ostatecznie podjęto decyzję, by do nowej siedziby przenieść wszystkie zabytki. Jesienią 1940 r. wszystkie ekspozycje zostały usunięte z budynku kaplicy starołuterańskiej (przez pewien czas były przechowywane w pomieszczeniach

⁷ A. Cincio, *Cenny dar dla Muzeum Wina*, „Museion” 2007, nr 19, s. 5; *Cenny dar prosto z Zürichu*, „Gazeta Lubuska” 2004, nr 212, s. 12.

⁸ Archiwum Muzeum Ziemi Lubuskiej (dalej: AMZL), Księga Inwentarzowa Działu Winiarskiego, MZG-W-I.

⁹ E. Clauß, *Führer durch Grünberg in Schlesien und seine nähere Umgebung*, Grünberg 1928, s. 50-55; A. Ciosk, *Historia Muzeum w Zielonej Górze (3). Kształt ekspozycji u progu lat trzydziestych XX w.*, „Museion” 2001, nr 8, s. 20; M. Klose, *Das Grünberger Heimatmuseum*, „Grünberger Hauskalender” 1924, s. 35-44; M. Klose, *Gänge durch das Grünberger Heimatmuseum*, Grünberg 1930.

zastępczych). Budynek przy Schulstraße wymagał prac budowlanych przystosowujących obiekt do celów muzealnych. W jednej z sal mieszczących się na pierwszym piętrze zaprezentowano dzieje i tradycje zielonogórskiego winiarstwa. Zagadnienie to ukazywały m.in.: mapa winnic, rzeźbione dna beczek, furty i rygle beczkowe, zbiór etykiet. Ciąg ekspozycyjny zaproponowany przez Kloseg ze względu na działania wojenne nie został w zasadzie zaprezentowany niemieckiej publiczności muzealnej¹⁰. Co ciekawe, wystawy te w latach 1946-1948 udostępniano w prawie niezmienionej formie polskiej publiczności, co spotkało się z ostrą krytyką prasy i w konsekwencji spowodowało odejście Eugenii Łychowskiej ze stanowiska kierowniczką muzeum i zamknięcie placówki dla zwiedzających¹¹. Przyszłe ekspozycje muzealne musiały zgodnie z ówczesnymi zaleceniami realizować program wystawienniczy mający na celu pokazywać związek regionu z Polską i polskością.

W latach 50. ubiegłego wieku tematyka winiarska, jako charakterystyczna dla regionu, zajmowała ważne miejsce w planach ekspozycyjnych zielonogórskiego muzeum. W pierwszym kwartale 1950 r. ówczesna kierowniczka, Krystyna Klęsk wraz z muzealnikami poznańskimi opracowała projekt ekspozycji winiarskiej, w której zbiory Heimatmuseum miały zostać uzupełnione zabytkami byłego prywatnego muzeum winiarskiego. Rozważano także przeniesienie zbiorów winiarskich do będącego w fazie organizacji Muzeum Przemysłu i Techniki w Warszawie, czy nawet powołanie oddzielnej placówki poświęconej tematyce winiarskiej w Zielonej Górze. W końcu 1950 r. muzealnicy poznańscy postanowili opracować program działu historycznego ze szczególnym uwzględnieniem winiarstwa, jako specyficznego dla regionu. Wzorem dla tej ekspozycji miały być węgierskie muzea regionalne. Otwarcie tej ekspozycji zaplanowano na 7 listopada 1951 r. Ze względu na trudności organizacyjne (problemy lokalowe i brak kadry merytorycznej) udostępnienie nowej ekspozycji stałej opóźniało się. W 1951 r. przewidywano wstępnie, że stała wystawa zostanie zorganizowana w 1952 r. Później planowane udostępnienie wystaw muzealnych przesunięto na 1953 r.¹²

Stała ekspozycja zielonogórskiego muzeum została ponownie udostępniona zwiedzającym 22 lipca 1954 r. Projekt wystawy opracowali muzealnicy z Poznania, w tym Michał Kubaszewski, kierujący od sierpnia 1954 r. zielonogórską placówką. Ważne

¹⁰ M. Klose, *Das Grünberger Heimatmuseum*, „Grünberger Wochenblatt” 1970, nr 3, s. 1-3; B. Kres, *Działalność Muzeum w Zielonej Górze w latach 1945-1958*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, 1974, t. 4, s. 222; A. Ciosk, *Historia muzeum w Zielonej Górze (5). Rozbudowa wystawy Heimatmuseum (pierwsza połowa lat 40. XX w.)*, „Museion” 2002, nr 12, s. 11-14; A. Ciosk, *70 lat wystawiennictwa...*, s. 66-67.

¹¹ T. Pasikowski, *W zielonogórskim muzeum straszą Habsburgowie*, „Głos Wielkopolski” z 16.05.1948; A. Ciosk, *Sytuacja muzeum w Zielonej Górze po II wojnie światowej (1945-1948)*, „Studia Zielonogórskie” 2002, t. 8, s. 58.

¹² Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu (dalej: AMNP), sygn. 1/134, Pismo do Ministerstwa Kultury i Sztuki z 6 marca 1952 r., k. 62-63.

miejsce zajmowała specyficzna dla regionu wystawa winiarska. Oprócz części dotyczącej historii winiarstwa, zilustrowanej nielicznymi zabytkami (co było podyktowane stanem stropów), zaprezentowano także, za pomocą materiałów poglądowych, rozwój winiarstwa zielonogórskiego po wojnie. Do wystaw udostępnionych w 1954 r. należała także tzw. ekspozycja regionalna mająca ukazać historię regionu od prehistorii po czasy współczesne. Na aranżację tej wystawy składały się przedmioty rzemiosła artystycznego z obszaru Ziemi Lubuskiej mające świadczyć o polskich tradycjach rzemieślniczych Zielonej Góry oraz dokumenty poświadczające rozwój Ziemi Lubuskiej w okresie powojennym. Taka okrojona wizja przeszłości Ziem Zachodnich obowiązywała w historiografii i muzealnictwie historycznym do początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Na tej wystawie, oprócz muzealiów własnych, były także prezentowane depozyty z Muzeum Narodowego w Poznaniu. Wystawy z 1954 r. w założeniu miały być prezentacjami stałymi, jednak w związku z możliwością zawalenia się stropów, muzeum po kilku miesiącach zostało zamknięte dla zwiedzających¹³.

Ponowne udostępnienie stałych wystaw muzealnych wiązało się z koniecznością pozyskania nowej siedziby. W roku 1957 zielonogórska placówka uzyskała rangę muzeum okręgowego. Według wstępnych założeń w muzeum miały zostać utworzone trzy działy ekspozycyjne: historyczny, winiarski i sztuki nowoczesnej¹⁴. W 1959 r. Muzeum Okręgowe w Zielonej Górze otrzymało w użytkowanie budynek przy al. Niepodległości, będący wcześniej siedzibą Powiatowej Rady Narodowej. Ekspozycje w nowym gmachu otwarto 1 maja 1960 r. Prace związane z kwerendą, projektowaniem plastycznym niektórych trwały już w 1959 r. Zwiedzającym udostępniono wówczas stałe wystawy działów etnograficznego, archeologicznego, sztuki i winiarskiego. Wszystkie zaprojektowane wystawy musiały być udostępnione bez względu na stan zbiorów. Dlatego też stosunkowo jeszcze nieliczne zbiory własne zostały uzupełnione depozytami z innych placówek, głównie z Muzeum Narodowego w Poznaniu (muzealiami z zakresu winiarstwa, sztuki dawnej i etnografii), z Muzeum

¹³ B. Kres, *Działalność Muzeum w Zielonej Górze w latach 1945-1958*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne” 1974, t. 4, s. 224; Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: APZG), PWRN w ZG, sygn. 4054, Materiały dyskusyjne o działalności Muzeum Okręgowego, s. 25; A. Ciosk, *70 lat wystawiennictwa...*, s. 68; *Otwarcie Muzeum w Zielonej Górze*, „Gazeta Zielonogórska” 1954, nr 173, s. 7; Wystawy z 1954 r. zaaranżowali poznańscy muzealnicy w ramach czynu lipcowego. W Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu przechowywane są dwie wersje obszernego scenariusza wystawy dla zielonogórskiego muzeum. Dokument ten jednak nie jest datowany. Jedynie część z zawartych w tych scenariuszach pomysłów została zrealizowana, zob.: AMNP, sygn. 1/125, *Scenariusz ekspozycji muzeum zielonogórskiego. Dział historyczno-artystyczny. Winorośl i wino w Polsce*, k. 1-65.

¹⁴ APZG, PWRN w ZG, sygn. 4051, *Założenia programowe utworzenia Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze w roku 1957/58*, k. 10.

Archeologicznego w Poznaniu (eksponaty archeologiczne) oraz z Centralnego Biura Wystaw Artystycznych (dzieła sztuki współczesnej).

Udostępniona 1 maja 1960 r. wystawa Działu Winiarskiego była jedyną w Polsce ekspozycją poświęconą winiarstwu i zagadnieniom związanym z kulturą picia wina. Dzięki stopniowemu pozyskiwaniu eksponatów oraz poszerzaniu zajmowanej przestrzeni, ekspozycja winiarska stała się w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w., czyli w okresie, kiedy placówką kierował Bogdan Kres, wiodącą wystawą Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze. Zagadnienia związane z winiarstwem były prezentowane w pięciu pomieszczeniach. W pierwszej, niewielkiej pod względem wielkości sali, zaprezentowana była uprawa winorośli i produkcja wina w starożytności. Ilustrujące ten fragment zabytki archeologiczne, głównie naczynia greckie i etruskie, zostały wypożyczone z Muzeum Narodowego w Poznaniu (z zamku w Gołuchowie). Ważnym uzupełnieniem tej części ekspozycji winiarskiej był gipsowy model tłoczni wina z Mirmeki – greckiej kolonii na Krymie, która została odkryta przez polską ekspedycję archeologiczną. Wspomniany model został wykonany przez Muzeum Narodowe w Warszawie pod koniec 1959 r.¹⁵ Druga część ekspozycji działu winiarskiego obrazowała, poprzez liczne prasy dwu- i jednośrubowe, miazgowce i koryta deptakowe, produkcję wina w Zielonej Górze i jej okolicach. Zwiedzającym została także zaprezentowana kolekcja beczek, beczulek, ozdobnych den beczek i rygli beczkowych. Zespół ten świadczył o wysokim poziomie sztuki bednarskiej w Zielonej Górze. Pokaz urządzeń produkcyjnych kończyły drobne narzędzia i urządzenia produkcyjne. Salę tę zdobiła już od 1960 r. kopia drzwi gnieźnieńskich, które miały symbolicznie świadczyć o słowiańskim rodowodzie lubuskich winnic. Z inicjatywy Bogdana Kresa w małej salce zrekonstruowano wnętrze zielonogórskiej winiarni mieszczkańskiej. Umieszczono tam naczynia, świeczniki, antałki i beczułki. Nastrój wnętrza podkreślała także imitacja kominka wykonana z surowej cegły. W ostatniej części eksponowano licznie zabytki szkła śląskiego i polskiego, uzupełnione naczyniami ceramicznymi, cynowymi i mosiężnymi oraz obrazami i grafikami. Ważne miejsce w tej części ekspozycji Działu Winiarskiego zajmowały polonika: XVIII-wieczne szkła polskie wyprodukowane w manufakturach należących do Radziwiłłów. W przypadku XIX-wiecznego szkła z wytwórni karkonoskich uwypuklano jego śląską proveniencję. Szkło śląskie reprezentowało różnorodne metody barwienia i zdobienia szkła. Z historią rzemiosła zielonogórskiego były związane naczynia cynowe: kubki cechowe, dzbanki,

¹⁵ B. Kres, *Dział winiarski w Muzeum Okręgowym w Zielonej Górze*, „Muzealnictwo” 1963, t. 11, s. 57; J. Kubczak, *Wazy antyczne w kolekcji gołuchowskiej*, „Muzealnictwo” 1961, t. 10, s. 24-31; L. Talarowska, *O program rozwoju muzeów okręgu lubuskiego*, „Muzealnictwo” 1961, t. 10, s. 126; B. Kres, *Winiarstwo antyczne w kolekcji Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze*, „Z Otcłani Wieków” 1962, nr 1, s. 83-86.

kufle, wilkomy i inne powstałe pomiędzy XVII a XX w. Nieliczne zabytki srebrne reprezentował śląski puchar weselny oraz puchar w formie głowy koguta. Autorem oprawy graficznej wystawy był Jerzy Walter Brzoza¹⁶.

Wystawę działu winiarskiego zreorganizowano na początku 1962 r. Z nowych eksponatów Bogdan Kres utworzył ekspozycję ukazującą uprawę winorośli, produkcji i konsumpcji wina. Zaprezentowany został także zestaw narzędzi rolniczych stosowanych przy uprawie winnego krzewu. Na początku 1965 r. w pierwszej sali wprowadzono plansze graficzne i tekstowe objaśniające historię winiarstwa europejskiego. Zmieniono także w nieznacznym stopniu aranżację innych sal. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX w. Bogdan Kres planował dalszą rozbudowę działu winiarskiego, którą miała nastąpić po remoncie placówki. Łącznie powierzchnia wystawy winiarskiej miała zostać powiększona dwukrotnie. Wystawę winiarską miała poprzedzać ekspozycja wprowadzająca poświęcona dziejom Zielonej Góry przygotowana przez Dział Historyczny¹⁷.

W całej dekadzie lat sześćdziesiątych XX w. istotny problem stanowiła niewielka przestrzeń ekspozycji niewystarczająca do prezentacji szybko rosnących zbiorów. W drugiej połowie lat sześćdziesiątych coraz dotkliwszy stawał się także brak przestrzeni magazynowej. Problemy ten miał rozwiązać remont i rozbudowa gmachu głównego. Przygotowując budynek do remontu, zaczęto powoli demontować stałe wystawy. W sprawozdaniu z pracy muzeum w 1966 r. jako ekspozycje stałe wymieniono jedynie wystawę Działu Winiarskiego i wystawę Działu Sztuki *Współczesne malarstwo lubuskie*¹⁸. Remont budynku trwał w latach 1969-1973.

We wrześniu 1973 r. została udostępniona wystawa Działu Winiarskiego pt. *Dzieje winiarstwa na Ziemi Lubuskiej*. Cały ciąg ekspozycyjny zaprezentowano 14 lutego 1974 r. Wystawa winiarska *Dzieje winiarstwa na Ziemi Lubuskiej* została istotnie powiększona. Przy aranżacji nowej ekspozycji wykorzystano własne zbiory, rezygnując z depozytów. Zachowany został jednak podział na dzieje uprawy winorośli, produkcję i konsumpcję wina. Projekt plastyczny aranżacji tej wystawy opracował Ryszard

¹⁶ B. Kres, *Dział winiarski Muzeum Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra 1966, s. 7-34; *idem*, *Dział winiarski w Muzeum Okręgowym w Zielonej Górze*, „Muzealnictwo” 1963, t. 11, s. 57-58; K. Marchelek, *Sprawozdanie z działalności...*, s. 192-193; *O tworzeniu ekspozycji winiarskiej w Zielonej Górze z dr Bogdanem Kresem rozmawia Zdzisław Kraso*, „Museion” 2000, nr 5, s. 6-7; M. Kuleba, *Topografia winiarska Zielonej Góry*, Zielona Góra 2010, s. 686-687; A. Cincio, *Wystawy historyczne realizowane przez zielonogórskie muzeum w latach 1960-1989*, „Studia Zachodnie” 2013, t. 18, s. 184-186; Z. Kraso, *Czterdzieści lat Działu Winiarskiego (I)*, „Winiarz Zielonogórski” 2006, nr 12, s. 7-8; A. Ciosk, *70 lat wystawiennictwa w zielonogórskim muzeum*, „Muzealnictwo” 1994, t. 36, s. 68.

¹⁷ APZG, PWRN w ZG, sygn. 4056, *Sprawozdanie z działalności Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze za I półrocze 1965 r.*, k. 59; AMZL, sygn. 24/37, *Plan pracy Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze na rok 1968*; B. Kres, *Zielonogórski jedynak*, „Nadodrże” 1967, nr 11, s. 5-7.

¹⁸ AMZL, sygn. 24/7, *Sprawozdanie z działalności muzeum za 1966 r.*

Czyżewski a merytoryczny dr Bogdan Kres. Na wystawie tej zaprezentowano kolekcję szkła, zreorganizowaną winiarnię mieszczańską oraz rekonstrukcję warsztatu bednarzskiego. Dwie sale były poświęcone prezentacji den beczek i całych beczek. W największej sali zaprezentowane zostały narzędzia do produkcji wina (prasy winiarskie i koryta). Dodane zostały liczne prasy ręczne i hydrauliczne. Aspekty kulturowe wina zostały zaprezentowane poprzez dawne naczynia szklane do picia wina oraz gobelin ze sceną winobrania¹⁹.

Sprawujący od 1976 r. funkcję dyrektora Muzeum Ziemi Lubuskiej Jan Muszyński zamierzał początkowo skupić się na prezentacji sztuki, w tym przede wszystkim sztuki współczesnej. Aby osiągnąć ten cel zainicjował powołanie w okolicach miasta sieci muzeów specjalistycznych. Fiasko powołania samodzielnego Muzeum Historii Miasta Zielonej Góry nie pozwoliło jednak na całkowitą rezygnację z wystaw o tematyce historycznej. W formie stałej ekspozycji prezentowano zbiory Działu Winiarskiego. Do marca 1976 r. funkcjonowała wystawa *Dzieje winiarstwa na Ziemi Lubuskiej*. W sierpniu 1976 r. zastąpiła ją ekspozycja *Szkło artystyczne i użytkowe ze zbiorów Działu Winiarskiego*. Pierwotnie planowano, aby wszystkie duże urządzenia produkcyjne przenieść do domku winiarskiego z Budachowa rekonstruowanego w Zielonogórskim Parku Etnograficznym w Ochli. Również i ten zamiar nie został w pełni zrealizowany²⁰.

W maju 1978 r. została udostępniona wystawa *Wino na stołach polskich XVIII-XIX w.*, która ukazywała kulturę picia wina w dawnej Polsce. Na uwagę zasługiwała oryginalna aranżacja sal wystawienniczych: zastawa stołowa była prezentowana we wnętrzu imitującym salon szlachecki lub mieszczański. Wystawa ta oddziaływała na widza poprzez doznania estetyczne unikając natrętnego dydaktyzmu. Otwarcu ekspozycji towarzyszyło udostępnienie witraża Marii Powalisz-Bardońskiej przedstawiającego Zieloną Górę w XVIII w. W 1980 r. salę z witrażem przeznaczono na kameralną salę konferencyjną, redukując funkcję ekspozycyjną²¹.

W 1982 r. otworzona została wystawa rzeźb Józefa Cyganka (1939-1996), które do 1996 r. były eksponowane razem z zabytkami winiarstwa w jednej sali. W latach 1983-1984 w sali, w której wcześniej ulokowano rekonstrukcję winiarni mieszczańskiej, powstała galeria medali Leszka Krzyszowskiego (1935-2012). W latach 1985-1987 była udostępniona galeria szkła artystycznego zaprojektowanego przez Zbigniewa Horbowego (ur. 1935).

¹⁹ AMZL, sygn. 31/12, *Projekt wnętrza ekspozycji winiarskiej stałej Muzeum*; AMZL, sygn. 24/40, *Projekt koncepcji scenariusza wystawy działu winiarskiego*; AMZL, sygn. 24/39, *Sprawozdanie z działalności działu winiarskiego za rok 1971*; M. Kuleba, *Topografia winiarska...*, s. 687-688.

²⁰ AMZL, sygn. 24/26, *Materiały o muzeum na komisję kultury WRN, IX-X 1976*, s. 5-6. Drugim z planów, zrealizowanym dopiero w 2008 r. był remont i zaadaptowanie dla potrzeb wystawienniczych Działu Winiarskiego części muzealnych piwnic o powierzchni około 100 m².

²¹ AMZL, sygn. 24/26, *Materiały o muzeum na komisję kultury WRN, IX-X 1976*, s. 5-6.

We wrześniu 1982 r. udostępniono nową ekspozycję Działu Winiarskiego *Winiarstwo – sztuka, rzemiosło – tradycja*. W pierwszej części tej wystawy znalazły się zabytki związane z produkcją i przechowywaniem wina (elementy pras, prasy, naczynia winiarskie, koryta deptakowe) zaaranżowane w formie „lamusa winiarza”. Zabytki w „lamusie winiarza” miały pełnić także funkcję użytkową (koryto winiarskie pełniło rolę tradycyjnej gabloty, a śruby pras winiarskich posłużyły do budowy poręczy przy schodach). Tę część ekspozycji uzupełniały rzeźby Antoniego Kenara i ludowego artysty Tadeusza Brzozowskiego, a później galeria rzeźby Józefa Cyganka. Drugą część ekspozycji, w której ukazano zabytki szkła śląskiego i polskiego, ozdobił specjalnie wykonany na tę okazję witraż Marii Powalisz-Bardońskiej. Inspiracją do wykonania tego dzieła stała się bordiura Drzwi Gnieźnińskich. Wystawa szkła stanowiła kontynuację wcześniejszych prezentacji Działu Winiarskiego. Witraże konweniowały z dawnym szkłem, natomiast rzeźby z drewnianymi beczkami i narzędziami do produkcji wina. Uzupełnieniem ekspozycji Działu Winiarskiego stała się też galeria szkła artystycznego Zbigniewa Horbowego. Przez pewien czas razem ze szkłem były prezentowane także rzeźby Aleksandry Domańskiej-Bortowskiej. Wystawa *Winiarstwo – sztuka, rzemiosło, tradycja* odnosiła się wielokrotnie do kultury antycznej, średniowiecznej i współczesnej. Warto w tym momencie wspomnieć, że aż do 1989 r. zabytki powstałe przed 1945 r. poddawane były zabiegom, które miały pozbawić je skojarzeń z kulturą niemiecką²².

W marcu 1997 r. została udostępniona kolejna wystawa stała Działu Winiarskiego pt. *Obrazy zielonogórskiego winiarstwa*. Usunięte zostały m.in. rzeźby Józefa Cyganka. Dwa miesiące później uruchomiona została wystawa *Cyna ze zbiorów Muzeum Ziemi Lubuskiej*, która stanowiła uzupełnienie wystawy winiarskiej. Istotną częścią ekspozycji winiarskiej stanowił pokaz szkła artystycznego i użytkowego. Stała wystawa Działu Winiarskiego była począwszy od 2000 r. uzupełniana obrazami wykonanymi przez lubuskich artystów, w tym m.in. przez Irenę Bierwiazzonek i Dorotę Komar-Zmyślony. Powstała w 2006 r. nowa ekspozycja winiarska uzyskała nazwę *Muzeum Wina*. W centralnym miejscu wystawy znalazła się zrekonstruowana linia produkcyjna wina z początku XX w. W *Muzeum Wina* zaprezentowano szereg obiektów przekazanych przez Deutsches Weinbaumuseum z Oppenheim. Ściany ekspozycji były ozdobione licznymi obrazami m.in. specjalnie wykonanym *Tryptykiem Winobraniowym* autorstwa Ireny Bierwiazzonek. We wrześniu 2008 r. Muzeum Wina zostało przeniesione do specjalnie zaadaptowanych na ten cel piwnic muzealnych. Aranżacja nowej ekspozycji muzealnej wprowadza zwiedzających w klimat piwnicy winiarskiej. Największą salą nowej

²² W opisie zabytków często podawano Śląsk jako miejsce powstania danego obiektu. Dzieje tego regionu w ówczesnej historiografii polskiej ograniczały się niemal wyłącznie do ukazywania okresu piastowskiego i czasów po II wojnie światowej. Słowo „śląski” było niemal synonimem słowa „polski”. Na żądanie władz unikano także prezentowania obiektów opatrzonych napisami w języku niemieckim.

ekspozycji winiarskiej zdobią dzieła autorstwa Ireny Bierwiazzonek, Jerzego Fedry, Wiesława Arminajtisa oraz Małgorzaty Bukowicz²³.

Stała ekspozycja Działu Winiarskiego ulega od 2015 r. ewolucyjnym przemianom. Dzięki powiększeniu przestrzeni przeznaczonej na cele ekspozycyjne możliwe stało się organizowanie we wnętrzach Muzeum Wina wystaw czasowych. To właśnie w 2015 r. zainaugurowano cykl wystaw „Winnice lubuskie. Wczoraj i dziś”, w ramach którego prezentowane są poszczególne winnice lubuskie oraz ich właściciele. W grudniu 2016 r. została na nowo zaaranżowana rekonstrukcja zielonogórskiej winiarni mieszczańskiej. W lutym 2017 r., dzięki zakupowi nowych gablot, zaprezentowano najcenniejsze zabytki szkła artystycznego i użytkowego w tym m.in. unikatowe szkła urzecko-nalibockie oraz liczne szkła śląskie. W grudniu 2017 r. zaprezentowane zostały podświetlane plansze tekstowo-graficzne przedstawiające historię winiarstwa na świecie i w Polsce²⁴.

Na przełomie lat 70. i 80. ubiegłego wieku ekspozycję winiarską zorganizowano także w podzielonogórskiej Ochli (początkowo w ramach oddziału Muzeum Ziemi Lubuskiej – Zielonogórskiego Parku Etnograficznego, przekształconego w 1982 r. w samodzielne muzeum etnograficzne). Obiektem, który przeznaczono na ten cel była wieża winiarska z Budachowa. Początkowo planowano przeniesienie do Ochli wszystkich urządzeń wykorzystywanych do produkcji wina, jednak zamiar ten nie został nigdy w pełni zrealizowany²⁵. Rekonstrukcję wieży z Budachowa rozpoczęto dopiero w 1981 r., mimo że jej dokumentacja i szczegółowy plan odbudowy w formie pracy dyplomowej, napisanej przez Zdzisławę Kraśko, była gotowa już w 1978 r. Rozebrany dom winiarza przeleżał pod wiatą niemal cztery lata. Było to spowodowane tym, że kierownictwo skansenu w Ochli nie akceptowało w pełni usytuowania w nim tego obiektu, uznając go za ciało obce²⁶. Dziś wieża winiarska z Budachowa wraz z wyposażeniem (dużymi korytami i prasami winiarskimi) stanowi jedną z głównych atrakcji Muzeum Etnograficznego w Zielonej Górze-Ochli. Obok wieży została założona winnica, na której winorośl jest uprawiana klasyczna dla regionu metodą palikową.

Kolejnym miejscem, w którym zorganizowano ekspozycję o charakterze muzealnym jest Zabór. We wspomnianej miejscowości 9 października 2015 r. otwarto Lubuskie Centrum Winiarstwa. Obiekt ten spełnia wiele funkcji: reprezentacyjną,

²³ Z. Kraśko, *Obrazy zielonogórskiego winiarstwa*, [katalog wystawy], Zielona Góra 1997; L. Dzieżyc, *Starej cyny blask*, „Pionierzy” 2002, nr 3, s. 20-21; A. Toczewski, *Zielonogórskie Muzeum Wina*, „Museion” 2006, nr 18, s. 2-3; E. Duma, *Otwarcie Muzeum Wina*, „Museion” 2009, nr 24, s. 4-5; *Muzeum dobrego trunku*, „Metro” 2006, nr 846, s. 7.

²⁴ *Muzeum Wina w Zielonej Górze* [folder], Zielona Góra bd. [2018].

²⁵ *Muzea w województwie zielonogórskim. Sprawozdanie z działalności w latach 1976-1978*, Zielona Góra 1978, s. 22; AMZL, sygn. 24/44, *Program działalności muzealnictwa w województwie zielonogórskim w latach 1981-1985*.

²⁶ Z. Kraśko, *Historia domu Winiarza*, „Pionierzy” 2000, nr 3, s. 19-20; *eadem*, „Dom Winiarza” w *Zielonogórskim Parku Etnograficznym*, „Zwornik” 1981 nr 2, s. 41-49.

turystyczną, rekreacyjną, dydaktyczną i muzealną. Wystawy winiarskie realizowane w Zaborze są możliwe dzięki współpracy tej instytucji z Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze oraz Muzeum Etnograficznym w Zielonej Górze-Ochli. Obraz wystawiennictwa winiarskiego w regionie uzupełnia od kilku lat piwnica winiarska będąca stałą wystawą zorganizowaną przez Centrum Artystyczno-Kulturalne „Zamek” w Krośnie Odrzańskim.

Impulsem do powstania pierwszych wystaw i kolekcji związanych z zielonogórskim winiarstwem było niewątpliwie kurczenie się areálu winnic oraz postęp, jaki odbywał się w zakresie technologii produkcji wina. Muzealia pozyskane przez Heimatmuseum i prywatne Weinmuseum stanowią trzon ekspozycji Działu Winiarskiego Muzeum Ziemi Lubuskiej. Po likwidacji ostatniej winnicy produkcyjnej w 1977 r. oraz po ogłoszeniu bankructwa Lubuskiej Wytwórni Win w 1999 r. ekspozycje winiarskie Muzeum Ziemi Lubuskiej i Muzeum Etnograficznego w Zielonej Górze-Ochli stały się najważniejszymi świadectwami winiarskiej przeszłości miasta i regionu. Obecnie, wraz z odradzaniem się uprawy winorośli, powstają nowe ekspozycje muzealne i paramuzealne mające na celu promocję regionu oraz wzmacnianie pozycji winiarstwa lubuskiego w skali ogólnopolskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Muzeum Narodowego w Poznaniu

Archiwum Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze

Bujkiewicz Z., *Dzieje społeczno-gospodarcze Zielonej Góry w XIX i początkach XX wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2012, s. 93-166.

Cincio A., *Dar z Oppenheim*, „Winiarz Zielonogórski” 2006, nr 11, s. 11.

Cincio A., *Wystawy historyczne realizowane przez zielonogórskie muzeum w latach 1960-1989*, „Studia Zachodnie” 2013, t. 18, s. 183-198.

Ciosk A., *70 lat wystawiennictwa w zielonogórskim muzeum*, „Muzealnictwo” 1994, t. 36, s. 65-76.

Ciosk A., *Heimatmuseum w Zielonej Górze*, [w:] *Muzea zielonogórskie*, red. A. Toczewski, Zielona Góra 1996, s. 55-63.

Ciosk A., *Historia Muzeum w Zielonej Górze (1). Powstanie Heimatmuseum*, „Museion” 2000, nr 6, s. 11.

Ciosk A., *Historia Muzeum w Zielonej Górze (3). Kształt ekspozycji u progu lat trzydziestych XX w.*, „Museion” 2001, nr 8, s. 20-21.

Ciosk A., *Historia Muzeum w Zielonej Górze (5). Rozbudowa wystawa Heimatmuseum (pierwsza połowa lat 40. XX w.)*, „Museion” 2002, nr 12, s. 11-14.

Ciosk A., *Sytuacja muzeum w zielonej Górze po II wojnie światowej (1945-1948)*, „Studia Zielonogórskie” 2002, t. 8, s. 55-66.

- Ciosk A., *Zielonogórskie Heimatmuseum jako wyraz niemieckiej kultury regionalnej*, „Studia Zielonogórskie” 2000, t. 6, s. 51-60.
- Claudé B. *Heimatmuseum* [w:] *Grüberger Lexikon* [maszynopis].
- Clauß E., *Führer durch Grünberg in Schlesien und seine nähere Umgebung*, Grünberg 1928.
- Duma E., *Otwarcie Muzeum Wina*, „Museion” 2009, nr 24, s. 4-5.
- Dziężyc L., *Starej cyny blask*, „Pionierzy” 2002, nr 3, s. 20-21.
- Dzwonkowski, T., *Zielona Góra w latach 914-1945*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX w.*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2012, s. 203-386.
- Gläser E., *Aus schlesischen Heimatmuseen*, „Schlesische Monatshefte” 1932, nr 11, s. 375-383.
- Gläser E. *Schlesische Heimatmuseen* [w:] *Deutsche Stadt – Deutsches Land*, Berlin 1923, s. 30-35.
- Kieszkowski W., *Zagadnienie muzeów na Ziemiach Odzyskanych*, „Pamiętnik Muzealny” 1947, z. 8, s. 58-59.
- Klose M., *Das Grünberger Heimatmuseum*, „Grünberger Hauskalender” 1924, s. 35-44.
- Klose M., *Das Grünberger Heimatmuseum (t. 1)*, „Grünberger Wochenblatt” 1970, nr 2, s. 1-3.
- Klose M., *Gänge durch das Grünberger Heimatmuseum*, Grünberg 1930.
- Klose M., *Vereinigung für Heimatschutz und Heimatpflege in Stadt und Kreis Grünberg*, „Grünberger Hauskalender” 1936, s. 104-105.
- Kraśko Z., *Czterdzieści lat Działu Winiarskiego (1)*, „Winiarz Zielonogórski” 2006, nr 12, s. 7-8.
- Kraśko Z., *„Dom Winiarza” w Zielonogórskim Parku Etnograficznym*, „Zwornik” 1981 nr 2, s. 41-49.
- Kraśko Z., *Historia domu Winiarza*, „Pionierzy” 2000, nr 3, s. 19-20.
- Kraśko Z., *Obrazy zielonogórskiego winiarstwa*, [katalog wystawy], Zielona Góra 1997.
- Kres B., *Działalność Muzeum w Zielonej Górze w latach 1945-1958*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, 1974, t. 4, s. 219-225.
- Kres, B. *Dział winiarski w Muzeum Okręgowym w Zielonej Górze*, „Muzealnictwo” 1963, t. 11, s. 57-60.
- Kres B., *Dział winiarski Muzeum Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra 1966.
- Kres B., *Winiarstwo antyczne w kolekcji Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze*, „Z Otchłani Wieków” 1962, nr 1, s. 83-86.
- Kres B., *Zielonogórski jedynak*, „Nadodrze” 1964, nr 11, s. 5-7.
- Kubczak J., *Wazy antyczne w kolekcji gołuchowskiej*, „Muzealnictwo” 1961, t. 10, s. 24-31.
- Kuleba M., *Ampelografia Zielonej Góry*, Zielona Góra 2005.
- Kuleba M., *Topografia winiarska Zielonej Góry*, Zielona Góra 2010.
- Marchelek K., *Sprawozdanie z działalności Muzeum Ziemi Lubuskiej za lata 1960-1966*, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, 1969, t. 1, s. 199.
- Muzeum dobrego trunku*, „Metro” 2006, nr 846, s. 7.
- Muzeum Wina w Zielonej Górze* [folder], Zielona Góra bd. [2018].
- Muzea w województwie zielonogórskim. Sprawozdanie z działalności w latach 1976-1978*, Zielona Góra 1978.
- O tworzeniu ekspozycji winiarskiej w Zielonej Górze z dr Bogdanem Kresem rozmawia Zdzisław Krąsko*, „Museion” 2000, nr 5, s. 6-7.
- Opaska J., *Albert Severin (1951-1934)*, [w:] *Zapisali się w dziejach Środkowego Nadodrza*, red. P. Bartkowiak, J. Kuczer, D. Kotlarek, Zielona Góra 2009, s. 81-94.
- Pasikowski T., *W zielonogórskim muzeum straszą Habsburgowie*, „Głos Wielkopolski” 16.05.1948.
- Talarowska L., *O program rozwoju muzeów okręgu lubuskiego*, „Muzealnictwo” 1961, t. 10, s. 125-129.
- Toczewski A., *Zielonogórskie Muzeum Wina*, „Museion” 2006, nr 18, s. 2-3.
- Verwaltungsbericht der Stadt Grünberg in Schlesien 1911-1922*, Grünberg 1923.

ZIELONOGÓRSKIE MUZEALNICTWO WINIARSKIE W LATACH 1922-2017

Streszczenie

W artykule przedstawiony jest rozwój kolekcji i wystaw muzealnych związanych z winiarstwem zielonogórskim. Pierwsze kolekcje muzealne dokumentujące historię winiarstwa w Zielonej Górze i regionie powstały jeszcze przed I wojną światową. Ich rozwój był związany z postępem technologicznym oraz stopniowym zmniejszaniem się skali upraw. Kolekcje te są systematycznie rozwijane, głównie przez Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze. Historia wystaw o charakterze winiarskim sięga roku 1922 r., w którym założono zielonogórskie Heimatmuseum. Stała wystawa Działu Winiarskiego była w latach 60. i 70. XX w. wiodącą ekspozycją Muzeum Ziemi Lubuskiej w Zielonej Górze. Obecnie winiarska przeszłość regionu jest prezentowana w kilku placówkach muzealnych i paramuzealnych położonych w województwie lubuskim. Ich funkcjonowanie jest wspierane przez władze samorządowe. Odradzające się winiarstwo stanowi bowiem jedną z głównych atrakcji turystycznych województwa.

Słowa kluczowe: Muzeum, muzeologia, wino, historia

THE WINE COLLECTIONS AND EXHIBITIONS IN ZIELONA GÓRA FROM 1922 TO 2017

Summary

The article presents the development of the collections and the exhibitions related to the viticulture in Zielona Góra. The first museum collections documenting the history of the winemaking in Zielona Góra and the region were created before the First World War. Their development was related to technological progress and a gradual decrease in crop area. These collections are systematically developed, mainly by the Museum of the Lubusz Region in Zielona Góra. The history of wine exhibitions dates back to 1922. That year the Heimatmuseum in Zielona Góra was established. In the 1960s and 1970s, the permanent winemaking presentation was the leading exhibition of the Museum of the Lubusz Region in Zielona Góra. Currently, the viticultural history of the region is presented in several museums and other facilities located in the Lubuskie Voivodeship. Their functioning is supported by self-government authorities. The revitalizing viticulture is one of the main tourist attractions of the region.

Keywords: Museum, museology, wine, history

Grzegorz Wanatko

Muzeum Ziemi Lubuskiej, Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0002-7546-6599

OD WINIARNI BRIEGERA DO CERKWI GRECKOKATOLICKIEJ

W krajobrazie Zielonej Góry można odnaleźć wiele akcentów, które świadczą o bogatej winiarskiej tradycji miasta. Podczas spaceru zielonogórską starówką bystry obserwator bez trudu dostrzeże winiarskie motywy architektoniczne kamienic. Turyści poznają historię uprawy winorośli w naszym regionie, zwiedzając Muzeum Wina w Muzeum Ziemi Lubuskiej czy Lubuskie Centrum Winiarstwa w Zaborze. Ceglane Wzgórze wraz z winnicą i domkiem winiarskim wbudowanym w Palmiarnię przypomina dzieje zielonogórskiej wytwórni win Gremplera. Dla wykwintnych koneserów zielonogórskiego winiarstwa godne polecenia są piwnice dawnych winiarzy czy pozostałości po zakładach, w których przed laty produkowano znaczne trunki. Mimo postulatów środowiska zielonogórskich winiarzy i propagowania różnych szlaków turystycznych o tematyce winiarskiej, brak usystematyzowanej drogi, która by wyznaczała wędrówkę przez zielonogórskie obiekty związane z winiarstwem. Niestety wraz z upływem czasu ubywa zabytków architektonicznych, które ukazywały winiarskie dzieje miasta¹. Część obiektów, które kiedyś służyły winiarzom, nadwyrężył czas, część zaś pełni zgoła odmienną funkcję. Wśród tej drugiej kategorii jest budynek dawnej winiarni Fritza Briegera, który mimo że zachował się na mapie Winnego Grodu, to jego przeznaczenie jest zupełnie inne. W części przedwojennej niemieckiej fabryki od kilku lat zagościli grekokatolicy, którzy zaadaptowali pomieszczenia na swoją świątynię. Można zatem rzec, że pomimo zmiany przeznaczenia obiektu, wino w dalszym ciągu jest w nim obecne, tym razem jednak jako napój liturgiczny. Losy tego budynku pokazują, jak na przestrzeni lat może zmienić się jego zastosowanie. Obiekt usytuowany na skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Zamkowej i Boduena powstał w II połowie XIX w. Analizując mapę Donatusa Bütnera z 1784 roku, która zachowała się w zbiorach Muzeum Ziemi Lubuskiej², możemy wnioskować, że wówczas na tym obszarze rozpościerały się tereny

¹ P. Karwowski, *Promocja dziedzictwa winiarskiego Zielonej Góry*, „Winiarz Zielonogórski”, nr 38-39 grudzień 2010, s. 5-9.

² Jest to najstarszy plan miasta zachowany w zbiorach Muzeum Ziemi Lubuskiej. Znajduje się on w Dziale Historycznym muzeum pod numerem inwentarzowym MZL-H-ZG-223.

uprawne, w głównej mierze pola i ogrody³. W kolejnym wieku ten rejon miasta był określany jako ulica Burgstrasse, czyli dzisiejsza Zamkowa. Związane to było z podaniami, według których w tym miejscu wznosił się dawny zielonogórski zamek. Długa – sięgająca czasów niemieckich – tradycja widziała na tej górze zielonogórski zamek, w którym mieściła się siedziba księcia⁴. Badania archeologiczne prowadzone przez dr. Krzysztofa Garbacza nie potwierdziły jednak tych przypuszczeń⁵. Jak wspomniano, budynek, o którym mowa, powstał w 2 poł. XIX w. Wówczas na winiarskiej mapie miasta aktywnie zaczął działać Fritz Friedrich Brieger (1849-1918). Pochodził on z rodziny zielonogórskiej wzmiankowanej już w XVIII w.⁶ W swojej działalności zawodowej zajmował się głównie handlem, ale planował zainwestować w tradycyjną dla Zielonej Góry gałąź, którą było winiarstwo. W mieście działało liczne grono winiarzy oraz osób zajmujących się uprawą winorośli. Jednak stosunkowo niewielu z nich zajmowało się produkcją szampanów⁷. Przemysłowiec wybudował obiekt, który miał skupić się na produkcji tego gatunku alkoholi. W roku 1880 założył wytwórnię, która z czasem była zaliczana do najprężniejszych i najdłużej działających firm winiarskich w mieście. Zakład powstał w specjalnie do tego celu wybudowanej kamienicy przy ówczesnej ulicy Burgstrasse. Jeszcze kilka lat wcześniej – w 1872 r. teren przyszłej winiarni stanowiły dwie posesje. Pierwsza z nich należała do kupca winiarskiego Juliusa Rothe. Na drugiej znajdował się dom niejakiego Sommera, który stał u zbiegu ulic Burgstrasse i drogi zwanej Weg nach dem Kuttelhoffe (dzisiejsza ul. Boduena)⁸. Większość tych zabudowań przetrwała do czasów współczesnych. W latach 1880-1945 budynek mieścił wytwórnię win i szampanów „Fritz Brieger”. Parter zajmowały pomieszczenia fabryczne, piętro mieściło zaś mieszkania należące do właściciela firmy. Drugi lokal zajmował dyrektor fabryki Fritz Grundmann. Do Fritza Briegera należała również sąsiednia parcela Burgstrasse 20, gdzie zamieszkał jego brat Paul Brieger, trudniący się kupiectwem. W budynku mieścił się nie tylko zakład produkcyjny, ale i hurtownia, w której można było nabyć wina. Wzorem wielu zielonogórczan Brieger

³ M. Mamet, *Plan miasta jako źródło historyczne na przykładzie planu Zielonej Góry z 1784 roku*, [w:] *Zielonogórskie Spotkania Źródłoznawcze. Na tropie źródła i jego interpretacji*, t. 1, red. M. Dalidowicz, J. Dudek, A. Górski, Zielona Góra 2015, s. 73.

⁴ J.P. Majchrzak, *Wędrowanie w przeszłość. Zapiski encyklopedyczne o Zielonej Górze i okolicy*, Zielona Góra 2005, s. 97-98.

⁵ O pracach archeologicznych dotyczących poszukiwań legendarnego zamku w Zielonej Górze zob. K. Garbacz, *Archeologiczne i historyczne ślady rozwoju osadnictwa w regionie zielonogórskim*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011, s. 48-49.

⁶ M. Kuleba, *Enographia Thalloris*, Zielona Góra 2012, s. 252.

⁷ *Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2012, s. 146.

⁸ M. Kuleba, *op. cit.*, s. 253.

prowadził także przy zakładzie sezonową winiarnię sprzedającą swoje wyroby⁹. Goście mogli skosztować lokalnych wyrobów w dużej sali Schankhalle, latem wyszynk odbywał się w trzech altanach ogrodowych Kolonade¹⁰. Oprócz win podawano również piwo. Początek XX w. nie przyniósł wielu zmian. Pod znanym adresem Burgstrasse 20/21 w wykazie zielonogórskich zakładów przemysłowych 1 lutego 1901 r. znajdujemy wytwórnię Fritz Brieger Schaumweinfabrikation¹¹. Pod koniec pierwszej dekady XX w. w skład nieruchomości wchodziły dom o powierzchni mieszkalnej 1125 m² piwnice, magazyny, szopa, ale także remiza i ogród wraz z salą do wyszynku¹². Roczna wartość użytkowa winiarni została oszacowana w 1910 r. na 600 marek. W porównaniu do największej w mieście winiarni Gremlera nie była to znacząca wartość. W zakładzie przy dzisiejszej ulicy Moniuszki wartość takową oszacowano na 6871 marek¹³. Do większych zmian w funkcjonowaniu zakładu Briegera doszło w okresie I wojny światowej. Dotyczyły one jednak właściciela winiarni, nie zaś zmian architektonicznych obiektu czy profilu produkcji. Jeszcze w 1914 r. firma reklamowała się jako Fritz Brieger Champagner-Kellerei Weingroshandlung, a także Fritz Brieger Weinbau Schaumweinkellerei, Weingrosshandlung, Weinstuben. W jednym z prospektów reklamowych czytamy: „w mojej wytwórni win musujących wytwarza się, podobnie jak w Szampanii, wino musujące z win czerwonych, prasowanych jako białe winogron odmian szampanowych, które dzięki naturalnej fermentacji w butelkach nabierają niespotykanej jakości”¹⁴. Zresztą Brieger dobrze reklamował swoje produkty, wydając m.in. okolicznościowe pocztówki czy wielkie makiety butelek szampanów¹⁵. W marcu 1915 r. zmarł młodszy brat właściciela – Paul Brieger. Wkrótce, w wieku 69 lat, zmarł Fritz Brieger (26 września 1918 r.). Co ciekawe w zbiorach Muzeum Ziemi Lubuskiej zachował się nagrobek zielonogórskiego winiarza i jego żony¹⁶. Jeszcze przed śmiercią Fritza wytwórnię przejęła córka Paula Briegera – Martha Gischke. Mimo wojennych zawirowań i śmierci dotychczasowych właścicieli w budynku, kontynuowano winiarską produkcję. Zachowano tradycyjną nazwę. Firma działała jako Weinhandlung Und Sekt-Kellerei Fritz Brieger, inhaber Martha Gischke. Jako hurtownia alkoholi F. Brieger

⁹ T. Czyżniewski, *Zielona Góra przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2010, s. 27-28.

¹⁰ M. Kuleba, *op. cit.*, s. 253.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dotycząca budynku przy ul. Zamkowej 16 w Zielonej Górze.

¹³ M. Kuleba, *op. cit.*, s. 253.

¹⁴ W prospekcie reklamowym tekst oryginalny brzmi: In meiner Schaumweinkellerei wird, wie in der Champagne, aus roten weissgekelterten Champagnertrauben durch natürliche Gärung auf der Flasche Schaumwein von kaum zu übertreffender Feinheit hergestellt.

¹⁵ T. Kowalski, *Motywy winiarskie na pocztówkach zielonogórskich*, [w:] *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, t. 7, red. A. Toczewski, Zielona Góra 2008, s. 197.

¹⁶ T. Czyżniewski, *Ustawiczne szkolne przeprowadzki*, „Łącznik Zielonogórski”, nr 39, 24.10.2014, s. 8.

Weinhandlung była wtedy filią firmy Becker and Braetz z Wrocławia. W asortymencie miała wina własnej produkcji, jak i wina innych zielonogórskich wytwórni. Wnętrza budynku można podziwiać na fotografii z 1936 r. w zamieszczonego w „Grünberger Wochenblatt”. Przeznaczenie obiektu nie zmieniło się do czasów wybuchu II wojny światowej. Kolejna wojna, podobnie jak poprzednia, przyniosła zmiany. W 1941 r. firma przekształciła się w przedsiębiorstwo handlowe o nazwie Firma Fritz Brieger offene Handelsgesellschaft. Zmiana nazewnictwa firmy szła w parze z jej rozbudową, którą przeprowadzono w 1942 r. Wówczas do wytwórni należały sąsiadujące budynki przy ulicy Burgstrasse 11 (dziś ul. Jelenia 1) oraz Burgstrasse 22 (dziś brak obiektu). W trakcie prac budowlanych budynek został połączony z sąsiadującym XVIII-wiecznym domem bramą sklepioną półkoliście i przykrytą pulpitowym daszkiem ceramicznym. Z dokumentacji technicznej datowanej na 22 kwietnia 1943 r. można dowiedzieć się o wykonywanych pracach budowlanych na terenie obejmującym nieruchomości po obu stronach ulicy Burgstrasse¹⁷. W jednym z zachowanych dokumentów czytamy m.in. o potrzebie zbudowania podziemnych (zbudowanych pod ulicą) przejść łączących pomieszczenia piwniczne w budynkach po obu stronach ulicy. Dokumentacja traktuje również o planowanych technikach budowlanych wykonania tych prac¹⁸. Po wojnie budynek dawnej winiarni Briegera przez krótki czas nie był użytkowany. Traktowano go jako majątek porzucony. Fabryka została zabezpieczona przez przedstawicieli Zjednoczenia Przemysłu Spożywczego w Poznaniu. Szybko jednak wykorzystano jego winiarską specyfikę. Latem 1945 r., na mocy decyzji starostwa, obiekt oddano w użytkowanie Stanisławowi Marczyńskiemu¹⁹. Przeprowadził on doraźne prace remontowe i doprowadził przedsiębiorstwo do stanu umożliwiającego rozpoczęcie produkcji. Pierwsze miesiące pracy nowych użytkowników budynku polegały głównie na inwentaryzacji oraz regulacjach prawnych dotyczących przejęcia obiektu. Jesienią tegoż roku Stanisław Marczyński złożył ofertę na użytkowanie obiektu²⁰, który decyzją Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Winiarsko-Octowego miał

¹⁷ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: APZG) Akta Miasta Zielonej Góry sygn. 3264, Zeichnung Herstellung eines Kellerdurchganges sowie zu Einfassung eines Vorgartens auf dem Grundstück Burgstr. 22 für Fa Fritz Brieger hier.

¹⁸ APZG, *ibidem*, Baubeschreibung zur Herstellung eines Kellerdurchganges und Einfassung eines Vorgartens 22 für Firma Fritz Brieger, Sektkellerei, hier.

¹⁹ Stanisław Marczyński przybył do Zielonej Góry latem 1945 r. Na podstawie decyzji Referatu Przemysłowego Starostwa Powiatowego w Zielonej Górze z 17.08.1945 r. objął zarząd nad dawnym zakładem Briegera. Wspólnikiem przedsięwzięcia był Antoni Kulesza. Marczyński pełnił funkcję dyrektora technicznego. Został pozbawiony tego stanowiska i oskarżony o spowodowanie strat majątkowych w zakładzie (butelki z szampanami popękały) aresztowany i skazany na karę pozbawienia wolności.

²⁰ APZG, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 33, Wytwórnia win (d. Brieger) A. Kulesza i S. Marczyński w Zielonej Górze 1945-1948. Oferta S. Marczyńskiego o wynajęcie nieruchomości położonej na ul. Zamkowej 20.

być podporządkowany Państwowej Wytwórni Win Musujących dawny Grempler²¹. Ostatecznie Marczyńskiemu udało się uzyskać zgodę na dzierżawę zakładu²². Marczyński wraz ze swoim współnikiem Kuleszą prowadzili swoją działalność do 1949 r.²³ Wówczas w skład nieruchomości wchodził budynek na nowo przemianowanej ulicy Zamkowej 16. Był on zwrócony fasadą do dwóch krzyżujących się ulic. Budynki produkcyjne znajdowały się w głębi posesji. Do wytwórni należał także dom przy ul. Zamkowej 18 (dawna Burgstrasse 20) połączony z sąsiednią posesją w formie łuku. Część obiektów służących celom restauracyjnym została rozebrana²⁴. Pod koniec 1949 r. nastąpił formalny rozbrat dotychczasowych współników i zakład funkcjonował jako Wytwórnia Win Antoni Kulesza. Podjęto w nim prace zmierzające do rozwoju produkcji. Uruchomiono tłocznię, fermentownię, butelkowanie, etykietowanie, spedycję, dział zmywalni i pasteryzacji butelek, laboratorium i pomieszczenia biurowe. W podziemiach urządzono piwnice składowe win gotowych beczkowanych, win butelkowanych i soków. Działalność wytwórni win Kuleszy miała epizodyczny charakter. W 1951 r. budynek został przejęty przez Lubuską Wytwórnię Win (LWW) w Zielonej Górze. Część pomieszczeń przeznaczono na mieszkania lokatorskie. W posiadaniu tejże wytwórni większość budynku pozostawała aż do jej kresu działalności w 1999 r. Mimo bankructwa i likwidacji LWW, na obiekcie wciąż wisi mała tabliczka z numerem, na której jest informacja, że właścicielem budynku jest Lubuska Wytwórnia Win. Po upadku zakładu część pomieszczeń produkcyjnych nie znalazła nowego przeznaczenia. Brak gospodarza spowodował, że kamienica, która przed wojną zachwycała zdobionymi fasadami i wyszukаныmi płaskorzeźbami winogron, straciła wiele ze swego uroku. Obecnie gzymsy zlewają się z szarymi ścianami. Zanedbana elewacja popękała, odsłaniając zmurzałe cegły. Stan ten nie jest jednak zjawiskiem, które pojawiło się nagle. Obiekt ulegał zniszczeniu na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat. O nienajlepszym technicznym stanie budynku informowali lokatorzy. „Kiedyś stała tu piękna żelazna brama. Złodzieje ukradli ją i sprzedali na złom. Jedna część budynku jest przedwojenna, druga została dobudowana w latach 60. Tutaj nikt nigdy nic nie remontował. Komin się wali. Za chwilę na kogoś spadnie” – opowiadał Marian Bruchał, mieszkaniec budynku²⁵. Jednak w opinii służb konserwatorskich za ten stan odpowiedzialni byli

²¹ APZG, *ibidem*, Zarządzenie Państwowego Zjednoczenia Przemysłu Winiarsko-Octowego z dnia 24.01.1946 r.

²² APZG, *ibidem*, Decyzja Tymczasowego Zarządu Państwowego Delegatury w Zielonej Górze z 16.05.1946 r.

²³ M. Kuleba, *op. cit.*, s. 252-254.

²⁴ *Idem*, *Topografia winiarska Zielonej Góry*, Zielona Góra 2010, s. 492.

²⁵ M. Hałas, *Zapomniane uliczki. Tu premier Szydło może nakręcić nowy spot...* <http://zielonagora.wyborcza.pl/zielonagora/1,35161,19363466,zapomniane-uliczki-tu-premier-szydlo-moze-nakrecic-nowy-spot.html> [dostęp: 26.01.2018].

także sami mieszkańcy tego lokalu. Trudno ich jednak winić za czynione zmiany w wyglądzie przestrzennym budynku, których dokonywali własnym sumptem bez nadzoru konserwatorskiego. Zmiany te nie uszły uwagi urzędnikom konserwatora. W adnotacji o stanie budynku zawarta jest informacja o pracach podejmowanych przez mieszkańców: „remonty dokonywane są przez lokatorów we własnym zakresie jak malowanie olejnicą, wymienianie drzwi okien zniekształciły wygląd i pozbawiały wnętrze tych cech stylowych wyrażonych w detalu schodów, stolarki okiennej i drzwiowej”²⁶. Los budynku nie był obcy także zielonogórskim historykom zajmującymi się winiarskimi dziejami miasta. Przy okazji organizowania wystawy o motywach winiarskich w architekturze miasta Tomasz Kowalski, pracownik Muzeum Ziemi Lubuskiej, badał winiarską przeszłość obiektu, pisał „z czasów przedwojennych zachowały się jeszcze zdobienia. Motywy winiarskie na ścianach przetrwały, niestety są zaniedbane. Miejmy nadzieję, że ktoś kiedyś zdecyduje się odmalować i przywrócić do życia tę kamienicę. Po dawnym blasku budynku niewiele ocalało”²⁷. Jak wspomniano, nawiązujący do winiarskiej przeszłości miasta budynek budził także zainteresowanie odpowiednich służb konserwatorskich. W sporządzonej w połowie lat 90. XX w. karcie ewidencyjnej budynku można odnaleźć takie zapisy:

Obiekt generalnie zaniedbany. Fundamenty zachowane w stanie dobrym, ściany zewnętrzne częściowo pozbawione tynku, wewnętrzne brudne, przemalowane. Sklepienia i stropy w stanie dobrym. Instalacje w stanie wymagającym remontu. Schody w części gospodarczej oddzielającej poziomy podwórka w stanie dość dobrym. Ściany oporowe na podwórzu rozpadające się. Komórki i szopy części gospodarczej w stanie bardzo złym²⁸.

Wśród najpilniejszych zaleceń konserwatorskich napisano, aby obiekt otynkować gładkim tynkiem oraz uporządkować zaplecze. Wydaje się jednak, że na zaleceniach sprawa została zakończona, w karcie obiektu nie odnotowano bowiem żadnych prac budowlanych i konserwatorskich. Mniej emocjonalny, a bardziej techniczny opis budynku zawarł M. Kuleba w swojej pracy dotyczącej zielonogórskiego winiarstwa.

Czteroosiowa elewacja północna budynku głównego zwrócona ku ulicy Zamkowej i trójosiowa wschodnia ku ulicy Boduena. Kondygnacje przyziemia zaakcentowano poziomymi podziałami tynku i niskim cokołem. Parter i piętra rozdziela szeroki pas dekoracji, składającej się z profilowanego gzymsu zdobnych płycin z roślinnymi sztukateriami, w które wkomponowano motyw głowy pruskiego orla i ciągłego gzymsu podokiennego, na którym opierają się profilowane opaski wysokich okien piętra zwieńczonych profilowanymi naczółkami. Fasadę wieńczy profilowany gzyms wsparty na krokwach a jej najbardziej eksponowaną partię stanowi ścięte naroże, w którym niegdyś znajdowało się główne wejście do budynku, dzisiaj zastąpione oknem, nad którym umieszczono barwną sztukaterię przedstawiającą winogrona z dwoma egzotycznymi ptakami dziobiącymi jago-

²⁶ Karta Ewidencyjna...

²⁷ M. Hałas, *op. cit.*

²⁸ Karta Ewidencyjna...

dy. Między budynkami 16 i 16a znajduje się szeroka brama przejazdowa przykryta murowanym łukiem odcinkowym²⁹.

W obliczu ostatnich zmian podjętych w dawnej winiarni Briegera, wygląd budynku uległ znaczącym przemianom. O ile część obiektu, w której do dziś mieszkają prywatne osoby, nie uległa większym zmianom architektonicznym, to część, w której były zlokalizowane pomieszczenia magazynowe LWW, zyskała nowe przeznaczenie. Na początku XXI w. wzbudziła zainteresowanie miejscowej wspólnoty greckokatolickiej³⁰. Po uzyskaniu osobowości prawnej, Kościół ten czynił starania o pozyskanie własnych obiektów sakralnych. Zielonogórcy grekokatolicy nie byli wyjątkiem w tym zakresie. Starania te wprawdzie były długotrwałe, ale ostatecznie zakończyły się sukcesem³¹. Na początku XXI w. miasto wskazało grekokatolikom budynek przedwojennej winiarni Briegera, który mógłby zostać wykorzystany na cele kultu religijnego. Parafianie zdecydowali się zaakceptować ofertę, mimo że budynek był w opłakanym stanie, wymagał gruntownego remontu i przebudowy. Dzięki zaangażowaniu prezydent miasta Bożenie Ronowicz i uchwale Rady Miasta Zielona Góra z 28 stycznia 2003 r. część budynku została sprzedana Parafii Greckokatolickiej Bizantyjsko-Ukraińskiej pod wezwaniem Opieki Matki Bożej w Zielonej Górze³².

Pierwsze prace remontowe przy adaptacji starej winiarni rozpoczęto w 2003 r. Zakres wykonywanych prac został udokumentowany w tzw. Księdze pracy parafian przy budowie (Книга праці парафіян при будові – адаптації церкви в Зеленій Горі 2003³³). Księga została założona przez ks. Juliana Hojniaka, a była prowadzona przez poszczególnych majstrów (byli nimi: Jarosław Adam, Piotr Czuchta i Bazyli Przybycień). Zgodnie z zapisami w księdze budowy pierwsze prace polegały głównie na pracach rozbiórkowych. Prace te zostały uzgodnione z Wojewódzkim Konserwatorem

²⁹ M. Kuleba, *Topografia...*, s. 492-495.

³⁰ Parafia greckokatolicka pw. Opieki Matki Bożej w Zielonej Górze powstała w 1956 r. Większość wiernych stanowiły osoby przesiedlone na Ziemię Lubuską w wyniku Akcji „Wisła” w 1947 r. W latach 1956-1968 korzystali oni z gościny rzymskokatolickiej parafii pw. Matki Bożej Częstochowskiej, natomiast w latach 1968-2007 z parafii pw. Św. Jadwigi. Grekokatolicka wspólnota liczy ok. 350 osób. Szerzej o parafii greckokatolickiej w Zielonej Górze zob. J. Hojniak, *Jubileusz 50-lecia Parafii Greckokatolickiej w Zielonej Górze*, Zielona Góra 2006, J. Hojniak, *50-lecie parafii greckokatolickiej w Zielonej Górze*, „Studia Zielonogórskie” 2007, nr 13, s. 115-126; G. Wanatko, *Spółeczność greckokatolicka w Zielonej Górze*, [w:] *Kultura i społeczeństwo na Środkowym Nadodrzu w XIX i XX wieku*, red. P. Bartkowiak, D. Kotlarek, Zielona Góra 2008, s. 244-252.

³¹ G. Wanatko, *Starania zielonogórskich grekokatolików o własną świątynię*, tekst w druku

³² Uchwała nr IV/21/03 Rady Miasta Zielona Góra, z dnia 28 stycznia 2003 r. w sprawie sprzedaży Parafii Greckokatolickiej Bizantyjsko-Ukraińskiej pod wezwaniem Opieki Matki Bożej w Zielonej Górze nieruchomości zabudowanej stanowiącej własność miasta Zielona Góra.

³³ *Книга праці парафіян при будові – адаптації церкви в Зеленій Горі 2003*, księga założona przez ks. proboszcza J. Hojniaka. Prowadzona przez majstrów budowy dokumentowała prace budowlane wykonywane przy adaptacji budynku. Księga obecnie znajduje się w archiwum parafialnym.

Zabytków. Zgodnie z decyzją zagospodarowania terenu Parafia miała zamiar zaadaptować i rozbudować budynek z przeznaczeniem na obiekt sakralno-parafialny z częścią mieszkalną³⁴. Wyburzono niepotrzebne pomieszczenia i przybudówki. Rozpoczęto także prace kanalizacyjne, hydrauliczne, murarskie. Początek prac to czas porządkowania wnętrza i przygotowywania obiektu na rozpoczęcie głównych prac budowlanych. Nie wszystkie prace wykonywane były przez parafian. Niekiedy zachodziła potrzeba wynajmowania specjalistycznej firmy. Znaczna część prac została jednak wykonana przez specjalistów, którzy byli członkami parafii. Projekt architektoniczny cerkwi wykonał architekt Bohdan Dorocki. Przewidywał on pojemność obiektu na około 300 osób³⁵. Równolegle przy remoncie toczyła się budowa domu parafialnego.

Wiosną 2004 r. rozpoczęto prace remontowo-budowlane. Nad całością budowy czuwał Jan Hołowiak – kierownik budowy. Większość prac wykonywali sami parafianie, choć specjalistyczne konstrukcje były zamawiane w zewnętrznych firmach. Najpierw ruszyły prace związane ze budową nowego stropu. Dużym wyzwaniem był remont dachu, który to w zasadzie powstał od podstaw, zdecydowano bowiem o rozbiórce starego pokrycia. Konstrukcję dachu podniesiono o około 50 cm. Obecnie elementem rozpoznawczym wchodzącym w skład dachu widocznym w panoramie miasta, który wskazuje na przynależność świątyni do Kościoła wschodniego, jest nowo wybudowana ażurowa bania. Ponadto o wschodnim charakterze świątyni zaświadcza także symbole sakralne umieszczone na bramie wejściowej i fresk Matki Bożej nad wejściowymi drzwiami. W budynku powstały także sanitariaty i pomieszczenia gospodarcze. W związku ze zbliżającym się jubileuszem 50-lecia parafii w 2006 r. założono komitet organizacyjny uroczystości jubileuszowych³⁶. Jubileusz stanowił doskonały bodziec do wytyczonych działań i intensyfikacji prac wewnątrz obiektu. Wyburzono ściany wewnętrzne, przygotowując miejsce pod właściwą adaptację, dokonano termoizolacji obiektu, zamontowano okna. Stworzono nowe wejście do pomieszczeń piwnicznych, które miały być zaadaptowane na potrzeby parafian i pełnić funkcję parafialnej świetlicy. Opiekę nad świetlicą parafialną umiejscowioną w pomieszczeniach piwnicznych prowadzi powołane w 2003 . Sestryctwo św. Olgi. Pod koniec 2006 r. poświęcono krzyż, który zwieńczył kopułę cerkiewnej wieży. Wykonano go z nierdzewnej blachy w cyrylometodiańskiej formie. Charakterystyczny wygląd krzyża – według wschodniej

³⁴ Archiwum Parafii Greckokatolickiej w Zielonej Górze (dalej: APGZG), pismo Parafii Greckokatolickiej w Zielonej Górze do Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Zielonej Górze z dnia 15.05.2003 oraz 17.06.2003.

³⁵ Szczegółowy projekt architektoniczno-budowlany adaptacji obiektu, opis techniczny stanu istniejącego, przedmiot i zakres projektu został opracowany w dokumentacji autorstwa Bohdana Dorockiego ze „Studia D.R.” pt. „Adaptacja istniejącego budynku na obiekt sakralny (Kościół)”.

³⁶ O powołaniu, składzie Komitetu Organizacyjnego i programie obchodów jubileuszu zob. *Святування 50-ліття зеленогірської парафії*, „Парафіальний Вісник” nr 10, kwiecień 2006, s. 3.

tradycji – sprawił, że remontowany obiekt zyskał symbol informujący obywateli miasta o istnieniu w mieście świątyni wiernych Kościoła wschodniego³⁷. Kilkanaście dni po tych wydarzeniach – 18 stycznia – w piwnicy budowanej cerkwi zorganizowano po raz pierwszy Szczedryj Weczir – Wigilię święta Jordanu. We wspólnej parafialnej kolacji uczestniczyło około 70 osób. Po raz pierwszy te nowe surowe ściany były świadkami cerkiewnego śpiewu³⁸.

Kolejne ważne święto liturgiczne – Wielkanoc – mimo prowadzonych prac budowlanych także odbyło się w remontowanym obiekcie. Mimo świątecznego wystroju, wewnątrz budynku nadal przypominało plac budowy. Opis warunków, w których doszło do pierwszych nabożeństw w nowej cerkwi zamieściła m.in. lokalna „Gazeta Wyborcza”. W relacji czytamy: „w budynku ściągnięto rusztowania. Zniknęły sterty desek, gruzu. W otworach okiennych zawisły białe płachty, a na surowej nierównej jeszcze cementowej podłodze stanęły szeregi ławek, które po znajomych pozbierali parafianie. W miejscu ołtarza stoi prosty stół, a przy nim dwa duże świeczniki, które mówią o świętości tego miejsca”³⁹. Nowo powstała cerkiew przy ul. Boduena od tej pory stała się domem modlitewnym zielonogórskich grekokatolików. Podczas obchodów Świąt Zmartwychwstania Pańskiego w mury budowanej świątyni zawitali: była Prezydent Zielonej Góry pani Bożena Ronowicz oraz proboszcz Konkatedry ksiądz kanonik Włodzimierz Lange. Dzięki życzliwości tych osób możliwe stało się celebrowanie Liturgii we własnym obiekcie. W tym historycznym wydarzeniu uczestniczył ksiądz biskup Włodzimierz Juszcak – Ordynariusz Diecezji wrocławsko-gdańskiej obrządku greckokatolickiego⁴⁰. W homilii biskup W. Juszcak złożył serdeczne podziękowania wszystkim parafianom za dotychczasowy wysiłek przy budowaniu cerkwi. Jednocześnie biskup mobilizował do jak najszybszego dokończenia budowy, tak aby w pełni korzystać ze świątyni. Biskup zaakcentował również dwuwymiarowy charakter budowy. Podkreślił, aby budując mury cerkwi, nie zapominać o odbudowie własnego wnętrza i umacnianiu wspólnoty wiernych⁴¹.

Po zakończonych obchodach Świąt Wielkanocnych powrócono do dalszych prac budowlanych. Zamontowano m.in. piorunochrony oraz instalację alarmową. We wnętrzu rozpoczęły się prace przy symbolu Kościołów wschodnich – ikonostasie, pod który wylano fundamenty. Postępy prac budowlanych były także przedmiotem zainteresowań biskupa Juszcaka. W dniach 16-17 czerwca 2007 r. podczas kanonicznej wizytacji ks. Biskupa W. Juszcaka dokonano poświęcenia dzwonu, który przybrał

³⁷ K. Jaskólska, *Kopuła prezent na święta*, „Aspekty” z 21.01.2007, nr 3, s. 2.

³⁸ Шедрий Вечір в Зеленій Горі, *Złota Księga* – Kronika Parafii b.p.

³⁹ B. Tokarz, *Święta w nowej cerkwi*, „Gazeta Wyborcza”, Zielona Góra, Gorzów Wlkp. z 5.04.2007, s. 3.

⁴⁰ Христове Воскресіння, *Złota Księga* – Kronika Parafii b.p.

⁴¹ J. Cieśla, *Wielkanoc u „siebie”*. *Drugi dzień świąt wielkanocnych w Zielonej Górze*, http://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1176154573 [dostęp: 26.01.2018].

imię Maria, a którego fundatorem był Aleksander Polański. W czasie kanonicznej wizytacji parafii odbyło się spotkanie władzy z komitetem budowy cerkwi, podczas którego omówiono aktualne zagadnienia związane z budową świątyni⁴². W 2008 r. postawiono konstrukcję cerkiewnej wieży. Zadbano również o przestrzeń wokół świątyni i plebanii. Na części parafialnego placu ułożono kostkę brukową, a pozostałą część przeznaczono na trawnik. Zamontowano stałe ogrodzenie oraz bramę wjazdową. We wnętrzu budynku położono płytki, obiekt wyposażono w ławki dla parafian oraz schody wiodące na chór. Ze strony liturgicznej – zamontowano ikonostas. Złoto do pozłocenia ikonostasu ofiarował ks. kanonik W. Lange z parafii św. Jadwigi.

Ponad rok czasu minął od pierwszej liturgii w cerkwi przy ul. Boduena do czasu jej oficjalnej konsekracji. Ten dzień nastąpił 11 października 2008 r. Uroczystościom przewodniczyli arcybiskup przemysko-warszawski Jan Martyniak i ordynariusz diecezji wrocławsko-gdańskiej Włodzimierz Juszczak⁴³. Na uroczystości konsekracji obecni byli księża grekokatoliccy, księża rzymskokatoliccy, proboszcz parafii prawosławnej, proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej. Licznie zgromadzili się wierni Kościoła grekokatolickiego z Zielonej Góry i okolicy⁴⁴. Najważniejszym momentem poświęcenia obiektu było rytualne obmycie ołtarza. Do środka ołtarza włożono relikwie świętego Jozafata Kuncewicz. Relikwie zostały także zaszyte w płótnie, które rozłożono na ołtarzu, na nim także postawiono tabernakulum. Ściany świątyni, tak wewnątrz, jak i na zewnątrz zostały namaszczone myrem (świętym olejem), okadzone i pokropione świeconą wodą⁴⁵. W ten sposób świątynia została przygotowana do wypełniania swojej liturgicznej roli⁴⁶.

Konsekracja świątyni nie oznaczała jednak kresu zmian w wyglądzie budynku. Kolejne prace prowadziły do wzbogacenia wystroju cerkwi. Proces wyposażenia cerkwi trwał już podczas adaptacji obiektu. Kilka rodzin podarowało na rzecz parafii komplet naczyń liturgicznych, zafundowało pozłacanie używanych, metalowy krzyż na ołtarz, ikonę Matki Bożej, renowacje Ewangelii, i dwa ornaty ręcznie haftowa-

⁴² Канонічна візитація Владики Володимира Ющак, *Złota Księga – Kronika Parafii* b.p.

⁴³ Depesza Katolickiej Agencji Informacyjnej z 11.10.2008, http://system.ekai.pl/kair/?screen=depeszatekstowo&scr_depesza_id_depeszy=399147 [dostęp: 26.01.2018].

⁴⁴ L. Michalski, *Konsekracja nowo wybudowanej cerkwi grekokatolickiej w Zielonej Górze*, <http://www.zachod.pl/radio-zachod/galerie/konsekracja-nowo-wybudowanej-cerkwi-greckokatolickiej-w-zielonej-gorze> [dostęp: 26.01.2018].

⁴⁵ W części Kościołów wschodnich do konsekracji może być również użyte wino. Jest ono zmieszane z wodą i wodą różaną. Takim płynem omywany jest ołtarz. Rytuał ten ma przypominać, że na ołtarzu dokonuje się Ofiara Eucharystyczna, a samo czerwone wino ma symbolizować krew Jezusa.

⁴⁶ K. Jaskólska, *Cerkiew jest już poświęcona*, „Aspekty, dodatek do tygodnika katolickiego Niedziela”, Częstochowa-Zielona Góra-Gorzów Wlkp., nr 43(657) z 26.10.2008.

ne⁴⁷. Cenną inicjatywą parafian było ufundowanie poszczególnych elementów wyposażenia cerkwi. Zorganizowano akcję wykupu ławek, zbiórkę na zakup okien. Już wcześniej – 6 lipca 2008 r. parafii podarowano 2 nowe felony oraz 4 dalmatyki dla ministrantów. Inicjatorami byli dawni zielonogórcy parafianie, którzy obecnie mieszkają w Kanadzie – Anna i Andrzej Rotko. Fundatorami felonów byli również Małgorzata i Roman Michniewicz. Dalmatyki ufundowali Irena i Bogdan Rotko, Anna i Dariusz Cieplicki, Irena i Piotr Piszczko, Halina i Bogdan Czuchta oraz rodzina Binczarowskich⁴⁸.

Po konsekracji powstał pomysł, aby cerkiew przyozdobić freskami. Jednak z uwagi na stan parafialnych funduszy projekt zrealizowano po kilku latach. W tym czasie skupiono się na wyborze tematyki fresku oraz wykonawcy. Wybór padł na Małgorzatę Waszkiewicz z Podlasia. Inicjatorem i planistą zakresu prac był ks. Hojniak, natomiast artystka dokonała pomiarów i przedstawiła projekt. Proces malowania fresków składał się z dwóch etapów. Pierwszą część przedsięwzięcia zrealizowano we wrześniu 2013 r. Wówczas na głównej cerkiewnej ścianie namalowano scenę Eucharystii. Obok znajdują się malowidła przedstawiające postaci św. Bazylego oraz św. Jana Chryzostoma. Ponad freskami widnieje wyobrażenie Pokrowy (Opieki) Matki Bożej, patronki miejscowej cerkwi. Bogurodzica, trzymając w dłoniach rozpostarty szal, okrywa i otacza opieką cały świat. Poniżej można zobaczyć główną scenę przedstawiającą w sposób symboliczny Eucharystię. Po jednej stronie Chrystus udziela apostołom komunii pod postacią chleba, a po drugiej stronie pod postacią wina – wyjaśniał ks. Julian Hojniak⁴⁹. Uroczyste poświęcenie fresków odbyło się w październiku 2013 r. podczas parafialnego odpustu. Zakończyło to pierwszy etap malowania fresków w świątyni⁵⁰. Druga część realizacji projektu nastąpiła w kolejnym roku. Namalowano wówczas trzy ikony. Pierwsza z nich zdobi sufit i przedstawia Chrystusa Pantokratora. Natomiast na bocznych ścianach pojawiły się ikony przedstawiające motywy biblijne. Z lewej strony autorka umiejscowiła scenę ukrzyżowania, po prawicy znalazła się zaś scena ukazująca zmartwychwstanie. Całość prac wykonała ponownie Małgorzata Waszkiewicz.

⁴⁷ M. Kozieł, *Pod opieką Matki Bożej*, „Aspekty, dodatek do tygodnika katolickiego Niedziela”, Częstochowa-Zielona Góra-Gorzów Wlkp., nr 43(500) z 23.10.2005.

⁴⁸ Пожертви для зеленогірського храму, *Złota Księga – Kronika Parafii b.p.*

⁴⁹ W Kościołach wschodnich wino podczas nabożeństw pełni funkcję liturgiczną. Zarówno kapłan, jak i wierni przyjmują Eucharystię w postaci chleba i wina. *Szal okrywający ziemię*, „Zielonogórsko-Gorzowski Gość Niedzielny” z 26.10.2013, <http://kultura.wiara.pl/doc/1725307.szal-okrywajacy-ziemie> [dostęp: 26.01.2018].

⁵⁰ O kulisach powstania malowania fresków w cerkwi zob. wywiad z ks. J. Hojniakiem i M. Waszkiewicz, *Z pasam religijnego Radia Zachód*, <http://cerkiew.zgora.pl/wp-content/uploads/Audycja-01.09.2013.mp3> [dostęp: 26.01.2018].

Poświęcenie nowych fresków odbyło się podobnie jak poprzednich w święto Pokrowy Matki Bożej, czyli w październiku 2014 roku⁵¹.

Budynek, który jest przedmiotem rozważań powstał w II poł. XIX w. W zamyśle budowniczych powstał jako obiekt mieszkalno-użytkowy, gdy Fritz Brieger postanowił w tym miejscu wznieść swoją fabrykę wina. Na przestrzeni kolejnych dekad historii niemieckiego Grünberga mimo zmian właścicieli kontynuowano produkcję wina. Wraz z upływem czasu budynek i jego otoczenie przebudowywano. Duże zmiany w tym zakresie zaszły w okresie II wojny światowej, co wiązało się z inwestycjami kolejnych właścicieli. Nowy budynek, który powstał w przestrzeni miasta jest obiektem kultu religijnego zielonogórskich grekokatolików. Droga do jego powstania była długa i kręta. W II połowie XX w. warunki polityczne uniemożliwiły powstanie świątyni, która stanowiłaby ostoję dla wiernych wyznania greckokatolickiego. Kolejne lata to głównie starania polegające na pozyskaniu odpowiedniego obiektu, który umożliwiałby rozwój życia religijnego. Wreszcie sam etap adaptacji budynku, konsekracja i zmiana jego przeznaczenia na cele religijne spowodował, że w panoramie miasta pojawiła się cerkiew. A teraz przed społecznością grekokatolicką kolejne etapy – dalszych prac wewnątrz świątyni, ale i chyba najważniejsze – wypełnienie wiernymi murów ich własnej cerkwi.

Bibliografia

Dokumenty źródłowe

- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (dalej: APZG) Akta Miasta Zielonej Góry sygn. 3264, Zeichnung Herstellung eines Kellerdurchganges sowie zu Einfassung eines Vorgartens auf dem Grundstück Burgstr. 22 für Fa Fritz Brieger hier, Baubeschreibung zur Herstellung eines Kellerdurchganges und Einfassung eines Vorgartens 22 für Firma Fritz Brieger, Sektkellerei, hier.
- APZG, Rejonowy Urząd Likwidacyjny w Zielonej Górze, sygn. 33, Wytwórnia win (d. Brieger) A. Kulesza i S. Marczyński w Zielonej Górze 1945-1948
- Archiwum Parafii Greckokatolickiej w Zielonej Górze (dalej: APGZG), Dokumentacja w sprawie budowy cerkwi
- APGZG, *Книга праці парафії при будові – адаптації церкви в Зеленій Горі 2003*
- APGZG, Złota Księga – Kronika Parafii
- Uchwała nr IV/21/03 Rady Miasta Zielona Góra, z dnia 28 stycznia 2003 r. w sprawie sprzedaży Parafii Greckokatolickiej Bizantyjsko-Ukraińskiej pod wezwaniem Opieki Matki Bożej w Zielonej Górze nieruchomości zabudowanej stanowiącej własność miasta Zielona Góra.
- Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dotycząca budynku przy ul. Zamkowej 16 w Zielonej Górze
- Plan miasta ze zbiorów Muzeum Ziemi Lubuskiej. Dział Historyczny numer inwentarzowy MZL-H-ZG-223.

⁵¹ O realizacji drugiego etapu malowania fresków zob. wywiad z ks. J. Hojniakiem i M. Waszkiewicz, Z pasma religijnego Radia Zachód, <http://cerkiew.zgora.pl/wp-content/uploads/Audycja-05.10.2014.mp3> [dostęp: 26.01.2018].

Literatura

- Czyżniewski T., *Ustawiczne szkolne przeprowadzki*, „Łącznik Zielonogórski” z 24 października 2014, nr 39.
- Czyżniewski T., *Zielona Góra przełomu wieków XIX/XX*, Łódź 2010.
- Dorocki B., *Adaptacja istniejącego budynku na obiekt sakralny (Kościół) – dokumentacja architektoniczna obiektu*, Wilkanowo 2003.
- Garbacz K., *Archeologiczne i historyczne ślady rozwoju osadnictwa w regionie zielonogórskim*, [w:] *Historia Zielonej Góry*, t. 1: *Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011, s. 17-62.
- Historia Zielonej Góry*, t. 2: *Dzieje miasta w XIX i XX wieku*, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2012.
- Hojniak J., *50-lecie parafii greckokatolickiej w Zielonej Górze*, „Studia Zielonogórskie” 2007, nr 13.
- Hojniak J., *Jubileusz 50-lecia Parafii Greckokatolickiej w Zielonej Górze*, Zielona Góra 2006.
- Jaskólska K., *Kopuła prezent na święta*, „Aspekty” z 21.01.2007.
- Jaskólska, *Cerkiew jest już poświęcona*, „Aspekty”, z 26.10.2008.
- Karwowski P., *Promocja dziedzictwa winiarskiego Zielonej Góry*, „Winiarz Zielonogórski” grudzień 2010, nr 38-39.
- Kowalski T., *Motywy winiarskie na pocztówkach zielonogórskich*, [w:] *Zielonogórskie Zeszyty Muzealne*, t. 7, red. A. Toczewski, Zielona Góra 2008, s. 193-198.
- Kozieł M., *Pod opieką Matki Bożej*, „Aspekty” z 23.10.2005.
- Kuleba M., *Enographia Thalloris*, Zielona Góra 2012.
- Kuleba M., *Topografia winiarska Zielonej Góry*, Zielona Góra 2010.
- Majchrzak J.P., *Wędrowanie w przeszłość. Zapiski encyklopedyczne o Zielonej Górze i okolicy*, Zielona Góra 2005.
- Mamet M., *Plan miasta jako źródło historyczne na przykładzie planu Zielonej Góry z 1784 roku*, [w:] *Zielonogórskie Spotkania Źródłoznawcze. Na tropie źródła i jego interpretacji*, t. 1, red. M. Dalidowicz, J. Dudek, A. Górski, Zielona Góra 2015, s. 67-76.
- Святування 50-ліття зеленогірської парафії, „Парафіальний Вісник” nr 10, kwiecień 2006.
- Tokarz B., *Święta w nowej cerkwi*, „Gazeta Wyborcza”, Zielona Góra, Gorzów Wlkp. z dnia 5.04.2007.
- Wanatko G., *Spółeczność greckokatolicka w Zielonej Górze*, [w:] *Kultura i społeczeństwo na Środkowym Nadodrzu w XIX i XX wieku*, red. P. Bartkowiak, D. Kotlarek, Zielona Góra 2008, s. 244-253.
- Wanatko G., *Starania zielonogórskich grekokatolików o własną świątynię*, tekst w druku

Źródła internetowe

- Cieśla J., *Wielkanoc u „siebie”. Drugi dzień świąt wielkanocnych w Zielonej Górze*, http://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1176154573 [dostęp: 26.01.2018].
- Depesza Katolickiej Agencji Informacyjnej z 11.10.2008, http://system.ekai.pl/kair/?screen=depeszatekstowo&_scr_depesza_id_depeszy=399147 [dostęp: 26.01.2018].
- Hałas M., *Zapomniane uliczki. Tu premier Szydło może nakręcić nowy spot...* <http://zielonagora.wyborcza.pl/zielonagora/1,35161,19363466,zapomniane-uliczki-tu-premier-szydlo-moze-nakrecic-nowy-spot.html> [dostęp: 26.01.2018].
- Michalski L., *Konsekracja nowo wybudowanej cerkwi greckokatolickiej w Zielonej Górze*, <http://www.zachod.pl/radio-zachod/galerie/konsekracja-nowo-wybudowanej-cerkwi-greckokatolickiej-w-zielonej-gorze> [dostęp: 26.01.2018].
- Szał okrywający ziemię*, zielonogórsko-gorzowski Gość Niedzielny z 26.10.2013 <http://kultura.wiara.pl/doc/1725307.szal-okrywajacy-ziemie> [dostęp: 26.01.2018].

Wywiad z ks. J. Hojniakiem i M. Waszkiewicz, Z pasma religijnego Radia Zachód, <http://cerkiew.zgora.pl/wp-content/uploads/Audycja-01.09.2013.mp3> [dostęp: 26.01.2018].

Wywiad z ks. J. Hojniakiem i M. Waszkiewicz, Z pasma religijnego Radia Zachód, <http://cerkiew.zgora.pl/wp-content/uploads/Audycja-05.10.2014.mp3> [dostęp: 26.01.2018].

OD WINIARNI BRIEGERA DO CERKWI GRECKOKATOLICKIEJ

Streszczenie

Zielona Góra ma bogate winiarskie tradycje. O tej historii przypomina wiele obiektów w mieście. Jednym z nich jest budynek dawnej winiarni Briegera. Postawił go w 1880 r. Fritz Brieger zielonogórski kupiec i winiarz. Po śmierci właściciela w 1918 r. winiarni doglądała jego bratanica Martha Gischke. W okresie międzywojennym zmieniał się status zakładu, ale zachowano profil produkcji, jak i nazwę firmy. Podczas II wojny światowej dokonano ostatniej większej rozbudowy przedsiębiorstwa. Po wojnie obiekt przejęła polska administracja. W 1945 r. przywrócono produkcję wina. W budynku rozpoczęła działalność firma Stanisława Marczyńskiego, a po kilku miesiącach zakład funkcjonował jako Wytwórnia Win Antoni Kulesza. W 1951 r. obiekt przejęła Lubuska Wytwórnia Win (LWW). Część pomieszczeń przeznaczono na mieszkania lokatorskie. W posiadaniu LWW budynek pozostawał do kresu jej działalności w 1999 r. Od początku XXI w. obserwujemy nowe przeznaczenie dawnej winiarni. W 2003 r. obiekt sprzedano zielonogórskim grekokatolikom. Adaptacja budynku i przystosowanie go do potrzeb sakralnych trwały kilka lat. Budynek konsekrowano w 2008 r. Od tej pory pełni funkcję cerkwi Parafii Greckokatolickiej pw. Opieki Matki Bożej.

Słowa kluczowe: Winiarnia Fritza Briegera, Stanisław Marczyński, Wytwórnia Win Antoni Kulesza, Lubuska Wytwórnia Wina, Parafia Greckokatolicka w Zielonej Górze

FROM BRIEGER'S WINERY TO GREEK ORTHODOX CHURCH

Summary

Zielona Góra has a flourishing tradition of the production of wine. The city itself reminds us about it in many objects. One of them is the building of a former winery of Fritz Brieger. This merchant and wine producer built it in 1880. After his death in 1918, his niece Martha Gischke was looking after the winery. In the interwar period its status was changed, but the profile of production remained the same, such as the name of company. During World War II the last rebuilding of the object has been made. After WWII building was taken by Polish administration. In 1945 the production of wine returned. In the object the company of Stanisław Marczyński started its activity and after a couple of months his factory was functioning as a Antoni Kulesza Wine Factory. In 1951 the object was taken by Lubuskie Wine Factory. Some of the rooms were taken as normal apartments but the building was in the hands of the company to 1999. From the beginning of the 21st century, we can observe a new destination of this place. In 2003 the object was sold to Greek Orthodox Church in Zielona Góra. Adaptation of the building to sacral activities took a couple of years. The building was consecrated in 2008. Since then it is The Greek Orthodox Church of St Mary. **Keywords:** Fritz Brieger Wine House, Stanisław Marczyński, Antoni Kulesza Wine Factory, Lubuskie Wine Factory, The Greek Orthodox Church in Zielona Góra

Angelika Krawiec

Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu

ORCID 0000-0002-9244-1983

TRAUBENMADONNA W KULTURZE WINIARSKIEJ NAD MOZELĄ W NIEMCZECH (WYBRANE PRZYKŁADY)

Z pojęciami krzew winny, winna latorośl, winorośl, winne grono czy winogrono spotykamy się już w czasach najdawniejszych. Z zachowanych do dziś źródeł pisanych oraz na podstawie znalezisk archeologicznych wiemy, że od samego początku, gdy człowiek zaczął trudnić się uprawą roślin, winorośli i jej owocom przypisywano szczególną symbolikę, a w wytwarzanym z nich napoju (winie) dopatrywano się sił boskich i nadprzyrodzonych.

W europejskim kręgu kulturowym krzew winny jest rośliną kojarzoną z ludycznym wymiarem świata i ze sferą sacrum. W pierwszym przypadku jego wykorzystanie najczęściej dotyczy obszaru codziennego życia, zabaw, zwyczajów i rytuałów ludowych. W drugim natomiast stosowany jest w praktykach religijnych. Chrześcijańska symbolika roślin podaje, że winorośl¹ symbolizuje przede wszystkim oczyszczenie z grzechów, miłość Boga i życie wieczne², winogrono uważane jest zaś w religii chrześcijańskiej za symbol wcielonego Boga. Treści chrystologiczne wyrażają się bowiem w metaforach najwspanialszego boskiego owocu i wina³, co najpełniej oddaje mojęszowe porównanie wina do krwi wyciśniętej z winnych gron (Pwt 32:14)⁴, odwołujące się do Ostatniej Wieczerzy Pańskiej⁵. Aby jednak krzew winny mógł wydać owoce – winogrona, potrzebuje pnączy – winorośli. Winorośl stanowi pewnego rodzaju „łącznik”, „podporę”, na której rosną i dojrzewają winne grona. Według starochrześcijańskich

¹ W Biblii w Ewangelii według św. Jana Jezus mówi o sobie: Ja jestem prawdziwym krzewem winnym, a Ojciec mój jest tym, który [go] uprawia. Każdą latorośl, która we Mnie nie przynosi owocu, odcina, a każdą, która przynosi owoc, oczyszcza, aby przynosiła owoc obfity. [...] Ja jestem krzewem winnym, wy – latoroślami. Kto trwa we Mnie, a Ja w nim, ten przynosi owoc obfity, ponieważ beze Mnie nic nie możecie uczynić. (J 15,1-5). Cytaty z *Biblii* według edycji: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, oprac. Zespół Biblistów Polskich, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1980.

² W. Kopaliński, *Słownik symboli*, wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1990, s. 465-468.

³ Z. Włodarczyk, *Symbolika siedmiu najważniejszych gatunków roślin biblijnych*, [w:] *Symbolika roślin. Heraldyka i symbolika chrześcijańska*, red. J. Marecki, L. Rotter, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2007, s. 170-172.

⁴ Cytaty z Biblii według edycji: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*; K. Christoffel, *Moselland-Rebenland. Fahrtengeleit durch die Mosellandschaft und ihre Vergangenheit*, Südwestdeutsche Verlagsanstalt, Mannheim 1975, s. 84.

⁵ L. Rotter, *Rosliny jako atrybuty świętych*, [w:] *Symbolika roślin. Heraldyka...*, s. 54, 61.

przedstawień, Maria – Matka Boga uważana była za szlachetną winną latorośl⁶, w której Jej Syn – boskie winne grono, rośnie i dojrzewa. Interpretację tę potwierdzają również słowa Jana z Damaszku, świętego Kościoła katolickiego i prawosławnego, jednego z najwybitniejszych pisarzy chrześcijańskich. Ów duchowny powtarzał, że z Najświętszej Panienki otrzymaliśmy grono życia, Jej Syn został wyciśnięty w tłoczni jak grono prawdziwego krzewu winnego⁷ i w ten sposób przez ofiarę swojej krwi, udeptał drogę do Przymierza Pańskiego⁸.

Rozwój kultu maryjnego i mariologii w średniowieczu zapoczątkowany przez wczesnochrześcijańskich mistyków (np. cysterskiego zakonnika Bernarda de Fontaine z Clairvaux, 1090-1153)⁹ odcisnął piętno również na średniowiecznej twórczości i sztuce sakralnej. Postać Marii – symbol macierzyństwa i martyrologii (cierpienia i męczeństwa), nierzadko określaną w tej epoce winną latoroślą, na której „wisi” grono – zaczęto łączyć z winogronem-owocem, który wydała na świat. Owoc przemieniony w wino stał się darem odkupienia, zbawczą krwią przelaną za grzechy świata. W nawiązaniu do tej symboliki stworzony został wizerunek Marii – Madonny¹⁰ trzymającej w jednej dłoni kiść winogron, a w drugiej owoc Jej łona – Dzieciątko Jezus.

Chcąc podkreślić głęboki związek macierzyństwa Marii z ustanowioną w Eucharystii symboliką wina, jako główną i najważniejszą tajemnicą chrześcijaństwa, artyści i rzeźbiarze chętnie wykorzystywali winne grona jako atrybut Marii¹¹. Czasami sięgali po motyw pędów krzewu winnego¹², a zdarzało się, że w niektórych wariantach Matka podawała owoce winogron swojemu dziecku – Jezusowi.

Najstarsze przedstawienia Madonny z atrybutem winogrona w malarstwie i rzeźbie pochodzą z wczesnego gotyku¹³, właściwy rozkwit tego motywu nastąpił zaś w okresie późnego gotyku i renesansu. Najpopularniejsze wizerunki Matki Bożej „winnej” w sztuce sakralnej średniowiecza i renesansu to rzeźby i płaskorzeźby w drewnie albo kamieniu prezentujące postać młodej kobiety z dzieckiem trzymającym w dłoni wino-

⁶ A. Thomas, M. die Weinrebe, [w:] *Kurtrierisches Jahrbuch*, 10. Jahrgang 1970, hrsg. von der Stadtbibliothek Trier und dem Verein Kurtrierisches Jahrbuch e.V., s. 34.

⁷ Jan z Damaszku: „Von der Heiligen Jungfrau haben wir die Traube des Lebens empfangen, ihr Sohn wurde als des wahren Weinstocks Traube in der Kelter ausgepreßt”. A. Thomas, M. die Weinrebe, *op. cit.*, s. 32.

⁸ H. Jung, *Traubenmadonnen und Weinheilige*, Carl Lange Verlag, Duisburg 1964, s. 12.

⁹ *Ibidem*, s. 8.

¹⁰ Matkę Boga – Marię z Nazaretu zaczęto określać jako „Madonna”, czyli według starożytnego tytułowania, zwracania się „moja Pani” (etym. od łac. *meus domina*). H. Jung, *op. cit.*, s. 5.

¹¹ L. Rotter, *op. cit.*, s. 45-62.

¹² H. Jung, *op. cit.*, s. 6.

¹³ Należy dodać, że już w świecie starożytnym pewne antyczne boginie obfitości płodności i urodzaju były przedstawiane z winogronem albo ozdobione winoroślami winogronami, które mogą uchodzić za pierwowzór, uosobienie Madonny z winnym gronem.

grona¹⁴. Motyw Traubenmadonny jest obecny również w malarstwie. Ze zrozumiałych względów kreacja Matki Boga z winogronem znalazła swoje miejsce przede wszystkim tam, gdzie krzew winny i winogrono były najbliższe ludziom – czyli w regionach winiarskich, w ich miejscu pracy – na winnicach. Przed wiekami uprawa winorośli nie ograniczała się tylko do Basenu Morza Śródziemnego. Popularność tej rośliny o bogatej symbolice chrześcijańskiej i obecnej w licznych metaforach sprawiła, że rozprzestrzeniła się ona także daleko na zachód, wschód i północ Europy (Francja, Hiszpania, Portugalia, kraje Beneluksu).

Szczególne zamięłowanie do przedstawień Matki Boga z winogronem zaobserwować możemy przede wszystkim w krajach niemieckojęzycznych – południowym Tyrolu w Austrii, Szwajcarii oraz Niemczech. Za najwcześniejsze miejsce związane z wizerunkiem Madonny z atrybutem winogrona, jak podkreślają niektórzy naukowcy, uważa się Dolinę Mozeli (niem. *Moseltal* albo *Moselland*)¹⁵ – krainę położoną w kraju związkowym Nadrenia-Palatynat. To właśnie nad Mozelą, w lokalnej kulturze tego regionu na dobre zadomowiło się określenie *Traubenmadonna*¹⁶, pochodzące od niemieckiego słowa *die Traube* (pol. ‘grono, kiść, winogrono’¹⁷). Stąd obraz Maryi trzymającej w jednej dłoni kiść winogron, a w drugiej Jej owoc – małego Jezusa rozprzestrzenił się na pozostałe obszary niemieckojęzyczne.

Z przeprowadzonych przez autorkę niniejszego szkicu (w okresie od lipca do września 2016 r.) obserwacji oraz wywiadów z mieszkańcami Doliny Mozeli wynika, że w przeszłości religia odgrywała ważną rolę w ich życiu. Codziennosc tych ludzi koncentrowała się wokół kościołów i katedr¹⁸. Mozelandczycy¹⁹ odczuwali ścisłą więź z Matką Boga i przywiązanie do Niej w głębokiej, chrześcijańskiej mistyce wina (niem. *die christliche Weinmystik*) jako krwi Chrystusa. Z wszystkich popularnych świętych, którzy stali się patronami uprawy winorośli i winiarstwa w ogóle, jako największą

¹⁴ Zamiast młodej kobiety z dzieckiem, które trzyma kiść winogron w ręku, Matka Boża czasami przedstawiana była również jako *Mater Dolorosa* trzymająca na kolanach jej umarłego Syna, który był dla świata wytłoczonym szlachetnym gronem. K. Christoffel, *op. cit.*, s. 86.

¹⁵ Kultura picia wina nad rzeką Mozelą ma bogatą, wielowiekową tradycję sprzed ponad dwóch tysięcy lat, a rzeczywisty początek uprawy winorośli w Dolinie Mozeli przypisuje się najczęściej starożytnym Rzymianom. F. A. Cornelissen, *Das große Buch vom deutschen Wein*, Seewald Verlag Stuttgart-Degerloch 1977, s. 14.

¹⁶ Traubenmadonna w języku niemieckim określana jest także jako Rebenmadonna (od niem. *die Rebe* – ‘winorośl’).

¹⁷ G.-H. Gisela, D. Graff, *Maria in den Reben. Brauchtum und Bekenntnis*, Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken 1990, s. 41.

¹⁸ W prawie każdej miejscowości nad Mozelą można obejrzeć przetrwałe do dzisiejszych czasów reprezentacyjne i widoczne z daleka romańskie albo gotyckie kościoły zwieńczone szpiczastymi wieżami albo cebulowatymi kopułami.

¹⁹ Tak nazywają siebie mieszkańcy Doliny Mozeli (niem. *die Moselaner*).

obrończynię pól winnych oraz patronkę toczących ciężkie beczki z winem (niem. *Schrötermadonna*)²⁰, Traubenmadonnę²¹ winiarze otaczali szczególnym kultem.

Niezliczona liczba postawionych na winnicach domków Madonny czy kapliczek (niem. *Hausmadonnen, Bildstöcke*)²² ukazuje zarówno dziś, jak i przed wiekami, że Maria – Matka Boga, została obdarzona szczególnym zaufaniem winiarzy jako obrończyni ich winnic (niem. *Schutzherrin der Winzer*). Zapewniała im również opiekę i mistyczną pomoc podczas uprawy winorośli. Jeszcze dzisiaj w Dolinie Mozeli odbywają się procesje i pielgrzymki winiarzy do położonych na winnicach kapliczek Marii (niem. *Winzerwallfahrten zu Maria*)²³. Pozostawiane w nich (także przez turystów i pielgrzymów) zapalone świece świadczą o żywym kulcie maryjnym tego regionu. Dary wotywnie dla Traubenmadonny składają ludzie również w podziękowaniu za dobrą pogodę i pomyślne plony, a niektóre winnice są Jej oficjalnie poświęcone. Na przykład 15 sierpnia, w dniu święta Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (niem. *Maria Himmelfahrt*) w niektórych kościołach nad Mozelą oprócz ziół, według tradycji średniowiecznej, święci się także winogrona (niem. *Traubenweihe*). Tradycja ta jest współcześnie kultywowana w miejscowościach takich jak Neumagen, Longuich czy Bernkastel. Dodatkowo, podobnie jak 15 sierpnia, również 2 lutego na pamiątkę dnia Ofiarowania Pańskiego w niektórych kapliczkach i kościołach wizerunki Madonny zdobi się winoroślami, a w rękę Matki Bożej kładzie się dojrzałe winogrono; według wierzeń winiarzy, symbolizuje to przepowiadanie pomyślnej pogody oraz obfitość plonów²⁴.

Jeden z najpiękniej zachowanych do dziś wizerunków winnej Madonny znajduje się w barokowym kościele katolickim pod wezwaniem św. Laurencjusza (niem. *Barockkirche St. Laurentius*) w miejscowości Longuich nieopodal Trewiru²⁵.

²⁰ *Die Weinschröter* byli ludźmi, których zawód polegał na ciągnięciu, często na długie dystanse, ciężkich beczek wina na przykład od piwnicy do piwnicy, z piwnicy na statek i ponownie do piwnicy; słowo *schroten* pochodzące z języka średnio-wysoko-niemieckiego (niem. *Mittelhochdeutsch*) oznacza 'coś ciągnąć' (niem. *schleifen, ziehen*).

²¹ G. Graff-Höfgen, D. Graff, *Maria in den Reben. Brauchtum und Bekenntnis*, Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken 1990, s. 39; K. Christoffel, *op. cit.*, s. 86.

²² Oprócz kapliczek na winnicach można trafić także na domki świętych (niem. *Heiligenhäuschen*), w których znajdują się figury i rzeźby przedstawiające patronów winnic (niem. *Weinheilige und Rebenpatrone*), na przykład św. Urbana (opiekuna winiarzy), Mateusza, Laurencjusza czy Maternusa – orędownicy i pomocnicy wzywani w ochronie winorośli przed niepokodą i szkodnikami. D. Graff, *Weinheilige und Rebenpatrone*, Saarbrücker Verlag, Saarbrücken 1988, s. 103-112; G.-H. Gisela, D. Graff, *op. cit.*, s. 73.

²³ G.-H. Gisela, D. Graff, *op. cit.*, s. 65.

²⁴ K. Christoffel, *op. cit.*, s. 84-86.

²⁵ Nazwa miejscowości Longuich wywodzi się z języka mozelsko-romańskiego (*longus vicus*) i oznacza długą wieś albo dzielnicę. W centrum uwagi przykuwa barokowy kościół katolicki pod wezwaniem św. Laurencjusza (niem. *Barockkirche St. Laurentius*), którego wnętrze doskonale wkomponowuje się w winiarskie otoczenie. W głównym ołtarzu znajduje się figura świętego Laurencjusza (patron wincerzy, winorośli i winnic nad Mozelą i Renem). Posadzkę kościoła ozdabiają motywy kiści winogron.

Nie wiadomo, w jakich okolicznościach pochodząca z XV w., późnogotycka, powstała najprawdopodobniej w jednej z mogunckich szkół rzeźbiarskich (niem. Mainzer Bildhauer-Schule), rzeźbiona w drewnie figura Madonny z winogronem (niem. *Madonna mit der Traube*) przybyła nad Mozelę. Statua przedstawia Matkę Boga, która na lewej ręce trzyma małego Jezusa, a drugą dłoń ukazuje lub podaje widzowi kiść winogron. Można w tym geście dostrzec analogię z przedstawieniami pierwszych rodziców, gdy Ewa – biblijna pramatka – pokazuje Adamowi (czyli człowiekowi)²⁶, rajske jabłko. Zakazany owoc przyniósł światu grzechy, nieszczęście i niezgodę. Owoc winnego krzewu²⁷ wskazywany przez Maryję symbolizuje owoc odkupienia – ofiarę Chrystusa, „drugiego Adama”, który dał ludziom Zbawienie. Koronę Madonny tworzą pięknie uformowane liście winorośli²⁸. Można je interpretować jako symbol władzy (bo układają się w koronę), ale i motyw ochronny, bo łączą Ją bezpośrednio z mistyczną rośliną. Podobnie długi płaszcz (tak zwany *Schutzmantel-Madonna*), który ma na sobie Matka Boża, można rozumieć jako symbol opieki – Maryja okrywa nim wszystkich wierzących, mogą się po nim schronić i odnaleźć bezpieczeństwo. Złoty kolor szaty jest symbolem Boskiej, niedostępnej światłości, natomiast kolor niebieski odnosi się do nieskończoności i Nieba (Boga).

Madonna mit der Traube z barokowego kościoła świętego Laurencjusza, Longuich
Fot. Angelika Krawiec

W kompozycji rzeźby uwagę przykuwa również kula ziemską, którą trzyma Dzieciątko w lewej dłoni. Jest ona symbolem boskiej władzy, a wraz z krzyżem przypomina o zbawieniu świata dokonany przez śmierć Chrystusa²⁹. Ważna w rzeźbie jest także ugięta w stronę widza nóżka Dzieciątka – może ona wskazywać miejsce, w którym będzie wbity gwóźdź krzyżowy. Z kolei nagość małego Jezusa symbolizuje potrzebę opieki i ochrony oraz niewinność i wrażliwość, a także prawdę. Na

²⁶ Zob. K. Krawiec-Złotkowska, *Na początku był ogród... Wirydarze w polskiej poezji barokowej na tle kultury dawnej Europy*, Słupsk-Wejherowo 2017, s. 66-67.

²⁷ Według Talmudu i tradycji hebrajskiej, owocem poznania dobra i zła nie było jabłko, lecz winne grono z krzewu winnego.

²⁸ H. Jung, *op. cit.*, s. 33.

²⁹ *Ibidem*, s. 8.

Fragment rzeźby *Madonna mit der Traube*
Fot. Angelika Krawiec

uwagę zasługuje także półksiężyc wypełniony twarzą u stóp Maryi. Stanowi on aluzję do słów z Apokalipsy św. Jana: „Potem wielki znak się ukazał na niebie: Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie wieniec z gwiazd dwunastu” (Ap 12, 1)³⁰. Maria razem ze swoim boskim dzieckiem przywołuje tylko pozytywne skojarzenia. Księżyc, który depcze ona stopami, występuje w tej rzeźbie jako znak nietrwałości i wszystkiego, co ziemskie, doczesne, przemijające.

Rzeźba jest interesująca, ponieważ nie od razu można odkryć prawdziwy jej przekaz. Gdy ogląda się to dzieło sztuki z bliska, można dostrzec jagodę winną, którą ma w swojej dłoni Dzieciątko.

Symbolizuje ona Jego przyszlą mękę i krew przelaną na krzyżu za odkupienie grzechów ludzkich. Winne grono ma tu charakter stygmatyczny – jest znakiem przeznaczenia, to Dziecię bowiem właśnie po to przyszło na świat, by oddać zań w ofierze własne, nieskalane grzechem życie. Matka, trzymająca w dłoni kiść, z której została oderwana pojedyncza jagoda, będzie uczestniczką Męki Syna i aktu odkupienia; Jej przeznaczeniem jest cierpienie, ale i królowanie nad zbawionym światem.

Ciekawym, dla porównania, współczesnym wizerunkiem Traubenmadonny jest rzeźba kamienna pod nazwą *Madonna in den Reben* autorstwa rzeźbiarza Matthiasa Müllera, która znajduje się w kapliczce Kirscher Heiligenhäuschen także w miejscowości Longuich.

Oprócz przedstawienia Marii i Jezusa, którzy razem trzymają kiść winogron, na uwagę zasługują także bohaterowie znajdujący się w dole sukni. Kompozycja rzeźby obrazuje pielęgnację winogron (po prawej) i ich zbiory (po lewej stronie). Wśród strudzonych pracą winiarzy widać na pierwszym planie winny krzew. Takie przedstawienie potwierdza symbolikę Maryi jako opiekunki winnic i tych, którzy w nich pracują. Poza tym niesie przesłanie, że każdy chrześcijanin jest jednostką, która w pełni realizuje się dopiero w „gronie” dzieci Bożych. Przesłanie to wyraża się w myśleniu o Kościele jako winnicy Pańskiej, która jest wspólnotą, i w idei rodziny jako ludu Bożego. Uczniowie Chrystusa są solą ziemi i światłością świata (Mt 5:13-16), rybakami ludzi (Mt 4:19), żywymi kamieniami duchowego domu, który budują swoją obecnością (1Pt 2:5). Kościół to nie budynek czy instytucja, lecz żywy duchowy organizm, składający się z wszystkich narodzonych na nowo dzieci Bożych. Jezus, przedstawiając

³⁰ Cytaty z Biblii według edycji: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu...*

istotę swojej odkupieńczej misji, mówi: „Ja przyszedłem po to, aby [owce] miały życie i miały je w obfitości” (J 10, 10). Ma tu w rzeczywistości na myśli życie „nowe” i „wieczne”, polegające na komunii z Ojcem, do której każdy człowiek zostaje bez żadnych zasług powołany w Synu za sprawą Ducha Uświęciela.

Inny ciekawy wizerunek Traubenmadonny nad Mozelą spotkamy w dawnym klasztorze Marienburg, położonym na górze winnej nad miejscowością Zell. Pochodzenie rzeźby przylegającej do budynku jest niestety nieznane. Podobnie jak poprzednia ona również nawiązuje do mistyki wina i krwi w mozelskiej sztuce (niem. *Blut-Wein-Mystik in der mosellandischen Kunst*).

Rzeźba nawiązuje przede wszystkim do słów z *Apokalipsy św. Jana*, ponieważ postać ma na głowie wieniec z dwunastu gwiazd, a pod Jej stopami znajduje się księżyc. Niemniej wizerunek tej Traubenmadonny nawiązuje także do Eucharystii. Maria ubrana jest w suknię ozdobioną kłosami zboża (niem. *das Ährenkleid*), które symbolizują chleb życia, a kiść winogron – zgodnie z utrwaloną tradycją – wino przemienione w krew podczas Ostatniej Wieczerzy. Oryginalność tego przedstawienia polega również na tym, że Maryja karmi Dzieciątka piersią. Mały Jezus staje się prefiguracją prawdziwego pokarmu, który ludzie odnajdą w Jego eucharystycznym Ciele. Ale i Ona jako karmiąca Matka „karmi” wiernych w drodze do Zbawienia – niczym winorośl nierozdzielnie złączona z owocem, któremu daje życiodajne soki, łączy człowieka z Odkupicielem grzesznego świata.

W kontekście omawianej problematyki godnym uwagi jest znany na całym świecie XVI-wieczny obraz (powstały około 1540 r.) Madonny pędzla Lucasa Cranacha Starszego – znanego niemieckiego malarza i grafika z epoki renesansu zatytułowany *Madonna mit Kind und Weintraube* (pol. *Madonna z Dzieckiem i winogronem*). Obraz zakupiony przez rodzinę Eltz-Rübenach znajduje się obecnie w ich dawnym pokoju dziennym w imponującym zamku Burg Eltz³¹ niedaleko miejscowości Moselkern.

Madonna in den Reben, Kirscher Heiligenhäuschen, Longuich
Fot. Angelika Krawiec

³¹ K. Christoffel, *op. cit.*, s. 222.

Dzieło wielkiego mistrza niemieckiego malarstwa przedstawiające Matkę Bożą z winnymi atrybutami należy do najwyrazistszych i najbardziej ekspresyjnych wizerunków Traubenmadonny w malarstwie w ogóle³². To, co wyróżnia tę Traubenmadonnę wśród innych dzieł sztuki z związanych z tym motywem, to Jej czerwona sukienka. Barwa ta symbolizuje władzę i sugeruje, by Matkę Jezusa postrzegać jako królową całego uniwersum. Jednocześnie czerwona szata Maryi przywołuje na myśl krew Jej Syna, którą przelał, by odkupić ludzkość. Z kolei kolor zielony wierzchniej szaty symbolizuje nadzieję, raj i ponowne narodziny, a niebieski Niebo. Przezroczysty welon Matki oraz nagość Dziecka są symbolem niewinności i czystości. Na uwagę zasługuje również kształt winnego grona przypominający pierś obfitującą w pokarm, która symbolizuje obfitość, szczodrość, swoistą potęgę życia. Ważny jest także sposób, w jaki Matka podaje Jezusowi kiść winogron. Gest Maryi, ułożenie dłoni przywodzi na myśl karmienie niemowlęcia. Zatem i tym razem Traubenmadonna ujawnia się jako karmicielka rodzaju ludzkiego. W tym kontekście można przypomnieć jeszcze inne obrazy Lukasa Cranacha Starszego, na których pojawia się podobna ikonografia z wpisaną w nią symboliką macierzyńskiej opieki i odkupienia. Madonnę z owocami winnego krzewu uwiecznił malarz na obrazach *Madonna z Dzieciątkiem i święta Katarzyna Aleksandryjska* (1518-1520), *Madonna pod jodłami* (1510, w zbiorach Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu) oraz *Madonna i Jan Chrzciciel* (1412-1514).

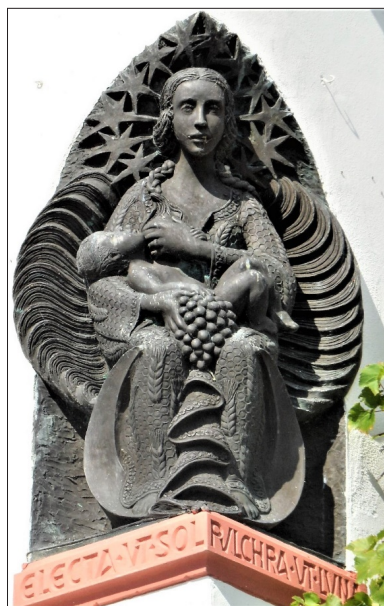
Jeszcze bardziej zaskakującym wizerunkiem Traubenmadonny nad Mozela jest prawie dwumetrowa, postawiona około 1935 r. prawdopodobnie przez nieznanego ofiarodawcę statua Matki Bożej na skale w rezerwacie przyrody Brauselay (niem. *Madonnenstatue mit dem Kind in der Brauselay*). Zadaniem tej olbrzymiej postaci jest czuwanie nad przepływającymi statkami, przechodniami i okolicą. W tym przypadku Traubenmadonna stoi na kuli ziemskiej, wężu i półksiężycu. Niestety na wykorzystanej w artykule fotografii nie są one widoczne. W chwili robienia zdjęcia uwaga autorki była skupiona na winnych atrybutach Maryi, których symbolika jest analogiczna jak w przypadku innych przedstawień tego rodzaju. Również tutaj Matka Boża trzyma w dłoni kiść winogron, a Dzieciątko dzierży w rączce kulę ziemską. Matka i Jej Syn czuwają nad ziemskimi pielgrzymami i nad tymi, którzy w pocie czoła uprawiają winnice. To właśnie oni – zatroskani o dobre plony – w wyrazie wdzięczności na przełomie 2010/2011 poddali figurę troskliwej konserwacji.

Reasumując, należy stwierdzić, że gloryfikację winogron i wina zaczerpniętą z tradycji antycznej w tradycji chrześcijańskiej połączono nie z afirmacją życia, ale z odkupieńczą ofiarą Chrystusa. Przedstawienia Matki Bożej z Dzieciątkiem i winnymi atrybutami są zapowiedzią krwawej Męki Chrystusa. W kulturze nadmozeńskiej dzieła

³² H. Jung, *op. cit.*, s. 15.

Madonna mit Kind und Weintraube, Lucas
Cranach Starszy
Źródło: Zbiory zamku Burg Eltz
Fot. Angelika Krawiec

Traubenmadonna, Marienburg, Zell
Fot. Angelika Krawiec

Madonnenstatue mit dem Kind in
der Brauselay, Cochem
Fot. Angelika Krawiec

sztuki będące przykładami tego motywu są dosyć często spotykane, a tradycje z nimi związane wciąż żywe i kultywowane. Poza przytoczonymi przykładami w Dolinie Mozeli możemy odnaleźć wiele innych rzeźb, figur czy obrazów (w muzeach, prywatnych zbiorach, kolekcjach, ołtarzach kościelnych, na portalach, kolumnach, czy w kapliczkach) Traubenmadonny. Więcej, na zlecenie oddanych sztuce przyjaciół wina, powiązanych z winem mecenasów, protektorów sztuki, artystów, a nawet zwykłych ludzi, jeszcze dziś tworzy się wizerunki „winnej” Matki Bożej. Pełne zadumy i troski oraz macierzyńskiej czułości rzeźby i obrazy przedstawiające Matkę i Jej Syna wciąż mogą wzruszać nadmozelskich turystów i być dla nich źródłem inspiracji. Wizerunek *Mater de vineis* – oprócz postaci Zbawiciela – jest jednym z najsilniej oddziałujących motywów w chrześcijańskiej sztuce sakralnej.

Zasięg i popularność Traubenmadonny w malarstwie i rzeźbie³³ (nie tylko nad Mozelą, ale też w innych krajach Europy) potwierdza, że istnieje potrzeba pamiętania i przypominania o tym motywie – analogicznie jak nie można zapominać o mistycznej roślinie porastającej winne góry, o której Rolf Jeronim napisał: „winorośl życzy sobie, by starać się o jej względy i by o nią dbać jak o piękną kobietę”³⁴.

Bibliografia

- Alois T., *Maria die Weinrebe*, [w:] *Kurtrierisches Jahrbuch*. 10. Jahrgang 1970, hrsg. von der Stadtbibliothek Trier und dem Verein Kurtrierisches Jahrbuch e.V., s. 30-55.
- Christoffel K., *Moselland-Rebenland. Fahrtengeleit durch die Mosellandschaft und ihre Vergangenheit*, Südwestdeutsche Verlagsanstalt, Mannheim 1975.
- Christoffel K., *Weinpoesie und Lebensweisheit*, Weinberg-Keller-Verlag, Bernkastel-Kues 1980.
- Cooper J.C., *Lexikon alter Symbole*, VEB E.A. Seemann Verlag, Lipsk 1986.
- Cornelissen F., Friedrich A., *Das grosse Buch von deutschen Wein*, Seewald Verlag, Stuttgart-Degerloch 1977.
- Graff-Höfgen G., Graff D., *Maria in den Reben. Brauchtum und Bekenntnis*, Saarbrücker Druckerei und Verlag, Saarbrücken 1990.
- Ivory M., *Niemcy. Przewodnik National Geographic*, tłum. Barbara Kocowska, wyd. National Geographic, Warszawa 2004.
- Kabac E., *Vinum sacrum et profanum. Wino w kulturze. Wino w naturze. Wino na naszym stole*, wyd. Iskry, Warszawa 2003.
- Keller U., *Weinlexikon. Wissenswertes über die Weine der Welt*, wyd. Falken, Niederhausen 1983.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa 1990.
- Krawiec-Złotkowska, *Na początku był ogród... Wirydarze w polskiej poezji barokowej na tle kultury dawnej Europy*, Słupsk-Wejherowo 2017.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, oprac. Zespół biblistów polskich, wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1980.

³³ H. Jung, *op. cit.*, s. 20 i nast.

³⁴ „Der Rebstock wünscht umworben und gepflegt zu werden wie eine schöne Frau”. R. Jeronim, *Weinbuch für Freunde*, Kenner und Genießer (und solche, die es werden wollen), Weltbild Verlag, Augsburg 1991, s. 8.

TRAUBENMADONNA W KULTURZE WINIARSKIEJ NAD MOZELĄ W NIEMCZECH
(WYBRANE PRZYKŁADY)

Streszczenie

W artykule omówiony został wizerunek Madonny przedstawianej z winnymi atrybutami w kulturze winiarskiej nad Mozelą w Niemczech w kontekście tradycji europejskiej tych przedstawień. Symbolika winnego krzewu, winogrona i wina jest ściśle zakorzeniona w tradycji chrześcijańskiej od najdawniejszych czasów. Owoc winorośli oraz wino z niego wytwarzane symbolizuje ofiarę i krew Zbawiciela, która była przelana za grzechy świata. Wizerunki Traubenmadonny nawiązują do tej symboliki. Przykłady tego rodzaju przedstawień występujące w Dolinie Mozeli potwierdzają znaczenie i specyfikę tego kultu maryjnego w regionie winiarskim.

Słowa kluczowe: Traubenmadonna, Maria, winogrono, winorośl, wino, krew Chrystusa, Zbawiciel, Biblia, średniowiecze, renesans, Dolina Mozeli

TRAUBENMADONNA IN THE MOSELLE REGION'S WINE CULTURE IN GERMANY
(CHOSEN EXAMPLES)

Summary

In the article there was described an image of Madonna showed with vine attributes in wine-making culture by the river Moselle in Germany in the context of European culture. Use of symbols of vine bush, grape and wine is strictly rooted in Christian tradition since time immemorial. The fruit of grapevine and wine made from it symbolise the sacrifice and blood of Savior, which was shed for world's sins. Images of Traubenmadonna refer to this symbol. Examples of these kinds of works which are placed in Moselle Valley certify cult of the Virgin Mary's meaning and specificity in wine sector.

Keywords: Traubenmadonna, Saint Mary, grape, grapevine, wine, Christ's blood, Savior, Holy Bible, Middle Ages, Renaissance, Moselle Valley

Aleksandra Tomicka

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0003-1006-5281

MOTYW „STAREGO WINKA” W *ŚPIEWCE* JAKUBA JASIŃSKIEGO

Alkohol na ziemiach polskich znany był już w okresie wczesnopiastowym. Do XVI w. najchętniej sięgano po piwo i miód, wino zaś było używane niemal wyłącznie w liturgii chrześcijańskiej. Sytuacja ta zmieniła się wraz z rozwojem gorzelnictwa i importu wina¹. Do końca XVII w. szlachetny trunek spożywano stosunkowo rzadko. Najwięcej pijano go w wielkich dworach i pałacach. Gościł on na stołach średniozamożnej szlachty, biedniejsi pili go rzadko, a jeśli nawet, to gorszego gatunku. Moda na delectationem się winem była oznaką luksusu i pijano je tylko przy specjalnych okazjach, gdyż wino sprowadzane do Polski było dość drogie, a krajowe było uznawane za kiepskiej jakości ze względu na zbyt surowy klimat uniemożliwiający długie dojrzewanie winogron. Dobry alkohol był w wysokiej cenie. W XVIII w. litrowa butelka lepszego wina kosztowała tyle, ile wynosił trzydniowy zarobek fachowego rzemieślnika, a około dwutygodniowy parobka. Wyższe marki, jak burgund, reńskie, przedni węgryz, osiągały ceny, z punktu widzenia drobnej szlachty, wręcz astronomiczne. Butelka słabego wina francuskiego kosztowała tyle, co około 20 litrów piwa czy 6 litrów wódki. Istniały takie przysłowia jak: „Co wino radzi pijają, a tłuste kąski jadają, nie zbiorą tacy pieniędzy, owszem zawsze będą w nędzy”, „Nie pij wina, boś chudziną”. W XVIII w. spożycie wina zwiększyło się i poznano wiele jego gatunków. Przez Gdańsk sprowadzano zachodnioeuropejskie wina hiszpańskie, małmazję, portugalskie madery. Dobrą marką cieszyły się wina reńskie rizlingi. Rozpowszechniły się różne gatunki win francuskich, zwłaszcza lekkie białe wina, następnie bordeaux, później szampan i burgund. Z południa przywożono wina mołdawskie, słowackie, austriackie, czasem greckie. Przede wszystkim konsumowano wina węgierskie. Najwyższym uznaniem cieszył się tokaj, zwany „królem win i winem królów”. Stary tokaj, nazywany „węgryzem” miał renomę najlepszego w świecie wina i był przeważnie dwukrotnie wyżej ceniony niż najlepsze wina francuskie. Powstało wiele przysłów głoszących zaletę tego trunku: „Nie ma wina nad węgryzyna” odnoszące się do tokaju oraz „Kto wino pije, ten zdrow żyje”, „Od

¹ G. Godlewski, *Bachus w kontuszu. Z dziejów motywu alkoholu w literaturze polskiej*, Ciechanów 1989, s. 9.

wina gęsta mina”, „Wino dobre zawsze służy czy to w domu, czy w podróży”, „Wino serce rozwesela”, „Z wina dobra myśl rośnie”².

Literatura bachiczna, w której rolę nadrzędną pełnił beztroski humor połączony z nostalgiczną refleksją, towarzyszyła od zawsze spożywaniu alkoholu. O walorach szlachetnego trunku napisano wiele utworów. Jednym z nich jest wiersz Jakuba Jasińskiego zatytułowany *Śpiewka*. Nieznana jest dokładna data powstania utworu. Zdaniem Józefa Kelery wiersz mógł powstać podczas pobytu Jasińskiego u Potockich, gdy pełnił funkcję guwernera. Na zimę poeta wyjechał z uczniami z Boćków do Warszawy i wówczas musiał zostać napisany wiersz, czyli w przedziale czasowym od początku zimy 1786/1787 do maja 1787 r.³ Inne ramy czasowe przypisuje powstaniu tego utworu Zdzisław Maciej Zachmacz, który odnotowuje czas jego powstania na okres po opuszczeniu Korpusu Kadetów przez Jasińskiego w latach 1780-1785⁴.

Poeta w swoim życiu nie pogardzał zamiłowaniem do zabawy, czego odzwierciedlenie znajdujemy w jego wierszach. Jak pisał jego biograf, Henryk Mościcki, jeszcze w czasie pobytu w Korpusie Kadetów Jasiński nie przykładął się do nauki na miarę swoich możliwości, ponieważ:

Żywa jego natura, temperament zapalny i pewna gorączkowość usposobienia, wreszcie wcześniej rozwinięty pociąg do pióra, obok skłonności do zabaw, jakimi huczała stolica za przykładem dworu, nie pozwalały mu nagiąć się do surowych wymagań dyscypliny naukowej i karności⁵.

Poeta, będąc często goszczony w salonach warszawskich, lubił bywać w towarzystwie i żyć modnie. Po opuszczeniu murów Szkoły Rycerskiej miał on oddać się przyjemnościom doczesnym:

Po opuszczeniu Korpusu pogrążył się Jasiński w wir życia światowego ówczesnej Warszawy, mile będąc zawsze widzianym w buduarach i salonach, wśród grona dam lub rozbawionej młodzieży. Pociągał urodą, dowcipem, łatwością wierszowania, może nawet odrobiną sławy. Z malowanego w tym czasie przez Lampiego portretu wyziera twarz ściągła, sympatyczna, czoło wysokie, oczy ciemne duże, rozwarłe, jakby radosne, a ciekawe, usta nieco za szerokie, w gładki złożone uśmiešek⁶.

Z jego poezji przebija duch współczesnej mu epoki: obraz beztrosko bawiącego się i żartującego towarzystwa, atmosfera zabawy i elegancja dowcipu. Piciu alkoholu towarzyszyło wznoszenie toastów: „Przy uroczystych bankietach na początku wznoszono zdrowie króla, prymasa, następnie królowej. Na pomniejszych przyjęciach, gdy nie obowiązywała ścisła etykieta, jednocześnie biesiadnicy pili za pomyślność

² Z. Kuchowicz, *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1993, s. 80-95.

³ J. Kelera, *Poezja Jakuba Jasińskiego. Zarys monograficzny*, Wrocław 1952, s. 27-28.

⁴ Z.M. Zachmacz, *Jakub Jasiński – generał i poeta: nad biografią i tekstami*, Warszawa 1995, s. 99.

⁵ H. Mościcki, *Jakub Jasiński*, Warszawa 1948, s. 39-40.

⁶ *Ibidem*, s. 41.

przyjaciół czy sąsiadów”⁷. Następnie przynoszono duży kielich i wznoszono toasty za gości, rozpoczynając od najdostojniejszego. Na bankietach obowiązywał przymus picia. Konsumpcję trunków urozmaicano różnymi zabawami. Służyły temu różnego rodzaju kielichy: ogromne puchary, kielichy bez nóżki, kufelki, trąbki, szklane kije. Nieodłącznym elementem wznoszenia toastów było śpiewanie piosenek. Wino służyło nie tylko jako rozweselający czy wzmacniający napój, delektowano się nim, opiewano je w wierszach i pieśniach. Trunki inspirowały do tworzenia utworów o charakterze bachicznym. Rozpowszechnione były pieśni, przyśpiewki, kuranty, facecje, fraszki, anegdoty⁸.

Śpiewka należy do wczesnych wierszy Jasińskiego „głoszących horacjańską pochwałę mierności i równowagi, z których przebija epikurejska filozofia rozkoszy, radości życia, wyznawana przez młodego libertyna brylującego w stołecznych i prowincjonalnych salonach”⁹. W modnych salonach literackich spożywanie wina często połączone było z głośnym czytaniem utworów poetyckich dla rozrywki. Zazwyczaj podejmowano problematykę lekką, żartobliwą, z pozoru beztroską, penetrującą te obszary życia, które omijała literatura poważna. W omawianym wierszu dominuje nurt bachiczny, ale i społeczno-dydaktyczny, ponieważ trudno odseparować wątki humorystyczne od kontekstu.

Moda na zebrania towarzyskie, podczas których dyskutowano o literaturze, sztuce i filozofii swój rozkwit osiągnęła w oświeceniu. Charakter salonu literackiego w Polsce miały obiady czwartkowe Stanisława Augusta, który faworyzował wzorce kultury klasycystycznej:

W zasięgu mecenatu królewskiego znalazło się kilkudziesięciu ludzi pióra, wśród nich najwybitniejsi (poza Węgierskim, Jasińskim, Mierem, Kniaźninem, w gruncie rzeczy również Karpińskim oraz przedstawicielami najmłodszego pokolenia oświeceniowego). Spośród znaczniejszych twórców literatury najtrwalej byli z nim związani Naruszewicz i Trembecki¹⁰.

Nie były one jednak jedyną istniejącą stałą grupą spotkań ludzi interesujących się literaturą. Zbierano się w domu księżny Barbary Sanguszkowej w Warszawie, w Pałacu Błękitnym u księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego. W czasach stanisławowskich istniały również salony literackie na prowincji, głównie w ośrodkach i rezydencjach magnackich. Mowa tutaj o ośrodku puławskim Czartoryskich, rezydencji hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach, w Horochowie w rezydencji Michała Wielhorskiego oraz na dworze Stanisława Augusta w Grodnie. W XVIII w. spotkania o charakterze sa-

⁷ Z. Kuchowicz, *op. cit.*, s. 91.

⁸ *Ibidem*, s. 94.

⁹ M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 2011, s. 469.

¹⁰ J. Snopek, *Dwór a oświecenie*, [w:] *Środowiska kulturotwórcze czasów oświecenia i romantyzmu*, red. B. Dopart, Kraków 2013, s. 29-42.

lonowym odbywały się także w mniejszych ośrodkach magnackich. W Wilnie w domu podkomorzyny grodzieńskiej Teresy Jundziłłowej i pułpownikostwa Grozmanich¹¹. Jasiński, będąc zaabsorbowanym tajną działalnością spiskową w Wilnie, nie rezygnował z życia towarzyskiego. Dla niego i sprzysiężonych spotkania te miały drugi wymiar, albowiem pod tym pretekstem salonowych zabaw maskowano kontakty spiskowe. Jasiński prawie codziennie był w domu Grozmaniego przy ul. Wielkiej. W tych zebraniach uczestniczyli członkowie sprzysiężenia, m.in. chorąży ludzki Józef Narbutt (mąż siostry Grozmaniego Anny, pisarki, tłumaczki powieści francuskich), podczaszy kowieński, literat Józef Ignacy Kossakowski¹². Żona Grozmaniego, Tekla z Paprockich (1763-3.01.1797) prowadziła salon literacki w Wilnie, gdzie spotykali się poeci i literaci rywalizujący i popisujący się swoimi utworami poetyckimi¹³.

W biografii Jasińskiego nie pojawiało się wiele kobiet. W toku działań spiskowych w 1793 r. Jasiński nie zaniedbywał życia towarzyskiego. W tym czasie poznał i pokochał Teklę z Paprockich Grozmaniową, żonę Piotra, uczestnika działań konspiracyjnych¹⁴. To właśnie ze względu na Jasińskiego wszczęła ona proces rozwodowy ze swoim małżonkiem, o którym wiele osób mu współczesnych miało nienajlepsze zdanie. Miał on w trzy dni po ślubie „odstąpić swoją młodą żonę któremuś z wierzyieli za długi”¹⁵. Mimo odwzajemnionego uczucia jakim Jasiński darzył Teklę, relacje między obu mężczyznami były przyjazne i Grozmani stał się jednym z najlepszych jego współpracowników w związku z organizowanym sprzysiężeniem na Litwie¹⁶.

Poezja w XVIII w. podejmowała motywy charakterystyczne dla liryki Anakreonta:

Jego filozofia życiowa sprowadzała się do maksymalnego wykorzystania przyjemności i uciech, które człowiek może i powinien zdobywać, póki żyje i póki jest młody. Bóstwa miłość Afrodyta i Eros oraz bóg wina Dionizos-Bakchus patronują tej hedonistycznej postawie. Kochać i być kochanym, bawić się beztroško w małym gronie przyjaciół, cieszyć się każdą chwilą szczęścia – oto dobra bezcenne, choć ulotne i krótkotrwałe, oto dewiza życiowa poety¹⁷.

W polskim oświeceniu anakreontyk współtworzył styl poezji salonowej. Był reakcją na moralizatorsko-dydaktyczne tendencje klasycyzmu lub metodą konstrukcji maski dla poezji erotyczno-zmysłowej¹⁸. Funkcją poezji nawiązującej swoją konwencją do anakreontyku, pieśni bachiczej, treści stoickich i epikurejskich była rozrywka, zaba-

¹¹ A.K. Guzek, *Salony literackie*, [w:] *Słownik literatury polskiego Oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wyd. IV bez zm., Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 544-548.

¹² Z. Sulek, *Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego*, Warszawa 1982, s. 61-62.

¹³ A.K. Guzek, *Konkursy literackie i naukowe*, [w:] *Słownik literatury...*, *op. cit.*, s. 242.

¹⁴ H. Mościcki, *op. cit.*, s. 94.

¹⁵ Z.M. Zachmacz, *op. cit.*, s. 28 i 69; H. Wereszycka, *Grozmani Piotr*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, red. K. Lepszy i in., Wrocław 1960-1961, s. 33.

¹⁶ M. Babnis, *Nad Wilią i Wilenką*, Gdańsk-Pelplin 2011, s. 71.

¹⁷ A.M. Komornicka, A. Siomkajówna, Anakreontyk, [w:] *Słownik literatury...*, s. 9.

¹⁸ *Ibidem*, s. 13.

wa, pochwała podejmowanych tematów. Spotkania w salonach literackich wyróżniała wysoka kultura jego gości. Odgrywał on istotną rolę kulturową polegającą na promowaniu kultury dystygowanej, towarzyskiej, dworskiej, faworyzującej zainteresowania umysłowe. Oprócz dyskusji o literaturze i sztuce urządzano koncerty, przedstawienia amatorskie, rozmowy o polityce, skandalach towarzyskich, bawiono się.

W *Śpiewce* interesująca nas relacja między spożywaniem alkoholu a pielęgnacją humoru została umiejętnie połączona. Utwór zaczyna się słowami: „Stare winko, żonka młoda”¹⁹. Jest to wprowadzony w jego treść aforyzm, a nieco spieszczona forma nadaje wierszowi błyskotliwości. Jasiński odświeżył utarte powiedzenie: „Stare wino, żona młoda”. Trunek ten doczekał się wielu przysłów o obocznej treści, nadmienić wypada: „Stare wina, młoda dziewczyna”; „Najlepsze są stare wina, a młoda dziewczyna”; „Stare wina, młoda dziewczyna, dla nich tylko żyć”²⁰; „Stare wino, żona młoda, życia doda”²¹.

Kolejny wers wiersza brzmi: „To gust dobry, dobra moda”. Słowa te odnoszą się m.in. do „starego winka”. Jaki gatunek wina mógł mieć poeta na myśli, tego nam nie zdradza, ale konkludując, chyba chodziło mu o rozkosze degustowania wina lepszego gatunku (niemieckiego lub francuskiego, jeśli weźmiemy pod uwagę zainteresowania Jasińskiego modną wówczas kulturą francuską). W XVIII w. wielu Polaków podróżowało za granicę, poszerzając swoje horyzonty myślowe i smakowe. Otwarcie rynku na nowe towary z zagranicy sprawiło, że do kraju docierały alkohole dotąd nieznanne. Moda na francuszczyznę umocniła się, szczególnie wśród młodych, zafascynowanych kosmopolitycznym światopoglądem, to oni raczyli się szampanem. Wśród starszego pokolenia nadal niezastąpiony był węgry.

W utworze Jasińskiego „stare winko” współdziałając z „żonką młoda” ostatecznie zmierza do „rozkoszy, szczęścia i uciechy”, czyli do apogeum zabawy. Celem życia staje się czerpanie przyjemności wyrażone w kryteriach bycia szczęśliwym, którymi są: wolność, cnota (sumienie), zdrowie, sława, pogoda ducha, skromność. Dążenie to widać w całym utworze. Żywiołowość tekstu podkreśla jego zrytmizowanie poprzez powtarzający się refren, który na pozór ważne sprawy ludzkie czyni małymi i nic niewartymi, bo najważniejsze jest być szczęśliwym: „To rozkoszy znaczne cechy, Źródło szczęścia i uciechy”.

Mieczysław Klimowicz utwór ten wywodzi ze staropolskiej pieśni bachicznej sławiącej uroki życia, nasyconej elementami staropolskiej rubaszości. Badacz zwrócił uwagę, że *Śpiewka* była, tak jak kilka innych wierszy omawianego poety (*Jaś i Zosia*,

¹⁹ J. Jasiński, *Śpiewka*, [w:] *idem, Wiersze i poematy. Wybór*, Kraków 2002, s. 6.

²⁰ *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych*, t. 3, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1972, s. 708.

²¹ S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa 1984, s. 598.

Filis), w XIX w. powszechnie znana i śpiewana²². Wraz z upływem lat straciła na popularności. Utwór w rękopisie posiada tytuł w języku francuskim *Chanson*²³, podobnie jak wiersz *Jaś i Zosia*, co nakierowuje odbiorcę na ich ludyczny charakter²⁴. Połączenie słowa z muzyką, przeznaczenie utworu przez autora do śpiewania wskazuje na czynnik estetyczny sztuki. Pamięć melicznej genezie poezji u Jasińskiego była żywa, dlatego jego teksty znajdowały się w śpiewnikach okresu oświecenia²⁵. Do wiersza dopisano melodię, najpewniej ukształtowaną według znanych wzorów. Muzyka niezespolona integralnie z tekstem odgrywała w tym wypadku przede wszystkim rolę czynnika ułatwiającego rozpowszechnianie całości. Utwór budową przypomina przyśpiewkę ludową towarzyszącą uctwowaniu, biesiadnej atmosferze, wznoszeniu toastów. Józef Kelera pisał:

Śpiewka nie sprzeniewierzając się tytułowi, ma kształt swobodnej piosenki z refrenem, niby to zakrawającej na styl i atmosferę anakreontyku, w istocie nasyconej treścią intelektualną i – znowu – polemiczną²⁶.

W oświeceniu szukano w pieśni ludowej przede wszystkim oryginalnych walorów poetyckiego przedstawienia przeżyć erotycznych²⁷. Wiersz Jasińskiego posiada cechy anakreontyku, popularnego w XVIII w., dla którego wyznacznikiem było posługiwanie się zespołem motywów, takich jak biesiada, wino, kobieta, śpiew. W *Śpiewce* elementem dominującym jest radość życia, doczesne przyjemności, wolność.

Inną grupę utworów Jasińskiego stanowią satyry poruszające zagadnienie picia alkoholu. Problematykę tę podejmowali także inni oświeceniowi poeci, m.in. Ignacy Krasicki, a wynikała ona z przekonania o celu dydaktycznym działalności literackiej, która może oddziaływać na przebudowę społeczeństwa zgodnie z racjonalistycznymi ideami oświecenia. Odniesienia do opilstwa, alkoholowych ekscesów znajdujemy u Jasińskiego w poemacie heroikomicznym *Sprzeczk*i, którego bohater, zarządca klasztoru ojciec Hilary miał klucz do tamtejszej piwniczki, w której znajdowały się: „Kufy węgryzna dobrze okowane”²⁸. Inna satyra skierowana przeciwko niemoralnemu postępowaniu to *Kwestarz*, która mówi o odwiedzinach mnicha w domach ludności przyklasztornej i niepomaganiu przez niego darami, w tym „wódeczki kieliszeczkim”²⁹.

²² M. Klimowicz, *op. cit.*, s. 469.

²³ J. Kelera, *op. cit.*, s. 145.

²⁴ „Tytuł *Śpiewka*, podobnie jak szereg innych przyjętych tytułów wierszy Jasińskiego, pochodzi od wydawcy *Pism*, Wł. K. Wójcickiego” (przypis 3, J. Kelera, *op. cit.*, s. 145).

²⁵ A. Dobak, *Pieśni*, [w:] *Słownik literatury...*, *op. cit.*, s. 395.

²⁶ J. Kelera, *op. cit.*, s. 28.

²⁷ R. Górski, *Folklor*, [w:] *Słownik literatury...*, s. 135.

²⁸ J. Jasiński, *Sprzeczk*i, [w:] *idem*, *Wiersze i poematy...*, s. 93.

²⁹ J. Jasiński, *Kwestarz*, [w:] *idem*, *Wiersze i poematy...*, s. 33.

Alkohol, konsumowany w rozsądnej ilości i słusznych proporcjach, był uzupełnieniem codziennej diety, nie stanowił problemu społecznego. Moda na picie wina przyczyniła się do tego, że zajęło ono w obyczajowości szlacheckiej poczesne miejsce. W związku z tym ukształtowała się literatura opisująca „uciechy z Bachusem”:

Przemianie obyczaju towarzyszy tu otwarcie literatury na rozliczne cienie i blaski kondycji ludzkiej, których ujawnieniu sprzyjały niewątpliwie okazje biesiadne, wprowadzające nastrój nieskrępowania, niwelujące przesady i różnice między ludźmi. Dzięki temu rodzi się poezja biesiadna, pełna ulotnych fraszek i zabawnych powiedzonek, w których komplement sąsiaduje z przycinkiem, a bez troski humor z melancholijną refleksją³⁰.

Utwór Jasińskiego powtarza motyw „starego winka”, który często występuje w literaturze i sztuce. Stanowi on obiegowy motyw, topos stanowiący o ciągłości kultury i aktualności przedstawionego obrazu.

Bibliografia

- Adalberg S., *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1984.
Babnis M., *Nad Wilią i Wilenką*, Gdańsk-Pelplin 2011.
Godlewski G., *Bachus w kontuszu. Z dziejów motywu alkoholu w literaturze polskiej*, Ciechanów 1989.
Jasiński J., *Wiersze i poematy. Wybór*, Kraków 2002.
Kelera J., *Poezja Jakuba Jasińskiego. Zarys monograficzny*, Wrocław 1952.
Klimowicz M., *Oświecenie*, Warszawa 2011.
Kuchowicz Z., *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1993.
Mościcki H., *Jakub Jasiński*, Warszawa 1948.
Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych, t. 3, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1972.
Polski Słownik Biograficzny, t. 9, red. K. Lepszy i in., Wrocław, 1960-1961.
Słownik literatury polskiego Oświecenia, red. T. Kostkiewiczowa, wyd. 4 bez zm., Wrocław-Warszawa-Kraków 2006.
Sulek Z., *Sprzysiężenie Jakuba Jasińskiego*, Warszawa 1982.
Środowiska kulturotwórcze czasów oświecenia i romantyzmu, red. B. Dopart, Kraków 2013.
Zachmacz Z.M., *Jakub Jasiński – generał i poeta: nad biografią i tekstami*, Warszawa 1995.

MOTYW „STAREGO WINKA” W ŚPIEWCE JAKUBA JASIŃSKIEGO

Streszczenie

Niniejszy artykuł jest próbą ukazania wiersza Jakuba Jasińskiego *Śpiewka* w kontekście relacji między spożywaniem alkoholu a pielęgnacją humoru. Utwór ma charakter bachiczny, na co zwrócono uwagę, analizując jego treść oraz konstrukcję wiersza. W tekście odnotowano również szeroki kontekst kulturowy oraz wątki biograficzne poety. Zwrócono uwagę na występujący w wierszu motywem „starego winka” jako pełniący rolę przewodnią w utworze.

Słowa kluczowe: Jakub Jasiński, *Śpiewka*, wino, XVIII w.

³⁰ G. Godlewski, *op. cit.*, s. 11.

THE MOTIF OF „OLD WINE” IN *ŚPIEWKA* BY JAKUB JASIŃSKI

S u m m a r y

This article is an attempt to show Jakub Jasiński's poem *Śpiewka* in the context of the relationship between consumption of alcohol and the care of humor. The work has a bachic character, which was emphasized by analyzing its content and the structure of the poem. The text also includes a broad cultural context and biographical motifs of the poet. They bent over the motif of the „old wine bottle” in the poem as the leading role in the work.

Keywords: Jakub Jasiński, „Śpiewka”, wine, 18th century

Katarzyna Meller-Rebelska

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0001-8311-9426

MOTYW WINA WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE LUBUSKIEJ

Dzieje Zielonej Góry od zawsze połączone były z historią winiarstwa. Jak wskazuje Mirosław Kuleba w książce *Enographia Thalloris*¹, pojawienie się winnych krzewów na tych terenach w 1150 r. poprzedza niejako samo powstanie miasta datowane na rok 1222. Mimo że od wspomnianych dat minęły stulecia, symbolem Zielonej Góry – a wcześniej Grünbergu – nadal pozostaje winorośl.

Rozważania na temat wykorzystania motywu wino w lubuskich narracjach miejskich należy rozpocząć od geografii sensorycznej – obszaru badawczego mieszczącego się w ramach geopoetyki. Geopoetyka jest dyscypliną badawczą zajmującą się analizowaniem związków pomiędzy przestrzenią a literaturą, literacka geografia sensoryczna natomiast stawia pytania o rolę literatury w kształtowaniu sensualnych krajobrazów danego regionu:

Celem literackiej geografii sensorycznej będzie badanie sensualnych krajobrazów (dźwiękowych, zapachowych, wizualnych), których świadectwem są reprezentacje literackie oraz poszukiwanie kodów kulturowych kształtujących percepcję miejsc i przestrzeni².

Niewątpliwie elementem tego, co stanowi o *genius loci* Zielonej Góry i jej okolic jest wino, w smaku którego zawiera się całe *terroir* regionu. Kategoria przynależąca do nomenklatury winiarskiej została przeszczepiona na grunt geografii sensorycznej, gdyż, jak pisze Elżbieta Rybicka: „Kluczowe znaczenie ma w tym przypadku idea *terroir*, oparta na związku pomiędzy miejscem (jego klimatem i ziemią) a potrawami i produktami zeń się wywodzącymi”³. Literackie topografie sensualne tworzone są na podstawie lokalnej kultury – autorzy, opierając się na tradycji regionu, tworzą narracje konstytuujące i przyporządkowujące konkretne wrażenia zmysłowe (np. smaki, zapachy) do konkretnych miejsc. Oddziałują w ten sposób na kreowanie krajobrazu kulturowego danej przestrzeni. Kategoria krajobrazu kulturowego bada wpływ człowieka na zamieszkiwaną przez niego przestrzeń oraz sposób, w jaki teksty kultury reorganizują nasze myślenie o niej. Powstaje w wyniku „nałożenia” na przestrzeń naturalną tego, co

¹ M. Kuleba, *Enographia Thalloris*, Zielona Góra 2013, s. 17.

² E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 248.

³ *Ibidem*, s. 254.

kulturowe⁴. Pojęcie to wiąże się także z aspektem performatywnym, w ramach którego literatura implikuje nie tylko zmianę w postrzeganiu danego obszaru, ale może także prowadzić do jego fizycznych modyfikacji oraz „ustanawiać więź z miejscem, dostarczać punktów orientacyjnych na mapach mentalnych i rzeczywistych, projektować matryce interpretacyjne, wywoływać z zapomnienia pamięć miejsc”⁵.

W niniejszym artykule postaram się odpowiedzieć na pytanie o wpływ prozy zielonogórskiej na kształtowanie się krajobrazu kulturowego miasta. Posłużę się w tym celu przedstawionym instrumentarium pojęciowym wypracowanym na gruncie geopoetyki. Jako egzemplifikacje tego typu narracji wybrałam powieści: *Grünberg* Krzysztofa Fedorowicza⁶, *Niewinne miasto* Czesława Markiewicza⁷ oraz zbiory opowiadań będące pokłosiem lokalnego konkursu literackiego *Fantazje Zielonogórskie*. Każda z wymienionych pozycji wykorzystuje motyw winy w odmienny sposób. W *Grünberg* wino to centralny element, na którym zbudowana jest fabuła powieści – stanowi klamrę kompozycyjną. W *Niewinnym mieście* umieszczenie w narracji Winobrania hiperbolizuje negatywny obraz Zielonej Góry. Autorzy *Fantazji Zielonogórskich* w dużej mierze wykorzystali symboliczny potencjał postaci Bachusa, która nosi w sobie znamiona nadprzyrodzoneści.

W powieści *Grünberg* z 2012 r. Krzysztof Fedorowicz tworzy narrację opierającą się na przywiązaniu bohaterów do miejsca. Nie chodzi jednak o przynależność państwową, a o samą ziemię, która dobrze uprawiana wydaje plony w postaci winogron. Akcja powieści rozpoczyna się w 1945 r., kiedy po wkroczeniu Armii Czerwonej na tereny Ziem Zachodnich następuje wysiedlenie niemieckiej ludności, a główny bohater Ernst Bartsch zostaje zmuszony do opuszczenia swojej winnicy. Pogodzenie się z tak dotkliwą stratą zdaje się wręcz niemożliwe:

Ernstowi wydaje się, że winnica nie poradzi sobie bez niego, tak jak on bez niej. Są sobie pisani i nie ma sposobu, by tę zależność wykluczyć, takie relacje, na śmierć i życie, zawsze panują między polem i rolnikiem⁸.

Dla mężczyzny winnica była czymś więcej niż pracą – była całym życiem, którego nie da się przetransponować na inny obszar, ponieważ to właśnie uwarunkowania klimatyczne stanowią o wyjątkowości winy z danego regionu. Pozbawiony sensu istnienia

⁴ U. Myga-Piątek, *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, „Studia Geohistorica” 2015, nr 3, s. 29–45.

⁵ E. Rybicka, *op. cit.*, s. 108.

⁶ K. Meller, *Wino jako element krajobrazu kulturowego regionu (na przykładzie powieści „Grünberg” Krzysztofa Fedorowicza)*, „Rocznik Słupski” 2017, nr 15, s. 143–152.

⁷ *Eadem*, *Zielona Góra w powieści „Niewinne miasto” Czesława Markiewicza*, [w:] *Lubuski palimpsest. W kręgu historii, kultury i literatury polsko-niemieckiego pogranicza*, red. M. Bąkiewicz, Zielona Góra 2017, s. 205–216.

⁸ K. Fedorowicz, *Grünberg*, Kraków 2012, s. 18–19.

Ernst wraca myślami do szczęśliwych czasów i wspomina swoją młodzieńczą miłość – Milenę Kafkę. Para bohaterów zostaje w utworze zmultiplikowana i przeniesiona w czasy współczesne na tereny obecnej Zielonej Góry. Osadzenie bohaterów w dwóch porządkach czasowych ujawnia palimpsestowość miasta. Już sama nomenklatura jaką stosuje Fedorowicz wydaje się symptomatyczna dla przestrzeni transgranicznych. W pierwszych dwóch rozdziałach autor posługuje się niemieckimi nazwami miejscowości, natomiast w rozdziale trzecim występują już nazwy polskie. Współcześni Milena i Ernest zdają się mieć świadomość pewnej ciągłości i wielowymiarowości uprawy winorośli na tym terenie:

– Nie masz czasem wrażenia, że to, co jest, już było? Mam tak ostatnio, jakbyśmy przed laty zakładali tę winnicę, a teraz robimy to od nowa. Ten wieczny powrót, to – jak mówi Kundera – obłąkańczy mit. I to nie jest *déjà vu*, bo *déjà vu* to niejasne, niepokojące przeczucie, Tutaj zaś wiem, jest pewność i pamięć⁹.

Zabieg ten stanowi klamrę kompozycyjną, ale niesie ze sobą także istotne przesłanie, że wino jest konstytutywnym elementem tożsamościotwórczym dla ludzi zamieszkujących ten region. Nie da się go przenieść ani zastąpić, trwa niezależnie od przemian historycznych, nie posiada państwa ani przynależności etnicznej. Wino jest kluczem do zrozumienia *genius loci* regionu, ponieważ w procesie jego powstawania odbija się specyfika miejsca, czyli *terroir*. Winorośl stanowiąca o niezmiennym charakterze miejsca ma swoje umocowanie w kulturze. Jest bowiem symbolem odrodzenia, zmarłychwstania i przywiązania do ziemi. Jak czytamy w *Słowniku symboli* Władysława Kopalińskiego: „wino symbolizuje życie osiadłe”¹⁰, a winorośl „odrodzenie, zmarłychwstanie [...], urodzaj”¹¹. Do tych asocjacji nawiązuje Fedorowicz, kiedy pisze:

Na swoje stanowiska powróci i böchmischer, i traminer, i biały burgunt, i znów tych miejsc będą strzegły jak oka w głowie duchy opiekuńcze, aniołowie i ludzie. I cóż, że tutaj, w Loos, wyludnionym i pełnym obcych, żyje na bakier [Ernst – przypis K.M.] z nowymi porządkami, skoro w swej istocie ten tutaj świat zostaje nienaruszony¹².

Wiara w obecność nieziemskich istot podkreśla wieloaspektowość związków człowieka z winnicą. Praca przy uprawie winorośli nie jest zwykłym zajęciem – dla głównego bohatera ma także, a może przede wszystkim wymiar metafizyczny.

Wizerunek miasta wyłaniający się z powieści Fedorowicza nie byłby kompletny, gdyby nie opisy wrażeń zmysłowych towarzyszące smakowaniu wina:

⁹ *Ibidem*, s. 133.

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2012, s. 470.

¹¹ *Ibidem*, s. 473.

¹² K. Fedorowicz, *op. cit.*, s. 21.

Pasieki, wrzosowiska, dżungla, wszystko zlewa się w jeden obszar zakłęty w kieliszku. Müller thurgau muszkatowy, gęsty, ciemnożółty, nie złoty. Riesling to zbyt mocno napięta struna wiolonczi i przejrzałe jabłka – o niebo wyżej gruszki w müllerze¹³.

W przypadku wina dominujący jest oczywiście zmysł smaku, jednak dochodzą tu do głosu także wzrok i zapach. Fedorowicz tworzy swoisty polisensoryczny krajobraz, który nakłada na opisywaną przestrzeń. Dzięki zachowaniu wierności w odwziewiedlaniu lokalnej topografii, efekt projekcji mapy narracyjnej na rzeczywistą mapę Zielonej Góry jest wyraźniejszy. Autor, odwołując się do winiarskich tradycji, kreuje zdecydowanie pozytywny obraz miasta.

Zgoła inaczej jest w przypadku drugiej przywoływanej przeze mnie powieści – *Niewinne miasto* Czesława Markiewicza. Wydana w 2003 r. książka krytycznie odnosi się do zmian, jakie zaszły w Zielonej Górze po 1945 r. Próżno szukać tu nastrojowych krajobrazów *Grünberga* czy romantycznych wizji miejskich winnic. To, co łączy oba utwory to nostalgia, jednak Markiewicz – odwrotnie niż Fedorowicz – nie funduje miastu „szczęśliwego zakończenia” albo chociaż radosnego trwania. *Niewinne miasto* to opowieść nawiązująca do Wydarzeń Zielonogórskich z 1960 r., kiedy to władza ludowa w sposób siłowy pacyfikowała Dom Parafialny. Główny bohater Gerard, który podczas owych zdarzeń był dzieckiem, powraca po latach do Zielonej Góry w poszukiwaniu utraconej tożsamości. Jednak obraz, który zastaje w niczym nie przypomina miasta z dzieciństwa. Rozczarowany mężczyzna, spacerując po betonowej dżungli, wspomina czasy, gdy zieleń w nazwie miasta oddawała stan faktyczny. Podczas przechadzki Gerard punktuje kolejne zmiany, jakie dokonały się w lokalnej topografii, a co za tym idzie także i w ludziach. Tym, co najdobitniej ukazuje wypaczenie tradycji miasta jest Winobranie:

W bachusowym grodzie – jak pretensjonalnie określano Zieloną Górę w miejscowych mediach – długo nie było izby wytrzeźwień. Podczas Winobrania to zaniechanie szczególnie dawało się we znaki mieszkańcom śródmieścia. Okoliczne ławki zaludniały się nieprzytomnymi, pośledniejszymi i podłymi ofiarami odświętnych atrakcji winno-piwnych¹⁴.

Wyraźny ironiczny ton w powyższym cytacie oraz zestawienie ze sobą pewnego rodzaju sacrum, jakim jest święto boga wina z opisem śpiących na ławce pijaków ma wyrażnie pejoratywny wydźwięk. Nawet tytuł rozłożony na części „nie-winne miasto” zdaje się nakierowywać czytelnika na pewną konkretną konkluzję, jaką jest brak autentycznej kultury lokalnej oraz wszechobecna komercjalizacja tradycji. Wraz ze zmianą przestrzeni miejskiej nastąpiła dezintegracja tożsamości mieszkańców, którzy stali się – podobnie jak miasto – zunifikowani i sprowadzeni do wspólnego mianow-

¹³ *Ibidem*, s. 126.

¹⁴ C. Markiewicz, *Niewinne miasto*, Poznań-Zielona Góra 2003, s. 18.

nika. Zielona Góra przestała być więc domem zieleni, winorośli i arkadyjskich pejzaży, a stała się siedliskiem dramatycznych scenarii:

Czuł tylko fetor bijący od śmietników. Odkrył, że szare kloce segmentowych punktowców dzieliła od siebie identyczna ilość kroków [...] Gdyby te, zielonogórskie, powywracały się na boki, wyglądałyby jak koncentracyjne kolosy apokaliptycznego obozu¹⁵.

Motyw Winobrania został użyty w powieści w celu hiperbolizacji negatywnego obrazu miasta. Święto, z którego słynie Zielona Góra ukazane zostało w krzywym (a może prawdziwym) zwierciadle. Tradycja winiarska stała się tu nośnikiem negatywnej wizji miasta. Winobranie nie odnosi się już do kultuwowania lokalnego dziedzictwa – mogłoby zostać zastąpione każdym innym świętem czy festynem, podczas którego mieszkańcom towarzyszyłby „zapach moczu wzbogacony wonią smażonych kielbas, mięsa i ryb, podkreślony śwędem spalonego węgla drzewnego, strawionego alkoholu i palonego karmelu”¹⁶.

Do dwóch przeciwnastawnych obrazów Winnego Grodu warto dodać jeszcze jeden interesujący element. Zbiory opowiadań *Fantazje Zielonogórskie* to pokłosie ogłoszonego od 2011 r. przez Zielonogórski Klubu Fantastyki *Ad Astra* konkursu literackiego. Warunkiem przyjęcia tekstu jest umiejscowienie fabuły w Zielonej Górze. Jak można się domyślać, wiele utworów nawiązuje do związków miasta z postacią Bachusa, który w naturalny sposób staje się przyczynkiem do snucia fantastycznych opowieści. Co ciekawe, autorzy-amatorzy najczęściej przywracają Bachusowi jego dawną, nieco zapomnianą już twarz, odnosząc się raczej do tradycji Bachanaliów niż Wielkich Dionizji. Utwory takie jak *Winobranie* Adriany Siess czy *Korowód* Igora Myszkiewicza wprost nawiązują do antycznej wizji orszaku boga wina:

Nagie kobiety tańczące w spazmach i drgawkach, nieprzytomne oczy, piana ściekająca z ust [...] końskie ogony, dziki wzrok; niektórzy chwiali się w siodłach, przywiązani girlandami kwiatów, najwyraźniej pijani do nieprzytomności. Inni grali na bębnach, dęli w trąbki i flety¹⁷.

Jest to wyraźna chęć przypomnienia, że tradycja związana z Bachusem ma także swoje mroczne oblicze, którego próżno szukać we współczesnych praktykach winobranio- wych. Choć może opisywane przez Markiewicza sceny są pewną ich pozostałością.

Odminną funkcję pełni Bachus w opowiadaniach *Nie jestem stąd*¹⁸ Konrada Rataja i *Król Szczupak*¹⁹ Moniki Kasprowiak. W obu przypadkach jest on opiekunem miasta,

¹⁵ *Ibidem*, s. 5.

¹⁶ *Ibidem*, s. 19.

¹⁷ I. Myszkiewicz, *Korowód*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 2, red. M. Dobrowolski, Zielona Góra 2012, s. 187.

¹⁸ K. Rataj, *Nie jestem stąd*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 1, red. M. Dobrowolski, Zielona Góra 2011.

¹⁹ M. Kasprowiak, *Król Szczupak*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 5, red. M. Dobrowolski, W. Kłapouszczak, Zielona Góra 2015.

który dba o swoich mieszkańców – broni ich, ale również wymierza sprawiedliwość. W każdym przypadku odzyskuje swoją pierwotną twarz – dzięki niemu „w żyłach” miasta zamiast krwi, wciąż płynie wino. Kulturotwórczy potencjał *Fantazji Zielonogórskich* wydaje się ogromny, ponieważ literatura *fantasy* otwiera kolejny wymiar czytania miasta, po którym nie przechadza się już tylko Ernst – winiarz z Loos czy Gerard – poszukiwacz własnej tożsamości, ale sam Bachus z orszakiem menad. Wzbogacenie narracji miejskich o pierwiastki nadprzyrodzone nakłada na miasto zupełnie nową, nieznaną dotąd mapę symboliczną. Wygenerowane w ten sposób sensy i znaczenia mają szansę wpłynąć na zmianę krajobrazu kulturowego, gdyż zasiedlenie Zielonej Góry fantastycznymi postaciami może silnie oddziaływać na wyobraźnię niejednego czytelnika.

Każdy z omawianych tekstów wykorzystuje motywy związane z winem w odmienny sposób. Krzysztof Fedorowicz przenosi czytelnika w okres rozkwitu lokalnych winnic i niejako przypomina, że ta tradycja nie powinna zostać zatracona. Na mentalnej mapie przybliża Zieloną Górę do krajów śródziemnomorskich, odszukując podobieństwa między krajobrazem lokalnym a tym włoskim. Z powieści wyłania się obraz miasta, które istnieje niejako poza czasem, a źródeł tego trwania należy upatrywać właśnie w winorośli. Inaczej jest w przypadku *Niewinnego miasta* Czesława Markiewicza, gdzie święto Winobrania zostało przedstawione w sposób karykaturalny, co miało na celu uwidocznienie unifikacji Zielonej Góry i zatracenia lokalnych zwyczajów na rzecz komercjalizacji. Poszczególne opowiadania pochodzące z tomów *Fantazje Zielonogórskie* nawiązują wprost do mitycznego oblicza Bachusa, tyleż śmiesznego, co owładniętego szaleństwem. Każdy z przywołanych tekstów bazuje na historii miasta, która twórczo przetworzona przez wyobraźnię autorów daje życie nowym opowieściom. I chociaż nie można mówić o jednym tylko sposobie wykorzystania motywu wina w tych narracjach, to z pewnością każda z nich niesie ze sobą potencjał kulturotwórczy i w znacznym stopniu może oddziaływać na krajobraz kulturowy Zielonej Góry.

Bibliografia

- Fedorowicz K., *Grünberg*, Kraków 2012.
Kasprowiak M., *Król Szczupak*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 5, red. M. Dobrowolski, W. Kłapouszczak, Zielona Góra 2015.
Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 2012.
Kuleba M., *Enographia Thalloris*, Zielona Góra 2013.
Markiewicz C., *Niewinne Miasto*, Poznań-Zielona Góra 2003.
Meller K., *Wino jako element krajobrazu kulturowego regionu (na przykładzie powieści „Grünberg” Krzysztofa Fedorowicza)*, „Rocznik Słupski” 2017, nr 15, s. 143-152.

- Meller K., *Zielona Góra w powieści „Niewinne Miasto” Czesława Markiewicza*, [w:] *Lubuski palimpsest. W kręgu historii, kultury i literatury polsko-niemieckiego pogranicza*, red. M. Bąkiewicz, Zielona Góra 2017, s. 205-216.
- Myga-Piątek U., *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, „Studia Geohistorica” 2015, nr 3, s. 29-45.
- Myszkiewicz I., *Korowód*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 2, red. M. Dobrowolski, Zielona Góra 2012, s. 179-189.
- Rataj K., *Nie jestem stąd*, [w:] *Fantazje zielonogórskie: antologia opowiadań fantastycznych*. 1, red. M. Dobrowolski, Zielona Góra 2011, s. 105-112.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

MOTYW WINA WE WSPÓŁCZESNEJ LITERATURZE LUBUSKIEJ

Streszczenie

W artykule zostaje poddany analizie wpływ zielonogórskiej prozy wydawanej po 1989 r. na krajobraz kulturowy miasta. Autorka przygląda się wykorzystaniu motywu wina przez lokalnych pisarzy. Instrumentarium pojęciowe stanowi geografia sensoryczna mieszcząca się w ramach dyscypliny badającej związku literatury z miejscem, jaką jest geopoetyka.

Słowa kluczowe: wino, krajobraz kulturowy, miasto, geopoetyka, Krzysztof Fedorowicz, Czesław Markiewicz

WINE MOTIF IN CONTEMPORARY LUBUSZ LITERATURE

Summary

The article analyses the influence of prose published after 1989 on Zielona Góra cultural landscape. The author studies the use of the wine theme by local writers. The methodological approach adopted here is geopoetics, which is a discipline that explores the relationship between literature and place.

Keywords: wine, cultural landscape, city, geopoetics, Krzysztof Fedorowicz, Czesław Markiewicz

Kamila Gieba

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0002-6671-7413

TRADYCJE WINIARSKIE W LITERATURZE LUBUSKIEJ W KONTEKŚCIE REGIONALNEJ POLITYKI MIEJSCA*

Wprowadzenie

Wino i winnice to jeden z najważniejszych elementów krajobrazu kulturowego Ziemi Lubuskiej; elementów często reprezentowanych oraz przetwarzanych w regionalnej kulturze, w tym i w literaturze. Tradycje winiarskie jako temat literacki wpisują się zarazem w lokalną politykę miejsca. Polityka ta odnosi się do sfery imagologii terytorialnej¹, czy też geografii wyobrażonej², dotyczącej reprezentacji przestrzeni w sposób istotny dla konstruowania tożsamości – w tym przypadku regionalnej.

Problematyka owej tożsamości w przypadku Ziemi Lubuskiej wydaje się szczególnie istotna, co wynika z powojennej sytuacji geopolitycznej regionu. W 1945 r. teren nazywany dziś Ziemią Lubuską został przyłączony do Polski w wyniku postanowień konferencji jałtańskiej. Na obce kulturowo terytorium zaczęli napływać osadnicy, którzy mieli dopiero uczynić to miejsce swoim domem. „Ziemia Lubuska” była właściwie tworzona od podstaw, częściowo zgodnie z oficjalną polityką kulturalnego zagospodarowywania tzw. Ziem Odzyskanych. Jednakże w literaturze powstającej do 1989 r. usiłowano zarysować także cechy, które miały być dla Ziemi Lubuskiej specyficzne. Do takich cech należały właśnie winnice jako istotny fragment regionalnego krajobrazu.

Można wyróżnić kilka strategii narracyjnego obrazowania winiarskich tradycji regionu. Winnice jako motyw literacki wiązały się po pierwsze z opisywaniem Ziemi Lubuskiej jako arkadii, miejsca szczęśliwego, a Zielonej Góry jako miasta, które łączy w sobie naturę i kulturę (1). W obrębie tej strategii można wymienić twórczość takich autorów, jak Janusz Koniusz, Henryk Szyłkin czy Jan Bolesław Ożóg. Taka retoryka pozostawała zgodna z literaturą o innych regionach tzw. Ziem Odzyskanych, które przeważnie ukazywano właśnie jako *locus amoenus*. Mogłoby się здаwać, że w tym ujęciu winnice w literaturze pełniły funkcję dekoratywną, tworząc krajobraz estetycz-

* Artykuł powstał dzięki środkom finansowym Narodowego Centrum Nauki w Krakowie, przyznanych na podstawie projektu badawczego nr 2015/17/N/HS2/03214.

¹ E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 56.

² Por. E. Said, *Kreacyjna geografia i jej przedstawienia: orientalizowanie ludzi Orientu*, [w:] E. Said, *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005.

ny. Jednakże temu estetycznemu wymiarowi towarzyszyła zarazem odgórnie ustalona przez politykę kulturalną PRL reprezentacja tzw. Ziem Odzyskanych – jako miejsca szczęśliwego właśnie.

Drugi element przedtransformacyjnej polityki miejsca wiążącej się z motywem winy to wpisywanie tego motywu w narrację piastowską (2). Taką strategię można dostrzec m.in. w literaturze paradokumentalnej oraz baśniach i legendach (to m.in. teksty Zygmunta Rutkowskiego czy Heleny Rutkowskiej). W literaturze dotyczącej tzw. Ziem Odzyskanych często podkreślano polski rodowód terytoriów przyłączonych w 1945 r. do Polski. Miało to uzasadnić powojenne zmiany geopolityczne. Żeby wykształcić poczucie przywiązania przesiedleńców do przestrzeni tzw. Ziem Odzyskanych, odwoływano się m.in. do piastowskich korzeni zachodniego pogranicza, uznając, że powiązanie znaków tożsamościowych z miejscem, na którym miałyby one być „od zawsze”, zostało zerwane jeszcze w wiekach średnich, w wyniku niemieckiego parcia na wschód. Po 1945 r. regiony wchodzące w skład ziem przyłączonych miały „powracać do Macierzy”. Towarzyszyło temu częstokroć przemilczenie lub bagatelizowanie kwestii wkładu niemieckiego w kształtowanie krajobrazu kulturowego Ziemi Lubuskiej. Tak też się działo w przypadku literackich motywów lubuskiego winiarstwa.

Trzecia wreszcie strategia dotyczy literatury najnowszej, a polega na tendencji przeciwnej niż ta charakterystyczna dla mitu piastowskiego – na podkreślaniu niemieckiego wpływu na rozwój winiarstwa w regionie (3). Tu przede wszystkim mam na myśli prozę Krzysztofa Fedorowicza. Zdaniem Elżbiety Rybickiej istotnym elementem współczesnych polityk miejsca jest historia rewindykacyjna, czyli upominanie się o obecność w przestrzeni publicznej (i geograficznej) podmiotów wykluczonych, pozabawionych dotąd głosu³. Motyw winnic we współczesnej lubuskiej literaturze może zostać odczytany właśnie jako przypomnienie niemieckiej przeszłości regionu, jako przywrócenie pamięci o przedwojennych mieszkańcach Ziemi Lubuskiej.

Winnice i arkadia

Autorzy lubuskich utworów do pewnego stopnia kreślą regionalny krajobraz estetyczny, w którym przestrzeń jest ujmowana w postaci statycznego obrazu, służącego przede wszystkim do kontemplacji – pełni więc funkcje podobne do malarstwa pejzażowego⁴. To pierwszy sposób reprezentacji regionalnej tradycji winiarskiej: wspomniane już wykorzystanie tego motywu do skonstruowania wizerunku miejsca szczęśliwego (1).

³ E. Rybicka, *Geopoetyka...*, s. 56.

⁴ Por. B. Frydryczak, *Krajobraz. Od estetyki pitoresque do doświadczenia topograficznego*, Poznań 2013.

Wino jako element lokalnej sielanki ostało wspomniane już w powstałym w 1947 r. *Hymnie Ziemi Lubuskiej* ze słowami Piotra Kłucińskiego:

Gdzie dumna Odra błękitne swe fale
Prze do dalekich Bałtyku wód,
W wieńcu łąk, lasów jaśniej wspaniale
winnic i sadów kwiecisty cud⁵.

Winorośl pojawia się też w drugim hymnie regionu, do którego słowa napisała Maria Szafran: „Ziemia Lubuska – uśmiech i słońce mam właśnie tu/ smak winorośli, szampańskie szczęście w kolorze bzu”⁶. W obu cytowanych fragmentach wino jest elementem krajobrazu estetycznego, znakiem lokalnej idylli. Podobną funkcję motyw winorośli pełni np. w utworze *Wędrówki północne* Ożoga – autor kreśli obraz Zielonej Góry, która – za sprawą winnego grona – jest zielona nawet zimą⁷. Miasto staje się więc przestrzenią ogrodu, w którym – jak w utworze Szyłkina *Zielonogórskie winnice* – „zieleń na stokach wieńcami spleciona [...] łuk łodyg spływa jak palce rozgwiezdy”⁸.

Winnice pojawiają się także w prozie, czego przykładem jest *Znak żółtwa* Eugeniusza Paukszty. Wprawdzie Zielona Góra nie jest głównym tematem tego utworu (główna fabuła toczy się na Pojezierzu Lubuskim), ale jeśli pojawiają się wzmianki o niej, to zostaje przedstawiana jako miasto fabryk i winnic – stanowi połączenie przemysłu i natury, co Wojciech Tomasik uznał za charakterystyczne dla motywu ogrodu w literaturze socrealistycznej⁹. Przestrzeń przedstawiona regionu częstokroć przybiera formę krajobrazu estetycznego przypominającego malarstwo pejzażowe; czy też pitoresk, czyli taki rodzaj pejzażu, który co prawda odnosi się do emocjonalnego doświadczania miejsca, ale „jego literacka figura składa się z klisz, konwencji, matryc estetycznych, którymi wypełniona jest kultura”¹⁰.

⁵ *Hymn Ziemi Lubuskiej*, słowa P. Kłuciński, muzyka R. Mazurkiewicz, 1947.

⁶ *Ziemia Lubuska*, słowa M. Szafran.

⁷ „[...] przez całą zimę tak zielono/ jak w sople lodu winogrono”, J.B. Ożóg, *Wędrówki północne*, [w:] *Odzyskane gniazda. Proza i poezja o Ziemi Lubuskiej*, red. E. Pauksza, Poznań 1963, s. 314. Należy tu zaznaczyć, że kolor zielony konotuje w tym przypadku siłę życiodajną, początek, rozkwit, życie i siłę przyrody. Barwa ta jest symbolicznie związana z Ziemią Lubuską, o czym świadczy chociażby jej obecność w nazwie stolicy regionu. Por. M. Mikołajczak, *Geografia wyobrażona w służbie powojennej polityki miejsca. Przypadek arkadii lubuskiej*, [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, red. D. Kalinowski, A. Kuik-Kalinowska, M. Mikołajczak, Kraków 2014, s. 98-99. W tym artykule autorka zwraca również uwagę na topos ogrodu w literaturze lubuskiej, a także na motyw miasta-ogrodu.

⁸ H. Szyłkin, *Zielonogórskie winnice*, [w:] *Odzyskane gniazda...*, s. 325.

⁹ Por. W. Tomasik, *Metaforyka*, [w:] *Słownik realizmu socrealistycznego*, red. Z. Łapiński, W. Tomasik, Kraków 2004, s. 139.

¹⁰ K. Zajas, *Nieobecna kultura. Przypadek Infant polskich*, Kraków 2008, s. 264.

Winnice i polskość

Winnice jako symbol miasta-ogrodu i miejsca szczęśliwego to tylko jeden ze sposobów funkcjonowania omawianego motywu w literaturze lubuskiej. Inna problematyzacja winnego krajobrazu jest związana z realizacją mitu piastowskiego charakterystycznego dla beletrystyki o przesiedleniach na tzw. Ziemię Odzyskaną (2). W antologii lubuskiej literatury *Odzyskane gniazda* z 1963 r. Zygmunt Rutkowski w swoim szkicu o zielonogórskim winie pisze: „Winobranie, bez którego nie sposób wyobrazić sobie dzisiaj Zielonej Góry, ma tradycje sięgające swymi korzeniami czasów, gdy Śląsk, a z nim również stolica środkowego Nadodrza, wchodziły w skład państwa polskiego”¹¹. Autor sugeruje, że uprawę winorośli na Ziemi Lubuskiej rozpoczęli Polacy i to właśnie oni – nawet wtedy, gdy region należał już do Marchii Brandenburskiej – kontynuowali winiarską tradycję. „Winnice były uprawiane ręką polskiego robotnika” – pisze, a dalej zaznacza: „[...] właścicielami winnic zielonogórskich byli także sukiennicy polskiego pochodzenia”¹².

Polski rodowód zielonogórskich winnic podkreślano także w baśniach i podaniach związanych z Ziemią Lubuską. Tak jest np. w baśni *Diabeł, wino i rycerz* Heleny Rutkowskiej, inspirowanej z pewnością legendą o panu Twardowskim. Winnice porastające okolice Zielonej Góry miały być efektem umowy zawartej między diabłem Rokitą a polskim błędnym rycerzem Wojciechem. Rycerz ów pewnego razu nieopatrznie powiedział: „Duszę bym diabłu oddał za wino...”¹³. Czart wykorzystał tę prośbę, namawiając wojaka do podpisania cyrografu. Wojciech jednak przechytrzył biesa, skutkiem czego ocalił i duszę, i winne pola. W innej baśni Rutkowskiej – *Skąd się wzięło wino w Zielonej Górze...* – założycielem winnic również jest Polak – burmistrz miasta Koziołek. Nieznaną mu wcześniej roślinę przyniósł do Zielonej Góry wędrowny zakonnik. Burmistrz zaczął pielęgnować pędy, które przypadkowo wyrosły pod jego oknem:

Rozsadzał je, przycinał, w zimie okrywał słomą. Po paru latach miał ich tak dużo, że obsadził nimi wzgórze za miastem [...] Jesienią zebrano złociste grona i piwnice burmistrza zapęłniły się beczkami. Teraz już do każdego obiadu u burmistrza podawano złociste gronowe wino [...] Krzewy winorośli przetrwały do dziś na wzgórzach miasta, stały się jego symbolem i ozdobą¹⁴.

Prezentowanie tradycji winiarskich regionu jako znaku zamierzchłej polskości Ziemi Lubuskiej to wariant narracji piastowskiej, stanowiącej część oficjalnej polityki

¹¹ Z. Rutkowski, *Sobieski i sultan z Bacchusem pod rękę*, [w:] *Odzyskane gniazda...*, s. 326.

¹² *Ibidem*.

¹³ H. Rutkowska, *Diabeł, wino i rycerz*, [w:] *Złota dzida Bolesława. Podania, legendy i baśnie Ziemi Lubuskiej*, red. J. Koniusz, Poznań 1970, s. 189.

¹⁴ *Eadem*, *Skąd się wzięło wino w Zielonej Górze...*, [w:] *Złota dzida Bolesława...*, s. 447.

kulturalnej PRL wobec problematyki osadnictwa na tzw. Ziemiach Odzyskanych. W tym przypadku wino nie jest wyłącznie elementem pejzażu, ale także argumentem na rzecz prawomocności powojennego porządku geopolitycznego.

Winnice i wielokulturowość

We współczesnej prozie lubuskiej problematyzacja motywu winnic przybiera zgoła odmienną postać – tradycje winiarskie to pomost między niemiecką i polską historią Zielonej Góry (3). Najważniejszym potransformacyjnym tekstem literackim podejmującym temat winnic jest *Grünberg* Krzysztofa Fedorowicza. Zdaniem Małgorzaty Mikołajczak autor „[...] funduje regionalny gatunek literacki: powieść enologiczną (od gr. *oinos* – wino), której genologię można wywieść z lokalnej tradycji winiarskiej”¹⁵.

Współcześni bohaterowie powieści – Ernest i Milena – tropią w miejskiej przestrzeni świadectwa niemieckiej historii i tradycji; owo tropienie można określić jako strategię retoryczną ponownego mapowania, które Katarzyna Szalewska uznaje za ucieczkę od spojrzenia turysty i charakteryzuje w ten sposób:

Praktyki te polegają [...] na konstatacji nieaktualności dotychczasowych planów, odrzuceniu zastanego porządku kartograficznego i nanoszeniu na tekstową planszę szczegółów terenu ważnych ze względu na indywidualne doświadczenie. Początkiem mapowania jest zaznaczenie dystansu wobec zastanego ładu, nieufność wobec wszelkich ostatecznych uporządkowani kartografii¹⁶.

Pamięć o przedwojennych krajobrazach i tradycjach jest przywoływana za pośrednictwem przedmiotów-archiwów – starych map, planów, zdjęć, listów, pocztówek¹⁷. Tego rodzaju zapośredniczenie konstytuuje postpamięciowy charakter wspomnień o palimpsestowym regionie. O palimpseście Ewa Rewers pisze właśnie jako o „konfiguracji śladów”¹⁸ zapisanych w miejskiej przestrzeni, w której przybierają często postać pustki, luki, wyrw zaświadczających o znikającej historii miejsca¹⁹, ale jednocześnie zatrzymujących tę historię. Po przedwojennej winiarni Weinberg zostały już tylko gruzы, które pomimo swojej szczątkowej formy nadal magazynują w sobie pamięć:

W miejscu, gdzie powinien stać ten budynek, współczesny dom wielorodzinny. Ale w krzakach, obok nowej budowli, cegły i kamienie. Późną jesienią, gdy zarośla nieco odpuściły, spod stert

¹⁵ M. Mikołajczak, *Geografia wyobrażona regionu...*, s. 105.

¹⁶ K. Szalewska, *Retoryka bycia–w–mieście. Figury przestrzeni i myśli*, [w:] *Nowe poetyki miejskie. Z problematyki urbanistycznej w literaturze XX i XXI wieku*, red. M. Roszczyńska, K. Wądołny-Tatar, Kraków 2015, s. 29.

¹⁷ O funkcji takich pamięciowych śladów Marika Sobczak pisała w odniesieniu do innej publikacji Fedorowicza, *Imion własnych*, por. M. Sobczak, *Poetycka topografia Krzysztofa Fedorowicza*, „Pro Libris” 2013, nr 2, s. 82-85.

¹⁸ E. Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005, s. 23.

¹⁹ Por. E. Rybicka, *Pamięć i miasto. Palimpsest vs pole walki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 201-211.

gruzu wyszły dole partie ścian i piwniczne schody. W ziemi mnóstwo pobitej porcelany, kilka tych fragmentów z napisem „Weinberg”, butelki z winem i sektem Grempele, kilka starych filizanek...²⁰

Grünberg w pewnym stopniu konstruuje lokalną utopię także na innym poziomie, na którym zresztą ujawnia się częściowa kontynuacja przedtransformacyjnego obrazowania Ziemi Lubuskiej. Fedorowicz również – tak jak starsze pokolenia autorów piszących o regionie – wykorzystuje motyw ogrodu, a dokładnie miasta-ogrodu²¹. Grünberg – ten przedwojenny – przypomina właśnie miasto-ogród, arkadyjskie, harmonijne połączenie natury i kultury, przyrody i przemysłu. To najdalej położony na północ region winiarski, a miasto jest niemal całkowicie porośnięte winoroślami: „W 1933 miasto jest wolne od winnic jedynie w rynku i przylegających do niego kilkunastu ulicach i kilku placach”²².

Winorośle porastające okolice miasta, które w 1946 r. niemal całkowicie zniszczono, w 2011 roku odradzają się, dzikie wino jakby na przekór ludziom wyrasta na miedzach i wplata swoje pędy w gałęzie przydrożnych drzew. Ogród zniszczony, prawie skazany na zniknięcie, jednak ożywa. Spodnia warstwa krajobrazowego palimpsestu została zapisana winnymi krzewami, które po latach upominają się o swoje miejsce, rozrywają terazniejszą płaszczyznę i wydostają się spod niej po to, by paradoksalnie połączyć na nowo przeszłość i terażniejszość miejsca. Powieściowe próby reaktywacji winnic, które Fedorowicz umiejscawia w 2011 r., wymagają powrotu do niemieckich tradycji, a przez to dotarcia do losów ludności zamieszkującej Zieloną Górę przed wojną. Odbudowanie winnego grodu odbywa się nie przez radykalne zerwanie z przedwojenną przeszłością, ale przez jej otworzenie i powtórzenie.

Podsumowanie

Winnice na stałe wpisały się w krajobraz kulturowy Ziemi Lubuskiej. Motyw wina to nie tylko literacki ozdobnik czy sceneria, ale także jeden z elementów przywoływanej już polityki miejsca. Jak pisze Rybicka: „Z perspektywy polityki miejsca przestrzeń

²⁰ K. Fedorowicz, *Grünberg*, Kraków 2012, s. 132.

²¹ Nie jest to wyłącznie literacka wizja – już na początku XX w. przestrzenne zagospodarowanie Zielonej Góry miało nawiązywać do ogrodu, zgodnie z koncepcją Ebenezera Howarda, która w zamierzeniu stanowiła alternatywę dla postępującej industrializacji Wielkiej Brytanii. Jego utopijna idea, opisana w wydanej w 1898 r. pracy *Garden Cities of Tomorrow*, polegała na scaleniu z pozoru przeciwstawnych przestrzeni: miasta i ogrodu, w wyniku czego miało powstać miejsce idealne, służące i pracy, i wypoczynkowi, łączące w jeden harmonijny organizm świat cywilizacji i świat natury, nie tylko ekologiczne, ale również samowystarczalne. W 1925 r. Herman Jansen opracował plan zagospodarowania Zielonej Góry w myśl koncepcji Howarda, por. J. Piotrowicz, *Zielona Góra – miasto ogrodów*, http://www.art-nova.pl/files/page/a34c6f46ca05/file/14miasto_ogrod.pdf [dostęp: 6.09.2017].

²² K. Fedorowicz, *Grünberg*..., s. 49.

traktowana jest albo jako terytorium sporu, konfliktu, wykluczenia czy tabuizacji, albo jako pole negocjacji pomiędzy różnymi tożsamościami, których celem jest odzyskanie lub zdobycie miejsca w danym obszarze²³. W literaturze Ziemi Lubuskiej przestrzeń winnic występowała w obu tych rolach. W beletrystyce sprzed 1989 roku tradycjom winiarskim przypisuje się niemal wyłącznie polski rodowód, przez co dochodzi do wspomnianego przez Rybicką wykluczenia – w tym przypadku wykluczenia pamięci o dokonaniach niemieckich. Natomiast powieść Fedorowicza ilustruje drugą tendencję: krajobraz winnic staje się właśnie polem negocjacji między różnymi, czasem konkurującymi ze sobą pamięciami: polskiej i niemieckiej.

Krajobraz winnic z pewnością jest charakterystyczny dla przestrzeni regionalnej. Ale jednocześnie można go wpisać w znacznie szerszy horyzont: przemiany tego motywu w lubuskiej prozie odpowiadają przemianom w traktowaniu dziedzictwa niemieckiego na tzw. Ziemiach Odzyskanych.

Bibliografia

- Fedorowicz K., *Grünberg*, Kraków 2012.
- Frydryczak B., *Krajobraz. Od estetyki pitoresque do doświadczenia topograficznego*, Poznań 2013.
- Hymn Ziemi Lubuskiej*, słowa P. Kłuciński, muzyka R. Mazurkiewicz, 1947.
- Mikołajczak M., *Geografia wyobrażona w służbie powojennej polityki miejsca. Przypadek arkadii lubuskiej*, [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, red. D. Kalinowski, A. Kuik-Kalinowska, M. Mikołajczak, Kraków 2014, s. 88-106.
- Odzyskane gniazda. Proza i poezja o Ziemi Lubuskiej*, red. E. Paukszta, Poznań 1963.
- Piotrowicz J., *Zielona Góra – miasto ogrodów*, http://www.art-nova.pl/files/page/a34c6f46ca05/file/14miasto_ogrod.pdf [dostęp: 6.09.2017].
- Rewers E., *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków 2005.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.
- Rybicka E., *Pamięć i miasto. Palimpsest vs pole walki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5.
- Said E., *Kreacyjna geografia i jej przedstawienia: orientalizowanie ludzi Orientu*, [w:] E. Said, *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005, s. 90-120.
- Sobczak M., *Poetycka topografia Krzysztofa Fedorowicza*, „Pro Libris” 2013, nr 2, s. 82-85.
- Szałewska K., *Retoryka bycia–w–mieście. Figury przestrzeni i myśli*, [w:] *Nowe poetyki miejskie. Z problematyki urbanistycznej w literaturze XX i XXI wieku*, red. M. Roszczynialska, K. Wądołny-Tatar, Kraków 2015, s. 28-38.
- Tomasik W., *Metaforyka*, [w:] *Słownik realizmu socrealistycznego*, red. Z. Łapiński, W. Tomasik, Kraków 2004, s. 136-143.
- Zajas K., *Nieobecna kultura. Przypadek Infant polskich*, Kraków 2008.
- Złota dzida Bolesława. Podania, legendy i baśnie Ziemi Lubuskiej*, red. J. Koniusz, Poznań 1970.

²³ E. Rybicka, *Geopoetyka...*, s. 54.

TRADYCJE WINIARSKIE W LITERATURZE LUBUSKIEJ
W KONTEKŚCIE REGIONALNEJ POLITYKI MIEJSCA

S t r e s z c z e n i e

Artykuł dotyczy motywu wina i winnic w powojennej literaturze lubuskiej oraz związków tych motywów z regionalną polityką miejsca i polityką pamięci. Polityka ta dotyczy trzech aspektów budujących lokalną geografię wyobrażoną: arkadii, mitu piastowskiego oraz wielokulturowości pogranicza. Materiałem badawczym są wybrane utwory poetyckie, baśnie oraz powieści dotyczące Ziemi Lubuskiej.

Słowa kluczowe: wino, Ziemia Lubuska, polityka miejsca, region

WINE TRADITIONS IN LITERATURE OF LUBUSZ LAND
IN THE CONTEXT OF THE REGIONAL POLICY OF PLACE

S u m m a r y

The article concerns the motif of wine in postwar literature about Lubusz Land and the regional politics of place and the politics of memory. The politics concerns three aspects of local imaginary geography: arcadia, Piast's myth, and multiculturalism of borderlines. The research materials are selected poetry, fairy tales and novels about the Lubusz Land.

Keywords: wine, the Lubusz Land, politics of place, region

Michał Banaszak

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0002-6514-3446

ROLA PRZEKŁADU POETYCKIEGO W RECEPCJI ANGIELSKIEJ POEZJI METAFIZYCZNEJ XVII WIEKU W POLSCE. ZARYS PROBLEMATYKI

1.

Wiersze angielskich poetów metafizycznych XVII stulecia¹, w dużej mierze zapomniane w XVIII i XIX w., zostały odkryte na nowo i powszechnie uznane w kręgu literatury zachodniej dopiero w wieku XX. Sama nazwa przypisana tej grupie – *metaphysical poets* – utarła się od czasów Samuela Johnsona, który – zgodnie z kryteriami swojej epoki – krytycznie ocenił charakter ich poezji². Operowanie zaskakującym (a dawniej z pewnością nawet szokującym) konceptem i paradoksem, charakterystyczne dla Johna Donne’a i jego następców, nie spotkało się z aprobatą umysłu oświeceniowego. Dopiero wiek XX przyniósł bardziej wnikliwe analizy życia i twórczości tych twórców, dokonane przez licznych badaczy. W świecie anglojęzycznym stało się to głównie za sprawą autorytetu Thomasa Stearnsa Eliota, który w recenzji do zbioru liryki poetów metafizycznych w 1921 r. określił ją jako „częściej wspominaną, niż czytaną, i częściej czytaną, niż poddawaną produktywnym badaniom”³.

Historia polskich przekładów poezji Donne’a sięga dopiero lat 50. XX w. Prześledził ją Piotr Plichta, tłumacząc owo opóźnienie tym, że anglosaski krąg kulturowy nie stanowił – aż do czasów współczesnych – pierwszorzędного źródła wpływów na twórczość w Polsce. Wiersze Donne’a jako pierwsi tłumaczyli Aleksander Messing-Mierzejewski i Jerzy Pietrkiewicz, przy czym publikacji doczekały się najpierw przekłady Pietrkiewicza. Jeśli zaś chodzi o wiersze poetów metafizycznych w ogóle, to w 1939 r. zostały opublikowane na łamach „Pionu” trzy przekłady utworów Thomasa Traherne’a autorstwa Czesława Miłosza⁴.

¹ W dalszej części pracy ta grupa poetów określana będzie jako „poeci metafizyczni”.

² S. Johnson, *Cowley*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 1, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2000, s. 2736-2738.

³ T.S. Eliot, *The Metaphysical Poets*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 2, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2012, s. 2401 [tłum. M.B.].

⁴ Por. szerzej na ten temat: P. Plichta, *O pierwszych przekładach utworów Johna Donne na język polski*, [w:] *Wielcy tłumacze*, red. P. Fast, W.M. Osadnik, „Studia o przekładzie”, nr 33, Katowice 2012, s. 97-108.

Tłumaczenia Pietrkiewicza znalazły się w *Antologii liryki angielskiej (1300-1950)* z 1958 r.⁵ Jeśli chodzi o twórczość poetów metafizycznych, publikacja ta dostarczyła raczej próbki niż przekrojowego wglądu: Donne reprezentowany jest w niej za pośrednictwem pięciu, a kilku innych poetów za pośrednictwem jednego lub dwóch wierszy. Antologia powstała zresztą jako część rozprawy doktorskiej Pietrkiewicza, w której autor zestawiał polskie i angielskie formy liryczne. Tłumacz również zwrócił uwagę w swojej przedmowie do *Antologii*, że w Polsce liryka angielska albo była na ogół nieznaną, albo dostępne tłumaczenia nie oddawały jej „ducha”. Referując czytelnikom zawartość zbioru, wyjaśnił, że ułożył utwory według ich „życia w rozwoju literatury”, tak, by zaznaczały się m.in. „cechy uwydatniające poszczególne okresy (np. barok)”⁶. W kolejnych latach ukazały się jeszcze dwa wydania tej antologii (Warszawa 1987, Warszawa 1997).

Następnym istotnym tłumaczem poetów metafizycznych był Jerzy S. Sito, autor antologii tematycznych z lat 1963 i 1981⁷. Przekłady autorstwa Sity znalazły się też w pierwszym tomie antologii liryki języka angielskiego z 1969 r.⁸, w którym zamieszczono m.in. wiersze poetów z tej grupy – oprócz przekładów autorstwa różnych tłumaczy, m.in. Pietrkiewicza, Macieja Słomczyńskiego czy Aleksandra Messing-Mierzejewskiego. Jest to zbiór obszerny i przekrojowy, również jeśli chodzi o poetów metafizycznych.

Rok 1982 przyniósł natomiast *Antologię angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia* w przekładzie Stanisława Barańczaka⁹. Można zaryzykować stwierdzenie, że był to początek przełomu w procesie recepcji tej poezji w Polsce. Odtąd bowiem przekłady z języka angielskiego autorstwa Barańczaka zyskiwać zaczęły status niejako kanonicznych, a uznanie, jakim cieszył się Barańczak jako poeta i tłumacz (choć zdarzały się też głosy krytyczne), przyczyniło się z pewnością do propagowania poetów metafizycznych. Za przykład tego uznania może posłużyć fragment artykułu Moniki Adamczyk-Garbowskiej z 1995 r., w którym przekład „wydawałoby się nieprzetłumaczalnego wiersza George’a Herberta *Paradise* został uznany za „absolutnie genialny”¹⁰. W późniejszych latach, po wydaniu *Antologii*, Barańczak publikował przekłady poszczególnych poetów w odrębnych zbiorach. W recenzji 66 *wierszy* Herberta w prze-

⁵ J. Pietrkiewicz, *Antologia liryki angielskiej (1300-1950)*, Londyn 1958.

⁶ *Idem*, *Przedmowa*, [w:] *Antologia liryki...*, s. 17.

⁷ J.S. Sito, *Śmierć i miłość. Mała antologia poezji według tekstów angielskich mistrzów, przyjaciół, rywali, wrogów i naśladowców Johna Donne’a*, Warszawa 1963; *idem*, *Poeci metafizyczni*, Warszawa 1981.

⁸ *Poeci języka angielskiego*, t. 1, wybór i oprac. H. Krzeczkowski, J.S. Sito, J. Zuławski, Warszawa 1969.

⁹ S. Barańczak, *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1982.

¹⁰ M. Adamczyk-Garbowska, *Barańczak jako tłumacz, czyli pochwała lenistwa*, „Akcent” 1995, nr 2, s. 184.

kładzie Barańczaka Piotr Łuszczykiewicz stwierdził, że tłumacz „wyjątkowo dobrze” czuje się w nurcie religijnym siedemnastowiecznej poezji angielskiej, zwracając uwagę na jego „niewątpliwy kunszt” (choć, na marginesie, nie uznał przekładu *Paradise* za „maksymalnie doskonały”)¹¹.

2.

Nie tylko czytelnicy poezji korzystają obecnie z kunsztu Barańczaka. Niejednokrotnie badania naukowe nad twórczością poetów metafizycznych również opierają się na przekładach autorstwa tego tłumacza.

Jean Ward, badając recepcję poezji Herberta w kontekście XX-wiecznej poezji brytyjskiej¹², skorzystała z krótkich fragmentów przekładów poetyckich autorstwa Barańczaka. Przywołała też – w niewielkim zakresie – poglądy autora *Widokówki z tego świata* dotyczące relacji człowieka z Bogiem u „metafizyków”, a także formy artystycznej poszczególnych wierszy Herberta, jak i całej *Świątyni* jako zbioru¹³.

Badane są też związki poezji Herberta, a także Richarda Crashawa, Donne’a i Bena Jonsona z poezją polską XX w., czego przykładem jest praca Marty Bącały o poezji Janusza Stanisława Pasierba¹⁴. Analizując fragment wiersza Herberta pt. *The Agony* (*Męczarnia*):

[...] Sinne is that presse and vice, which forceth pain
To hunt his cruel food through ev’ry vein [...],

autorka zwraca uwagę na znaczenie leksemów „presse” i „vice”, które wymaga dekodowania w kontekście biblijnym. Wytlaczarka do winogron („presse”) odsyła do przemiany krwi w wino, a okrutny pokarm („cruel food”) – dodatkowo do przemiany chleba w ciało Jezusa Chrystusa¹⁵. W przekładzie Barańczaka wersy te brzmią następująco:

[...] Grzech jest owym imadłem, co tłoczy w głąb ciała
Mękę, by żer okrutny w każdej żyłce miała [...]¹⁶.

¹¹ P. Łuszczykiewicz, *Sztuka przekładu*, „Nowe Książki” 1998, nr 1, s. 12.

¹² J. Ward, *George Herbert a wiek XX: w kręgu chrześcijańskiej poezji brytyjskiej*, „Pamiętnik Literacki” 2007, nr 98/2, s. 107-129.

¹³ *The Temple* – zbiór wierszy Herberta z 1633 r.

¹⁴ M. Bącała, *Analiza paradoksu i oksymoronu w wierszach Janusza St. Pasierba w perspektywie poetyki „ascezy słowa” (ujęcie porównawcze – na tle przykładów z angielskiej poezji metafizycznej)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2007, t. 9, s. 275-291.

¹⁵ *Ibidem*, s. 282-283.

¹⁶ S. Barańczak, *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1991 [dalej jako *Antologia...* (1991)], s. 209.

Przekład ten – jak zauważa badaczka – nakierowuje czytelnika na interpretację, zawierając słowo „męka”, nieobecne w oryginale. Należy zauważyć, że u Barańczaka zniknęło jednocześnie słowo „presse”. Swojego rodzaju echo tego słowa odnaleźć można w słowie „tłoczy”, jednakże omówione wyżej konotacje z pewnością uległy osłabieniu. W tym przypadku tłumacz, kompensując treść, która nie zmieściła się w przekładzie, dodatkowo eksplikuje to, co w oryginale jedynie dorozumiane. Niewątpliwie ułatwia to odbiór wiersza czytelnikowi, lecz niweluje w pewnym stopniu wyzwanie, jakim jest rozszyfrowanie ukrytych znaczeń. Pełne wyjaśnienie Barańczak zamieścił dopiero w przypisie¹⁷. Podobny zabieg (wprowadzenie słowa „męka”) nastąpił w przekładzie autorstwa Stefana Stasiaka, opublikowanym w antologii z 1969 r.:

[...] Grzech jest tu tłokiem i śrubą, co siły
Okrutnej męką rwie ostatnie żyły [...]¹⁸.

Na kontekst biblijny u tego tłumacza dodatkowo wskazuje modyfikacja tytułu: *Agonia w Ogrójcu*.

O wiele szerzej cytowała przekłady autorstwa Barańczaka Marta Wiszniowska-Majchrzyk w swoim artykule o angielskiej poezji metafizycznej XVII wieku¹⁹. Dotyczy to m.in. wiersza Roberta Southwella pt. *The Burning Babe* (*Płonące dziecko*). Zwracając uwagę na plastyczność obrazu płaczącego Jezusa, badaczka posługuje się m.in. określeniami wprowadzonymi do wiersza przez tłumacza²⁰. W oryginale czytamy:

[...] A pretty Babe all burning bright did in the air appear;
Who, scorched with excessive heat, such floods of tears did shed
As though his floods should quench his flames which with his tears were fed [...]²¹.

Mowa zatem o płomieniu, karmionym przez potoki łez, które go jednocześnie mają ugasić. Epitet „słone”, odnoszący się do „zdrojów łez”, to doprecyzowanie Barańczaka. Porównanie „Dziecię płonące niby stos” również nie występuje w oryginale, w którym odpowiedni wers brzmi jak wyżej: „A pretty Babe all burning bright did in the air appear”.

¹⁷ Przypis ten brzmi: „Metaforyczny obraz prasy winnej, centralny w tym wierszu, a zaczerpnięty z *Proroctwa Izajasza* (63, 3), bywał tradycyjnie figurą Męki Pańskiej” (S. Barańczak, *Antologia...* (1991), s. 484).

¹⁸ *Poezi języka angielskiego...*, s. 529.

¹⁹ M. Wiszniowska-Majchrzyk, „*Onegdaj w nocy wieczność oczy me ujrzały*”, czyli o angielskiej poezji metafizycznej XVII wieku, *Studia Philosophiae Christianae* 2011, nr 47/1, s. 151-166.

²⁰ *Ibidem*, s. 161.

²¹ *The Norton Anthology...*, t. 1, s. 956-957 [wersja uwspółcześniona].

W przekładzie Pietrkiewicza tych dodatkowych informacji nie ma: „Dziecię całe w płomieniach zjawilo się, jarząc przestworze” (choć określenie „jarząc przestworze” wzmacnia ekspresję) i „wielkie łez lało strumienie”²².

We fragmencie wiersza Henry’ego Vaughana pt. *The Night (Noc)* badaczka zwraca uwagę na oksymoron – światło rozbłyaskające w nocy²³:

[...] Nie złotym Najwyższego tronem,
Nie cherubem jałowym lub rytym w kamieniu
Słowem, lecz żywym światem przez Siebie stworzonym
Pan załśnił w nocnym cieniu;
I podziwiała blask płynący z dali
Trawy i zioła, gdy Żydowie spali [...] ²⁴.

Tymczasem oksymoron ten – jakkolwiek zgodny z przedstawioną w wierszu sytuacją – w cytowanej strofie w ogóle nie występuje, podobnie jak wzmianka o „słowie” wyrzuty w kamieniu:

[...] No mercy seat of gold,
No dead and dusty cherub nor carved stone,
But his own living works did my Lord hold
And lodge alone;
Where trees and herbs did watch and peep
And wonder while the Jews did sleep [...] ²⁵.

Przekład autorstwa Słomczyńskiego, choć też zawiera pewne odstępstwa, jawi się ostatecznie jako bardziej dosłowny:

[...] Odrzucił tronów dostojeństwo,
Rzeźb chwałę w martwych Cherubinów pyle,
Postać wziął na swych stworzeń podobieństwo,
Żył sam przez chwilę.
Drzewo i Krzew go wszelki widzi,
A się dziwuje, gdy śpią Żydzi [...] ²⁶.

Szerokie omówienie poezji Herberta znalazło się w książce Krystyny Wierzbickiej-Trwogi²⁷. Autorka zamieściła w swojej pracy głównie własne tłumaczenia, okazjonalnie odwołując się do przekładów Barańczaka. Analizy oparła w przeważającej mierze bezpośrednio na tekście angielskim. W razie istotnego przekształcenia translatorskiego

²² *Poezi języka angielskiego...*, s. 246.

²³ M. Wiszniowska-Majchrzyk, *op. cit.*, s. 164.

²⁴ S. Barańczak, *Antologia...* (1991), s. 436-437.

²⁵ *The Norton Anthology...*, t. 1, s. 1626-1628.

²⁶ *Poezi języka angielskiego...*, s. 729-730.

²⁷ K. Wierzbicka-Trwoga, *Poezja święta. Trzy cykle religijne baroku europejskiego*, Warszawa 2014, s. 91-200.

lub nakierowania przez tłumacza na określoną interpretację, badaczka zaznacza to w swoim komentarzu²⁸.

Powyższe uwagi nie mają na celu krytyki omawianych fragmentów pracy Barańczaka ani wspomnianych autorek. Obrazują jednak, jak odbiór wierszy poetów metafizycznych może zostać dodatkowo nacechowany lub naprowadzony przez styl i metodę jednego tylko tłumacza o ustalonym autorytecie. Zwrócono już uwagę na takie cechy przekładów artystycznych Barańczaka, jak silne oddziaływanie jego osobowości poetyckiej na kształt przekładu i podporządkowanie przekładu funkcji artystycznej o znacznym komponencie interpretacyjnym, dlatego każdorazowo zasadne wydaje się zestawienie przekładu tego poety z przekładem innego autorstwa²⁹.

Warto też odnotować, że nie tylko tłumaczenia wierszy, ale też omówienia, dołączane przez Barańczaka do zbiorów przekładów, stanowią źródła, na które powołują się badacze. Opisując postać i twórczość Herberta, wspomniany już Łuszczkiewicz, w recenzji z 1998 r., także posłużył się biografią poety i charakterystyką jego twórczości przedstawionymi przez autora *Tablicy z Macondo*. Barańczak w swoich opracowaniach opierał się na specjalistycznej anglojęzycznej literaturze przedmiotu³⁰, jednakże selekcja faktów i sposób ich przedstawienia z pewnością wnosi istotny komponent odautorski w tekst, na którym opierały się dalsze analizy.

3.

Kwestia sposobów, w jakie należy przekładać angielską poezję metafizyczną XVII stulecia, wywoływała polemiki pomiędzy samymi tłumaczami. Szczególnie interesująca jest słynna krytyka skierowana przez Barańczaka wobec przekładu *Sonetu X* Donne'a autorstwa Sity. Krytyka ta w istocie przenosi granice sporu, poza ten jeden konkretny przekład, na płaszczyznę związaną z zasadnością stylizacji stosowanej w tłumaczeniu tekstów z minionych epok. Zastrzeżenia Barańczaka są różnego rodzaju, ale w pierwszej kolejności dotyczą m.in. „ostentacyjnej archaizacji języka” (poprzez archaizmy fonetyczne, morfologiczne, leksykalne, fleksyjne i składniowe)³¹. Sito zaś uważał, że w przekładach starej poezji nie jest ani wskazany, ani możliwy dzisiejszy język poetycki³².

²⁸ *Ibidem*, s. 141, 158.

²⁹ E. Rajewska, *Stanisław Barańczak. Poeta i tłumacz*, Poznań 2007, s. 10; M. Kaczorowska, *Przekład jako kontynuacja twórczości własnej. Na przykładzie wybranych translacji Stanisława Barańczaka z języka angielskiego*, Kraków 2011, s. 10, 13-20.

³⁰ Por. choćby S. Barańczak, *Wstęp*, [w:] *Antologia...* (1991), s. 6-35.

³¹ S. Barańczak, *Mały, lecz maksymalistyczny manifest translatologiczny [...]*, [w:] *Ocalone w tłumaczeniu. Szkice o warsztacie tłumacza poezji z dodatkiem małej antologii przekładów-problemów*, Kraków 2004, s. 39-43. We wcześniejszej części artykułu Barańczak omówił też *Sonet XIV* w przekładzie Aleksandra Mierzejewskiego (s. 36-39).

³² J.S. Sito, *Od autora*, [w:] *idem, Śmierć i miłość...*, s. 7.

By zobrazować odmiennność podejścia obu tłumaczy do wspomnianego wiersza, warto przytoczyć najbardziej znamienne wersy przekładów ich autorstwa³³:

Nie pusz się, Śmierci, chociaż lękiem dławisz Człeka lichego, za jaje Twa groza;	Śmierci, próżno się pysznisz; cóż, że wszędy słynie Potęgą twa i groza; licha w tobie siła, [...]
[...] im rychlej zejść mozem, Tym pewniej przecie duszę moją zbawisz. [...]	Aby ciała spoczynek, ulga duszy była Przynętą, która ludzi wabi w twe pustynie. [...]
Przecz się więc puszysz? Śpi bardziej spokojnie, w tobie	Łatwiej w maku czy w czarach sen znaleźć niż
Kto maku zażył, jak Twoich uderzeń; [...]	I w twych ciosach; więc czemu puszysz się tak długo? [...]

Piotr Wilczek, relacjonując krytykę sformułowaną przez Barańczaka, nazywa strategię tłumaczeniową Sity „archaizującą”, a strategię Barańczaka „modernizującą”. Nie zgadza się z najważniejszymi zarzutami Barańczaka, uznając strategię archaizującą za „konsekwentną i równoprawną wobec innych” metodą przekładu tekstów dawnych³⁴. Widać więc, że tłumaczenia poezji angielskich poetów metafizycznych XVII stulecia stały się pretekstem do ogólniejszych sporów o sposoby tłumaczenia dzieł odległych w czasie.

Zdecydowanie bliżej strategii Barańczaka (pod względem użytego języka) pozostała Ewa Elżbieta Nowakowska, tłumacząc później ten sam *Sonet X*:

Śmierci, nie bądź dumna, chociaż cię niektórzy
Straszną zwą, potężną, nigdy nią nie byłeś
[...]
Z tobą odchodzącym rozdajesz rozkosze,
Duszą uwolnienie, a kościom spoczynek.
[...]
Mak czy czary również sen na nas zsyłają,
A od ciebie lepiej: na pychę czas tracisz! [...] ³⁵.

Pozostając jeszcze przy tekście Wilczka i zastrzeżeniach Barańczaka, warto zwrócić uwagę na kolejną kontrowersję. Barańczak wytyka Sicie niejasność znaczeniową i niejasność składni. Wilczek stwierdza, że składnia przekładu przypomina zawiłą składnię stosowaną przez Mikołaja Sępa Szarzyńskiego, zarzucając, że Barańczak nie dostrzega,

³³ Po lewej stronie znajduje się przekład autorstwa Sity, po prawej – Barańczaka. Obie cytowane wersje to wersje przytoczone przez Barańczaka w *Manifestie*, wersja Sity z *Poetów metafizycznych* jest nieco odmienna.

³⁴ P. Wilczek, *John Donne. Polskie przekłady Sonetu X*, [w:] *idem, Angielsko-polskie związki literackie*, „Studia o przekładzie”, nr 32, Katowice 2011, s. 19-30.

³⁵ „Fraza” 1998, nr 19/20, s. 88-89.

iz tego typu „niejasne zdania” stanowią doskonały przykład barokowej liryki³⁶. Tyle że należy zachowywać ostrożność w przyporządkowywaniu stylu dowolnego członka grupy, nazywanej angielskimi poetami metafizycznymi XVII w., do stylistyki barokowej jakiegokolwiek innego poety. Występują bowiem istotne rozbieżności w sposobie pisania w obrębie grup XVII-wiecznych poetów metafizycznych³⁷, zarówno angielskich, jak i polskich. Barokowa „zawilłość” stanowi uogólnienie, które nie przystaje z góry do określenia stylu Donne’a, jeśli nie zostanie sprecyzowane. Widać to już choćby po porównaniu składni i interpunkcji stosowanej w sonetach Sępa z treścią sonetu Donne’a. Dzieła polskiego poety budzą liczne wątpliwości interpretacyjne, uznawane są za trudne i pełne dwuznaczności, poszczególne ich fragmenty zyskują odmienny sens w zależności od stosowanej interpunkcji³⁸. Liczne przerzutnie komplikują czytelnikowi odczytanie sensu utworu³⁹. Tymczasem w sonecie Donne’a takiej wieloznaczności nie ma. Barańczak zauważa, że utwór – choć paradoksalny – to jednak stanowi wywód jasny i logiczny.

Zagadnienia tu zarysowane dotyczą więc istotnej trudności dla tłumaczy angielskich poetów metafizycznych XVII w. Uchwycenie specyfiki tych twórców na tle epoki nie pozwala na przyjęcie uogólnionej kategorii „barokowości”. Z uwagi zaś na zróżnicowanie twórczości w obrębie tej grupy, rolą tłumacza jest zawsze uchwycenie zarówno podobieństw, jak i – często subtelnych – różnic w sposobie pisania pomiędzy poszczególnymi poetami. Dla przykładu – poezja Herberta przejęła od żarliwej poezji Donne’a metafizyczny *wit*⁴⁰ i koncept, ale wyraźnie widoczne są różnice w stylu

³⁶ P. Wilczek, *op. cit.*, s. 23-24. Podobnie np. Jadwiga Sokołowska w latach 70. ubiegłego wieku, a więc wtedy, gdy opublikowano już różne przekłady wierszy poetów metafizycznych i powstawały kolejne, kwalifikowała Donne’a, Herberta, Crashawa, Vaughana, Traherne’a i Marvella zbiorczo do liryki barokowej. Pojawia się pytanie, na ile i w jakim sensie uwagi o „barokowej stylistyce” pasują do wszystkich tych poetów (por.: J. Sokołowska, *Dwie Nieskończoności. Szkice o literaturze barokowej Europy*, Warszawa 1978, s. 106-109).

³⁷ Można też mówić o poezji metafizycznej wieku XVI, jeśli uwzględnić np. lirykę Sępa. Warto zauważyć, że Sęp zmarł prawdopodobnie w roku, w którym Donne był jeszcze dzieckiem, a wątpliwe, by dorosły Donne inspirował się poezją polską.

³⁸ Por. szerzej na ten temat: M. Kozłowska, *Interpretacja trudnych fragmentów z „Rymów albo wierszy polskich” Mikołaja Sępa Szarzyńskiego w ważniejszych edycjach cyklu*, „Pamiętnik literacki 2015”, nr 1, s. 183-189.

³⁹ C. Hernas, *Literatura baroku*, Warszawa 1995, s. 27.

⁴⁰ W kontekście poezji XVII-wiecznej, termin ten wiąże się przede wszystkim z umiejętnością łączenia odmiennych, a nawet sprzecznych idei lub rzeczy w jedną całość, przedstawioną w kunsztowny sposób (por.: C. Baldick, *Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press 2015; J.A. Cuddon, *The Penguin Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*, The Estate of J.A. Cuddon 2013). W znaczeniach bliższych ogólnemu zastosowaniu, termin *wit* może być tłumaczony jako „pomysłowość, biegłość intelektualna”, a więc m.in. jako dawny „dowcip” – w znaczeniu: „rozum, inteligencja, bystrość umysłu, przemyślność, spryt; zdolność do czegoś, biegłość, umiejętność, sztuka; myśl, koncept, wymysł” (*Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 5, red. M. Karplukówna, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971). O „dowcipie” pisał M.K. Sarbiewski w eseju *De acuto et arguto*.

(u Herberta prostym, uładowym) i w stosowanych formach wierszy – tu z kolei dostrzeżono wpływy Jonsona⁴¹. O trudnościach w kategoryzacji poetów metafizycznych jako „szkoły” pisał już zresztą Eliot⁴². Problematyczna jest też kwestia porównywania twórczości poetów angielskich i polskich oraz odnalezienia przystającego wzoru językowego w liryce polskiej.

Ważnym wyznacznikiem twórczości poetów metafizycznych jest jej wyrafinowanie formalne. Na metafizyczny *wit* składają się: bogactwo środków stylistycznych, operowanie paradoksem, kontrastem, conceptem, puentą, eufonią, paralelizmem. Występują w tej poezji wiersze obrazkowe, do których należy utwór *Easter Wings* (*Skrzydła wielkanocne*) Herberta – wiersz, w którym obie strofy przybierają kształt skrzydeł. Poniżej przytoczono pierwszą z nich:

Lord, who createdst man in wealth and store,
 Though foolishly he lost the same,
 Decaying more and more,
 Till he became
 Most poor:
 With thee
 O let me rise
 As larks, harmoniously,
 And sing this day thy victories:
 Then shall the fall further the flight in me [...] ⁴³.

Zwłaszcza środkowe wersy strofy nie pozostawiają tłumaczowi zbyt wiele „swobody oddechu”. Tego rodzaju utwory, jak się okazuje, stanowią ciągłą zachętę i wyzwanie dla tłumaczy. Pomimo istnienia wcześniejszych przekładów, kolejną próbę translatorską, opublikowaną w „Literaturze na Świecie” z 2014 r., podjął niedawno Maciej Froński⁴⁴.

W tym samym numerze *Literatury* znalazł się też przekład innego wiersza Herberta autorstwa Frońskiego. Wiersz ten – *Virtue* (*Cnota*) stanowi doskonały przykład artyzmu angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia. Herbert przedstawił w nim ideę nieśmiertelności duszy osiąganej właśnie poprzez tytułową cnotę.

Sweet day, so cool, so calm, so bright,
 The bridal of the earth and sky:
 The dew shall weep thy fall tonight,
 For thou must die.

Sweet rose, whose hue, angry and brave,

⁴¹ R.G. Cox, *A Survey of Literature from Donne to Marvell*, [w:] *The New Pelican Guide to English Literature. From Donne to Marvell*, ed. B. Ford, Harmondsworth 1990, s. 63.

⁴² T.S. Eliot, *op. cit.*, s. 2401-2408.

⁴³ *The Norton Anthology...*, t. 1, s. 1599.

⁴⁴ Z. Herbert, *Skrzydła wielkanocne*, tłum. M. Froński, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 124.

Bids the rash gazer wipe his eye:
Thy root is ever in its grave,
And thou must die.

Sweet spring, full of sweet days and roses,
A box where sweets compacted lie;
My music shows ye have your closes,
And all must die.

Only a sweet and virtuous soul,
Like seasoned timber, never gives;
But though the whole world turn to coal,
Then chiefly lives⁴⁵.

Wiersz ten był publikowany wcześniej w przekładach Pietrkiewicza, Sity i Barańczaka. Przekład Sity (w wersji z 1969 r., częściowo różniącej się od wersji z 1981 r.) został omówiony i skrytykowany przez Barańczaka zaraz po *Sonecie X Donne'a*⁴⁶.

Pisząc prostym językiem, zgodnie z logiką klarownego wywodu, Herbert ukrył w *Cnocie* głębię znaczeń za pomocą szeregu wyrafinowanych środków stylistycznych. Utwór zbudowany jest na zasadzie zestawień słów-kluczy: słowa „sweet”, które w każdej strofie powtarzane jest w nowym kontekście, nabierając nowego znaczenia, oraz słów „die/lives” na końcu poszczególnych strof. Ostatnie wersy tych są skrócone dla dodatkowego podkreślenia tego efektu. Epifory wymuszają ponadto powtarzalność rymów w trzech pierwszych strofach⁴⁷. Barańczak zauważył te mechanizmy, wskazując, że dominantą semantyczną wiersza jest jego „oparcie na refrenowym schemacie końcowego rymu w czwartej, krótkiej linijce kolejnych strof”, z zakłóceniem w czwartej strofie, które ma konsekwencje nie tylko dla układu rymów, ale też znaczeniowe. Słowo „lives” kontrastuje nie tylko brzmieniowo, ale też semantycznie ze słowem „die”. W taki sposób wymowa wiersza warunkowana jest przez kunsztowne zabiegi formalne.

Barańczak jako jedyny ze wspomnianych tłumaczy skonstruował swój przekład zgodnie z omówioną zasadą:

[...] Bo każdy dzień umiera.
[...] Kwiat każdy też umiera.
[...] Bo cały świat umiera.
[...] Ona żyje na pewno⁴⁸.

⁴⁵ *The Norton Anthology...*, t. 1, s. 1604.

⁴⁶ S. Barańczak, *Mały, lecz maksymalistyczny...*, s. 44-47.

⁴⁷ H. Wilcox, *George Herbert*, [w:] *The Cambridge Companion to English Poetry. Donne to Marvell*, ed. Thomas N. Corns, Cambridge 1998, s. 190-192; *The Oxford Poetry Library. George Herbert*, ed. L.L. Martz, Oxford-New York 1994, s. 184.

⁴⁸ S. Barańczak, *Antologia...* (1991), s. 237.

W pozostałych tłumaczeniach wersy końcowe strof oparte są prawie każdorazowo na innym rymie: ślub/grób, wzrok/mrok, ton/zgon u Pietrkiewicza⁴⁹, jasną/zgasnąć, słona/skonać, złożona/przeznaczona u Sity⁵⁰, dłonie/koniec, może/łoże, towarzysza/cisza u Frońskiego⁵¹. Zastosowany przez Barańczaka wyraz „umiera” jest ponadto dosłownym tłumaczeniem angielskiego „die”.

W przypadku tłumaczenia autorstwa Barańczaka nastąpił więc zbieg pewnych cech osobowości twórczej autora oryginału i autora przekładu; zauważono już bowiem, że Barańczaka łączy z XVII-wiecznymi twórcami poezji kunsztownej „fascynacja możliwości, jakie daje warstwa dźwiękowa języka”⁵². Jak widać, owo powinowactwo szczególnie przysłużyło się polskiej recepcji poezji Herberta.

Warto zaznaczyć, że tłumaczenia poezji Herberta w wersji Barańczaka stały się też przedmiotem krytyki. Janusz Krupiński, analizując przekład wiersza *Love (Miłość)*, zarzucił, że Barańczak wprowadził do wiersza nieobecny w nim przepych, zamiast nacechować utwór prostotą⁵³.

W oryginale czytamy bowiem:

[...] I, the unkind, the ungrateful? ah my dear,
I cannot look on thee [...].

U Barańczaka:

[...] Ja, nieczuły, niewdzięczny? Na przepych Twój błogi
Patrzeć mi nie wypada [...].

Bardziej zgodne z zaleceniami Krupińskiego są te wersy w przekładzie Sity:

[...] Niewdzięczny, podły, nie znany nikomu?
Nie jestem godzien⁵⁴.

Krupiński zarzuca też, że Barańczak nietrafnie pisał w przekładzie o argumentowaniu:

[...] Love took my hand and smiling did reply, [...] Miłość na to z uśmiechem argument wytoczy:
„Who made the eyes but I?” [...]. „Wszak wiesz, kto stworzył oczy?” [...].

Zarzut ten wydaje się nieuzasadniony w kontekście całokształtu dzieła Herberta. Intelktualizm jest jedną z najważniejszych cech jego poezji⁵⁵, a jak było widać na

⁴⁹ J. Pietrkiewicz, *op. cit.*, s. 71-72.

⁵⁰ J.S. Sito, *Poeci metafizyczni...*, s. 119.

⁵¹ Z. Herbert, *Skrzydła wielkanocne*, tłum. M. Froński, s. 122.

⁵² D. Pawelec, *Poezja Stanisława Barańczaka: reguły i konteksty*, Katowice 1992, s. 31.

⁵³ J. Krupiński, *Krytyka przekładu S. Barańczaka „Love” G. Herberta (szkic)*, <https://krupinski.asp.krakow.pl/trans/jk%20Milosc%20George%20Herbert.pdf>, [dostęp: 11.06.2018].

⁵⁴ J.S. Sito, *Poeci metafizyczni...*, s. 126.

⁵⁵ J. Bennett, *Five Metaphysical Poets*, Cambridge 1964, s. 49, 56-57.

przykładzie *Cnoty*, wiersze bywają zorganizowane jak logiczny wywód. Podobnie uznał Sito, pisząc, że miłość „rzecz swoją wyłoży”.

W omawianym szkicu Krupiński zaprezentował własne tłumaczenie, datowane na 2015 r. Jest to przykład tego, że poezja Herberta wciąż stanowi pretekst do polemik i podejmowania kolejnych prób translatorskich.

Odnosnie do Barańczaka, można jeszcze przypomnieć, że interesująco przedstawia się też kwestia oddziaływania poezji XVII-wiecznych metafizyków na współczesną poezję polską. Barańczak tłumaczył tych twórców już w latach 70. XX w.⁵⁶ i wiele jego wierszy powstało pod ich niewątpliwym wpływem⁵⁷.

4.

Twórczości innego poety metafizycznego – Thomasa Traherne’a – został w znacznej mierze poświęcony numer wspomnianej już „Literatury na Świecie” z 2014 r. Utwory poety pojawiły się tam w przekładach Andrzeja Sosnowskiego i Zbigniewa Macheja. Opublikowano ponadto tłumaczenia wierszy Vaughana i Herberta autorstwa Frońskiego.

Dick Davis w jednym z artykułów przedstawia krótką, lecz wnikliwą analizę stylu i poglądów Traherne’a⁵⁸, a jeden z wierszy, o których wspomina badacz, został przetłumaczony na język polski zarówno przez Barańczaka, jak i przez Site. W ostatniej strofie tego utworu, zatytułowanego *Shadows on the Water (Odbicia na wodzie)*, czytamy:

[...] But that below the purling stream
Some unknown joys there be
Laid up in store for me;
To which I shall, when that thin skin
Is broken, be admitted in.

Davis wspomina o wierszu w kontekście przecucia, obecnego w twórczości Traherne’a, że myśl „za chwilę przejdzie w inny modus istnienia”. Świat odbity w wodzie staje się jakimś drugim światem, do którego małe dziecko powinno, „kiedy ta cienka błona pęknie, zostać wpuszczone”⁵⁹. To ostatnie określenie (w wersji polskiej, w tłumaczeniu Marcina Szustera) niemal pokrywa się z frazą Barańczaka i prawdopodobnie zostało sformułowane właśnie na jej podstawie:

⁵⁶ S. Barańczak, *Antologia...* (1991), s. 5.

⁵⁷ Por. np.: D. Pawelec, *op. cit.*; A. van Nieuwerkerken, *Ironiczny konceptyzm. Nowoczesna polska poezja metafizyczna w kontekście anglosaskiego modernizmu*, Kraków 1998, s. 283-355.

⁵⁸ D. Davis, *Traherne – wprowadzenie*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 24-32.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 27.

[...]
 Widać pod nurtem tym szemrzącym, na dnie,
 Jakieś nie znane mi rozkosze
 Czekają, aż się po nie zgłoszę;
 I kiedy cienkie i przejrzyste błony
 Pękną, zostanę do wnętrza wpuszczony⁶⁰.

U Sityy natomiast

[...] obce mi rozkosze
 Czekają w lustrze wody
 Na moje ciało młode!
 I kiedy pęknie cienka błona,
 Oddam się cały w ich ramiona⁶¹.

W wersji Sityy, określenie przewidywanego przez podmiot liryczny momentu wyłączenia w kategoriach cielesnych redukuje sens tej transgresji. Ciało rzucające się w ramiona rozkoszy ma sens wyłącznie fizyczny, namacalny, sensualny. Tymczasem to przede wszystkim myśl powinna w przekładzie czekać na przekroczenie granicy tzw. naszego świata. W tym konkretnym przypadku, lektura tłumaczenia Barańczaka doprowadziłaby zatem polskiego czytelnika do wniosków bardziej zbieżnych z przywołaną interpretacją.

Jeszcze bliżej filozofię Traherne'a przedstawia w swoich wywodach Carol L. Marks⁶². Istotniejsze dla tematu niniejszego artykułu są jednak bezpośrednie relacje z tłumaczenia poezji Traherne'a.

W uwagach *od tłumacza* Andrzej Sosnowski zdradza, że dążył do przetłumaczenia prozy Traherne'a w języku dzisiejszym, uzyskując jedynie „efekty pewnej starodawności” (poprzez oryginalny rytm – składnię, szyk wyrazów – oraz cytaty z Biblii). Z uwag tych wynika, że archaizacja leksykalna nie jest uzasadniona słownictwem używanym w oryginałach. Do dziś niewiele słów z zasobu poety uległo zmianom semantycznym lub zniknęło zupełnie z angielszczyzny⁶³.

Próbka przekładu Sosnowskiego potwierdza przyjętą przez niego metodę:

Kochamy nie wiadomo co: i dlatego każda Rzecz nas nęci. Jak Żelazo na Odległość przyciągane jest przez Magnetyt, ponieważ działają między nimi pewne Niewidzialne Komunikacje: Tak istnieje

⁶⁰ S. Barańczak, *Antologia...* (1991), s. 453-455.

⁶¹ J.S. Sito, *Poezi metafizyczni...*, s. 193-195.

⁶² C.L. Marks, *Thomas Traherne i platonicy z Cambridge*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 51-85.

⁶³ A. Sosnowski, *od tłumacza*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 219.

w nas Świat Miłości ku takiemu bądź innemu czemuś, chociaż nie wiemy, co by to w ogóle pod Słońcem miało być⁶⁴.

Inwersje występują w tym fragmencie wraz z rzeczowym, „naturalnym” sposobem wypowiedzi. Filozoficzne rozważania na temat miłości Traherne połączył z prostotą wyrazu. Ten aspekt twórczości poetów metafizycznych jest bardzo istotny, ponieważ przybliży ją dzisiejszemu czytelnikowi. Prostota i przystępność (nieraz nawet kolkwalność) pozwalają tym poetom – dzięki pracy tłumaczy – przemówić do współczesnego czytelnika językiem dzisiejszej poezji i prozy. Na uwagę zasługuje też fortunna decyzja Sosnowskiego, by za wzór do tłumaczenia obrać tekst *Centurii* opublikowany w wersji najbliższej oryginalnemu zapisowi (stąd choćby często występująca wielka litera w środku zdania).

Podobne uwagi, co Sosnowski, przedstawił Zbigniew Machaj, autor przekładów dzieł lirycznych zawartych w omawianym numerze „Literatury na Świecie”. Odnośnie do przyjmowanych przez tłumacza wzorców językowych, znamienne jest stwierdzenie o nieadekwatności języka poetyckiego poetów polskiego baroku. Tłumacz zwraca bowiem uwagę na „niezwykłą prostotę i klarowność” języka Traherne’a. Uważa nawet, że usprawiedliwione jest odwołanie się do poezji oświeceniowej. Po czym powołuje się na Barańczaka, uznając zasadność posługiwania się w tłumaczeniu Traherne’a przede wszystkim współczesnym językiem⁶⁵. Ponownie więc widać, że metody i zalecenia autora *Ocalonych w tłumaczeniu* wciąż kształtują podejście dzisiejszych tłumaczy.

5.

Nie jest to oczywiście wyczerpujące omówienie współczesnych polskich tłumaczeń poezji metafizycznej XVII stulecia oraz recepcji – zarówno czytelniczej, jak i naukowej – tej poezji. W „Podkowińskim Magazynie Kulturalnym” (2005, nr 47) ukazał się przekład jednego wiersza Vaughana (*They are all Gone into the World of Light*), autorstwa Leszka Engelkinga⁶⁶. Interesującym przykładem obecności poetów metafizycznych w internecie jest *Antologia poezji angielskiej w wyborze i przekładzie W.J. Darasza*⁶⁷. Tłumacz jest świadomy roli wielkich poprzedników, „chyląc czoła” zwłaszcza przed Barańczakiem, którego uznał za „najwybitniejszego polskiego tłumacza” z języka angielskiego. Jednocześnie witryna – jak poinformował na stronie głównej sam Darasz – ma służyć przedstawieniu nowych przekładów poezji angielskiej, również tej, która była już tłumaczona. Zaprezentowane tam przekłady powstawały głównie

⁶⁴ T. Traherne, *Centurie rozmyślań*, tłum. A. Sosnowski, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 87.

⁶⁵ Z. Machaj, *Promieniowanie Traherne’a*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 118-119.

⁶⁶ http://www.podkowiainskimagazyn.pl/nr47/tlumaczenia_engelkinga.htm, [dostęp: 11.06.2018].

⁶⁷ <https://sites.google.com/site/apawwiprzedkadjewdarasza/> [dostęp: 11.06.2018].

w latach 1997-2001 i 2014-2015. Choć więc wpływy Barańczaka wciąż pozostają nie do przecenienia, to jednak – jakże fortunnie – kunszt angielskich poetów metafizycznych XVII stulecia chyba jeszcze długo stanowić będzie nieustanny asumpt twórczy dla kolejnych pokoleń tłumaczy.

Literatura przedmiotu

- Adamczyk-Garbowska M., *Barańczak jako tłumacz, czyli pochwała lenistwa*, „Akcent” 1995, nr 2, s. 181-187.
- Baldick C., *Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford 2015.
- Barańczak S., *Mały, lecz maksymalistyczny manifest translatologiczny* [...], [w:] S. Barańczak, *Ocalone w tłumaczeniu. Szkice o warsztacie tłumacza poezji z dodatkiem małej antologii przekładów-problemów*, Kraków 2004, s. 13-62.
- Bącała M., *Analiza paradoksu i oksymoronu w wierszach Janusza St. Pasierba w perspektywie poetyki „ascezy słowa” (ujęcie porównawcze – na tle przykładów z angielskiej poezji metafizycznej)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica” 2007, t. 9, s. 275-291.
- Bennett J., *Five Metaphysical Poets*, Cambridge 1964.
- Cox R.G., *A Survey of Literature from Donne to Marvell*, [w:] *The New Pelican Guide to English Literature. From Donne to Marvell*, ed. B. Ford, Harmondsworth 1990.
- Cuddon J.A., *The Penguin Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*, The Estate of J.A. Cuddon 2013.
- Davis D., *Traherne – wprowadzenie*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 24-32.
- Eliot T.S., *The Metaphysical Poets*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 2, gen. ed. M.H. Abrams, New York – London 2000, s. 2401-2408.
- Hernas C., *Literatura baroku*, Warszawa 1995.
- Johnson S., Cowley, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 1, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2000, s. 2736-2738.
- Kaczorowska M., *Przekład jako kontynuacja twórczości własnej. Na przykładzie wybranych translacji Stanisława Barańczaka z języka angielskiego*, Kraków 2011.
- Kozłowska M., *Interpretacja trudnych fragmentów z „Rymów albo wierszy polskich” Mikołaja Sępa Szarzyńskiego w ważniejszych edycjach cyklu*, „Pamiętnik Literacki” 2015, nr 1, s. 183-189.
- Krupiński J., *Krytyka przekładu S. Barańczaka „Love” G. Herberta (szkie)*, <https://krupinski.asp.krakow.pl/trans/jk%20Milosc%20George%20Herbert.pdf> [dostęp: 11.06.2018].
- Łuszczkiewicz P., *Sztuka przekładu*, „Nowe Książki” 1998, nr 1, s. 12.
- Machej Z., *Promieniowanie Traherne’a*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 114-119.
- Marks C.L., *Thomas Traherne i platonicy z Cambridge*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 51-85.
- Nieuwerkerken A., *Ironiczny konceptyzm. Nowoczesna polska poezja metafizyczna w kontekście anglosaskiego modernizmu*, Kraków 1998.
- Pawelec D., *Poezja Stanisława Barańczaka: reguły i konteksty*, Katowice 1992.
- Plichta P., *O pierwszych przekładach utworów Johna Donne na język polski*, [w:] *Wielcy tłumacze*, red. P. Fast, W.M. Osadnik, „Studia o przekładzie”, nr 33, Katowice 2012, s. 97-108.
- Rajewska E., *Stanisław Barańczak. Poeta i tłumacz*, Poznań 2007.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 5, red. M. Karplukówna, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- Sokołowska J., *Dwie Nieskończoności. Szkice o literaturze barokowej Europy*, Warszawa 1978.
- Sosnowski A., *Od tłumacza*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 218-221.
- The Oxford Poetry Library. George Herbert*, ed. L.L. Martz, Oxford-New York 1994.

- Ward J., *George Herbert a wiek XX: w kręgu chrześcijańskiej poezji brytyjskiej*, „Pamiętnik Literacki” 2007, nr 98/2, s. 107-129.
- Wierzbicka-Trwoga K., *Poezja święta. Trzy cykle religijne baroku europejskiego*, Warszawa 2014.
- Wilcox H., *George Herbert*, [w:] *The Cambridge Companion to English Poetry. Donne to Marvell*, ed. T.N. Corns, Cambridge 1998.
- Wilczek P., *John Donne. Polskie przekłady Sonetu X*, [w:] *Angielsko-polskie związki literackie*, red. P. Fast, „Studia o przekładzie”, nr 32, Katowice 2011, s. 19-30.
- Wiszniowska-Majchrzyk M., „*Onegdaj w nocy wieczność oczy me ujrzały*”, czyli o angielskiej poezji metafizycznej XVII wieku, „Studia Philosophiae Christianae” 2011, nr 47/1, s. 151-166.

Literatura podmiotu (antologie)

- Barańczak S., *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1982; Warszawa 1991.
- Darasz W.J., *Antologia poezji angielskiej w wyborze i przekładzie W.J. Darasza*, <https://sites.google.com/site/apawwiprzedkldziejdarasza/>, [dostęp: 11.06.2018].
- Pietrkiewicz J., *Antologia liryki angielskiej (1300-1950)*, Londyn 1958.
- Poeci języka angielskiego*, t. 1, wybór i oprac. H. Krzeczkowski, J.S. Sito, J. Żuławski, Warszawa 1969.
- Sito J.S., *Poeci metafizyczni*, Warszawa 1981.
- Sito J.S., *Śmierć i miłość. Mała antologia poezji według tekstów angielskich mistrzów, przyjaciół, rywali, wrogów i naśladowców Johna Donne’a*, Warszawa 1963.

Literatura podmiotu (wiersze i przekłady)

- Barańczak S. (tłum.), *Cnota*, [w:] *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1991, s. 237.
- Barańczak S. (tłum.), *Męczarnia*, [w:] *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1991, s. 209.
- Barańczak S. (tłum.), *Noc*, [w:] *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1991, s. 436-437.
- Barańczak S. (tłum.), *Odbicie w wodzie*, [w:] *Antologia angielskiej poezji metafizycznej XVII stulecia*, Warszawa 1991, s. 453-455.
- Engelking L. (tłum.), *Odeszli wszyscy do świata światłości!*, http://www.podkowianskimagazyn.pl/nr47/tlumaczenia_engelkinga.htm, [dostęp: 11.06.2018].
- Froński M. (tłum.), *Skrzydła wielkanocne*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 124.
- Froński M. (tłum.), *Cnota*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 122.
- Herbert G., *Easter Wings*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 1, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2000, s. 1599.
- Herbert G., *Virtue*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 1, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2000, s. 1604.
- Nowakowska E. (tłum.), *Sonet X*, „Faza” 1998, nr 19/20, s. 88-89.
- Pietrkiewicz J. (tłum.), *Dziecię płonące*, [w:] *Poeci języka angielskiego*, t. 1, wybór i oprac., H. Krzeczkowski, J.S. Sito, J. Żuławski, Warszawa 1969, s. 246.
- Pietrkiewicz J. (tłum.), *Cnota*, [w:] *Antologia liryki angielskiej (1300-1950)*, Londyn 1958, s. 71-72.
- Sito J.S. (tłum.), *Cienie na wodzie*, [w:] *Poeci metafizyczni*, Warszawa 1981, s. 193-195.
- Sito J.S. (tłum.), *Cnota*, [w:] *Poeci metafizyczni*, Warszawa 1981, s. 119.

- Sosnowski A. (tłum.), *Centurie rozmyślań*, „Literatura na Świecie” 2014, nr 5-6, s. 86-101, 125-143, 210-217.
- Southwell R., *The Burning Babe*, [w:] *The Norton Anthology*..., t. 1, s. 956-957.
- Stasiak S. (tłum.), *Agonia w Ogrójcu*, [w:] *Poezi języka angielskiego*, t. 1, wybór i oprac., H. Krzeczkowski, J.S. Sito, J. Żuławski, Warszawa 1969, s. 529.
- Vaughan H., *The Night*, [w:] *The Norton Anthology of English Literature*, t. 1, gen. ed. M.H. Abrams, New York-London 2000, s. 1626-1628.

ROLA PRZEKŁADU POETYCKIEGO W RECEPCJI ANGIELSKIEJ POEZJI METAFIZYCZNEJ XVII WIEKU W POLSCE. ZARYS PROBLEMATYKI

Streszczenie

Wiersze angielskich poetów metafizycznych XVII stulecia – Johna Donne’a, George’a Herberta, Thomasa Traherne’a i innych – zostały upowszechnione kręgu anglojęzycznym w dużej mierze za sprawą T.S. Eliota. Przekrojowe tłumaczenia tej poezji na język polski zaczęły być publikowane dopiero w drugiej połowie XX w. Autorami najistotniejszych tłumaczeń są m.in. Jerzy Pietrkiewicz, Jerzy S. Sito i Stanisław Barańczak. Celem niniejszej pracy jest określenie problemów związanych z tym, w jaki sposób recepcja poetów metafizycznych w Polsce jest warunkowana przez wybory tłumaczy, dokonywane w akcie przekładu. Okazuje się bowiem, że nie tylko czytelnicy poezji, ale też badacze i literaturoznawcy opierają się w pewnej mierze na kształcie przekładu. W tym zakresie przekłady jednego tylko tłumacza – Barańczaka – zdają się mieć status kanoniczny. Innym istotnym zagadnieniem jest niejednorodność grupy poetów metafizycznych, stanowiąca wyzwanie dla tłumacza, który chce oddać indywidualny styl każdego z nich. Poezja metafizyczna daje też okazję do prześledzenia sporów o strategię tłumaczenia poezji dawnej.

Słowa kluczowe: komparatystyka, przekład literacki, poezja, poeci metafizyczni

THE ROLE OF POETRY TRANSLATION IN THE RECEPTION OF 17TH-CENTURY ENGLISH METAPHYSICAL POETRY IN POLAND. OVERVIEW OF ISSUES

Summary

The metaphysical poetry of the 17th century has become widespread in the English-speaking world mostly due to the influence of T.S. Eliot. However, the cross-section translations of this poetry into Polish began to be published in the second half of the 20th century. Among the authors of the most important translations are Jerzy Pietrkiewicz, Jerzy S. Sito and Stanisław Barańczak. The purpose of this paper is to characterise the problems connected with the fact that the reception of the metaphysical poets in Poland is determined by the translators’ choices. Not only readers, but literary scholars also rely their perception – to some extent – on translations. In this regard, translations by only one author – Barańczak – seem to have canonical status. Another important issue is the diversity of the metaphysical poets, constituting a challenge for the translator, who wants to maintain individual style of each member of this group. Moreover, metaphysical poetry creates an opportunity of discussion about the strategies of translating old poetry.

Keywords: comparative literature, literary translations, poetry, metaphysical poets

Małgorzata Karczevska

The University of Zielona Góra, Poland

ORCID 0000-0002-3265-6042

Vaida Žegunienė

Klaipėda University, Lithuania

ORCID 0000-0002-6358-618X

THE PERCEPTION OF ENGLISH BY POLISH AND LITHUANIAN UNIVERSITY STUDENTS: IMPLICATIONS FOR HIGHER EDUCATION

Introduction

Recently, our modern society and, comparatively, all spheres of human existence have been influenced by the globalisation process. Globalisation is a process in which people live in one common world where individuals and nations are becoming more and more dependent on one another due to various political, social, cultural and economic factors, and new technologies such as mobile phones and the Internet support the process of globalisation enabling immediate communication and interaction among people from all over the world (Giddens, 2004). As a result, people become global citizens aware of global issues who are interested in problems of other countries and know other cultures. This interest in other countries than one's own and the perception of the diversity of world's culture is indeed a part of global awareness.

The field of education is influenced by globalisation, as well. If human beings want to be ready to operate efficiently in the global context, they have to be prepared and educated appropriately. Many legal documents regulating education processes present a newly formed tendency called *Global Education* (hereinafter referred to as GE). This concept is mentioned and crystallised in many official European Union and United Nations documents and legal acts. GE is closely related to the *Goals of Education for Sustainable Development*. The main emphasis is on the acquisition of various skills, such as critical and creative thinking, communication, conflict management, active participation and contribution to the life of society, demonstrating respect to the Earth and its diversity. In order to achieve these goals and globalise education, specific actions may be implemented: developing appropriate education programmes on consumer and health education, culture and religion, agriculture and tourism; educating through Information and Communication Technologies; changing youth lifestyles forming a more positive attitude to the world, etc. GE aims to provide knowledge on

democracy, civil and political culture, to form skills and positive experience, which is undoubtedly important for a person who wants to be a global citizen in the European multicultural society. In 2015 the *Conception of Global Education* was established in Lithuania. It presents the aim and goals of the conception and emphasises the importance of this tendency of education for the identity of each Lithuanian citizen. Also in Poland the notion of global education is introduced and promoted in schools in *Wieloletni program współpracy rozwojowej na lata 2016-2020* (2015). The aim of the initiative is to promote global development and expand citizens' knowledge about international cooperation and global problems.

The European Council promotes GE as education that empowers people to familiarise with the modern globe and the existing issues. The European Union umbrella organization CONCORD issued the *Statement on Development Education and Awareness Raising* in 2004. The aim was to enable every person in Europe to have life-long access to education to become aware and understand global development and global concerns. It is based on the values of solidarity, equality, empathy and democracy. Organizing GE in any type of educational institution a new concept related to the global education, *Global Citizenship Education*, was promoted. UNESCO (2014), OXFAM (2008), Maastricht Global Education Declaration (2002) and European Parliament (2012) define the conception of *Global Citizenship Education* as education comprising knowledge, values, competences which are important to ensure constant development of the peaceful, safe, correct, tolerant, equal and sustainable world. Considering the scope of such education, it is important to organise the process of teaching and learning in a specific manner in order to satisfy requirements of a global citizen who demonstrates digital intelligence and technological literacy. Newly developed and adapted traditional methods of teaching and learning process have to be closely related to the 'global' measures as ICT, foreign language and multicultural dimensions.

The European Union Council pays huge attention to the language and plurilingualism policy, focusing on the promotion of multilingualism and language learning in the European context. The experts of the Council emphasise that the process of learning languages and their usage have to involve an entire population and that it should lead to the preservation of a cultural, social, intellectual and political elite, and, on the contrary, it has to be available for every ordinary person. The Council Resolution on the European Strategy of Multilingualism (2010) stresses the foreign language skills development, its close relation to intercultural competence and its importance for national and international contexts: "Significant efforts should still be made to promote language learning and to value the cultural aspects of linguistic diversity at all levels of education and training, while also improving information on

the variety of European languages and their dissemination across the world”, as stated in the *Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education* (2010).

According to the EU Council, the role of multilingualism and foreign language learning is relevant for a modern citizen who demonstrates willingness to be an active participant of global life. In 2014, The Education, Youth, Culture and Sport Council provided *Conclusions on multilingualism and the development of language competences* in which linguistic diversity is referred to as a fundamental component of the European culture and intercultural dialogue, and the ability to communicate in a language other than one's mother tongue is acknowledged to be one of the key competences which citizens should seek to acquire.

Currently, the European society, including the countries to be analysed herein such as Poland and Lithuania, develops very rapidly through the processes of intercultural integration, economic reforms and education technology. Furthermore, as Sederevičiūtė (2005) states, new technologies are created and implemented, and the significance of high quality education is emphasised, with information and knowledge becoming the most important resources in the global context. The citizens are very concerned about their intellectual level, the ability to use modern information technology and the English language competence in order to participate in international projects, exchange programmes or international joint programmes at higher education institutions. Young people should be able to know, understand and apply appropriate knowledge in practice and not just graduate from a higher education institution with an average and incomplete set of professional knowledge and skills. Considering this issue, the educational institutions should not be afraid of being open and innovative organizations, i.e. to develop continuously.

As Mačianskienė (2010) notes, being familiar with the diversity of the European languages is a necessity for daily existence. All foreign languages establish more opportunities for individuals' personal development and the deepening of communication capabilities. Currently, good knowledge of a foreign language, mainly English, is one of the basic requirements in production, trade and service spheres. Students, having English language skills, can think, present findings, critically evaluate circumstances and penetrate into cultural and moral spheres of a daily life. English is today's global language, *lingua franca*, used in international communication in both professional and private life. It is the language of conferences, scientific publications, business and entertainment, as well as the most popular foreign language taught at school. Therefore, being able to speak English, but also other foreign languages, is no longer an asset, but a must.

According to the estimates available e.g. on the website europelanguagejobs.com, approximately two billion people study English worldwide and citizens of various countries find it more appealing and practical to have a common language in a local and international context. Throughout the emerging generations of many nations, proficiency in English is almost ubiquitous as people are becoming more and more serious about language learning due to diminishing business and educational boundaries. Statistics in Lithuania show a positive tendency of the foreign language usage. English is the most popular foreign language to be learned today, Poland and Lithuania included. With more and more Poles and Lithuanians moving and working abroad, especially after 2004, i.e. the year of access to the European Union which gave the possibility to work abroad legally, the United Kingdom and Ireland being among the most popular destinations, their need to learn and use English has increased. As a result, 61.49 % of the Polish population use English in their daily life. Lithuania provides a significantly smaller percentage, English is spoken by 30% of total population, according to truelithuania.com website. The main reasons are intensive globalisation, positions overseas and a constantly growing number of incoming and outgoing tourists.

Following the analysis of the EU documents regarding multilingualism and foreign language acquisition, the necessity and process of foreign language literacy development is a key priority for the European Council, and relationships with the rest of the world have to be expanded starting from acquiring and strengthening foreign language skills required by the Information Age and a rapidly changing reality.

Despite being a tool that facilitates communication, English may be perceived as a threat to other languages and cultures. Unlike other languages, English has more non-native than native speakers (detailed data available on Wikipedia), which means that more people speak it as a second or foreign language than as a first language. This in turn means that many English users speak other languages as a mother tongue and presumably come from various cultural backgrounds. The popularity of English may then undermine the importance of these languages and cultures. It cannot be denied that most, if not all, languages of the world are nowadays witnessing a flow of Anglicisms, i.e. English words used to replace native ones. As a result, numerous linguistic studies in various languages describe the functioning of Anglicisms in the recipient language (see: Görlach, 2007). In some sense, this can be treated as a sign of our times, an inevitable phenomenon caused by political, economic and cultural factors and resulting in a language change (Van Roey, Granger & Swallow, 1995). Actually, the phenomenon of the influence of one language on another is not a recent one: the history of each language is a history of its contacts with other, usually neighbouring, languages and loanwords are a natural consequence of this fact (Fusco,

2008). In addition, military contacts and occupation of a given territory may impose a foreign language to the local community. What may be treated as exceptional is the fact that English is now a global language and that its impact is world-spread, with a significant role played by the media in the dissemination of the language.

The question that one may want to ask is whether this dominance of English over other languages is really perceived as a threat, especially by speakers of smaller, less-known languages? Or maybe English is not as dominant as some may suggest? Then, one may be interested in how educational institutions, universities included, should respond to that reality, as they are expected to prepare students for future professional and private life in the modern reality.

In order to address these issues, a study was carried out in which Polish and Lithuanian students were asked to answer questions related to their perception of English dominance in today's world and possible benefits and threats stemming from this phenomenon.

The study

In order to have an insight into how the influence of English on other languages and its role in creating global awareness are indeed perceived, a study among Polish and Lithuanian university students was conducted. The survey was carried out at the University of Zielona Góra, Poland, and Klaipėda University and Klaipėda State University of Applied Sciences, Lithuania among 250 and 87 students, respectively. The survey was run in the respondents' mother tongue, Polish or Lithuanian.

In total, the respondents were asked twelve questions concerning the phenomenon of English as a global language. While other responses were presented in the preceding publications (Kapica-Curzytek, Karczewska & Sharp 2019; Karczewska 2019; Žegunienė & Karczewska 2018), in the present paper the focus is put on the following questions:

1. Can you observe the dominance of English in today's world?
2. If so, what are the benefits of this situation?
3. If so, what are possible threats related to English being a global language?
4. In what spheres is English dominance most perceptible?

Answers given to the above mentioned questions were expected to show whether the respondents perceived English as a dominant language and if it was more of a benefit or a threat. It has to be explained that the study was conducted in Zielona Góra and Klaipėda, two towns of similar population (about 140 000 and 160 000 inhabitants, respectively), at the local universities. While the Polish respondents were students of

foreign language philology (135 of them studied English, the others studied other languages), the Lithuanian respondents were students at various faculties. The main idea of the study was to investigate similarities and differences between Polish and Lithuanian students. English was expected to be perceived as a global language in both countries, but what seemed absolutely intriguing were the students' attitudes towards the dominance of English in today's world.

Both countries, Poland and Lithuania, are Eastern European countries which remained under the Soviet influence after the World War II. However, Poland remained an independent country, even if a satellite state of the Soviet Union, while Lithuania was one of the Soviet republics, a part of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), so it was not an independent country. In this case, the impact of the Russian language seemed to be far more intense and meaningful in the territory of today's Lithuania, with Russian being the official language of the entire Soviet Union, than in Poland where the Polish language has never been dominated by Russian.

As the entire population of Poland is of about 38 million while the population of Lithuania is of less than 3 million, two options seemed possible: either the Lithuanian students would be particularly careful to protect their language from the English dominance or they would be eager to learn English in order to be able to communicate with foreigners or to go abroad to study or work. In the first case, English would be perceived as a threat for smaller, less popular languages, while in the second case it would be a great opportunity to widen one's perspectives. The survey was expected to bring answers to this question. In addition, it was supposed to show in which aspects of life English is most dominant.

Results

As stated in the previous part, the study was conducted among 250 Polish (hereinafter referred to as PL) and 87 Lithuanian (hereinafter referred to as LT) students. The first question, about the perception of English as a dominant language, was a closed-ended one, with either "yes" or "no" answer. Among the Polish respondents, 245 out of 250, equal to 98%, stated that they could observe the dominance of English in today's world. Among the Lithuanian respondents the percentage was even higher, as all the 87 students surveyed (100%) gave a positive answer to this question.

Such a firm approach demonstrates an undeniably special status of English in the Polish and Lithuanian contexts. A few phenomena may be considered as a basis for such a situation: the interviewed students relate their studies of that language to the online search for information, educational literature, student mobility opportunities

and international projects where communication and other activities are based on the English language. Furthermore, career prospects and global business motivate students to demonstrate integrity with that language; in addition, the English language is very closely related to the entertainment sphere (the Internet, films, games, etc.) that involves young people and occupies a central part of their personal life. This leads to a situation where English is perceived as a dominant, global language whose position is stronger than the position of other languages. There was no relevant difference between the Polish and Lithuanian respondents in this regard and this approach seems to reflect general tendencies.

In the following question of the study the respondents were asked to name benefits stemming from the fact that English is, in their opinion, a global language. The surveyed students provided a huge number of facts illustrating their positive approach to English and its benefits, as can be observed on the graph below.

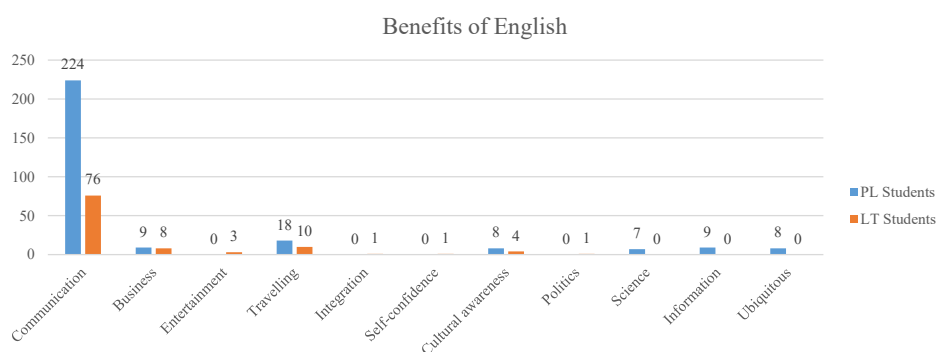

Figure 1. Benefits of the English language

The obtained data revealed a vast diversity of the benefits of speaking the English language. The most popular answer was the statement that the dominance of English results in easier communication, as a majority of the respondents (224–PL and 76–LT) noted that English is beneficial for an international communication process in which representatives of different cultures have to establish a mutual relationship necessary for business and educational reasons. Thus, the process of communication is more successful and the global perspective is being expanded. The ease of communication refers to the fact that one is able to communicate with people of different origins in English, so there is no need to speak other languages and there is no risk that communication will not be possible at all.

This answer actually shows two more aspects of today's linguistic reality. First, it is less necessary than in the past to study foreign languages other than English, such as German or French, as anyway one is able to communicate in English with foreigners from different countries. As other questions in the survey showed, also students majoring in French, German or Russian frequently use English in international communication. The other observation is that English is used by Polish and Lithuanian students mainly to communicate with other non-native speakers of English, not its native speakers as one might think (Kapica-Curzytek et al. 2019). This fact enables us to draw the conclusion that English is indeed a global language, a common tool used in international communication. This seems to be a perspective that also educational institutions should take into account. This problem will be discussed in one of the following parts of the paper.

Even if the ease of communication was the most frequent answer, some other ideas were presented, too. For instance, the respondents relate success in business to English as well, but not so assuredly; just 9 (PL) and 8 (LT) students respectively indicated benefits related to the use of English in making business, presumably due to their future professional considerations. The respondents are still studying according to their chosen study programme and they do not tend to demonstrate their future professional plans. Travelling and activities related to this sphere were indicated by a slightly higher number of the respondents (10–LT and 8–PL). As the youth are not bound up with marital relations, family or other personal limitations, they are willing to travel and they understand beneficial usage of the foreign language. As a matter of fact, English is an international language, so travelling is easier and every person, despite the geographical location, can freely communicate in English. The role of the English language in raising cultural awareness was mentioned by 8 (PL) and 4 (LT) students. This proves students' intelligence and perception of the diversity of the world, which leads to a positive world-view demonstration; entertainment activities are closely related to this category because innovative technology allows students to get involved into online/virtual activities which are almost impossible without speaking English. Consequently, the following answers were given by the Lithuanian students, such as self-confidence (1), integration (1), and politics (1), and by the Polish students, such as science (7), information (9) and the fact that English is ubiquitous (8). The popularity of English can be therefore explained with the fact that it is easy to learn English as it is ubiquitous, so people have constant access to it. Thanks to this language, people have access to information, can develop their careers and develop their personality.

The revealed and presented aspects testify how beneficial the English language is for the students who are engaged into various activities, such as communication, travel-

ling, entertainment and deepening cultural awareness. These data present an entire spectrum of situations in which English can, and indeed is, used, which confirms its role as a medium of international professional and private communication.

Having analysed the core of the issue, a presentation of counter arguments is essential. Question three focused on possible threats caused by the dominance of English in today's world. As stated earlier, it was interesting to see if the respondents would name any threats that English could cause and whether there would be any difference between the Polish and Lithuanian students in this point. The results are shown on the graph below:

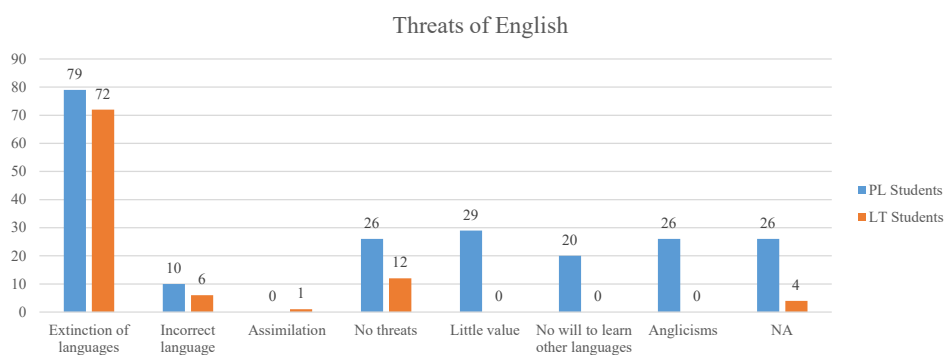

Figure 2. Threats of the English language

The obtained data witnessed that 79 (PL), equal to 32%, and 72 (LT) respondents, equal to 83%, are familiar with the most topical threat – the extinction of other languages, among which the Lithuanian and Polish languages. Frequent usage of any foreign language may result in the extinction of an “ignored” language. If the popularity of English increases, the use of the respondents’ mother tongue will definitely decrease. It is necessary to add that the citizens of Poland and Lithuania, especially young people, incorporate English words into their native language. As a consequence, the Polish and Lithuanian languages may extinct, according to the students’ responses. In addition, the popularity of English leads to the next threat – incorrect language that was mentioned by 6 of the Lithuanian respondents. The grammar rules are ignored due to their complexity; the students find the English language easier to learn and use, thus correct and fluent Lithuanian is difficult to maintain. Another observation, given 29 times by the Polish students (LT=0), was that other languages could lose their importance, become useless, which can be connected with another opinion of the Polish students, expressed 20 times (LT=0), that there could be less need and will to study other languages than English. This tendency can be observed

at universities where philologies other than English are chosen by fewer and fewer students. Additionally, assimilation of language and cultures has been indicated by 1 Lithuanian respondent. That fact demonstrates further threats of the English language and leads to circumstances unfavourable for the Lithuanian and Polish residents, i.e. no language – no national identity. Nevertheless, not all the respondents noted threats related to the dominant position of English in contemporary world, as 26 (PL) and 12 (LT) students noted that the English language did not demonstrate any threats for their language/country and respectively 26 Polish and 4 Lithuanian students had no opinion on the issue (NA – no answer). Apart from the points presented so far, 26 Polish respondents (LT=0) focused on linguistic results of the dominance of English, i.e. a significant number of Anglicisms appearing in other languages which can “pollute” the recipient language.

The revealed results prove that despite its beneficial aspects, a few negative consequences of the dominance of English still exist. Fortunately, the respondents are aware of both situations and demonstrate understanding of possible threats and the necessity to maintain and represent national identity in the global arena.

The following part of the survey aimed to present spheres which are influenced by the English language. So, the respondents provided a diversity of such spheres, which can be observed on the following graph:

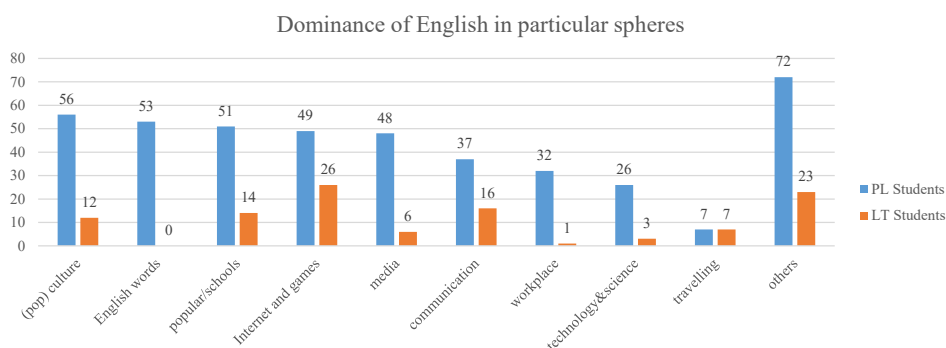

Figure 3. Spheres under the English language influence

The results show that answers given by the Polish and Lithuanian students were convergent, differences regarding the number of students indicating a given answer. The most popular answers were: the Internet and games, indicated by 49 PL and 26 LT respondents; (pop) culture, understood as the popularity of English music, books or films, indicated by 56 PL and 12 LT students; and the fact that English is a global language popular in schools (51 PL and 14 LT respondents). English is also

dominant in the media (48 PL and 6 LT students), and it is the language of international communication (37 PL and 16 LT students). The dominance of English can be observed also in the language itself, with a massive flow of Anglicisms being used. This phenomenon was referred to by Polish students only (53 PL). Among other answers more popular in the Polish survey one can mention the dominance of English in the workplace (32 PL and 1 LT student), English being the language of technology and science (26 PL and 3 LT respondents), while the usefulness of English when travelling was indicated by 7 Polish and 7 Lithuanian students. To sum up: the dominance of English in pop culture (no. 1 among PL and no. 4 among LT students), the Internet and games (no. 4. PL/no. 1. LT), schools (no. 3 in both PL and LT), media and communication (no. 5 PL and no. 6 LT) were mentioned by both Polish and Lithuanian respondents in varying proportions. The sphere of travel was mentioned by 7 respondents in both groups, which gave it no. 5 among the Lithuanian students, but was one of the components labelled “others” in the case of the Polish questionnaires, outnumbered significantly by other answers. The most significant difference is that the Polish students mentioned the flow of Anglicisms (53 indications) while the Lithuanian students did not mention this phenomenon.

After a precise analysis of the gathered data it can be concluded that the benefits and influence (positive or negative) of the English language on other languages and cultures are obvious and well perceived by the students. That language may be beneficial providing opportunities for better communication, education and career. Controversially, threats exist and have a negative impact on national identity, correct usage of the mother tongue and assimilation of cultures.

Implications for higher education

The study conducted among Polish and Lithuanian students may be treated as a starting point for a discussion about practical implications for higher education institutions whose role is to prepare young people for their future life (see also: Karczewska 2017). The very fact that English is perceived as a global language means that one is expected to be able to communicate in this language regardless of the study programme chosen. Both foreign language students and those studying at other faculties should develop their skills in English as a foreign language as nowadays it is an essential skill in almost any workplace. In addition, as students focus on practical uses of English in their professional and private life, universities should respond to these expectations and put more pressure on efficient communication, i.e. make students able to speak and write in English. Furthermore, students should get acquainted with vocabulary and

forms of communication typical of their branch of studies, such as business, tourism or logistics, as this is what they will need in their future workplace. Nowadays, English is present in almost all Polish and Lithuanian school and university curricula as the main foreign language to learn, so that graduates can compete with their counterparts from other European countries on the labour market.

A significant role of English cannot be denied, it helps an academic society to prosper internationally and establish cooperation among various higher education institutions despite their physical distance. If under any unforeseen circumstances English disappears, any other language will be definitely used instead of that. A common language as English nowadays is a prerequisite for academic collaboration leading to efficient students' preparation for their future activities. Studying and using English enables young people to be more competitive in the job market and to move up the career ladder. It provides access to undergraduate and postgraduate courses, either in their native country or overseas, and to work-related professional development courses. English enhances students' ability to engage with the internet and social networking sites. This in turn increases the ability to access information, work more efficiently, and cultivate friendships with people around the world, and allow enhanced access to unbiased news about world events (see the *English Effect* report by British Council).

However, the study lets us draw some more detailed conclusions. The answers related to possible threats posed by global English show that the respondents are afraid that their mother tongue may become extinct one day. What is significant is the fact that 72 out of 87 Lithuanian students, equal to 83%, are considering this possibility while only 79 out of 250 Polish respondents, equal to 32%, share these concerns. This may indeed prove that smaller language communities are more concerned about the future of their language. However, the Polish respondents seem more aware of other possible threats of the English dominance, such as a flow of Anglicisms, no will to learn other languages as one can communicate everywhere in English and, as a result, a loss of other languages' value in today's world. Even if it is impossible to stop language changes, educational institutions may well contribute to the protection of the local language. In practice this can mean teaching students to pay attention to the correctness of their production in their mother tongue. They should be particularly sensitive to the number of Anglicisms they use and be familiar with possible native equivalents that could be used to replace them.

In addition, other languages and cultures are to receive more attention. As stated earlier, speaking English is no longer an asset, but a must, so another point is to

convince students to learn other foreign languages, such as the languages of the neighbouring countries and business partners, i.e. Russian or German.

Undoubtedly, English gives access to information and enables communication as well as raises cultural awareness. Universities should also promote these values, e.g. by showing how to search reliable sources of information and how to become independent users of the English language which is not an object of studies as such, but a tool indispensable in modern communication, especially in the case of speakers of less-known languages, such as Polish and Lithuanian. As a result, university graduates who speak English well (and other languages, too) may play the role of leaders of an international and intercultural dialogue and cooperation who may contribute to shaping global awareness in their local *milieu* and in their society. The role of the University is to raise this awareness and teach students how to promote the idea of globalisation and international - intercultural cooperation so that they can become true citizens of the global village.

Conclusions

The necessity to know any foreign language is precisely determined in the EU legal documentation and acts. This issue is relevant for the citizens of whole Europe considering the spheres of business, economics, professional and personal life. Currently the situation in the global arena is changing rapidly and it is influenced by changes in the education system and labour market. A majority of the youth is engaged in international activities, projects and business, which leads to acquiring new skills where the English language is a key priority.

The study conducted showed that Polish and Lithuanian students perceive the English language as a global language used in international communication. They do understand how useful it is in both professional and private life. At the same time, the respondents are aware of the fact that the dominance of English may lead to the extinction of other languages, an extensive use of Anglicisms as well as reduced motivation to study other languages and their meaning being marginalised. The role of educational institutions, including universities, is to respond to this reality. On the one hand, students are expected to become competent users of English, also in the area of their studies. On the other hand, cultural and linguistic diversity should be promoted as well in order to stop further marginalisation of languages other than English.

References

- Conclusions on multilingualism and the development of language competences* (2014). Retrieved from: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/educ/142692.pdf.
- CONCORD Statement on Development Education and Awareness Raising* (2004) Retrieved from: http://www.deeep.org/index.php?option=com_content&view=article&id=55&Itemid=55
- English as a second language: Who in Europe speaks it best?* (n.d.) Retrieved from: <https://www.europelanguagejobs.com/blog/english-who-speaks-it-best.php>.
- European Parliament. *Development education and active global citizenship: Declaration of the European Parliament of 5 July 2012 on development education and active global citizenship*. (2012). Retrieved from: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA-2012-302>
- Fusco F. (2008). *Che cos'è l'interlinguistica* [What interlinguistics is]. Roma: Carocci Editore.
- Giddens A. (2004), *Socjologia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Görlach M. (2007), *English in Europe* (Ed.), Oxford, Oxford University Press.
- Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education* (2010), Retrieved from: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/guide_curricula_EN.asp.
- JT Europos ekonomikos komisijos darnaus vystymosi švietimo strategija* [Strategy of Education for Sustainable Development of the United Nations Economic Commission for Europe] (2005), Retrieved from: http://www.smm.lt/uploads/documents/darnus-vystymas/Jungtines_tautos.pdf
- Kapica-Curzytek J., Karczewska M., Sharp R. (2019), *The Phenomenon of Global English in the World of Interactive Online Entertainment*, [in:] *Contacts and Contrasts in Cultures and Languages*, ed. B. Lewandowska-Tomaszczyk, Springer, Berlin, p. 221-232.
- Karczewska M. (2017), Global English teaching at university: implications for higher education. *Studijos – verslas – visuomenė: dabartis ir ateities įžvalgos: International Conference proceedings*, 55-62.
- Karczewska M. (2019), *Wpływ języka angielskiego na język polski jako przedmiot rozważań polityki językowej* [The impact of English on Polish from the perspective of language policy], [in:] *Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze 2018: Estetyka językowa w komunikowaniu*, eds. M. Kaczor, M. Steciąg, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, p. 259-268.
- Languages in Lithuania* (2011), Retrieved from: <http://www.truelithuania.com/topics/culture-of-lithuania/languages-in-lithuania>.
- List of languages by total number of speakers (n.d.) in *Wikipedia*. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_languages_by_total_number_of_speakers
- LR vyriausybės nutarimas dėl nacionalinės darnaus vystymosi švietimo 2007-2015 metų programos patvirtinimo* [Decision of the Government of the Republic of Lithuania regarding approval of National Education Programme for Sustainable Development (2007-2015)] (2007). Retrieved from: https://www.mruni.eu/mru.../Nacionaline_darnaus_vystymosi_sviet_programa.doc
- Mačianskienė, N. (2010), Kalbinės kompetencijos tobulinimas aukštojo mokslo sistemoje veiklos pasaulio iššūkių kontekste [The Development of Linguistic Competence in the System of Higher Education in the Context of Global Activity]. *Profesinis rengimas: tyrimai ir realijos* [Vocational Training: Research and Realities], 88-98.
- Maastricht Global Education Declaration (2002) Retrieved from: <https://rm.coe.int/168070e540>
- Oxfam Education for Global Citizenship. A Guide for schools (2008) Retrieved from: http://www.oxfam.org.uk/-/media/Files/Education/Global%20Citizenship/education_for_global_citizenship_a_guide_for_schools.ashx
- Sederevičiūtė Ž. (2005), Technologijos ar namų ūkis? Dalyk oraidos Europoje lyginamoji analizė [Technologies or Household Economy? A Comparative Analysis of the Subject Development in Europe]. *Pedagogika. Mokslo darbai* [Pedagogy. Scientific Papers], 76, 67-72.

- The English Effect* (n.d.) Retrieved from: <https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/english-effect-report-v2.pdf>
- UNESCO *Global Citizenship Education – Preparing Learners for the Challenges of the Twenty-first Century* (2014) Retrieved from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002277/227729E.pdf>
- Van Roey J., Granger S., Swallow H. (1995), *Dictionnaire des – Dictionary of faux amis français-anglais – English-French*. Louvain-la-Neuve: Duculot.
- Wieloletni program współpracy rozwojowej na lata 2016-2020 [Multiannual Development Cooperation Programme 2016-2020]* (2015) Retrieved from: <http://www.edukacjaglobalna.ore.edu.pl>
- Žegunienė V., Karczewska M. (2018), Global and innovative tools in English language learning. Strengths or threats? *Sabiedriba. Integracija. Izglitiba = Society. Integration. Education, III*, 580-593, doi: 10.17770/sie2018vol1.31.

POSTRZEGANIE JĘZYKA ANGIELSKIEGO PRZEZ POLSKICH I LITEWSKICH STUDENTÓW: WNIOSKI DLA UCZELNI WYŻSZYCH

Streszczenie

Język angielski jest obecnie językiem globalnym, *lingua franca* komunikacji międzynarodowej, zarówno służbowej, jak i prywatnej. Aby dowiedzieć się, jak jego wpływ na inne języki i rola w kreowaniu świadomości globalnej są faktycznie postrzegane, przeprowadzono badanie wśród polskich i litewskich studentów. Odpowiedzi na pytania zawarte w ankiecie są przedstawione w ujęciu porównawczym polsko-litewskim, aby dostrzec podobieństwa i różnice pomiędzy ankietowanymi z dwóch europejskich krajów, które zostały członkami Unii Europejskiej w 2004 r. i od tamtej pory szybko się rozwijają. Badanie jest przyczynkiem do dyskusji na temat praktycznych wniosków płynących z uzyskanych wyników dla szkolnictwa wyższego, jako że oczekuje się, aby szkoły wyższe odpowiadały na wymagania współczesnego świata i oczekiwania studentów związane z ich przyszłym życiem zawodowym i prywatnym.

Słowa kluczowe: język angielski globalny, Polska, Litwa, nauczanie języków, szkolnictwo wyższe

THE PERCEPTION OF ENGLISH BY POLISH AND LITHUANIAN UNIVERSITY STUDENTS: IMPLICATIONS FOR HIGHER EDUCATION

Abstract

It cannot be denied that English has a special status in today's world, being used in international communication in both professional and private life. In order to have an insight into how the influence of English on other languages and its role in creating global awareness are indeed perceived, a study among Polish and Lithuanian university students was conducted. Answers to the questions included in the survey are presented in a comparative Polish – Lithuanian key in order to trace similarities and differences between the respondents in two European countries which joined the European Union in 2004 and has been fast developing since then.

The study is a starting point in a discussion on practical implications for higher education stemming from the results of the research as it is believed that educational institutions are expected to respond to today's world's requirements and students' expectations related to their future professional and private life.

Keywords: global English, Poland, Lithuania, language teaching, higher education institutions

Przemysław Szpaczyński

Zielona Góra

ORCID 0000-0001-6459-896X

PORÓWNANIE ZYGMUNTA III Z JANEM III SOBIESKIM*

Zarówno Zygmunt III (panował w latach 1587-1632) jak i Jan III (panował w latach 1674-1696) byli trzecimi królami tego imienia panującymi w Polsce. Imiennymi poprzednikami pierwszego, który był w linii prostej wnukiem wnuka Jagiełły, byli jego dziadek Zygmunt I oraz wuj Zygmunt II August (ojciec i brat matki Zygmunta III Katarzyny Jagiellonki). Imiennymi poprzednikami Jana III zaś byli Jan I Olbracht – (rodzony brat Zygmunta I) i Jan II Kazimierz – syn Zygmunta III, zdradzony (wraz z państwem, co należy podkreślić) przez Sobieskiego i przytłaczającą większość szlachty w czasie „potopu” szwedzkiego. Po odmowie przeprowadzenia koniecznych dla uratowania państwa reform i wymuszonej tym samym przez herbowych abdykacji ostatniego Jagiellona po kądzieli, Polska stała się państwem bez dynastii, a szlachta powróciwszy do szesnastowiecznego pomysłu wyboru króla „Piasta” zaczęła wynosić na tron przedstawicieli własnego stanu. Udało jej się to zaledwie z dwoma, gdyż na horyzoncie pojawiła się już coraz szybciej urzeczywistniająca się wizja narodu bez państwa, przepowiedziana szlachcie przez Jana II Kazimierza.

W połowie XIX w. na łamach „Przeglądu Poznańskiego” porównania Zygmunta III z jego „praojcem po kądzieli” – Władysławem II Jagiełłą dokonał Antoni Morzycki¹. Wypadło ono bardzo ciekawie i stanowiło jedną z pierwszych prób przeciwstawienia się niesprawiedliwej ocenie i *de facto* fałszywemu wizerunkowi Zygmunta III, jaki zapoczątkowali w polskiej historiografii Adam Naruszewicz² i Julian Ursyn Niemcewicz – autor pierwszej biografii króla³. Niestety podobnie jak kolejne próby tego typu, czynione w II połowie XIX w. m.in. przez Juliana Bartoszewicza, (który we wstępie do przekładu *Kroniki* Pawła Piaseckiego, służącej Niemcewiczowi i późniejszym badaczom za kopalnię oszczerstw pod adresem króla wprost stwierdził, że „zmarnowaliśmy

* Na marginesie książki Kiriły Koczegarowa, *Rzeczpospolita a Rosja w latach 1680-1686. Zawarcie traktatu o pokoju wieczystym*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2017, ss. 640 (stąd wszystkie cytaty).

¹ A. Morzycki, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem Jagiełłą (Wyjątek ze szkiców historycznych)*, „Przegląd Poznański” 1858, 25, 3, s. 307-311.

² A. Naruszewicz, *Historja Jana Karola Chodkiewicza*, Warszawa 1781.

³ J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*, Warszawa 1819.

Zygmunta III”⁴), opinia Morzyckiego o Zigmuncie III przeszła bez echa i została przypomniana dopiero przed sześcioma laty⁵.

Monografia Kiryła Koczegarowa „analizuje proces przygotowania, podpisania i ratyfikacji pokoju wieczystego zawartego w 1686 r. pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją oraz tendencje w relacjach polsko – rosyjskich w latach 1680-1686 w kontekście najważniejszych elementów ewolucji układu stosunków międzynarodowych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach osiemdziesiątych XVII w.” (s. 11). Książka składa się z ośmiu rozdziałów w układzie zasadniczo chronologicznym. Rozdział pierwszy jest poświęcony stosunkom rosyjsko-polskim na początku lat osiemdziesiątych XVII w. Rozdział drugi dotyczy postawy Rzeczypospolitej wobec walki o władzę w Rosji w latach 1682-1683. Rozdział trzeci traktuje o stosunkach rosyjsko-polskich w latach 1683-1685, a więc po przystąpieniu państwa polsko-litewskiego do wojny z Imperium Osmańskim. W rozdziale czwartym omawiana jest polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1684-1685, w piątym zaś polityka zagraniczna Rosji w latach 1682-1685. Rozdział szósty dotyczy rosyjsko-polskich negocjacji w Moskwie i zawarcia pokoju wieczystego w 1686 r. Rozdział siódmy traktuje o wyprawie mołdawskiej Jana III Sobieskiego i działaniach wojennych Rosji przeciwko Chanatowi Krymskiemu w 1686 r. Ostatni rozdział poświęcony jest poselstwu Borysa Szeremietiewa i ratyfikacji traktatu o „pokoju wieczystym”.

Autor podkreśla, iż:

Pokój wieczysty z 1686 r. [...], który w polskiej historiografii otrzymał nazwę pokoju Grzymułtowskiego od nazwiska wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego stojącego na czele polskiej delegacji podczas rozmów w Moskwie [...] stał się punktem zwrotnym w stosunkach Rzeczypospolitej z Rosją, [gdyż] stanowił moment przełomowy, po którym ostatecznie zakończyła się zarówno ekspansja terytorialna państwa polsko-litewskiego, jak i jego aktywna polityka międzynarodowa (s. 10-11).

Koczegarow przyznaje też, iż: „W powstałych do 1917 r. pracach polskich historyków, którzy byli poddani Imperium Rosyjskiego, zawarcie pokoju wieczystego jest na ogół opisywane dość neutralnie, bez ostrych sądów, często jest to stwierdzenie

⁴ J. Bartoszewicz, *Paweł Piasecki, biskup przemyski, opat mogiński (1579-1649)*, [w:] *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopisu, poprzedzony studium krytycznym nad życiem i pismami autora*, Kraków 1870, s. LXXI, LXXIII.

⁵ P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II Jagiełłą*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2013, t. 7, s. 79; por. też *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem I*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2016, t. 10, s. 231-251; *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2017, t. 11, s. 235-255; *idem*, *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem II Augustem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2018, t. 12, s. 261-285.

samego faktu. Natomiast w pracach ich kolegów zamieszkałych na terenie Cesarstwa Austriackiego jest ono oceniane raczej negatywnie”⁶ (s. 13).

Autor zwraca uwagę na to, że w okresie międzywojennym Władysław Konopczyński „uważał drugą połowę XVII w. za czas upadku Rzeczypospolitej [...] Jego zdaniem upadek ten przejawiał się w stosunkach z Moskwą [...] pokój w przyszłości musiał okazać się jedną z największych porażek dyplomacji polskiej, wstępem do zupełnego podporządkowania Polski Moskwie” (s. 13). Przytacza również opinię współczesnego badacza Zbigniewa Wójcika, który uznał, iż: „Traktat o pokoju wieczystym [...] był wielką klęską dyplomatyczną Rzeczypospolitej, formalnym przypieczętowaniem jej przegranej rywalizacji z Rosją o hegemonię w Europie Wschodniej” (s. 16).

Przywołuje nadto fragment listu wojewody smoleńskiego Stefana Piaseczyńskiego do regenta kancelarii koronnej Stanisława Antoniego Szczuki, w którym to źródle zawarta jest ocena zawartego pokoju: („wiadomość o zawarciu traktatu wywołała u Piaseczyńskiego łyzy nie tak dla utraty tak wielkich dóbr moich iako dla odstąpienia tytułów starożytnych królów panów naszych, który nam ten gnuśny wiarołomny naród nie mocą ale jakimś przemysłem odjął”) dostrzegając przy tym, iż „Piaseczyński uważał, że sojusz z Rosją nie przyniesie żadnego pożytku, a jego zawarcie było nieuzasadnione, ponieważ Rzeczpospolita nie odczuwała w owej chwili poważnego zagrożenia ze strony Imperium Osmańskiego”. A dalej, że: „Nawet sam regent kancelarii koronnej, który jeszcze niedawno kategorycznie żądał od poselstwa polsko-litewskiego zawarcia pokoju wieczystego i sojuszu za wszelką cenę, teraz starał się zdystansować do zwolenników porozumienia z Rosją” oświadczając wprost, „że w nowym traktacie polsko-rosyjskim nie było żadnego korzystnego słowa dla Rzeczypospolitej” (s. 586).

Wszystko to autorowi nie przeszkadza jednak twierdzić, iż: „podpisane w Moskwie porozumienie w swoich głównych założeniach było zgodne z podstawowymi interesami zarówno Rzeczypospolitej, jak i Rosji” (s. 594).

Równie kuriozalna jest uwaga Koczegarowa w odniesieniu do oceny w polskiej historiografii ludzi pokroju kanclerza wielkiego litewskiego Marcjana Ogińskiego wysługujących się za pieniądze Kremlowi: „Przyczyny takiego zachowania magnatów litewskich, często określane w sposób uproszczony w polskiej historiografii mianem «zdrady stanu» (np. Zbigniew Wójcik), wymagają bezsprzecznie dokładniejszego wyjaśnienia, którego nie obejmuje zakres zadań niniejszej pracy” (s. 587).

⁶ Przywołuje w związku z tym opinię krakowskiego historyka Józefa Szujskiego, który uznał, iż „Sobieski «wplątany w politykę Ligi» w imię nierealnych planów podporządkowania Mołdawii i Wołoszczyzny, w celu zdobycia złudnej sławy wyzwoliciela Konstantynopola, zaryzykował egzystencję samej Rzeczypospolitej i bezpieczeństwo jej granic na wschodzie. [...] Konsekwencje traktatu [...] wydawały się Szujskiemu opłakane, bowiem za «nędzny grosz i niepewną pomoc» odstąpiono «najważniejsze» ziemie graniczne i usankcjonowano wyższość Moskwy nad Rzeczpospolitą” (s. 12).

Otóż tu naprawdę nie ma czego wyjaśniać, ewidentne działanie na szkodę państwa, jakiej dopuszczał się Ogiński dla osiągnięcia korzyści materialnych z Kremla, wysyłając tam nawet diariusze sejmowe (na co sam autor wskazuje, s. 209) „bezsprzecznie”, żeby użyć określenia Koczegarowa było zdradą stanu, za którą w Moskwie i nie tylko tam kanclerz zapłaciłby głową. W Rzeczypospolitej uchodziło mu to jednak płazem, gdyż państwo polsko-litewskie znajdowało się wówczas praktycznie w stanie całkowitego rozkładu. Na jedną z głównych jego oznak, jaką była niewydolność władzy królewskiej sam Koczegarow zresztą zwraca uwagę: „Władza królewska została pozbawiona głównych narzędzi pozwalających nie tylko zapewnić wewnętrzną spójność państwa, ale również przeciwdziałać zagrożeniom zewnętrznym” (s. 55).

Z upadkiem władzy królewskiej ściśle wiązało się zjawisko „obecności w Rzeczypospolitej kilku podmiotów polityki zewnętrznej w osobie magnatów koronnych i litewskich oraz dworu i opozycji przekładającej się na brak wyraźnego, wspólnego kierunku działania, co ułatwiło dyplomacji innych krajów osiągnięcie swoich celów” (s. 404), w tym również dyplomacji rosyjskiej. Autor przyznał to w odniesieniu do potwierdzającego ową tezę układu sił poselstwa bawiącego w Moskwie w 1686 r., w którym to poselstwie oprócz wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego czołową, ba dominującą wręcz rolę głównego twórcy haniebnego traktatu odgrywał wspomniany płatny informator Prikazu Poselskiego, zdradziecki kanclerz wielki litewski Ogiński⁷.

W *Autobiografii na cztery ręce* Jerzego Giedroycia pada zdanie, iż „Nieszczęściem Polski jest to, że jej historia jest zakłamana jak nigdzie na świecie”⁸. Jednym z dowodów na to są kłamstwa na temat Zygmunta III i Jana III Sobieskiego, bezceremonialnie panoszące się przez wieki w polskiej historiografii. Wystarczy chociażby porównać

⁷ „Od samego początku Litwini prezentowali swoje odrębne stanowisko, w odróżnieniu od posłów reprezentujących Koronę, na temat zagadnień pokoju i sojuszu, czym znacznie ułatwili zadanie dyplomacji rosyjskiej. W takiej taktyce kanclerza Ogińskiego i jego towarzyszy przejawiało się zarówno dążenie do degradacji znaczenia głowy poselstwa Krzysztofa Grzymułtowskiego, jak też zaprezentowanie szczególnego statusu Wielkiego Księstwa Litewskiego w stosunkach z Rosją. Główną przyczyną było jednak szczególne zainteresowanie szlachty litewskiej zawarciem pokoju z Rosją” (s. 597-598). I dalej: „Intrygi i rozbieżności między posłami Rzeczypospolitej utrudniały prowadzenie negocjacji i ułatwiały zadania rosyjskim dyplomatom [...] Prikaz Poselski był wystarczająco szczegółowo informowany o wszystkich perypetiach polskiej dyplomacji zarówno na rosyjskim, jak i innych odcinkach, a to za sprawą działalności Augustyna Konstatałowicza i kanclerza Ogińskiego” (s. 484). W odniesieniu do ścisłych związków Ogińskiego z Prikazem Poselskim czytamy: „Już po ratyfikacji traktatu w liście do Wasyła Golicina Ogiński [...] przypominał o obiecanych mu jeszcze w trakcie negocjacji pewnym «zadośćuczynieniu» (wynagrodzeniu pieniężnym) za wspieranie zawarcia pokoju wieczystego i jego ratyfikacji” (s. 562). I dalej: „Fakt, iż Marjan Ogiński wspominał o przyznaniu mu świadczenia pieniężnego bezpośrednio po zakończeniu negocjacji pozwala przypuszczać, że kanclerz litewski wyświadczał dworowi moskiewskiemu określone usługi w trakcie ich trwania. W kontekście dwuznacznego stanowiska Marcjana i Mikołaja Ogińskich podczas negocjacji przypuszczenia te nabierają konkretnego kształtu” (s. 530).

⁸ J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 2006, s. 216.

biogramy Zygmunta III (autorstwa Jaremy Maciszewskiego) i Jana III Sobieskiego (pióra Zbigniewa Wójcika) w wielokrotnie wznawianym (dostępnym również w formie audiobooku) *Pocztę królów i książąt polskich* pod redakcją Andrzeja Garlickiego (I wyd. 1978), aby się przekonać jak manipuluje się faktami dla osiągnięcia zamierzonego celu, którym jest (poprzez mniej lub bardziej świadome ulegnie dezawuuującym historię jako naukę dogmatom) przekonanie odbiorcy o tym, jak złym królem był Zygmunt III i jak wspianiałym Jan III Sobieski.

Genezy owych kłamstw i dogmatów w historiografii polskiej należy upatrywać przede wszystkim w odmiennym stosunku obu władców do Rosji oraz w fakcie, iż narodziny polskiej historiografii naukowej zbiegły się rozbiorem Rzeczypospolitej. Zwycięzca ze wschodu namiętnie pisał dzieje Polski piórami powolnych wobec rosyjskiej propagandy polskich historyków nie tylko w okresie zaborów, ale również w okresie PRL-u. O ile w czasach II Rzeczypospolitej, nawiązując do badaczy polskich z zaboru pruskiego (A. Morzycki⁹) i austriackiego (M. Dzieduszycki¹⁰, J. Bartoszewicz¹¹, A. Sokołowski¹², S. Załęski¹³, S. Kozłowski¹⁴, A. Prochaska¹⁵), usiłowano w osobach Władysława Konopczyńskiego¹⁶ i Stanisława Herbsta¹⁷ do pewnego stopnia zrewidować kłamstwa na temat Zygmunta III wypreparowane w zaborze rosyjskim, o tyle w III Rzeczypospolitej jest z tym poważny problem. Ci historycy bowiem, którzy w PRL-u musieli bądź chcieli mijać się z prawdą w odniesieniu do osoby i panowania Zygmunta III, uważają, iż wobec pokutującej w historiografii całej masy stereotypów na temat przełomu XVI i XVII w., nie muszą rewidować swoich wcześniejszych sądów i postaw. Dobrym przykładem może tu być eBook *Sejm z roku 1611. W nowym opracowaniu* autorstwa Janusza Bylińskiego, który z monografią wydaną w 1970 r. „nową” to ma jedynie drugą część tytułu¹⁸.

⁹ Por. A. Morzycki, *op. cit.*, s. 307-311.

¹⁰ M. Dzieduszycki, *Piotr Skarga i jego wiek*, t. 2, Kraków 1851, s. 373 nn.

¹¹ Por. J. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. LXXI, LXXIII.

¹² A. Sokołowski, *Austriacka polityka Zygmunta III*, „Przegląd Polski”, 13, t. 4: 1878, s. 60-70.

¹³ S. Załęski, *Czy jezuici zgubili Polskę?*, wyd. 3, Kraków 1883.

¹⁴ S. Kozłowski, *Elekcja królewicza Władysława Wazy na tron moskiewski 1609-1611*, „Przegląd Powszechny”, 1889, R. 25, t. 22-23.

¹⁵ A. Prochaska, *Sejmiki wiszeńskie w czasach trzech pierwszych elekcji poagiellońskich*, „Kwartalnik Historyczny” [dalej: KH] 1903, R. 17; *idem*, *Województwo ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego*, „Pamiętnik Naukowy i Literacki” 1908, t. 36.

¹⁶ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1: 1506-1648, Kraków 1936.

¹⁷ S. Herbst, *Czasy Zygmunta III*, „Przegląd Historyczny” 1937, t. 34; *idem*, *Wojna inflancka. 1600-1602*, Warszawa 1938.

¹⁸ P. Szpaczyński, *Spór o politykę króla Zygmunta III wobec Moskwy. Na marginesie książki Janusza Bylińskiego, Sejm z roku 1611. W nowym opracowaniu*, Wrocław 2016, ss. 252, „Almanach Historyczny” 2018, t. 20, s. 379-407.

Panosząca się bezceremonialnie w polskiej historiografii rosyjska propaganda sprawiła, iż nie bez kozery austriacki historyk Walter Leitsch w odniesieniu do Zygmunta III zauważył, iż „żadna postać historyczna, nie została tak niesprawiedliwie, wręcz źle potraktowana, jak właśnie ten król”¹⁹. Dość zauważyć, iż kłamstwem jest niemal wszystko, nawet rzekome nazwisko rodowe króla, które funkcjonuje dziś tak jak Sobieski w odniesieniu do Jana III czy Batory w odniesieniu do Stefana I. To, iż nie ma ani jednego źródła, w którym znaleźlibyśmy w odniesieniu do Zygmunta III lub jego synów określenie „Waza”, (gdyż król tak siebie nigdy nie nazywał i przez nikogo z jemu współczesnych nie był tak nazywany, ba nawet o tym rzekomym nazwisku nigdy nie słyszał), nie przeszkadza historykom na tworzenie kuriozalnych zbitek „młody Waza”, pierwszy Waza”, „polski Waza” z „Zygmunt III Wazą” na czele²⁰. Tymczasem ów przydomek ma przede wszystkim na celu odcięcie króla i jego synów od Jagiellonów, do których historykom, w większości uprzedzonym do Zygmunta III, wnuk wnuka Jagiełły i jego synowie urodzeni i wychowani w Polsce, noszący imiona po jagiellońskich przodkach, nie pasują²¹. Wprost przeciwstawia się ich nie tylko Jagiellonom, określając „Wazami”, ale i „królom rodakom” (Michałowi Korybutowi Wiśniowieckiemu i Janowi Sobieskiemu), aby w sposób tendencyjny, podkreślając ich rzekomą obcość, utwierdzać takie przekonanie w odbiorze społecznym²².

Porównanie Zygmunta III z Janem III Sobieskim może pomóc lepiej zrozumieć politykę i dążenia tego wielkiego monarchy oraz zdemaskować pokutujące w historiografii stereotypy i uprzedzenia na temat jego osoby i panowania. Może też pomóc w ukazaniu we właściwym świetle osoby i panowania Jana III Sobieskiego, który, mimo iż był jednym z najgorszych polskich władców, uważany jest, co stanowi prawdziwe kuriozum, za jednego z najlepszych, a świadczyć o tym może chociażby umieszczenie ostatnio jego wizerunku na banknocie pięciusetzłotowym. W historiografii polskiej pod wpływem rosyjskiej propagandy dokonano rzeczy niebywałej, a mianowicie wszystko to, co było ewidentną winą Jana III (polityka dynastyczna – spreczna z interesem Rzeczypospolitej, prohabsburska i propapieska, prowadzona w interesie Habsburgów i papieża kosztem państwa polsko-litewskiego) bezceremonialnie przypisano Zygmuntowi III, formułując pod jego adresem absurdalne oskarżenia, mające

¹⁹ W. Leitsch, *Das Leben am Hof Königs Sigismunds III. von Polen*, t. 1, Wien-Kraków 2009, s. 676; P. Szpaczyński, *Spór o Zygmunta III*, KH, 2011, R. 118, nr 4, s. 726-727.

²⁰ Szerzej o tym: *idem*, „Waza”, czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntowi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, „Czasy Nowożytne” 2019, t. 32, s. 154-155.

²¹ O tym, że „Dzisiaj może nas wręcz drażnić nieustanne wówczas odwoływanie się do tradycji dynastii jagiellońskiej, żywej dzięki synowi Katarzyny Jagiellonki”, J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668*, Warszawa 1983, s. 40.

²² U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.

na celu zdezwuowanie rzeczywistych dążeń tego najwybitniejszego z polskich władców. W dodatku przy tym, z tego wszystkiego, o co fałszywie obwiniono Zygmunta, odsądzając go od czci i wiary, bezceremonialnie rozgrzeszono Sobieskiego, lansując jako niepodważalny dogmat, iż ten „wielkim królem był”.

Największą zasługą Jana III, która przesądziła o takiej a nie innej jego ocenie w historiografii polskiej, nie było zwycięstwo pod Wiedniem, ale (pod wpływem rosyjskiej propagandy) to, że prowadził przyjazną politykę wobec Kremla. Pod Wiedniem zwyciężyli wszak nie tylko Habsburgowie i Sobieski, ale przede wszystkim zwyciężyła Moskwa, na co się w historiografii niemal w ogóle nie zwraca uwagi. Podobnie zresztą, jak i na to, że wielkim przegranym nie tylko była wówczas Turcja, ale przede wszystkim Rzeczpospolita. Walka o rację stanu państwa polsko-litewskiego winna była rozgrywać się bowiem z udziałem jej króla nie pod Wiedniem, a pod Moskwą. Stanisław Grzybowski należy naprawdę do chlubnych wyjątków wśród badaczy, gdyż potrafił, wbrew stanowisku dotychczasowej historiografii polskiej (powolnej w zdecydowanej swej większości wobec rosyjskiej propagandy), przyznać, że to Zygmunt III „zdawał sobie sprawę, że zarówno dla Polski, jak i dla Szwecji najgroźniejszym wrogiem jest Moskwa i trzeba tak pokierować obrotem spraw, by na innych granicach panował spokój i aby, niezależnie od tego, kto w Polsce będzie panować, wojna z Moskwą – wojna, którą możemy nazwać przewencyjną – łączyła oba narody. Nie sprawy personalne były najważniejsze, nawet nie osoba monarchy, lecz zapobieżenie burzy ze wschodu, którą trafnie przeczuł. I historia zbyt późno przyznała mu rację”²³.

Zarówno Zygmunt III, jak i Jan III Sobieski bez wątpienia prowadzili politykę dynastyczną, która jak zauważył biograf króla Zygmunta I w odniesieniu do królowej Bony była warunkiem *sine qua non* silnego państwa: „Prowadzi Bona politykę dynastyczną, ale jeżeli miało się na oku zbudowanie silnego państwa, a więc cel narodowy, nie można było traktować go rozłącznie z polityką dynastyczną”²⁴. Odrębną kwestią pozostaje tu fakt, iż Zygmunt Wojciechowski błędnie zidentyfikował królewskie dążenia do zbudowania silnego państwa jako cel „narodowy”. Samozwańczy naród szlachecki nigdy wszak do czegoś podobnego nie dążył, ba wprost przeciwnie, celem uprzywilejowanych do absurdu herbowych znad Wisły było słabe państwo bez armii i bez opartego na stałych wpływach skarbu, z ogołoconym ze wszelkich dóbr królem, pozbawionym jakichkolwiek szans na zbudowanie silnego państwa właśnie. Takie państwo, w karkołomnym mniemaniu szlachty, mogło stanowić zagrożenie dla jej „złotej wolności”, której fundamentem były nigdzie nie spotykane przywileje fiskalne. Dlatego też to właśnie „naród” sformułował stanowisko o rozdzieleniu interesu dynastii od

²³ S. Grzybowski, *Dzieje Polski i Litwy 1506-1548*, [w:] *Wielka historia Polski*, t. 4, red. S. Grodziski, J. Wyrozumski, M. Zgórniak, Kraków 2000, s. 282, 314-315.

²⁴ Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary*, wyd. 2, Warszawa 1979, s. 266.

interesu państwa, co bardzo celnie określił w swych wykładach z literatury słowiańskiej Adam Mickiewicz, a mianowicie jako „«straszliwą», brzemioną w zgubne dla państwa skutki «herezję polityczną»”²⁵. Historycy polscy w zdecydowanej większości ową herezję przyjęli za dogmat, czego dowodem są chętnie powielane w historiografii zarzuty w odniesieniu do królowej Bony czy zwłaszcza jej wnuka Zygmunta III. Prawdziwe kuriozum stanowi przy tym jednak fakt, iż ostrze tego typu zarzutów w odniesieniu do Jana III, którego polityka dynastyczna w przeciwieństwie do Zygmunta III i jego babki była ewidentnie sprzeczna z interesem Rzeczypospolitej, jest bez porównania słabsze.

Tymczasem Sobieski przez cały, dwudziestodwuletni, okres swojego panowania nie zajmował się niczym innym, jak tylko poszukiwaniem kosztem państwa polsko-litewskiego, tronu dziedzicznego dla swego pierworodnego Jakuba Ludwika. Ceną, jaką Rzeczpospolita zapłaciła za oderwane od rzeczywistości potajemne dążenia Jana III do osadzenia syna w Prusach był najpierw haniebnny rozejm z Turcją w Żurawnie, a następnie przekształcenie go w układ pokojowy. Słynna wyprawa pod Wiedeń była spowodowana płoną nadzieją, iż cesarz w zamian za pomoc ze strony Sobieskich zgodzi się na małżeństwo swojej córki z Jakubem Ludwikiem, dając jej w wianie Węgry, które staną się królestwem dziedzicznym w rodzie Sobieskich. Gdyby Jan III wiedział, że Leopold I nawet córki nie da mu za synową, nie mówiąc już o Węgrzech dla jego rodu, to nie byłoby go pod Wiedniem²⁶. Następnie były mrzonki o panowaniu Jakuba Ludwika w Mołdawii lub Wołoszczyźnie, a ceną, jaką Rzeczpospolita za to wszystko zapłaciła, było nie tylko jarzmo Ligi Świętej, ale przede wszystkim haniebnny pokój z Moskwą. Dlatego z przywoływaną przez Koczegarowa opinią rosyjskiego badacza Igora B. Grekowa, który politykę Sobieskiego ocenił jako „niezgodną z interesami narodowymi państwa polskiego, wyrażającą wyłącznie dynastyczne interesy króla” (s. 26) naprawdę trudno się nie zgodzić. W polskiej historiografii jednak próżno szukać ocen w podobnym tonie. Historycy wprawdzie przyznają, czemu zaprzeczyć nie sposób, że Sobiescy, mimo całego pasma „niepowodzeń nie zrezygnowali ani na chwilę z marzeń o jakiegokolwiek koronie dziedzicznej”²⁷, próbują jednak przy tym nie koncentrować się na faktach historycznych, a więc na cenie, jaką Rzeczpospolita za owe (w zdecydowanej większości kompletnie oderwane od rzeczywistości) dążenia czy marzenia zapłaciła, ale na tym, co ewentualnie mogłaby

²⁵ A. Mickiewicz, *Dziela*, t. 9, Warszawa 1955, s. 38; J. Byliński, W. Kaczorowski, *Król, Wielmożni i Jasne Oświecenie a gmin szlachecki w XVI i na początku XVII wieku*, [w:] *Wobec Króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 44.

²⁶ Wprost pisał w liście do żony po odniesionym zwycięstwie, że to „koligacja” z nim przyniosła cesarzowi „Wiedeń, Austrię i królestwo węgierskie. Jeśli to kto kiedy i dla kogo uczynił, a w tak krótkim jeszcze czasie, niech mi pokażą przykłady”, Jan III Sobieski, *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1970, s. 589.

²⁷ Z. Wójcik, *Jan Sobieski 1629-1696*, wyd. 2, Warszawa 1994, s. 361.

zyskać, gdyby Janowi III udało się zrealizować jego palny wobec Prus, Węgier czy Mołdawii. Oczywiście najczęściej są to dywagacje kuriozalne, pełne sprzeczności i równie oderwane od rzeczywistości, co marzenia samego Sobieskiego, nie mające żadnego logicznego uzasadnienia, nie mówiąc już o odzwierciedleniu w źródłach²⁸.

Zupełnie inaczej jednak jest z postawą historyków w odniesieniu do Zygmunta III, którego politykę Władysław Czapliński wprost określił (tak, jak to powinno się uczynić w odniesieniu do Sobieskiego), a więc jako „kierującą się głównie interesem dynastycznym”, a przy tym „ciasną, sztywną” i „nie respektującą rzeczywistości”²⁹. Wspomniany już Maciszewski z kolei otwarcie zarzucił Zygmuntowi III, iż „Miraż korony szwedzkiej [...] przysłał mu – z oczywistą szkodą dla interesów Rzeczypospolitej – realia polityczne”³⁰. (To zaś do Sobieskiego pasowałoby również idealnie, gdyby w miejsce „szwedzkiej” wstawić „dziedzicznej”, bo w przypadku Jana III mamy miraże aż trzech koron – pruskiej, węgierskiej i mołdawskiej). Byliński zaś w odniesieniu do haniebnego rozejmu w Altmarku (1629) wprost stwierdził, iż „taką cenę Rzeczpospolita musiała zapłacić za dynastyczną politykę swego króla”³¹. (To znów idealnie pasuje do skutków, jakie dla państwa polsko-litewskiego miało podpisanie znacznie bardziej haniebnych i to pokojowych, co należy podkreślić układów z Turcją w 1678 r., i Rosją w 1686 r., które w historiografii niesłusznie i kuriozalnie, żeby odwracać uwagę od głównego ich sprawy Jana III – mieni się od nazwisk podpisujących traktatami – odpowiednio – Glińskiego i Grzymułtowskiego).

²⁸ I tak dla przykładu u biografa króla, Wójcika najpierw mamy: „Królewscy małżonkowie starali się zapewnić ich pierworodnemu Jakubowi koronę, jeżeli nie polską, to jakąkolwiek inną”. Następnie zaś „Król i królowa [...] nie zrezygnowali ani na chwilę z marzeń o jakiegokolwiek koronie dziedzicznej dla pierworodnego Jakuba, która miała mu zapewnić najpierw elekcyjny, a potem zapewne i dziedziczny tron Polski”, przy czym istotne jest tu słowo „zapewne”. A dalej, że Sobieski, forsując „plany te, aczkolwiek w znacznym stopniu oparte na ambicjach dynastycznych [...], Snuł równocześnie plany rozszerzenia wpływów polskich [najpierw na Prusy, a następnie – P.S.] na Węgry, Siedmiogród, Mołdawię i Wołoszczyznę oraz oparcia granic Rzeczypospolitej o Dunaj”, *ibidem*, 341, 361, 367, 523. Jako komentarz najlepiej pasowałoby tu powiedzenie: „Gdzie Rzym, gdzie Krym”. Owo rozszerzenie polskich wpływów, o którym źródła jako rzeczywistym dążeniu Jana III zresztą milczą, mogłoby nastąpić tylko wówczas, gdyby szlachta chciała, albo w ogóle mogła wobec zaawansowanej już wówczas, godzącej w suwerenność Rzeczypospolitej współpracy państw ościennych, wybrać na polski tron Jakuba Sobieskiego jako dziedzicznego księcia pruskiego, króla węgierskiego, czy hospodara bądź księcia mołdawskiego. Oczywiście abstrahując przy tym jeszcze od tego, czy w obliczu zdecydowanej wrogości przyszłych zaborców wobec (godzących wprost w ich żywotne interesy) ambicji dynastycznych Jana III (względem Prus, Węgier czy Mołdawii), Sobiescy mogliby w ogóle dobić się i co ważniejsze utrzymać na którymś z tych mało znaczących przeciwieństw tronów.

²⁹ W. Czapliński, *Sprawy skandynawskie, a załatwienie lenna pruskiego w latach 1609-1612*, „Sobótka” 1971, R. 26, nr 4, s. 521.

³⁰ J. Maciszewski, *Zygmunt III*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, wyd. 2, Warszawa 1984, s. 364.

³¹ J. Byliński, *Zygmunt III*, [w:] *Królowie elekcyjni: leksykon biograficzny*, red I. Korniewska, Kraków 1997, s. 64.

Rozejm w Altmarku też ma oczywiście swego sprawcę, choć nie sposób wymienić go z nazwiska, bo to sprawca zbiorowy – szlachecki samozwańczy „naród”, który w historiografii (jak Jan III Sobieski, bardziej dla celów polityki niż prawdy historycznej) znajduje się pod szczególną ochroną. To nie podtrzymywanie przez Zygmunta III pretensji do szwedzkiego tronu, a niechęć szlachty do uchwalenia odpowiednich podatków na obronę własnego państwa w czasie szwedzkiej agresji doprowadziła do Altmarku. Ba, i nie tylko do tego, bo również do „potopu”, w trakcie którego zresztą, na co już wskazano, szlachta i magnateria w zdecydowanej większości (w tym i sam przyszły król Sobieski) dopuściła się zdrady nie tylko własnego króla, ale i państwa. Na potwierdzenie wystarczy chociażby przytoczyć słowa szwedzkiego kanclerza Axela Gustavssona Oxenstierny, który na ponad rok przed haniebnym rozejmem w Altmarku wprost oświadczył hetmanowi Stanisławowi Koniecpolskiemu: „Nie jesteśmy my tacy, żebyśmy królestwa polskiego potencji nie mieli widzieć i onej się obawiając, ale patrząc na confusią i niezgodę nie obiecujemy sobie, aby nam kiedy Polacy ciężcy być mieli. Bo kiedy byśmy porządną uchwaloną obaczyli wojnę nie dalibyśmy się wybić, sami byśmy stąd ustąpili”³². Nie powiedział więc (jakby chcieli tego Czapliński, Maciszewski, Byliński i inni historycy powtarzający zarzuty wobec Zygmunta III), że agresja szwedzka się skończy, jak król wyrzeknie się swych roszczeń do szwedzkiego tronu, ale, że skończy się wówczas, gdy szlachta wyłoży pieniądze na obronę granic własnego państwa. Ta jednak, jak wiemy, tego nie zrobiła, a ceną był nie tylko Altmark, ale i „potop”, a w konsekwencji również rozbiory.

Prawdą jest, iż Zygmunt III nigdy nie wyrzekł się swoich pretensji do tronu szwedzkiego (oczekiwanie tego od króla należy uznać zresztą za absurdalne), jednak to nie ów fakt był przyczyną szwedzkiej agresji w Rzeczypospolitej, a dążenia ekspansywne Szwedów, mające na celu przekształcenie Bałtyku w ich wewnętrzne jezioro, spowodowane zresztą irracjonalną bezbronnością państwa polsko-litewskiego. Prawdą jest też, iż Zygmunt III w pierwszej dekadzie wojny trzydziestoletniej, poprzez potajemne (ze względu na opozycję) układy z Habsburgami, dążył do uzyskania ich pomocy celem odzyskania tronu szwedzkiego. Rzeczpospolita jednak na działaniach podejmowanych wówczas przez króla nie tylko, że nic nie traciła, to mogła jeszcze bardzo wiele zyskać, a mianowicie odwrócenie kierunku szwedzkiej ekspansji z południowego, skierowanego przeciw Rzeczypospolitej, na wschodni, skierowany przeciw Moskwie, gdzie tron po odzyskaniu przez Zygmunta III władzy w królestwie dziedzicznym miał, z pomocą szwedzkiej armii, objąć obrany carem i wciąż, mimo rozejmu w Dywilinie, podtrzymujący swe pretensje do czapki Monomacha, królewicz Władysław. Stąd dążenia Zygmunta III i jego polityka dynastyczna, której częścią były zabiegi o odzyskanie

³² BJ, rkps 7, S. Koniecpolski do J. Zbaraskiego, pod Grudziądzem, 5.06.1628, s. 317.

władzy w Szwecji-Finlandii były jak najbardziej zgodne z interesem Rzeczypospolitej, zwłaszcza że ich realizacja nie tylko pozwoliłaby na walną rozprawę z Moskwą, ale i z Hohenzollernami. Tych oczywistych następstw odzyskania przez Zygmunta III władzy w Sztokholmie historycy polscy, w większości uprzedzeni do króla, zawzięcie nie chcą dostrzec, lansując w sposób kuriozalny absurdalny dogmat o konflikcie interesów króla i Rzeczypospolitej, którą w dodatku utożsamiają z wrogą jej, bo nieustannie działającą (mniej lub bardziej świadomie) w interesie przyszłych zaborców, szlachtą³³.

Mocarstwowe dążenia Zygmunta III w czasie wojny trzydziestoletniej w pełni zasługują na miano polityki bałtyckiej i dalekosiężnych wielkich planów politycznych, określenia te zarezerwowano jednak w historiografii dla potajemnych (też ze względu na opozycję) dążeń Jana III do osadzenia syna Jakuba Ludwika w Prusach Książęcych przy wsparciu Francji i Szwecji. Wójcik tak się planami Sobieskiego zachwyił, że sprowadził je wręcz do absurdu, twierdząc nie tylko, iż: „Realizacja wspomnianych zamierzeń królewskich wzmocniłaby ogromnie pozycję Rzeczypospolitej wobec Rosji, z którą Polska nie miała jeszcze wówczas trwałego pokoju, zmuszając państwo carów do ustępstw w ciągnących się latami rokowaniach i zaniechania ekspansywnej polityki w stosunku do Polski”, ale że „Związanie się Jana III z Francją i jej sojusznikiem Szwecją stwarzało też możliwości odzyskania dla Polski Śląska, znajdującego się pod panowaniem Habsburgów, dziedzicznych wrogów Wależjuszy i Burbonów”. Wszystko to razem z kolei pozwoliło mu wprost skonstatować, iż były to: „Perspektywy zaiste oszałamiające! Można je chyba śmiało porównać tylko z tymi w przeszłości, które otworzyły się przed Polską po unii z Litwą i po zwycięstwie nad zakonem krzyżackim”³⁴.

Odzyskanie przez Polskę i Litwę Prus (do czego Jan III zresztą nie dążył, bo celem jego przecież było to, aby Prusy Książęce, które Rzeczpospolita po „potopie”, kiedy to on, powtórzmy to raz jeszcze, zdradził nie tylko króla, ale i własne państwo, definitywnie utraciła, stały się dziedzicznym władztwem jego rodu) oraz Śląska (do czego Jan III również nie dążył, nie tylko wiążąc się z Francją, ale nawet wyruszając pod Wiedeń, nie pomyślał, aby w ten sposób kazać sobie zapłacić za pomoc, gdyż ważniejsze od Śląska dla Rzeczypospolitej były wówczas Węgry dla rodu Sobieskich) w żaden sposób nie mogłoby powstrzymać ekspansji Rosji na wschód (ba, mogłoby nawet ją przyspieszyć, gdyż po ewentualnym odzyskaniu przez Polskę Prus Książęcych i Śląska, Kreml zyskałby zawziętych antypolskich sojuszników w Berlinie i Wiedniu), z czego Wójcik powinien doskonale zdawać sobie sprawę. Szansa na powstrzymanie Moskwy i Brandenburgii zaistniałaby za to na pewno po realizacji mocarstwowych dążeń Zygmunta III, a mianowicie odzyskaniu przezeń Szwecji-Finlandii, odwróceniu

³³ P. Szpaczyński, *Habsburgowie i Jan Zamoyski wobec mocarstwowych ambicji Zygmunta III*, KH 2017, R. 124, nr 3, s. 542.

³⁴ Z. Wójcik, *Jan III Sobieski*, [w:] *Poczet królów*, s. 404-405.

kierunku szwedzkiej ekspansji na wschód, osadzeniu na tronie w Moskwie wybranego carem Władysława i definitywnym rozprawieniu się z Hohenzollernami³⁵. I to rzeczywiście, żeby użyć słów Wójcika (tyle, że adekwatnie) były „Perspektywy zaiste oszałamiające!”³⁶. Stąd do Zygmunta III idealnie pasują odnoszące się do Sobieskiego (bardzo na wyrost) wywody typu: „wnosił do polskiej polityki zagranicznej swą własną koncepcję polityczną. Świadczyła ona o zmyśle politycznym wielkiego formatu, stawiającym go w rzędzie najwybitniejszych polskich panujących”³⁷, „Zmiana w międzynarodowej sytuacji politycznej doprowadziła do całkowitego załamania się wielkich planów królewskich [...] mąż stanu, poniósł wielką niepowetowaną klęskę, a wraz z nim takąż klęskę poniosła i Polska”³⁸.

Owe „oszałamiające perspektywy”, o jakich wspomina Wójcik „otworzyły się” zresztą już po (zapomnianym pod wpływem rosyjskiej propagandy w porównaniu z Grunwaldem) zwycięstwie pod Kłuszynem i zdobyciu Moskwy w 1610 r. (a więc dokładnie dwieście lat po wiktorii Jagiełły), zostały one jednak w obu przypadkach zwycięstw polskiego oręża zmarnowane i to z tej samej przyczyny – przez pazerność uprzywilejowanej fiskalnie do granic absurdu szlachty, o której Jan Długosz za panowania Kazimierza Andrzeja Jagiellończyka napisał, iż już „za rządów Władysława Jagiełły poczęła nadymać się i hardo głowę podnosić, skarb królestwa Polskiego niepomiernie łakomstwem wycieńczać i łupić, co przeszło aż do naszych czasów, w których widzimy więcej chciwości niż cnoty, i w których królestwu wszystkie pożytki, wszystkie dochody publiczne i prywatne odjęto”³⁹.

Szlachta, po zwycięskich bitwach pod wodzą Jagiełły pod Grunwaldem i Żółkiewskiego pod Kłuszynem oraz po zdobyciu przez Zygmunta III Smoleńska uznała, że ze zwycięstw w tych wojnach należy zrezygnować, gdyż ich odniesienie byłoby zbyt kosztowne. Ceną za taką porażającą kalkulację musiały być rozbiory Rzeczypospolitej przez wzrastających nieustannie w siłę sąsiadów, których szlachta swoją irracjonalną postawą wobec państwa wręcz prowokowała do agresji⁴⁰.

³⁵ Częścią mocarstwowych ambicji Zygmunta III było również dążenie do osadzenia młodszego z synów Jana Kazimierza na tronie duńskim, o czym w historiografii polskiej praktycznie się nie wspomina. Wójcik nomen omen w biografii Jana Kazimierza nie wspomniał o tym ani słowem, Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997; P. Szpaczyński, *Habsburgowie*, s. 542.

³⁶ Z. Wójcik, *Jan III Sobieski*, s. 405.

³⁷ *Dzieje Polski*, red. J. Topolskiego, Warszawa 1975, s. 330; Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 522.

³⁸ *Idem*, *Jan III Sobieski*, s. 406.

³⁹ P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II Jagiełłą*, s. 92-96; *Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście*, t. 3, tłum. K. Mecherzyński, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1869, s. 434.

⁴⁰ Szerzej o tym: P. Szpaczyński, *O przyczynach upadku I Rzeczypospolitej*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2015, t. 9, s. 246-257.

Co do realności planów Jana III, to Wójcik przekonuje, iż: „Ta nowa polityka królewska, zwana w historiografii polskiej polityką bałtycką Sobieskiego, nie była bynajmniej utopijna, była osadzona na gruncie jak najbardziej realnym, miała bowiem całkowite poparcie pierwszej potęgi ówczesnej Europy – Francji Ludwika XIV”⁴¹. Owszem, „Państwo to prowadziło wtedy wojnę z koalicją, w której elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm odgrywał czołową rolę”⁴², nie zmienia to jednak faktu, iż poparcie francuskie i szwedzkie dla dynastycznych dążeń Jana III było jedynie pozorowane, obliczone na zaszachowanie Hohenzollerna od strony Rzeczypospolitej. W momencie zaś gdy tylko pojawiła się szansa na zakończenie konfliktu francusko-brandenburskiego, okazało się, że obietnice składane przez Ludwika XIV Sobieskiemu były nic nie warte. Król Francji musiałby być szaleńcem, żeby wojować o Prusy Książce dla Sobieskich z Brandenburgią czy o Śląsk z Habsburgami dla Rzeczypospolitej, w której wszechwładnie rządząca państwem szlachta nie przejawiała absolutnie takich dążeń, ba była im całkowicie przeciwna, czego najlepszy dowód dała, gdy „w szczytowym niemal okresie prowadzenia swej polityki bałtyckiej, król został zmuszony przez sejm do odnowienia paktów z monarchiami, przeciwko którym polityka ta była skierowana”⁴³. Co więcej, „Opozycja, z jaką spotkały się plany w polityce zagranicznej wewnątrz kraju, zmusiła króla do prowadzenia całkowicie tajnej dyplomacji”⁴⁴.

Za czasów Zygmunta III, który sprzeciwiał się kolejnym ustępstwom wobec Hohenzollernów w Prusach i dążył do rewindykacji Śląska, przed wyprawą lisowczyków do Siedmiogrodu, wrogi królowi magnat małopolski Jerzy Zbaraski, ku ucieście szlachty, wprost wypisał aż *Siedemdziesiąt poważnych i wzniosłych racji*, które miały m.in. dowieść, że Polska od czasów Kazimierza Wielkiego żadnego prawa do Śląska już nie ma⁴⁵. Tuż przed agresją turecką zaś w 1621 r., sprowokowaną rok wcześniej bezhołowiem szlacheckich awanturników mołdawskich pod Mohylewem, na królu wprost wymuszono ustępstwa na rzecz Hohenzollernów w Prusach⁴⁶. Lata 1619-1621 w polskiej historiografii są dość mocno przekłamate, jak niemal całe zresztą panowanie Zygmunta III. Wielu poważnych wydawać by się mogło badaczy ewidentnie skompromitowało się, lansując przekonanie o rzekomej odsieczy wiedeńskiej w po-

⁴¹ Z. Wójcik, *Jan III Sobieski*, s. 405.

⁴² *Ibidem*, s. 405.

⁴³ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 268.

⁴⁴ *Idem*, *Jan III Sobieski*, s. 405.

⁴⁵ Anonimowo Jerzy Zbaraski wydał w 1620 r. broszurę *Septuaginta graves et avduae rationes, ob quas regem Poloniae hec nos senatores et nobilitatem Regni defensionem in Hungaria Bohemia et alibi locorum inevitabili necessitate susceptae non adversari neque committere decet ut huic negatio implicentur*, Kraków 1619. Stąd zarzut pod adresem Zygmunta III, że „za pomoc” Habsburgom nie „kazał sobie zapłacić choć częścią polskiego przecież etnicznie Śląska” jest przykładem manipulacji faktami, J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 364.

⁴⁶ AGAD, AR 39/1584, S. Buczyński do K. Radziwiłła, 12.09.1621; J. Pietrzak, *Po Ceczorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983, s. 158.

staci wyprawy lisowczyków na Siedmiogród, która to wyprawa miała być w dodatku przyczyną agresji tureckiej na Rzeczpospolitą⁴⁷.

Tymczasem to nie „dywersja lisowczyków” zmusiła siedmiogrodzkiego księcia Bethlena Gabora do zaprzestania oblężenia Wiednia, a zaraza, która zdziesiątkowała mu wojsko⁴⁸. Sama wyprawa lisowczyków w Konstantynopolu nie została zresztą nawet w ogóle zauważona, a celem Turcji w 1620 r. była rozprawa nie z Rzeczpospolitą, a hospodarem mołdawskim⁴⁹. To awanturnicy szlacheccy z Małopolski wymusili na hetmanie Stanisławie Żółkiewskim interwencję w Mołdawii na rzecz wiarołomnego Kaspra Grazianiego, a następnie wywołali panikę w obozie pod Cecorą, podejmując nieudaną próbę ucieczki pod osłoną nocy z pola bitwy. Straty w efekcie tych haniebnych poczynań były równe tym poniesionym w czasie starcia, które choć nie zostało wygrane to klęską bynajmniej nie było. Klęską za to na pewno było to, co stało się pod Mohylewem wskutek bezhołwstwa w postaci rozerwania taboru, w czasie odwrotu spod Cecory przez samych uczestników awanturniczej wyprawy. To właśnie klęska pod Mohylewem stała się główną przyczyną agresji tureckiej, do której doszło w 1621 r. Ba, ona doprowadziła również do ostatecznego pogrzebienia królewskich planów odzyskania Śląska oraz do utraty przez Rzeczpospolitą Rygi na rzecz Szwecji, która wykorzystała zaistniałą sytuację na południu państwa polsko-litewskiego do wznowienia ataku na północy.

Odsiecz Wiednia za czasów panowania Sobieskiego (i jego prohabsburska polityka) nie ulega jednak najmniejszej wątpliwości, król wszak osobiście wraz z synem Jakubem Ludwikiem, na czele zwerbowanych za habsburskie pieniądze wojsk, wyruszył pod obleganą przez Turków stolicę Austrii, na pomoc – jak mniemał swojemu przyszłemu swatowi, co też stanowiło główny cel całego przedsięwzięcia. Mimo że główny, to jednak paradoksalnie najmniej znany, gdyż na czoło wysuwa się w historiografii rzekomą chęć ratowania przez Rzeczpospolitą, (stanowiącą przedmurze chrześcijaństwa) Europy przed islamizacją. To ostatnie zresztą w kontekście dzisiejszej sytuacji niekontrolowanego napływu muzułmanów do krajów europejskich, zyskuje szczególny wydźwięk, zwłaszcza na polskich forach internetowych, gdzie często przywoływana jest postać

⁴⁷ A. Kersten, *Odsiecz wiedeńska 1619 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1964, t. 10, cz. 2, s. 49-79; J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa 1983, s. 20-21.

⁴⁸ BJ, rkps 24960/I. Nowiny pewne z Rakus..., Biograf króla Zygmunta III wprost zaprzeczył swojej wcześniejszej opinii o „odsieczy Wiednia” w 1619 r., przyznając, iż tego typu opinie w historiografii są wręcz absurdalne: „Z czasem pojawiły się opinie (także piszącego te słowa), że zwycięstwo pod Humiennem, a następnie obecność najeźdźców na ziemiach podległych Bethlenowi Gaborowi przesądziły o losach Wiednia, kampanii, ba nawet wojny trzydziestoletniej. [...] Przesądziła przecież o tym nie wieść o lokalnej klęsce, czy łupiestwach jednego pułku, lecz zaraza, która pojawiła się wśród oddziałów czeskich, a potem zaczęła zdziesiątkować całe wojsko”, H. Wisner, *Lisowczycy. Łupieżcy Europy. Pierwsi polscy najemnicy, łotrzy czy bohaterowie?*, Warszawa 2013, s. 174.

⁴⁹ R. Majewski, *Cecora rok 1620*, Warszawa 1970, s. 51-53.

Jana III jako pogromcy muzułmańskich Turków ratującego przed nimi chrześcijańską Europę. Bardzo trafnie w związku z tym w *Neue Freie Presse*, w dwusetną rocznicę bitwy pod Wiedniem wskazywała, że należałoby wreszcie „głowie króla Jana odjąć aureolę. W legendzie jawi się on jako bezinteresowny bojownik w służbie Pana, który z pobożnej żarliwości wyruszył dla ratowania zagrożonego krzyża i dopomógł uratować wielką część chrześcijaństwa. W rzeczywistości jest on chytrym kupcem, który robił własny interes, zajmując się sprawą sąsiada”⁵⁰.

Stąd wywód Maciszewskiego odnoszący się do Zygmunta III: „Może, gdyby zdobył się na bardziej dalekosiężne spojrzenie [...], nie wiązałby się tak ściśle i tak bezkompromisowo z domem habsburskim”⁵¹, zdecydowanie bardziej pasuje do Sobieskiego. Zwłaszcza że dowody na rzekome dążenie Zygmunta III „W dziedzinie polityki zagranicznej [...] do jak najściślejszych związków z Habsburgami” w postaci „obu jego małżeństw, jak i paktu z cesarzem z 1613 r., mającym głównie na celu współdziałanie przeciwko buntującym się poddanym”⁵², są kompletnie nietrafione. Najlepiej świadczy o tym chociażby fakt, iż dwa małżeństwa z Habsburżankami – siostrami i pakt z cesarzem o podobnej treści (w 1549 r.) zawarł również wuj króla Zygmunt II August, nikt z historyków jednak nie czyni mu z tego powodu podobnych zarzutów⁵³. Podobnie jest też z zarzutem, że Zygmunt III rzekomo „na początku ostatniego dziesięciolecia XVI w. po prostu kupczył koroną polską z Habsburgami”⁵⁴.

Badacze zawzięcie wierzą, że wnuk wnuka Jagiełły rzeczywiście chciał zrzec się tronu na arcyksięcia Ernesta, a nie wierzą, że Zygmunt II August chciał tegoż Ernesta adoptować czy też, że chciał odstąpić cesarzowi tron polski w zamian za roczną pensję. Intrygi tego typu należały do kanonu ówczesnej dyplomacji i naprawdę trudno zrozumieć, dlaczego Zygmunt III nie miałby mieć prawa do tego, aby z nich skorzystać. To, że Zamoyski z królewskiego bluffu dyplomatycznego zrobił aferę inkwizycyjną wmawiając szlachcie (podobnie zresztą jak jego następcy w czasie rokoszu Zebrzydowskiego), iż król handluje koroną (i że zarzut ten - jak słusznie zauważył Jan Dziegielewski, mimo iż „nigdy nie został królowi udowodniony”, to „wciąż jednak chętnie jest przez

⁵⁰ Wiens Befreiung, „Neue Freie Presse”, 11.09.1883, s. 1; S. Hadler, *Od „przykrego zgielku wokół Sobieskiego” do wspólnego wroga na wschodzie. Stosunki polsko-austriackie i pamięć o roku 1683*, [w:] *Sarmacka pamięć. Wokół bitwy pod Wiedniem*, red. B. Dybaś, A. Woldan, A. Ziemiańska, Warszawa 2014, s. 322.

⁵¹ J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 364.

⁵² Z. Wójcik, *Historia powszechna. Wiek XVI- XVII*, wyd. 12, Warszawa 2006, s. 327.

⁵³ W dodatku układ z Habsburgami z 1549 r. zawierał nie tylko klauzulę o wsparciu na wypadek buntu poddanych, jak ten z 1613 r., ale na mocy tajnego zapisu tegoż traktatu 5 tys. Hiszpanów stacjonowało przez miesiąc w Polsce w dobrach królewskich, przygotowanych do interwencji na wypadek rokoszu z powodu nieakceptowanego przez szlachtę małżeństwa Zygmunta II Augusta z Barbarą Radziwiłłówną, P. Szpaczyński, *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem II Augustem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2008, t. 12, s. 264.

⁵⁴ J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 367.

historyków powtarzany⁵⁵), nie może stanowić w żadnym razie o jakiegokolwiek winie monarchy⁵⁶. Badaczy, którzy tak chętnie bezceremonialnie oskarżali króla o fanatyzm nie przekonywał i nadal nie przekonuje nawet fakt, iż Zygmunt III w testamencie, który wyklucza kłamstwa wprost zapewniał w odniesieniu do swoich rzekomych zamiarów abdykacji i cesji, iż: „wieści te bez żadnego fundamentu rozsiane, niczym dowiedzionymi być nie mogły, jak to już wszystkim jest wiadomo – i dodawał – by i tym, co po nas żyć będą, świadomym było, Boga samego bierzemy za świadka, jakośmy z kimkolwiek bądź, ni jawnie, ni skrycie o zamianie królestwa tego nie stanowili⁵⁷. Król opierał się tu niewątpliwie na fakcie, iż bluff dyplomatyczny nie był rzeczywistym zamiarem⁵⁸.

W prawdziwość słów Zygmunta III trudno historykom uwierzyć, za to z łatwością potrafią wytłumaczyć oczywiste kłamstwa Sobieskiego, jak to czyni chociażby Wójcik za pomocą sloganu: „Jeszcze nigdy i nigdzie żaden mąż stanu, polityk czy dyplomata nie wygłosił przemówienia, w którym by odkrył wszelkie karty i powiedział wszystko szczerze i prawdziwie⁵⁹. Podobnie jest w przypadku oceny dokonań obu królów. Twierdzenie biografa Jana III, iż po glorii wiedeńskiej „wzniósł się on w oczach współczesnych tak wysoko, jak żaden z jego poprzedników na tronie polskim⁶⁰ nie jest prawdziwe wobec faktu, na który (jako jedyny chyba) zwrócił uwagę Kazimierz Tyszkowski (bo inni historycy woleli to przemilczeć), że po zawojowaniu Moskwy (1610) i zdobyciu Smoleńska (1611) przez Zygmunta III: „chwała Polski i jej władcy rozniosła się po całym świecie. Monarchowie obcy ślali swe życzenia szczęśliwemu wojownikowi, ubiegali się o jego względy. Stawiano Zygmunta na wzór innym. Chodziły pogłoski, że zamyślano o oddaniu mu nawet korony cesarskiej⁶¹.

Sobieskiemu tymczasem po zwycięstwie wiedeńskim nawet cesarskiej córki nikt nie „zamyślał” oddać za synową, a coś dopiero mówić o cesarskiej koronie. Ba, dyplomaci cesarscy bawiący na Kremlu w maju 1684 r., (na co zwraca zresztą uwagę w swojej książce Koczęgarow) „oświadczyli nawet, że cesarz «pragnie od Jego Carskiej Mości sojuszu i pomocy [...], a Polacy Jego Cesarską Mość mało obchodzą»” (s. 357). Za czasów Zygmunta III coś podobnego było nie do pomyślenia, jego polityka wobec Habsburgów i Moskwy wszak spowodowała – jak słusznie zauważył Tyszkowski – „znaczną lukę w stosunkach politycznych cesarzy niemieckich z państwem moskiewskim [...] Habsburgowie tracą samodzielność polityczną w stosunku do Moskwy,

⁵⁵ J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573-1674*, Pułtusk 2003, s. 177.

⁵⁶ P. Szpaczyński, *Habsburgowie*, s. 548-549.

⁵⁷ J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III*, t. 3, Kraków 1860, s. 347.

⁵⁸ P. Szpaczyński, *Habsburgowie*, s. 549.

⁵⁹ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 439.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 342.

⁶¹ K. Tyszkowski, *Wojna o Smoleńsk 1613-1615*, Lwów 1932, s. 10, 90.

usuwają się w cień poza dyplomację swego polskiego sojusznika, którego interesy starają się popierać⁶².

Nie tylko poprzez związki dynastyczne i polityczne (wzorem swego dziadka Zygmunta I oraz wuja Zygmunta II Augusta), ale przede wszystkim poprzez wykorzystanie „wielkiej smuty” wnuk wnuka Jagiełły skutecznie zapobiegał ewentualnemu zbliżeniu rosyjsko-habsburskiemu, czego nie można niestety powiedzieć o Sobieskim. Jan III, wbrew polskiej racji stanu (lekceważąc z premedytacją okazję w postaci kolejnej „smuty” w Moskwie⁶³), do tego niebezpiecznego dla Rzeczypospolitej zbliżenia wręcz dążył, i to za wszelką cenę⁶⁴. Stąd ci, którzy atakowali go na sejmach za wysłanie potajemnie poselstwa do Moskwy i haniebny traktat, jak Jan Chryzostom Pieniążek, czyniąc go „winnym za wszystko”, bez wątpienia mieli rację⁶⁵. Haniebny, podpisany na Kremlu układ, który jak zauważył przywołany przez Koczegarowa Adam Darowski „zmazywał zdobycze [...] Zygmunta III” (s. 13), powinien nosić (jak już wspomniano) nazwę traktatu Sobieskiego, a nie Grzymułtowskiego. Ten ostatni, (co słusznie zauważył Koczegarow) zawsze, „twierdził, że był zwolennikiem pokoju z Portą Otomańską i wojny z Rosjanami, którzy wyrządzili Rzeczypospolitej znacznie większe szkody niż Turcy, a na dodatek byli słabszym rywalem”⁶⁶ (s. 222). Jeszcze w marcu 1683 r. Grzymułtowski wprost odradzał ligę antyturecką z Austrią, „doradzał natomiast wojnę

⁶² *Ibidem*, s. 101.

⁶³ Kilku istotnych fragmentów z monografii Koczegarowa, dotyczących tej kwestii nie sposób pominąć: „Władze w Moskwie były poważnie zaniepokojone pogłoskami o możliwym połączeniu się wojsk turecko-tatarskich z litewsko-polskimi w celu odbicia carom lewobrzeżnej Ukrainy” (s. 160). Podejmowane były „próby Naryszkinów nawiązania kontaktu z dworem polskim” (s. 180-183). „Smuta” 1682 r. w Moskwie wywołała duże zainteresowanie kręgów polsko-litewskich i spowodowała próby dokonania ostrego zwrotu w polityce zagranicznej Rzeczypospolitej wobec Moskwy. Znaczącą rolę odegrało tu również doświadczenie polityczne polskiej ingerencji w wewnętrzne sprawy Rosji w latach «wielkiej smuty» na początku XVII w.” (s. 184). „Duński rezydent Hildebrand von Horn informował swój dwór na przełomie roku 1682 i 1683, że w rozmowach z nim dostojnicy wyrażali poważne obawy przed możliwością napaści Polski na Rosję, twierdząc, że ich kraj jest zupełnie nieprzygotowany do takiej wojny” (s. 189). J. Okrasa w liście do J. Wielkopolskiego wprost pisał, że w Rosji „obawiają się, żeby pokój Król JM nie zawarł z Portą, a do nich wojny nie wprowadził [...] a co większa, że między sobą codziennego spodziewają się zamieszania, gdyż nie tylko strzelcy, ale i pospólstwo naprzeciwko bojarom, na to się zanosi gorsze, niż tak roku było krwi rozlanie [...] mamy ich teraz w rękę i jak zachce, może zażyć Król JM” (s. 232). W kontekście porównania Zygmunta III z Janem III Sobieskim istotne jest też to, iż: „Zaostrzenie się stosunków rosyjsko-szwedzkich w 1681 r. poświadczają źródła szwedzkie. W 1682 r. rychłego wybuchu wojny rosyjsko-szwedzkiej oczekiwano również w Rzeczypospolitej. Z uwagi na kryzys 1682 r. [...] wewnętrzne niesnaski mogły skłonić sąsiadów Rosji – przede wszystkim Portę, Rzeczypospolitą i Szwecję – do wykorzystania sytuacji, [...] nie przedsięwzięli [oni jednak – P.S.] żadnych działań przeciwko Rosji” (s. 340).

⁶⁴ Na próżno „Od samego niemal początku panowania Sobieskiego ostrzegał go rezydent polski w Moskwie, Paweł Świdorski, żeby nie ufał Rosjanom”, Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 275.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 450.

⁶⁶ Koczegarow wskazuje, iż również „chorąży koronny Hieronim Lubomirski zaproponował, aby wykorzystać osłabienie Rosji spowodowane buntem strzelców i zbrojnie przywrócić Polsce Kijów i Lewobrzeżną Ukrainę” (s. 159).

z Moskwą. Głos jego utonął jednak w ogólnej antytureckiej i prokrólewskiej atmosferze sejmu⁶⁷. Święta Liga i mrzonki dynastyczne rodu Sobieskich były ważniejsze niż Ojczyzna, na co wprost zresztą zwrócił uwagę autor pisma politycznego z 1693 r., formułując pytanie: „Ojczyzna czy Liga Święta?”⁶⁸. I choć historycy w zdecydowanej większości mają tendencję do oddzielania glorii wiedeńskiej od Ligi, którą mienia „jarzmem”, to jak słusznie zauważył Simon Hadler „sojusz papieża, cesarza i króla polskiego [...] znalazł swoje apogeum w roku 1683 pod Wiedniem”⁶⁹.

Zygmuntowi III, który ze względów czysto propagandowych, by zyskać wsparcie przede wszystkim finansowe dla swoich celów politycznych, obiecywał w listach do papieża nawrócenie zwłaszcza Moskwy na katolicyzm, zarzucono w historiografii, iż „wzgląd na interesy Kościoła i wiary katolickiej był” rzekomo „główną wytyczną jego polityki”⁷⁰. Tymczasem nie ma ani jednego listu z prywatnej korespondencji króla, w której snułby on jakiegokolwiek plany zwalczania inaczej wierzących czy nawracania ich na katolicyzm, czego nie da się niestety powiedzieć o Janie III, gdyż ten w liście do żony wprost porównywał się do „Obrońcy Grobu Świętego”⁷¹. Perspektywa odzyskania owego miejsca kultu dla chrześcijaństwa i Kościoła katolickiego towarzyszyła Sobieskiemu – jak przypuszcza Magdalena Górka – od czasów jego wizyty w stolicy Porty wraz z polskim poselstwem w 1654 r., a więc już dwadzieścia lat przed jego wyborem na tron polski⁷². Dlatego też trudno się dziwić, że w haniebnym rozjemie zawartym z Turcją w Żurawnie, za sprawą panującego w Rzeczypospolitej od dwóch lat Jana III, znalazła się nota, dotycząca przekazania Grobu Świętego i kościoła Narodzenia w Betlejem z rąk „schizmatyków” pod opiekę franciszkanów. Poza tym to nie Zygmunt III, a Sobieski zaliczony został „za życia w poczet obrońców krzyża”, zyskując miano „wyzwolicieľa chrześcijaństwa”, „Obrońcy Najświętszej Wiary”, „opiekuna chrześcijaństwa wybranego przez Boga”, zwracającego się „ku Romie z ręką złożoną na sercu w geście synowskiej miłości”, „zmierzającego ku niebu dzięki roztropności [...]

⁶⁷ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 314. On też w Środzie, na sejmiku przed sejmem 1685 r., „wprost podał w wątpliwość zasługi króla pod Wiedniem i w ogóle cały sens wyprawy «kto go bronił [Wiednia]: różne o tym drukują awizy. Ale daj to, że my, ale też uważamy z jaką korzyścią i pożytkiem Rzeczypospolitej. Straciliśmy wojsko, straciliśmy tak wiele milionów, zrujnowaliśmy Polskę przechodami i rekrutami, i hiberną», Krzysztofa Grzymułtowskiego *wojewody poznańskiego listy i mowy*, wyd. E. Skiński, Warszawa 1876, s. 121-125; Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 421-422.

⁶⁸ Pokój na kobiercu, BN, BOZ, rkps 1153, s. 128-131; A. Czarniecka, *Ojczyzna czy Liga Święta? Koalicja antyturecka w propagandzie za czasów Jana III Sobieskiego (1684-1696)*, [w:] *Jarzmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 83.

⁶⁹ S. Hadler, *Od przykrego zgietku*, s. 326.

⁷⁰ W. Czapliński, *Polityka mocarstwowa Polski w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, Historia, 1973, nr 2, s. 25-41.

⁷¹ Jan III Sobieski, *Listy*, s. 526.

⁷² M. Górka, *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego*, Warszawa 2017, s. 127.

walczącego o dobro Kościoła” itd.⁷³. Drukarnie jezuickie publikowały panegiryki sławiące Jana III, a nie Zygmunta III i to ten pierwszy, a nie ten drugi, w czasie swojego panowania, nazywany był wprost „filarem polityki papieskiej”⁷⁴.

Macieszewski przyznał, że „Przesadnie niektórzy historycy oceniali nietolerancyjność Zygmunta”, zauważając przy tym, iż: „Umiał też Zygmunt przeciwstawić się sugestiom politycznym Kościoła katolickiego”⁷⁵. Sobieski tego jednak nie potrafił, o czym najlepiej świadczy fakt, iż konsekwentnie pod pretekstem niechęci Turcji do zwrotu Kamieńca, odrzucał jej zabiegi o sojusz przeciw Moskwie, gdyż nuncjusz papieski „myśl” taką „uznał za zgubną dla Polski, dla Europy, dla całego chrześcijaństwa”⁷⁶. Dlatego też „nalegał nadal na Sobieskiego, aby dążył do zawarcia przymierza z Moskwą, podkreślając, że dzięki temu sojuszowi schizmatycy powrócą na łono prawdziwego Kościoła”⁷⁷. Wójcik nie widzi niczego szokującego w tym, że jedną z przyczyn wepchnięcia przez Jana III Polski w jarzmo Ligi Świętej był fakt, iż: „Stał on na stanowisku, że do kontynuowania wojny zobowiązuje go przysięga złożona papieżowi”⁷⁸. Zygmuntovi III jednak zarzuca, iż do wojny z Rosją „pchała” go jak to ujął „część magnaterii, jezuiti i kuria Rzymska”⁷⁹. Tyle, że trudno nazwać „pchaniem” podczepianie się papieństwa i jezuitów pod politykę prowadzoną z inicjatywy króla w interesie Rzeczypospolitej. Z uleganiem Sobieskiego naciskom dyplomacji papieskiej nie może tu być żadnego porównania.

W tym miejscu zresztą warto przytoczyć fragmenty z książki Koczegarowa: „Innocenty XI był najbardziej zainteresowany udziałem Rosji w Świętej Lidze [...] Moskwa kierowała dyplomacją papieską na inną, łatwiejszą dla Rzymu i korzystniejszą dla Rosji drogę – drogę aktywnego oddziaływania na polski dwór królewski, aby zawarł pokój wieczysty na rosyjskich warunkach” (s. 359). Pozyskanie Rosji „dla dworu wiedeńskiego i Stolicy Apostolskiej było tym łatwiejsze, że ciężar ustępstw na akces Moskwy do koalicji antyosmańskiej spadał na Rzeczpospolitą” (s. 382).

⁷³ *Ibidem*, 9, 40, 89-90, 164-165, 172.

⁷⁴ *Ibidem*, 57, 156-157.

⁷⁵ J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 366.

⁷⁶ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 274.

⁷⁷ Depesza Martellego, Lublin 18.04.1678, A. Theiner, *Monuments historiques relatifs aux regnes d'Alexis Michaelovitz. Fedor III et Pierre le Grand Tars de Russie*, Rome 1859, s. 124-127; Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 274; Jak podkreśla Koczegarow „Co ciekawe w 1682 r. w wysłanych na Ukrainę memoriałach dwór królewski twierdził, że Osmanowie, rozpoczynając w 1677 r. działania bojowe przeciwko wojskom rosyjskim, namawiali również Rzeczpospolitą do rozpoczęcia wojny o zwrot Kijowa i obiecywali swoją pomoc, ale Jan III, jako prawdziwy władca chrześcijański, odmówił wspólnej z poganami walki przeciwko państwu chrześcijańskiemu, czyli Rosji” (s. 234), BN, BOZ, rkps 1188, Pamięć jaśnie-wielebnemu Jmci X episkopowi lwowskiemu, k. 589-590.

⁷⁸ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 352.

⁷⁹ *Idem*, *Historia powszechna*, s. 345.

Poczynając od 1684 r. dyplomacja papieska konsekwentnie domagała się od polskiego dworu zawarcia pokoju i sojuszu antyosmańskiego z Rosją⁸⁰. Główną zasługę w tym miał nuncjusz papieski Opizio Pallavicini. Jednocześnie treść instrukcji, które Pallavicini otrzymywał z Rzymu, świadczy, że Stolica Apostolska mało liczyła się z interesami Rzeczypospolitej w stosunkach z Rosją. Głównymi celami dyplomacji papieskiej w Polsce było utrzymanie sojuszu cesarsko-polskiego, stabilność Świętej Ligi i pozyskanie dla niej nowych członków, a także prowadzenie przez polskie wojska aktywnych działań wojennych przeciwko Porcie. Początek wojny z Osmanami i powołanie Świętej Ligi w Rzymie uznano za dobry moment do nawiązania kontaktów dyplomatycznych z Rosją, których nie utrzymywano po 1673 r., czyli po wizycie w Wiecznym Mieście rosyjskiego posła Pawła Menziesa. Biorąc to pod uwagę dyplomacja papieska postanowiła skorzystać z doświadczeń pośrednictwa jeszcze między Stefanem Batorem a Iwanem Groźnym i sprzyjać uregulowaniu stosunków rosyjsko-polskich (s. 315).

Przywołanie tu kolejnego z rzekomo „wielkich” królów – Stefana Batorego, który wprost zwykł mawiać, że gdyby nie był królem byłby jezuitą (w historiografii jednak „gębę” króla jezuitów bezceremonialnie dorobiono Zygmuntowi III) nie jest bez kozery, gdyż ten w 1582 r., podobnie jak Sobieski 104 lata później pozwolił, aby kosztem interesów Rzeczypospolitej dyplomaci papiescy, mający na widoku politykę i dążenia Kościoła katolickiego „sprzyjali uregulowaniu” – jak to ujął Koczegarow – stosunków polsko-rosyjskich. Sobieskiego i Batorego jako największych polskich królów wylansowano (dzięki potężnej propagandzie zarówno wdzięcznego Kościoła, jak i wdzięcznej Rosji). Zabiegi w tym kierunku czyniono od samego początku, a więc od momentu narodzin naukowej historiografii, o czym najlepiej świadczy fakt, iż uważany za jej ojca Niemcewicz w pieśni napisanej z okazji setnej rocznicy bitwy pod Wiedniem wprost wołał do Sobieskiego „Królu! Ty mieszkasz w polach już szczęśliwych. Gdzie na Cię już Stefan czekał z Kazimierzem”⁸¹.

Drugi z „ojców” (biskup, który zgłosił akces do konfederacji targowickiej) Adam Naruszewicz relacjonując w swym diariuszu pod datą 17 czerwca 1787 r. pobyt na Wawelu (powracającego ze spotkania z carycą Katarzyną II w Kaniowie) Stanisława

⁸⁰ W Rzymie po osiągnięciu swych celów wybito medal „ukazujący na rewersie Jana III Sobieskiego i regentkę rosyjską Zofię Aleksiejewną depczących półksiężyc, z napisem w otoku PAX FUNDATA CUM MOSCHIS (Pokój z Moskwą ugruntowany). Na awersie widniało popiersie Sobieskiego w koronie z napisem w otoku: IO:III DACICUS-TURC-TART-POLON-REX_MAX (Jan III, Wołoski, Turecki, Tatarski, Polski król najdosłowniej), J.G. Rokita, *Medal upamiętniający podpisanie traktatu Grzymułtowskiego, wybity przez Giovanniego Battistę Guglielmą (Guglielmą) z 1686 roku. Uwagi ikonograficzne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2016, „Prace Historyczne” 143 (3), s. 557-574; A. Czarniecka, *Ojczyzna czy Liga Święta?*, s. 92; Sprowadzona do absurdu tytułatura króla najlepiej dowodzi, że dogadzając jego kuriozalnym ambicjom dynastycznym, w rzeczywistości robiono z niego błazna.

⁸¹ J. Śliżiński, *Nieznany druk wiersza okolicznościowego Juliana Ursyna Niemcewicza z 1783 r.*, „Studia Wilanowskie” 1978, 3-4, s. 118; R. Kaleta, *Pieśń J.Ū. Niemcewicza napisana w setną rocznicę zwycięstwa wojsk polskich pod Wiedniem*, [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*, red. J. Śliżiński Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, t. 2, s. 103-105.

Augusta Poniatowskiego napisał, iż wizyta zakończyła się „odwiedzeniem grobu króla Jana III, którego Najjaśniejszy Pan wskrzeszając pamięć, szanowne jego zwłoki przed 3 -ma laty w trumnie marmurowej kosztem swoim pięknie i bogato sporządzonej, a napisem dzieł wielkich oznaczonej, złożyć i na miejscu ozdobnym postawić kazał”⁸².

Doprawdy trudno się dziwić, iż „dla stawianych swojej polityce historycznej celów Stanisław August wybrał akurat odsiecz Wiednia”, tym bardziej że „między jej bohaterem a nim samym” nie było wbrew pozorom „oczywistych różnic”⁸³. Jeden i drugi przecież, mając na widoku wywyższenie własnego rodu działał w interesie Moskwy (z tą nawet różnicą na korzyść Poniatowskiego, że on w będącej rosyjskim protektoratem Rzeczypospolitej miał już bardzo ograniczone pole manewru), jeden zdradził Polskę, przechodząc na stronę Szwedów w czasie „potopu”, a drugi przystępując do obozu zdrady z Targowicy. Zdrajca fetował zdrajcę, fundując mu sarkofag, pomnik i czcząc jego zwycięstwo wiedeńskie, które Polsce przyniosło ewidentne szkody, a oczywiste korzyści Rosji. I nie ma się co oburzać na fakty, że nie pasują do mitu o „wielkim królu” zwyczajcy spod Wiednia.

Rosyjski car Mikołaj I powiedział, że zna „tylko dwa typy Polaków” – jednych nienawidzi, drugimi gardzi⁸⁴. Jan III Sobieski „król rodak” bez wątplenia musiał należeć do jednego z tych „typów” i bynajmniej nie do pierwszego, bo inaczej jego legenda, ba wręcz kult nie mogłyby bez przeszkód narastać w zaborze rosyjskim przez cały wiek XIX ani później w PRL-u. Uważanie Sobieskiego za zdrajcę, z jednej strony pożytecznego dla Rosji, z drugiej zaś zasługującego na pogardę, nie przeszkodziło wspomnianemu

⁸² S. Truchim, *Wizyty królewskie*, Poznań 1926, s. 72-73. Niespełna rok później odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika Sobieskiego w warszawskich Łazienkach. Głównym inicjatorem postawienia monumentu był Stanisław August. Wspomniany już Naruszewicz przygotował na tę okazję wydaną drukiem *Kantatę w dzień inauguracji statuy króla Jana III dnia 4 września roku 1788*, której współ-autorem był sam król, Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 529. Kilka lat wcześniej 6 sierpnia 1781 r., z okazji stulecia sprowadzenia kapucynów do Rzeczypospolitej, w Warszawie w obecności Stanisława Augusta odprawiono mszę, w czasie której „kościół był przyozdobiony zwieńczonymi laurami portretami Jana III, Augusta II, Augusta III i Stanisława Augusta”. K. Pyzel, *Obchody setnej rocznicy odsieczy wiedeńskiej jako przykład polityki historycznej czasów Stanisława Augusta*, [w:] *Sarmacka pamięć*, s. 244. I choć Sobieski, jako jedyny z nich nie został narzucony Rzeczypospolitej przez obce potencje, to bez wątpienia znalazł się wśród swoich, był wszak ojcem chrzestnym tego towarzystwa. Jako król zasiadający na tronie polskim 22 lata nie tylko, że nic nie zrobił, aby widmo ciążących nad Rzeczpospolitą zaborów oddalić bądź zniszczyć, ale można powiedzieć, że zrobił wręcz wszystko, aby rozbiory przyspieszyć. Działał wszak nieustannie na rzecz Moskwy i Wiednia, mając na względzie jedynie własny interes dynastyczny a nie dobro państwa polsko-litewskiego.

⁸³ Dziwi się i jest przekonany o „oczywistych różnicach” Konrad Pyzel, *ibidem*, s. 235, 243-244. O tym, że Stanisław August „żywił niewątpliwy kult dla swego wielkiego poprzednika, którego przecież tak mało przypominał”, Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 529.

⁸⁴ *Myśli o Polsce i Polakach. Wybór opinii polskich i obcych od XV do XX wieku*, oprac. J.R. Nowak, Katowice 1994, s. 113.

carowi w czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1828-1829), aby jako „cesarz Wszechrosji i król Polski” uczcił pamięć Jana III składając mu – wedle określenia Wójcika – hołd⁸⁵. Otóż 26 czerwca 1830 r. odbyła się w warszawskim kościele Kapucynów uroczystość, o której można przeczytać było w „Kurierze Warszawskim”⁸⁶, iż:

„wola Najjaśniejszego Cesarza i Króla Mikołaja I-go dopełniona została. Cienie poprzednika jego, króla polskiego Jana III, obrońcy chrześcijaństwa, oswobodziciela Wiednia, zwycięzcy muzułmanów w lat 134 po zgonie jego nową cześć doznały”. Serce Sobieskiego, które przechowywane było dotąd w klasztorze Kapucynów, teraz uroczyste przeniesione zostało do nowej kaplicy i złożone na specjalnym katafalku [...], na którym [...] wyrtyto złotymi literami napis w języku łacińskim, mówiący o tym, że pomnik ów wznieść kazał zwycięzcy spod Wiednia i „Najjaśniejszemu poprzednikowi swojemu” imperator Wszechrosji, król Polski, Mikołaj I⁸⁷.

W Rosji po blisko półtora wieku wciąż doskonale pamiętano jak przysłużył się jej Sobieski układem pokojowym z 1686 r., który był bezpośrednim następstwem jego wyprawy pod Wiedeń. Przy okazji „piękne przemówienie” jak podkreśla Wójcik wygłosił wspomniany „ojciec” polskiej historiografii Niemcewicz. Ten sam, który 11 lat wcześniej, znajdującej się pod zaborem rosyjskim Warszawie, wydał pierwszą biografię króla Zygmunta III (o czym wspomniano na wstępie) zwierającą szereg oszczerstw pod jego adresem zaczerpniętych wprost z rosyjskiej propagandy. Dość wspomnieć jego słowa (cytowane i podzielane przez Maciszewskiego w biogramie króla) na temat wojny polsko rosyjskiej z lat 1609-1618: „Okropna i długa wojna; jeżeli ją uważać będziemy względnie słuszności i moralności [...] najniesłuszniej od Polaków zaczęta”⁸⁸. Już w 1816 r. w słynnych *Śpiewach historycznych* Niemcewicz rozpowszechniał

⁸⁵ Z. Wójcik, *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, wyd. 3, Warszawa 1977, s. 55.

⁸⁶ Nr 170 z dnia 17.06.1830 r., s. 1.

⁸⁷ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 531-532.

⁸⁸ J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 371. Opinia Niemcewicza przetrwała do dzisiaj dzięki dwunastemu już wydaniu (2006), podręcznika akademickiego do historii powszechnej napisanego w 1968 r. przez Wójcika. Autor, idąc (w czasach PRL-u) w sukurs rosyjskiej propagandy, w żadnym z kolejnych wydań po 1989 r., nie skorygował swoich wcześniejszych, co najmniej kontrowersyjnych stwierdzeń o „polskich okupantach”, czyhających „na całość i suwerenność państwa rosyjskiego”, a także opinii wyrażających swój podziw dla tego, jak to „Społeczeństwo rosyjskie okazało wówczas zdrowy instynkt samozachowawczy” oraz „polityczny i potrafiło w decydującym momencie zmobilizować wszystkie swe siły do walki o usunięcie z kraju wojsk okupacyjnych i utrzymanie niezawisłości narodowej”. Nie brak też satysfakcji historyka z tego, że „polskie plany podboju tego kraju doznały pełnego niepowodzenia”. To, że zmarowana została wówczas, ostatnia, jak się miało okazać, szansa na ucywilizowanie Rosji i „zapobieżenie na przyszłość burzy ze wschodu”, jak to określił wspomniany już Grzybowski, do głowy Wójcikowi przyszły oczywiście (najpierw) nie mogło, (później nie chciało). Stąd Zygmunt III w podręczniku tym odsądzony jest od czci i wiary, „wybitni” natomiast są wszyscy „pożyteczni idioci” z punktu widzenia Kremla jak Batory („był nieprzeciętnym mężem stanu i wodzem”), Sobieski („nie tylko wybitny wódz, ale jeden z największych mężów stanu w historii Polski”), czy Gustaw II Adolf („był jednym z najwybitniejszych monarchów w dziejach Szwecji i jednym z największych wodzów i mężów stanu w historii”). O tym ostatnim Wójcik pisze też, iż: „Do rzędu symbolu urasta tu fakt, że na wieść o żołnierskiej śmierci króla szwedzkiego pod Lützen na znak żałoby odezwały się dzwony wszystkich cerkwi moskiewskich”. Rzeczywiście

rosyjską propagandę, pisząc o królu Zigmuncie III: „Był dobrym, mężnym, lecz nie umiał rządzić [...] Dziedziczną Szwedów utracił koronę/ Moskiewskiej zajrzał synowi/ Niezdolnym rządem umysły zburzone/ Przynosiły zgubę krajowi”⁸⁹.

Słowa Karola Marksa, że historia, jeśli się powtarza, to tylko jako farsa, idealnie pasują jako komentarz do hołdu złożonego pośmiertnie przez Mikołaja I Sobieskiemu, nie był to wszak pierwszy hołd, jaki rosyjski car złożył królowi polskiemu. Pierwszy (który był dla Kremla tragedią) złożony został Zigmuntowi III w 1611 r., w czasie sejmu w Warszawie przez pokonanego, zdetronizowanego i wziętego do niewoli Wasyla IV Szujskiego, który wraz z braćmi z płaczem bił głową o posadzkę przed tronem królewskim i prosił o dopuszczenie do ucałowania królewskiej prawicy. Wojska polskie stacjonowały wówczas na Kremlu, królewicz Władysław, który w czasie tegoż sejmu po raz pierwszy zasiadł obok tronu ojca, od półtora roku pozostawał „obranym carem”, Smoleńsk po długim oblężeniu poddał się królowi, który nie tylko zdobył wówczas – jak zauważył Władysław Konopczyński – tyle dział, ile nigdy nie zdobył żaden król ani wódz polski, ale rozszerzył terytorium Rzeczypospolitej do największych rozmiarów w jej dziejach⁹⁰. Można wobec tego powiedzieć z przekąsem, że jaki król taki hołd.

Wójcik najwyraźniej udaje, iż nie wie, o co chodzi, skoro podkreśla, że: „Mimo katastrofy drugiej wojny światowej blask chwały Sobieskiego [...] nie przestał błyszczeć [...] Sobieski wraca nie tylko na warsztaty badawcze historyków, lecz również do powieści, filmów, obchodów”⁹¹. Polacy, dzięki propagandzie rosyjskiej, podobnie jak w czasach zaborów, musieli przecież wiedzieć, kto był ich „wielkim” królem, a kto nie. Dlatego też z podobnym udawaniem mamy do czynienia również w przypadku innego badacza z „okresu słusznie minionego”, a mianowicie Maciszewskiego, który wspomniany już biogram króla Zygmunta III zaczyna od wielkiego zdziwienia:

był to symbol, gdyż tak podziękowano mu w Moskwie za to, że przeszkadzał Zigmuntowi III w realizacji jego planów wobec Rosji. Ekspansja Gustawa II Adolfa skierowana na południe (głównie przeciwko Rzeczypospolitej) zamiast na wschód, kontynuowana ślepo przez jego następców doprowadziła Szwecję ostatecznie do Połtawy, czego oczywiście Wójcik dostrzec nie chciał i bynajmniej nie tylko z tego powodu, że Połtawa wykracza poza zasięg chronologiczny napisanego przezeń podręcznika. Poza tym autor (bardzo drobiazgowo opisując relacje polsko-rosyjskie na przełomie XVI i XVII w.) pominął całkowitym milczeniem (co również jest bardzo znamienne) wydarzenie, które miało miejsce na sejmie w Warszawie w 1611 r., a mianowicie złożenie hołdu Zigmuntowi III przez zdetronizowanego i wziętego do niewoli cara Wasyla IV Szujskiego wraz z braćmi. To, że z podręcznika Wójcika polski student historii o tym niewygodnym dla rosyjskiej polityki historycznej momencie w dziejach się nie dowie, stanowi kolejny dowód na uzgadnianie przez autora treści (niezastąpionego od 1968 r. „dzieła”) z rosyjską propagandą. Z. Wójcik, *Historia powszechna*, s. 242, 265, 342, 347-350, 374, 485.

⁸⁹ J.U. Niemcewicz, *Śpiewy historyczne*, Warszawa 1986, s. 122.

⁹⁰ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1: 1506-1648, wyd. 2, oprac. J. Dziegielewska, Warszawa 1986, s. 212.

⁹¹ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 533.

Nie pływał nigdy po morzach statek nazwany jego imieniem. Nie był nigdy patronem pułku kawalerii ani drużyny harcerskiej. Na próżno szukać by w polskich miastach jego ulic, placu czy alei. Na jego sarkofagu w podziemiach katedry wawelskiej żadna ręka nie składa kwiatów. Pozostała tylko kolumna na placu Zamkowym w Warszawie, bardziej symbol miasta niż świadectwo pamięci o osobie, której wizerunek utrwalił ongiś w spiżu artysta. Pozostały wzmianki w podręcznikach do historii i powszechna wiedza o tym, iż jego to decyzją prowincjonalne [...] miasto mazowieckie stało się stolicą państwa. A przecież władca ten zasiadał na tronie Rzeczypospolitej prawie czterdzieści pięć lat – spośród królów polskich dłużej od niego panował tylko Władysław Jagiełło⁹² [...] Prowadził liczne wojny, czynnie włączał się w politykę europejską. Dlaczego przeminął prawie bez echa w legendzie? Dlaczego w niewielu tylko utworach literackich spotykamy jego imię? Dlaczego utrwalił się w powszechnym przekonaniu pogląd, iż był to „król niewielkich zasług i sławy”?⁹³.

Otóż dlatego, odpowiedzmy wprost na przytoczone pytania, że tak skuteczna była rosyjska propaganda w okresie zaborów i PRL-u⁹⁴.

W XVIII w., kiedy to Rzeczpospolita była *de facto* rosyjskim protektoratem, lansowaniu „wielkich” – zdaniem Kremla – królów polskich w sposób wyborny próbował przeciwstawić się anonimowy autor *Listu Jana Sobieskiego do Zygmunta III i Responsu Zygmunta III na list Jana Sobieskiego*, który to *List* i *Respons*, przytaczając w biografii Jagiellona po kądzieli Henryk Wisner, wbrew oczywistej intencji autora, interpretuje jako przypomnienie władców rzekomo w równym stopniu zatroskanych o los Rzeczypospolitej⁹⁵. We wspomnianym *Liście* Jan III pisze: „Donieś mi, proszę, Bracie, Kochany Zygmuncie/ Jak się też wam powodzi w waszym horyzoncie/ Czyli kraje, krwi naszej wylewem nabyte/ Są tak jak były za nas w bogactwa obfite/ Czy rodacy są zawsze Ojczyźnie życzliwi/ I czy w wojnach toczonych bywają szczęśliwi...”, na co król Zygmunt III odpowiada: „Jęczy naród pod jarzmem niewoli będący/ I szuka u postronnych pomocy pragnący/ Znajduje oświadczenia w pięknej not obmowie/ I to chce mieć za prawdę, kto co zdradnie powie”.

Naprawdę trudno nie dostrzec, iż *List Jana Sobieskiego do Zygmunta III*, zestawiający obu królów ze sobą, jest satyrą na przypisywanie niezаслужonych zasług temu pierwszemu i na umniejszanie zasług tego drugiego, w przeciwieństwie, do którego Sobieski dla Rzeczypospolitej przecież „niczego nie nabył”, a w toczonych przez niego wojnach Polacy nie tylko, że nie byli, ale nawet nie „bywali szczęśliwi”. Autor każe

⁹² Tu się J. Maciszewski myli, bo dłużej panował jeszcze młodszy syn Jagiełły Kazimierz Andrzej (król polski w latach 1447-1492).

⁹³ J. Maciszewski, *op. cit.*, s. 362.

⁹⁴ Jej skutki zresztą do dziś możemy obserwować w polskiej historiografii, czemu naprawdę trudno się dziwić skoro wciąż niestety podstawowy, wspomniany już podręcznik akademicki do historii powszechnej XVI-XVII w. autorstwa Z. Wójcika z 1968 r. w 2006 r. doczekał się już dwunastego wydania i nie zanosi się, aby było to wydanie ostatnie, mimo iż na Kremlu naprawdę lepszemu przedstawieniu stosunków Rzeczypospolitej z Rosją za czasów panowania Zygmunta III by sobie nie wymarzone, Z. Wójcik, *Historia powszechna*, s. 327-350.

⁹⁵ H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 250.

Sobieskiemu przypomnieć, że to nie za jego panowania, ale za Zygmunta III właśnie „kraje” jego wysiłkiem „nabyte” (ewidentna aluzja do Smoleńska obleganego przez króla niemal dwa lata) „były w bogactwa obfite” (rozszerzenie granic Rzeczypospolitej do największych w jej historii; odzyskanie po ponad stu latach Czenihowszczyzny, Siewierszczyzny i Smoleńszczyzny). Dlatego też każe mu nazwać Zygmunta III nie tylko „Bratem”, ale i „Kochanym Zygmuntem”, samego Sobieskiego w tytule zaś ów anonimowy autor nie nazywa nawet Janem III tylko „Janem Sobieskim”, co samo przez się już umniejsza jego królewską rangę w zestawieniu z Zygmuntem III. Nawiasem mówiąc, przy Zygmuncie III próżno też szukać rzekomego nazwiska rodowego króla, o którym błędnie przekonuje w biografii króla Henryk Wisner, twierdząc, że to „Waza”. Ponadto określenie „rodacy”, które pada w *Liście* wprost wskazuje, że nie tylko Sobieski, ale i Zygmunt III, którego matka urodziła się w Krakowie, również jako w linii prostej wnuk wnuka Jagiełły, był polsko-litewskiego rodu⁹⁶.

W *Responsie* dwa pierwsze wersy mówią o sytuacji, w jakiej znalazło się państwo i naród bezpośrednio po śmierci Sobieskiego. Odtąd obce potencje, którym tak przysłużył się Jan III w czasie swojego panowania w Rzeczypospolitej, a więc Habsburgowie i przede wszystkim Rosja decydowały, nie tylko o tym, kto będzie kolejnym królem Polski, ale i również o tym, co stanie się w przyszłości z Rzeczpospolitą. Dwa ostatnie wersy *Responsu* zaś są z jednej strony ewidentną skargą na „obmowę” Zygmunta III, jakiej ofiarą pada on wskutek rosyjskiej propagandy („postronnych”), z drugiej zaś ostrzeżeniem dla narodu, aby „nie miał za prawdę”, czyli, aby nie wierzył nie tylko propagandzie skierowanej przeciwko jego osobie, ale i tej na korzyść Jana Sobieskiego, gdyż jest ona „zdradliwym” mówieniem, mającym na celu narzucić Polakom fałszywą interpretację przeszłości, wygodną dla Kremla.

Wójcik zauważa wprawdzie to, czego nie sposób nie zauważyć, a mianowicie, iż: wyraźnie widać olbrzymi regres, jaki poczyniła Rzeczpospolita między początkiem XVII stulecia, które zwykliśmy datować o kilkanaście lat wcześniej, od roku 1587 [daty wstąpienia na tron Polski Zygmunta III – P.S.] a końcem tego wieku identyfikowanym na ogół przez historyków z rokiem 1696, czyli śmiercią Sobieskiego. Te dwa zestawienia natrętnie wywołują inne – tragiczny obraz panowania Jana III, jego porażek i klęsk, które mogą sugerować, że to właśnie ten król *magna pars fuit* w nieszczęściach i upadku Rzeczypospolitej w ostatniej ćwierci wieku⁹⁷.

Dogmat, że Jan III Sobieski „wielkim królem był” musi być jednak podtrzymany, nawet za cenę nazwania dogmatem czegoś, co dogmatem nie jest. Stąd wywód Wójcika, iż: „Za niewzruszony niemal dogmat uchodzi twierdzenie, że w polityce liczą się tyl-

⁹⁶ Przeczy to dzisiejszemu podkreślanu przez takich autorów, jak chociażby wspomniana Urszula Augustyniak, że Zygmunt III i jego synowie urodzeni i wychowani w Polsce, w przeciwieństwie do Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego, nie byli rodakami. U. Augustyniak, *op. cit.*, s. 3.

⁹⁷ Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 521.

ko rezultaty i tylko nimi mierzy się wielkość polityków i mężów stanu. Przy ocenie postaci wybitnych w naszej historii jest to kryterium nie do przyjęcia. Wolno nam przeto stwierdzić, że Sobieski był nie tylko wielkim wodzem, ale również wybitnym politykiem i mężem stanu”⁹⁸.

Zygmunt III, który rozszerzył terytorium Rzeczypospolitej kosztem Moskwy do największych jej rozmiarów „wybitny” w polskiej historiografii (pogrążonej w rosyjskiej propagandzie) nigdy nie był, a Sobieski, który to terytorium na rzecz Moskwy zmniejszył do najmniejszych rozmiarów przed rozbiorami zawsze uchodził i uchodzi za władcę „wybitnego”⁹⁹. Czego jak czego, ale skuteczności rosyjskiej propagandzie odmówić naprawdę nie sposób. To dlatego właśnie „rezultaty” Zygmunta III się nie liczą, a gdy „rezultatów” w przypadku Sobieskiego brak, zastąpić je muszą dogmatyczne slogany o wiktorii wiedeńskiej, typu:

Zwycięstwo weszło do wielkich tradycji narodowych Polski, szczyci się nim każdy Polak, któremu nie jest obojętna przeszłość własnego narodu¹⁰⁰.

I wreszcie rzecz, o której żaden Polak zapomnieć nie może. Sobieski był ostatnim zwycięskim wodzem w dziejach dawnej Rzeczypospolitej [...]. W świadomości historycznej Polaków pozostał Sobieski na zawsze jako wielki zwycięski wódz, ten który ostatni przysporzył ojczyźnie tyle sławy przed jej upadkiem, jako ostatni wybitny król Rzeczypospolitej [...]. Polacy uważają go, i to od dawna nie tylko za jednego z największych swych wodzów i królów, ale i za jedną z najwybitniejszych postaci polskiej historii¹⁰¹.

Sobieski był, jak o tym wie każdy niemal Polak...¹⁰² itp.

Po śmierci Zygmunta III Rzeczpospolita mogła bez najmniejszego problemu obronić stan swego posiadania na wschodzie, sankcjonując królewskie zdobycze pokojem w zamian za zrzeczenie się przez Władysława IV tytułu cara. Po śmierci Sobieskiego,

⁹⁸ *Idem, Jan III Sobieski*, s. 410.

⁹⁹ Ciekawy dowód na stosowanie podwójnych standardów w ocenie królów mogą stanowić również słowa Wójcika na temat szlachty polskiej – w odniesieniu do panowania Zygmunta III – „król polski nie dostrzegł w tej szlachcie swego sojusznika i przez swą krótkowzroczną politykę doprowadził do konfliktu z nią”, Z. Wójcik, *Historia powszechna*, s. 343. W odniesieniu do czasów Jana III – „naprawa Rzeczypospolitej mogła się dokonać jedynie w wyniku zbrojnej rozprawy między obozem reformy a zwolennikami złotej wolności szlacheckiej. Inna droga w naszym głębokim przekonaniu nie istniała. Nie decydując się na rozpoczęcie wojny domowej, Sobieski tym samym sprawę z góry przegrał”, *idem, Jan Sobieski*, s. 457. Opozycja jedynie za Jana III jest „egoistyczna, destruktywna” i „niweczy wszelkie mądre plany królewskie i wewnątrz państwa, i na arenie międzynarodowej”, chociaż dokładnie to samo robiła za Zygmunta III. Hetman wielki litewski Michał Pac jest określany jako „największy chyba w ówczesnej Rzeczypospolitej warchoł”, gdyż to „zaciekły wróg Sobieskiego”, który „w żaden sposób nie mógł mu wybaczyć korony, zaledwie raczył go uznawać za króla, i to ze źle maskowaną nienawiścią i wściekłością”. Hetman wielki koronny Jan Zamoyski w stosunku do Zygmunta III postępował dokładnie w ten sam sposób, nikt z historyków jednak tak otwarcie tego nie przyznał i do głowy żadnemu nie przyszłoby nazwać owego mistrza demagogii „warchołem”, *ibidem*, s. 243, 524.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 407.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 526.

¹⁰² *Ibidem*, s. 399.

który pokój kupił w Moskwie za cenę zrzeczenia się terytoriów (znacznie przekraczających zresztą zdobycze Zygmunta III, bo wyrzekł się przecież „na zawsze” lewobrzeżnej Ukrainy, a nawet Kijowa, który na mocy rozejmu w Andruszowie miał wrócić do Rzeczypospolitej), szlachta nie była w stanie już bez zgody Kremla wybrać nawet króla. Nie trzeba było być jasnowidzem, żeby wiedzieć, że tak to się skończy. Znaki były aż nadto czytelne, jak chociażby to, czego w kontekście porównania Zygmunta III z Janem III wspomnieć nie sposób, a mianowicie, że przybyli z Moskwy po ratyfikację haniebnego układu przez Sobieskiego:

Posłowie mieli wystarać się o usunięcie pewnego napisu w otwietnoej pałacie, wykonanego „na hańbę Carstwa Rosyjskiego”, a także cara i wielkiego księcia Wasyla Iwanowicza Szujskiego [...]. Chodzi najwidoczniej o usunięcie dzieła nadwornego malarza Tomasza Dollabelli, który na zamówienie Zygmunta III uwiecznił scenę prezentacji królowi polskiemu i jego synowi Władysławowi wziętych do niewoli cara Wasyla IV Szujskiego i jego braci Dymitra i Iwana na sejmie w 1611 r. Malowidło to zostało wprawione w plafon Drugiej Antykamery Zamku Królewskiego w Warszawie (s. 540).

Chodziło nie „najwidoczniej” jak chce Koczegarow, a na pewno o wspomniany obraz, gdyż to nie pierwsze tego typu „staranie”. W 1678 r. od polskich dyplomatów wysłanych do Moskwy wprost zażądano na Kremlu „usunięcia z Zamku Królewskiego w Warszawie obrazów przedstawiających zwycięstwa Polaków nad Rosjanami pod Kłuszynem w roku 1610 i słynną scenę prezentacji królowi Zygmuntowi III przez hetmana Żółkiewskiego wziętych do niewoli kniaziów Szujskich”¹⁰³. Niemiecki następca Sobieskiego August II, narzucony Polsce przez „wdzięczne” sojuszniczki swego poprzednika z Ligi – Austrię i Rosję – nie tylko usunął dzieła Dollabelli z Zamku, ale wprost przekazał je Piotrowi I. Od tamtej pory zaczęło się nie tylko niszczenie obrazów, ale i prawdy o najwybitniejszym z polskich królów Zigmuncie III.

Bibliografia

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Byliński J., *Zygmunt III*, [w:] *Królowie elekcijni: leksykon biograficzny*, red I. Korniewska, Kraków 1997, s. 39-66.
- Byliński J., Kaczorowski W., *Król, Wielmożni i Jaśnie Oświeceni a gmin szlachecki w XVI i na początku XVII wieku*, [w:] *Wobec Króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI-XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 13-95.
- Chrościcki J.A., *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587-1668*, Warszawa 1983.
- Czapliński W., *Polityka mocarstwowa Polski w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, Historia, 1973, nr 2, s. 25-41.
- Czapliński W., *Sprawy skandynawskie, a załatwienie lenna pruskiego w latach 1609-1612*, „Sobótka”, 1971, nr 4, s. 505-521.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 299.

- Czarniecka A., *Ojczyzna czy Liga Święta? Koalicja antytyrecka w propagandzie za czasów Jana III Sobieskiego (1684-1696)*, [w:] *Jarżmo Ligi Świętej? Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684-1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 83-107.
- Dzieje Polski*, red. J. Topolskiego, Warszawa 1975.
- Giedroyc J., *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 1994.
- Górska M., *Zbawca Europy. O graficznych tezach gloryfikujących Jana III Sobieskiego*, Warszawa 2017.
- Hadler S., *Od „przykrego zgiełku wokół Sobieskiego” do wspólnego wroga na wschodzie. Stosunki polsko-austriackie i pamięć o roku 1683*, [w:] *Sarmacka pamięć. Wokół bitwy pod Wiedniem*, red. B. Dybaś, A. Woldan, A. Ziemiańska, Warszawa 2017, s. 319-327.
- Kaleta R., *Pieśń J.U. Niemcewicza napisana w setną rocznicę zwycięstwa wojsk polskich pod Wiedniem*, [w:] *Miscellanea z doby Oświecenia*, red. R. Kaleta, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 103-106.
- Koczgarow K., *Rzeczpospolita a Rosja w latach 1680-1686. Zawarcie traktatu o pokoju wieczystym*, Warszawa 2017.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 1: 1506-1648, wyd. 2, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 1986.
- Leitsch W., *Das Leben am Hof Königs Sigismunds III. von Polen*, t. 1, Wien-Kraków 2009.
- Maciszewski J., *Zygmunt III*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 362-372.
- Morzycki A., *Porównanie Zygmunta III z Władysławem Jagiełłą (Wyjętek ze szkiców historycznych)*, „Przegląd Poznański”, 1858, 25, s. 307-311.
- Naruszewicz A., *Historja Jana Karola Chodkiewicza*, Warszawa 1781.
- Niemcewicz J. U., *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*, Warszawa 1819.
- Pietrzak J., *Po Cecerzei podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983.
- Pyzel K., *Obchody setnej rocznicy odsieczy wiedeńskiej jako przykład polityki historycznej czasów Stanisława Augusta*, [w:] *Sarmacka pamięć. Wokół bitwy pod Wiedniem*, red. B. Dybaś, A. Woldan, A. Ziemiańska, Warszawa 2014, s. 223-247.
- Rokita J. G., *Medal upamiętniający podpisanie traktatu Grzymułtowskiego, wybity przez Giovanniego Battistę Guglielmę (Guglielmę) z 1686 roku. Uwagi ikonograficzne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 2016, „Prace Historyczne” 143 (3), s. 557-574.
- Sokołowski A., *Austriacka polityka Zygmunta III*, „Przegląd Polski”, 13, t. 4: 1878. 50:1878, 51:1879, s. 60-70.
- Szaczyński P., *Habsburgowie i Jan Zamojski wobec mocarstwowych ambicji Zygmunta III*, KH, 124, 2017, 3, s. 533-562.
- Szaczyński P., *O przyczynach upadku I Rzeczypospolitej*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2015, t. 9, s. 246-257.
- Szaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Gustawem II Adolfem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2017, t. 11, s. 235-255.
- Szaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Władysławem II Jagiełłą*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką”, 2013, t. 7, s. 79-97.
- Szaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem I*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2016, t. 10, s. 231-251.
- Szaczyński P., *Porównanie Zygmunta III z Zygmuntem II Augustem*, „In Gremium. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2018, t. 12, s. 261-285.
- Szaczyński P., *Spór o politykę króla Zygmunta III wobec Moskwy*, „Almanach Historyczny”, 2018, t. 20, s. 379-408.
- Szaczyński P., *Spór o Zygmunta III*, KH 2011, R. 118, nr 4, s. 725-742.

- Szpaczyński P., „Waza”, czyli to, co historycy polscy imputują Zygmuntowi III jako nazwisko, o którym król nigdy nie słyszał, „Czaszy Nowożytné” 2018, t. 31, s. 153-168.
- Śliżiński J., Nieznany druk wiersza okolicznościowego Juliana Ursyna Niemcewicza z 1783 r., „Studia Wilanowskie” 3-4, 1978, s. 115-119.
- Wisner H., *Lisowczycy. Łupieżczy Europy. Pierwsi polscy najemnicy, łotrzy czy bohaterowie?*, Warszawa 2013.
- Wisner H., *Zygmunt III Waza*, wyd. 2, Wrocław - Warszawa - Kraków 2006.
- Wojciechowski Z., *Zygmunt Stary*, wyd. 2, Warszawa 1979.
- Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629-1696*, wyd. 2, Warszawa 1994.
- Wójcik Z., *Historia powszechna. Wiek XVI- XVII*, wyd. 12, Warszawa 2006.
- Wójcik Z., *Jan III Sobieski*, [w:] *Poczet królów i książąt polskich*, red. A. Garlicki, Warszawa 1978, s. 399-410.
- Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997.
- Wójcik Z., *Międzynarodowe położenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, wyd. 3, Warszawa 1977, s. 13-59.

J. Partyka, *Historyczny księgozbiór kamedułów eremitów z krakowskich Bielan. Spojrzenie na kulturę materialno-duchową polskich kamedułów*. Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, 2017. 239, [1] s. ISBN 978-83-7354-698-1*

Do miejsc szczególnych, jakie w siedemnastym stuleciu pojawiły się w krajobrazie Rzeczypospolitej, należą eremy oraz kościoły kamedulskie, spośród których najbardziej znanymi są ośrodki zlokalizowane na obszarach nazwanych z biegiem lat Bielanami, w czasie swego powstania leżące jeszcze poza granicami Krakowa i Warszawy. Nie są to jedyne pustelnie eremickie wywodzące się z tradycji św. Benedykta, podjętej przez św. Romualda i działające wedle reguły bł. Pawła Giustinianiego (1476-1528). Ten właśnie Włoch dał początek nowej gałęzi zakonu kamedulskiego, znanej dzisiaj jako Zgromadzenie Pustelników Kamedułów Góry Koronnej; epoka Wazów przyniosła jeszcze na ziemiach polskich rozwój ośrodków w Rytwianach, Wigrach i Bieniszewie. Wszystkie one wpisują się w panoramę życia religijnego jako centra wymiany międzykulturowej, co może zaskakiwać, jeżeli weźmie się pod uwagę rygorystyczny tryb życia eremickiego, łączącego modlitwę z pracą fizyczną i pozostawiającego niewiele czasu na ściśle intelektualne *otium*. Na gruncie polskim eremy stanowiły początkowo jedno ze skupisk przenikania w pierwszym rzędzie wpływów włoskich do całego wielonurtowego obiegu kultury dawnej Rzeczypospolitej.

O tym, że erem kamedulski był także przestrzenią, w której przywiązywano wagę do wytworów ludzkiej myśli, przekonuje nas jedna z najnowszych książek Jacka Partyki z Biblioteki Jagiellońskiej, poświęcona księgozbiorowi historycznemu kamedułów ze Srebrnej Góry (*Mons Argentinus, Mons Argenteus*) na krakowskich Bielanach. Publikacja stanowi uwieńczenie niemal dziesięcioletniej, żmudnej, skomplikowanej i odpowiedzialnej pracy jej Autora, współtworzącego zespół specjalistów zajmujących się opracowaniem merytorycznym oraz konserwacją starych druków prowadził działania mające na celu ochronę, identyfikację, opis formalny i przedmiotowy oraz uprzyętnienie szerokiemu gronu odbiorców części cennego księgozbioru, obejmującej stare druki, znajdującego się stopniowo od 2007 r. jako depozyt fizycznie na terenie

* Tekst powstał w trakcie realizacji projektu „Kultura wczesnonowożytna książki w kontekście produkcji wydawniczej oficyny Schedlów”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, nr 2016/20/S/HS2/00078.

Biblioteki Jagiellońskiej (BJ). Spośród łącznej liczby bez mała 11 tysięcy woluminów obejmujących zarówno druki wydane po roku 1800, jak i stare druki, w sumie ponad 14 tysięcy jednostek bibliograficznych, blisko 10 tysięcy jednostek to stare druki. Autor z założenia skoncentrował swoje prace przede wszystkim na inkunabulach i starych drukach, tak więc rękopisy i druki nowe znalazły się poza zasięgiem jego głównych zainteresowań w przedstawionej publikacji.

Książka Jacka Partyki wpisuje się w badania z zakresu bibliologii historycznej, dziejów monastycyzmu i historii. Ustalenia wszystkich tych dyscyplin znajdują w tym miejscu swoje zastosowanie w kategorii badawczej, jaką jest kultura książki (zob. np. studia Krzysztofa Migonia). Omawiana monografia wychodzi w swoim założeniu od książki jako obiektu materialnego, którego forma zewnętrzna, proveniencja oraz dzieje stają się punktem wyjścia do poznania umysłowości jego użytkowników. Tak przyjęta perspektywa badawcza niesie za sobą konieczność wieloaspektowego ujęcia przedmiotu eksploracji, co znajduje swoje odzwierciedlenie w recenzowanej książce.

Praca dzieli się na osiem zasadniczych rozdziałów o różnej objętości, uzupełnionych o wstęp, uwagi końcowe, wykazy cimeliów, dzieł zaginionych i tych, które z racji zdefektowania egzemplarzy nie znalazły się w komputerowym katalogu BJ, ponadto bibliografię oraz indeksy. Całość uzupełniają fotografie, w tym pomieszczeń dawnej biblioteki klasztornej na krakowskich Bielanach, zaginionego inwentarza klasztornego, wreszcie kart wybranych starych druków. We *Wprowadzeniu* Autor m.in. przedstawia literaturę przedmiotową poświęconą kamedułom, obejmującą przede wszystkim druki nowe, jakkolwiek w tym miejscu znajdują się odwołania także do literatury XVII-wiecznej. Literatura podmiotowa zostaje przedstawiona w rozdziale *Książka i biblioteka w prawodawstwie kamedułów św. Romualda i pustelników bł. Pawła*. Ta część pracy ukazuje historyczny rozwój zakonu kamedulskiego, także na ziemiach polskich, wraz z podkreśleniem roli, jaką w jego reformie odegrał wybitny, choć do niedawna nieco zapomniany, pochodzący z Wenecji humanista Paweł Giustiniani. Na marginesie warto odnotować, że twórczość tego włoskiego autora, znawcy literatury klasycznej i reguł retoryki, zostaje polskiemu czytelnikowi uprzyśtępniona, po wydanej już wcześniej biografii oraz omówieniu jego poglądów¹, dzięki ukazującym się sukcesywnie tłumaczeniom Jacka Partyki. Fakt ten potwierdza bardzo dobrą u Autora przedstawianej książki znajomość zagadnień dotyczących kamedułów. Autor dokonuje uściśleń dotyczących liczebności książek w wybranych księgozbiorach prywatnych, jakie złożyły się na kamedulski zbiór przechowywany obecnie w Jagiellonce. W rozdziale *Z Bielan do Biblioteki Jagiellońskiej. Zabezpieczenie księgozbioru ze Srebrnej Góry* Autor zaznacza, że

¹ J. Leclercq, *Humanista-eremita. Błogosławiony Paweł Giustiniani (1476-1528)*, przeł. E. Buszewicz, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2014; zob. także: *idem, Sam na sam z Bogiem. Życie pustelnicze na podstawie doktryny błogosławionego Pawła Giustinianiego*, przedm. M. Louis Merton, przeł. E. Buszewicz, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2014.

jakkolwiek rabowanie księgozbioru na przełomie stuleci XX i XXI nie było zasadniczym powodem przeniesienia księgozbioru, to jednak je przyspieszyło. Jacek Partyka słusznie zwraca także uwagę na jeden z aspektów działalności XIX-wiecznych „miłośników książek”, których poczynania niejednokrotnie w odniesieniu do eksplorowania przez nich dawnych bibliotek klasztornych nazwać można rabieżą. Księgozbiór przenoszony sukcesywnie z Bielán został poddany szeregowi działań: konserwatorskich, inwentaryzacyjnych oraz opracowany merytorycznie, czego dowodem są opisy bibliograficzne w katalogu komputerowym Biblioteki Jagiellońskiej, rejestrujące nierzadko unikatowe, nieznane skądinąd wydania.

Kolejne cztery rozdziały przynoszą przegląd zbiorów wedle kryterium rzeczowo-chronologicznego; omawiane są kolejno inkunabuły oraz druki wieków XVI, XVII i XVIII. Przygotowane statystyki i zestawienia w odniesieniu do druków XVI-XVIII w. stanowią duży walor publikacji, unaoczniający kierunki intelektualnych poszukiwań mnichów oraz pośrednio wskazujące na strukturę etniczną bielańskiej społeczności w poszczególnych wiekach.

Zbiór inkunabułów liczy obecnie 73 egzemplarze dzieł, obejmujące 66 edycji. Został on uszczuplony wskutek kradzieży wybranych jednostek, a jego zmniejszającą się liczebność dokumentują także wcześniejsze prace rejestracyjne.

XVI-wieczne druki obejmują 2307 egzemplarzy, mieszczących 2144 tytułów dzieł, z których niemal trzecia część to wydania pochodzące z terenu Italii. Tuż za nimi plasują się druki z krajów niemieckich oraz z Francji. Wysoka pozycja Włoch uwidacznia się także w przygotowanym przez Autora zestawieniu językowego rozwarstwienia książek ze zbioru: druki w języku włoskim są tuż za książkami wydanymi po łacinie, przy czym tych ostatnich w liczbie 1561 tytułów jest sześć razy więcej od druków w języku włoskim. Szesnastowieczne druki napisane po polsku obejmują jedynie 3 tytuły.

Druki łacińskie i włoskie dominują pod względem liczby także wśród publikacji XVII w.: stanowią one odpowiednio 3438 oraz 551 tytułów. W tej grupie następuje już wzrost procentowy publikacji w języku rodzimym do jakkolwiek obiektywnie niewielkiej liczby 184 tytułów, spośród których najliczniej reprezentowane są teksty panegiryczne.

Język łaciński przeważa także w liczącej łącznie 1430 dzieł grupie druków wieku XVIII. Po łacinie napisanych zostało blisko 48 procent ogólnej liczby spośród tej grupy dzieł. Warto ponadto zauważyć, że wzrasta również udział druków w języku polskim – jest ich już 241, zaraz za najliczniejszą grupą niemiecką. Biorąc natomiast pod uwagę kraj wydania, ponad połowa książek ukazała się w Polsce, z czego zdecydowanie najwięcej w Krakowie.

Kolejny rozdział omawia zagadnienia z zakresu badań proveniencyjnych oraz reglamentologii: *Darczyńcy, grupy proveniencyjne, oprawy*. Bardziej szczegółowo przed-

stawione zostały grupy książek przekazanych przez fundatora eremu na Srebrnej Górze, Mikołaja Wolskiego (1553-1630), podróżnika Pawła Maurycego Henika (ca 1550-1623) oraz kanonika Jana Chryzostoma Bodzentę (zm. 1678). Dla osoby zainteresowanej literaturą wieków dawnych szczególnie pasjonujący może okazać się *Wykaz dzieł uni-katowych i rzadkich*, w którym odnotowywane są nierejestrowane dotychczas edycje druków krakowskich. Księgozbiór kamedulski zawiera także wydania zachowane w bardzo niewielkiej liczbie egzemplarzy, np. jedyny na terenie Polski egzemplarz weneckiej edycji *Horae secundum usum Romanum*, wyszły spod pras drukarskich Alda Manucjusza w 1497 r.

Recenzowana praca jest nie tylko przeglądem i przedstawieniem przede wszystkim starodruku części księgozbioru kamedulskiego; ma także walory rejestracyjne wybranych dzieł literatury XV-XVIII w., chociaż autor odnotowuje także utwory z XIX stulecia. Można zastanawiać się, czy dla czytelnika bardziej funkcjonalne nie byłoby przywoływanie tytułów inkunabułów i starych druków zgodnie z zasadami transkrypcji, zamiast postaci odzwierciedlającej pisownię na karcie tytułowej zgodnie z zaleceniami przyjętymi dla bibliotecznego formatu MARC 21.

Z całą pewnością książka Jacka Partyki stanowi uzupełnienie dotychczasowej wiedzy na temat działającej na ziemiach Rzeczypospolitej kongregacji kamedulskiej. Jest zarazem mniej lub bardziej szczegółowym przedstawieniem przez specjalistę od omawianego zagadnienia księgozbioru należącego do zakonników ze Srebrnej Góry, niegdyś oddalonej od Krakowa, dziś leżącej na jego terenie. Trudno by oddzielić charyzmat zakonu, zakorzeniony w duchowości benedyktyńskiej, od praktycznego profilu jego aktywności; tymczasem kamedulski erem na Bielanych jako z rozmysłem zaprojektowane „święte pustkowię”² był także swego rodzaju centrum kulturalnym, w minionych wiekach co prawda o ograniczonym tego rodzaju oddziaływaniu, dziś o wiele większym dzięki uprzystępnieniu jego księgozbioru badaczom z kraju i zagranicy.

Michał Czerenkiewicz

ORCID 0000-0003-2219-6262

² L. Patteta, *Eremiti e „Santi Deserti”. Novità tipologiche nel XVI-XVII secolo*, „Arte Lombarda” 1993, no. 105/107 (2-4), s. 206-211.

Marian Marek Drozdowski, *Józef Piłsudski. Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918-14 XII 1922*, Warszawa 2017, ss. 342

Józef Klemens Piłsudski (1867-1935) przeszedł do historii Polski XX stulecia jako jeden z dwóch najbardziej znanych Polaków (obok polskiego papieża Jana Pawła II). Był niewątpliwie silną indywidualnością i wywarł znaczący wpływ na losy polskiego społeczeństwa zarówno w roku 1918 r., przejmując władzę z rąk Rady Regencyjnej (jako Tymczasowy Naczelnik Państwa; od 1919 r. – Naczelnik Państwa). Następnie w 1920 r. jako Naczelnny Wódz gromiący rosyjską Armię Czerwoną, dowodząc doborowymi dywizjami Wojska Polskiego, w znakomicie przeprowadzonym kontruderzeniu na tyły wojsk bolszewickich, zaciekle atakujących przedpola Warszawy i wreszcie jako autokrata, który po 1926 r. przejął ponownie władzę, ale już drogą zamachu stanu.

Postać Piłsudskiego, wzbudzała kontrowersje niemal od początku jego działalności politycznej jeszcze w XIX w., począwszy od „towarzysza” z Polskiej Partii Socjalistycznej, podziwu legionistów i żołnierzy Polskiej Organizacji Wojskowej (którą stworzył); wyjątkowego oddania „legionowych” oficerów (często bez wykształcenia, tak wojskowego, jak i nawet cywilnego); następnie w okresie sprawowania funkcji Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza; dalej w okresie rządów autorytarnych (po zamachu majowym w 1926 r.) i bałwochwalstwa pochlebców w ostatnich latach jego życia; przygnębiającego, bo wręcz absurdałnego kultu po jego śmierci w 1935 r. i to do końca II RP (krytyka I marszałka II RP – w latach 1935-1939 – była zagrożona karą więzienia); po „wyciszeniu” tego kultu na emigracji, szczególnie w okresie premierostwa W. Sikorskiego; totalnego potępienia w czasach stalinowskich; niemal przemilczenia w podręcznikach historii (w czasach PRL), aż do swoistego „renesansu” kultu jego osoby i „eksplozji” budowy pomników po 1990 r. (których jest już w kraju kilkaset; więcej, bo ponad 600, ma tylko papież Jan Paweł II).

Biografii tej niepospolitej postaci podjął się znany historyk Marian Marek Drozdowski, w monografii pt. *Józef Piłsudski. Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918-14 XII 1922*. Dotyczy to jedynie fragmentu życia marszałka Polski, jako głowy państwa, którą to funkcję sprawował przez okres czterech lat. Książka (podzielona na pięć części) jest kolejną monografią legendarnego komendanta Legionów Polskich, ale jest to jednak monografia bardziej o dziejach odbudowy państwowości polskiej w pierwszych latach II RP niż o działalności samego Naczelnika Państwa.

Już na samym początku książki zastanawia dlaczego Autor nie wspomniał nawet jak doszło do tego, że będąc więzionym przez Niemców w twierdzy mgdeburskiej, już następnego dnia po zwolnieniu przejął władzę wojskową (11 listopada 1918 r.), a trzy dni później również cywilną z rąk Rady Regencyjnej.

Wyjaśnienie jest właściwie jedno: J. Piłsudski okazał się politykiem, który odpowiadał wielu stronom. Komendant był człowiekiem politycznie dość „wygodnym” nawet dla niechętnych mu kół prawicowych (kiedyś był przecież „socjalistą”; członkiem PPS), obawiających się skutków rosnącego radykalizmu społecznego, podsycanego przez kierowanych z Moskwy rodzimych komunistów. Ta część oczekiwała, że Piłsudski (pochodzący ze szlacheckiej rodziny) ukróci jednak te bolszewickie zapędy i się nie zawiodła. W mniejszościach narodowych, szczególnie wśród żydów, nie budził obaw (pisownia z małej litery, bo to dotyczy wyznawców judaizmu, a nie narodowości; przecież wielu z nich uważało się za Polaków). Cechowała go znaczna tolerancja wobec, tak licznie zamieszkujących ziemię polskie, mniejszości narodowych. Oczywiście najbardziej niecierpliwie oczekiwali na „swojego komendanta” bojownicy Polskiej Organizacji Wojskowej, a także socjaliści liczący, że dawny „towarzysz” Piłsudski pozostanie w orbicie ich lewicowej ideologii.

Socjaliści poczuli się szybko zawiedzeni, kiedy przybyli do zamku warszawskiego na pierwsze spotkanie i zaczęli zwracać się do Naczelnika Państwa – per: „towarzyszu”; mieli wówczas usłyszeć znane jego powiedzenie: „jechałem kiedyś czerwonym tramwajem, ale wysiadłem na przystanku – niepodległość”. Również sprawująca ograniczoną władzę trzyosobowa Rada Regencyjna, z ramienia państw okupacyjnych Austrii i Niemiec, widziała w nim przywódcę, który zapanuje nad chaosem, jaki zaistniał na ziemiach polskich, w wyniku klęski armii niemieckiej i austriackiej na zachodzie.

W tej sytuacji Rada Regencyjna – zrozumiawszy, że sama nie odegra już większej roli politycznej – przekazała władzę Piłsudskiemu i było to w pełni legalne, lecz przeciwnicy komendanta, podkreślali, że otrzymał ją od organu powołanego przez władze okupacyjne, usiłując to zdyskredytować (takie poglądy nasiliły się szczególnie w pierwszej dekadzie PRL, kiedy to ukazywano Piłsudskiego wręcz jako „agenta austriackiego wywiadu” ...)¹. Argumentem miał być fakt, że „Rada nie posiadała władzy w pełni suwerennej, ani mandatu od polskiego narodu”, ponieważ nie została wyłoniona drogą wyborów powszechnych, a jedynie powołana przez austriackie i niemieckie władze okupacyjne.

Ustosunkowując się do powyższych zarzutów, nie można zapominać, że Rada Regencyjna była praktycznie jedyną namiastką polskiej władzy autonomicznej na

¹ J. Jurkiewicz, *Nuncjatura Achillesa Ratti w Polsce*, Warszawa 1955, s. 31. Por. R. Świętek, *Józefa Piłsudskiego współpraca z wywiadem Austro-Węgier (1909-1915)*, „Przegląd Historyczny” 1993, t. 84; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław 1997, s. 225.

terenie kongresówki (tak określano skrótowo „Królestwo Polskie” utworzone na kongresie wiedeńskim w 1815 r.) i to od niej Piłsudski przejął kielkujące struktury polskiej administracji, a nie od istniejącego zaledwie kilka dni „rządu lubelskiego” z Ignacym Daszyńskim na czele, którego wyraźnie sam nie uznawał (znane jest „ostre”... powiedzenie komendanta do przedstawicieli tego rządu, co o nich myślał, którego tutaj nie wypada przytoczyć...). Uważam, że przejęcie władzy przez J. Piłsudskiego nastąpiło z pełnym zachowaniem form legalności.

Przechodząc do omawiania treści monografii należy podkreślić, że w pierwszej części Autor, zarysowując sytuację polityczno-militarną na ziemiach polskich w latach 1918-1919, przedstawił na tym tle rolę J. Piłsudskiego w procesie odradzania się polskiej państwowości, oraz oddziaływanie Naczelnika Państwa na zmiany w życiu społecznym (początki tworzenia nowoczesnego ustawodawstwa socjalnego; już 23 listopada 1918 r. J. Piłsudski podpisał dekret wprowadzający ośmiogodzinny dzień pracy), a także jego wpływ na rozwój gospodarczy państwa, z jego problemami po ogromnych powojennych zniszczeniach. Następnie opisany został proces budowy zrębów polskiego aparatu samorządowego, odradzanie się narodowej kultury oraz polityka wewnętrzna m.in. wyznaniowo-narodowościowa i zagraniczna, na którą również Naczelnik Państwa miał niemały wpływ. Jeszcze w listopadzie 1918 r. powołał pierwszy gabinet II RP z socjalistą na czele, swoim zaufanym współpracownikiem, Jędrzejem Moraczewskim, który nie dopuścił do przejęcia władzy ani przez prawicę, ani przez komunistyczną lewicę, ściągając na siebie bezprzykładną krytykę ugrupowań jednych i drugich².

Komendant często mawiał o sobie, że był przywiązany do polskiego państwa, jego historii, języka i kultury, którą cenił wysoko, ale o polskim społeczeństwie miał bardzo krytyczne zdanie, co często przewijało się w jego agresywnych wypowiedziach, choćby po przeprowadzonym krwawym zamachu stanu w 1926 r. (w którym zginęło ok. 400 osób), kiedy to miał powiedzieć: „zobaczę, czy Polakami da się jeszcze rządzić bez bata”³...

Ale nie zmienia to faktu, że Naczelnika Państwa obchodził los polskiego społeczeństwa, również poza krajem, m.in. los Polaków, którzy przymusowo znaleźli się na obcej ziemi. Pod koniec I wojny światowej w Niemczech przebywało ok. 700 tys. polskich robotników przymusowych i ok. 140 tys. polskich jeńców (zwerbowanych do

² J. Goclon, *Rząd Jędrzeja Moraczewskiego 17 XI 1918-16 I 1919 r. (struktura, funkcjonowanie, dekrety)*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2009, R. VIII, nr 2, s. 103.

³ „Odważnym i zuchwałym sprzyja szczęście – pisał S. Głąbiński, jeden z najwybitniejszych polityków prawicy – Józef Piłsudski był człowiekiem odważnym i zuchwałym, mściwym i okrutnym. Unosiła go ponad wszystko niezmierna ambicja i pycha, wgarda dla otoczenia, które wraz z całym społeczeństwem polskim nie wahał się nazwać «narodem idiotów». Sam jakby był nadczłowiekiem, jakby nie zaliczał się do tego narodu, miał zwyczaj przemawiać do Polaków: Wy Polacy”, S. Głąbiński, *Wspomnienia polityczne*, Warszawa 2007, s. 43.

armii rosyjskiej); w Rosji było ok. 1,2 mln Polaków (zamieszkujących ziemie Pierwszej Rzeczypospolitej od czasów rozbiorów); w Austrii – ok. 80 tys. polskich jeńców i ok. 50 tys. robotników przymusowych i uchodźców. Józef Piłsudski z dużą życzliwością przyjął wiadomość o otwarciu Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (w grudniu 1918 r.). Dekretem ze stycznia 1919 r. wprowadził na polskich uczelniach profesury, jako stanowiska państwowe (ze zróżnicowaniem na profesorów zwyczajnych, nadzwyczajnych i honorowych), a 8 lutego 1919 r. wszedł w życie dekret Naczelnika Państwa o obowiązku szkolnym na poziomie podstawowym. W byłym zaborze pruskim państwo przejęło niemieckie szkoły średnie i w 1919 r., w całym szkolnictwie średnim kształciło się ok. 150 tys. uczniów (w polskich uczelniach studiowało ok. 20 tys. studentów). Znacznym problemem było rosnące bezrobocie, wiele fabryk uległo bowiem ruinie w czasie I wojny światowej (w połowie 1919 r. bezrobocie wynosiło ok. pół mln). Na tym tle w wielu zakładach Warszawy, Łodzi i innych ośrodkach dochodziło do masowych strajków, zajmowania biur, zatrzymywania członków zarządów fabryk, aby wymusić zapomogi i samowolny sekwestr produkowanych towarów (pomimo tego że już od grudnia 1918 r. wypłacano bezrobotnym zasiłki finansowe). Rząd I. Paderewskiego (powołany w styczniu 1919 r. przez Naczelnika Państwa) zwiększył zakres robót publicznych, dla złagodzenia problemu bezrobocia (w czerwcu 1919 r. w pracach publicznych zatrudnionych było już ok. 93 tys. osób). Wyjątkowo duży brak mieszkań zmusił władze do wprowadzenia przepisów regulujących wysokość czynszów i znacznie ograniczających możliwość eksmisji lokatorów, ale to jednak zahamowało remonty budynków i rozwój budownictwa mieszkaniowego. Drogą dekretów Naczelnika Państwa wprowadzono w zimie 1919 r. obowiązkowe ubezpieczenia (chorobowe) robotników oraz przepisy o pracowniczych związkach zawodowych⁴.

Dużą zaletą omawianej monografii jest ukazanie stosunkowo mało znanej kwestii stosunku J. Piłsudskiego do mniejszości narodowych, tak licznie zamieszkujących odradzającą się Rzeczpospolitą. Znanie są pacyfikacyjne akcje wojskowe na rozkaz Piłsudskiego na Kresy wschodnie przeciwko wzniciającym lokalne bunty nacjonalistom ukraińskim i w mniejszym stopniu białoruskim (ale głównie po 1926 r.); natomiast nie jest szerzej znana postawa komendanta wobec mniejszości żydowskiej, licznie zamieszkującej ziemie polskie i to od stuleci.

Już w lutym 1919 r. J. Piłsudski patronował zorganizowanej we Lwowie konferencji polsko-żydowskiej, a w rozmowach z jej uczestnikami twierdził, że będzie bronił

⁴ W tym czasie realne płace robotników warszawskich (wobec cen pięciu podstawowych produktów) wynosiły zaledwie 33% poziomu z 1914 r., a zarobki urzędników i pracowników handlu – zaledwie 24%, M.M. Drozdowski, *Józef Piłsudski. Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918-14 XII 1922*, Warszawa 2017, s. 49, 50; J. Goclon, *Próby reform i dokonania rządu Ignacego Paderewskiego, w świetle protokołów posiedzeń Rady Ministrów (16.01.1919-9.12.1919)*, „Słupskie Studia Historyczne” 2013, nr 19, cz. 1, s. 138 i n.

równości praw politycznych dla wszystkich nacji, bez względu na narodowość i religię. Pomimo tego media światowe, najczęściej amerykańskie i angielskie, donosiły szeroko o pogromach ludności żydowskiej na ziemiach polskich, często bardzo wyolbrzymiając takie zajścia⁵. Komendant nie wykazywał antysemitycznych postaw; dlatego zapewne nie spotykał się z atakami środowisk żydowskich.

W polityce zagranicznej Naczelnik Państwa dążył przede wszystkim do maksymalnego przesunięcia granicy Rzeczypospolitej na wschodzie. Dla J. Piłsudskiego, wychowanego na Wileńszczyźnie, tam „biło serce” Polski. Pierwsze swoje kroki Naczelnik Wódz skierował na południowy zachód, w celu odbicia Lwowa z rąk Ukraińców, którzy w listopadzie 1918 r., drogą rewolty, zajęli to polskie miasto. Następnie ruszył na północny wschód dla oswobodzenia Wilna (w kwietniu 1919 r.).

W pierwszej połowie 1919 r. w Wersalu pod Paryżem toczyły się obrady konferencji pokojowej, której końcowy traktat – zdaniem Autora książki – „godził w godność narodową” Polaków, ponieważ już we wstępie traktatu stwierdzono, że to mocarstwom zachodnim Polska zawdzięczała niepodległość, co zdaniem Autora, było „tylko częściowo prawdą”⁶.

W tej kwestii – najlepiej jeśli przemówią fakty: w chwili wybuchu I wojny światowej w 1914 r. państwo polskie nie istniało i tym samym samodzielna polska armia. Polacy we wszystkich trzech zaborach zostali zmobilizowani do armii zaborczych, często walcząc przeciwko sobie. Legiony Polskie, organizowane przez komendanta, zresztą u boku armii austriacko-węgierskiej, nie dość, że stanowiły militarną garstkę, to zostały rozwiązane. „Błękitna armia” gen. Józefa Hallera, zorganizowana u boku Francji nie stanowiła wielkiej siły militarnej i o wyniku tego światowego konfliktu zadecydowały milionowe armie mocarstw zachodnich i nawet rozbrajanie Niemców w kongresówce, jesienią 1918 r., przez żołnierzy Polskiej Organizacji Wojskowej udało się tylko dzięki zwycięstwu armii sprzymierzonych (ententy) na zachodzie, więc mam wątpliwości, czy we wstępie traktatu wersalskiego, co do genezy powstania państwa polskiego, nie było wiele racji⁷...

⁵ W czerwcu 1919 r., w związku z tą antypolską propagandą zachodnią, śląski polityk Wojciech Korfanty złożył w Sejmie petycję, w której wezwał „rząd, by wydał zarządzenia, zapobiegające wszelkim wybrykom przeciwko ludności żydowskiej, a w wypadku takich zaburzeń nakazał przeprowadzenie energicznego śledztwa i winnych ukarał, ale z drugiej strony wziął wszelkimi sposobami ludność polską w obronę przed prześladowaniami bolszewicko-żydowskimi i rozwinął energiczną akcję przeciwko fałszowaniu opinii świata przez oszczerstwa żydowskie”, cyt. za: M.M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 88.

⁶ *Ibidem*, s. 107.

⁷ Należy dodać, że polski Sejm ratyfikował traktat 31 lipca 1919 r., wraz z narzuconym Polsce tzw. traktatem mniejszościowym, gwarantującym mniejszościom narodowym znaczne swobody i w jakimś stopniu ograniczającym polską suwerenność państwową – jednak przy sprzeciwie postów socjalistycznych i ludowców (z Macieja Ratajema na czele), *ibidem*.

Najważniejszą kampanią wojenną, w okresie pełnienia funkcji Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza przez J. Piłsudskiego, miał być „pochód na Kijów” (rozpoczęty wiosną 1920 r.), w celu oderwania Ukrainy od Rosji i stworzenia ponownej federacyjnej Rzeczypospolitej Polski z Białorusią, Litwą i w ścisłym sojuszu wojskowym z niepodległą Ukrainą. Cel był szczytny; legendarny komendant chciał uczynić z takiej federacji mocarstwo, z którym Europa i świat musiałyby się liczyć, ale zakończyło się to jedynie przegraną. Polskie dywizje, wkraczające paradnie w maju 1920 r. (bez walk) do Kijowa musiały szybko opuścić stolicę Ukrainy, ponieważ w tym samym miesiącu rozpoczęła się na ziemiach białoruskich inwazja Armii Czerwonej na Polskę. Plan rosyjskiego uderzenia został opracowany jeszcze w zimie 1919-1920 r. i Piłsudski o tym wiedział, ale popełnił kilka błędów; zbyt późno rozpoczął marsz na Ukrainę (bojąc się wiosennych roztopów, a wiosna w 1920 r. przyszła wyjątkowo wcześniej). Najbardziej liczył na masowy zaciąg ukraińskiej młodzieży do powstającej Armii Ukraińskiej i że pozostawi Ukrainę, po jej wyzwoleniu, w rękach samych Ukraińców i zdąży przerzucić na Białoruś swoich sześć doborowych dywizji, aby zatrzymać rosyjską ofensywę, ale tak się nie stało... Zaciąg ochotniczy ukraińskiej młodzieży okazał się bardzo słaby, a tego Naczelnny Wódz nie mógł przewidzieć, lecz powinien jednak wydać polecenie przygotowania planu odwrotowego, a takiego nie sporządzono i polskie oddziały cofały się na ziemiach białoruskich w panicznym popłochu, bez żadnego planu ewakuacyjnego... Ale ten wątek został właściwie w omawianej monografii – pominięty⁸.

Został za to zwięźle, ale tym samym bardzo przejrzysto, opisany przebieg działań wojennych po wkroczeniu Armii Czerwonej na ziemie polskie i zmagania Wojska Polskiego z okrutnym najeźdźcą (choć o pastwieniu się Rosjan nad polską bezbronną ludnością nie ma w książce ani słowa). Za duży walor natomiast należy uznać podkreślenie roli Frontu Północnego (dowodzonego przez gen. Józefa Hallera), w tym V armii „ochotniczej” (którą dowodził gen. Władysław Sikorski, późniejszy premier polskiego rządu emigracyjnego w Londynie, w czasie II wojny światowej). Autor podkreślił znaczenie napływu ponad stu tysięcy ochotników (w tym również harcerzy), co wprost zdumiewało zachodnich dyplomatów, z jakim entuzjazmem młodzież gimnazjalna, studencka i rzemieślnicza zgłaszała się do punktów mobilizacyjnych w całym kraju (w dużo mniejszym stopniu wiejska, ale też nie można zapominać, że był to czas żniw). Jednak trzon polskiej armii stanowiły doborowe dywizje (głównie piechoty) „starych

⁸ Warto dodać, że po polskiej stronie walczyły również rosyjskie „białogwardyjskie” oddziały Borysa Sawinkowa, który pragnął przekształcić Rosję, po ewentualnym pokonaniu władz bolszewickich, w państwo demokratyczne, ale i on w umowie zawartej z Piłsudskim zastrzegł się, że bezwarunkowo uzna wschodnią granicę Polski tylko na linii Bugu, a na pozostałym spornym terytorium miał się odbyć plebiscyt. Strona polska rezygnowała natomiast z granicy wschodniej z 1772 r., *ibidem*, s. 111; J. Goclon, *W obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, wyd. IV zmienione, Komorów 2015, s. 93 i n.

wiarusów”, zaprawionych w wieloletnich bojach i to te formacje rozstrzygnęły losy wojny z bolszewicką Rosją, ratując Rzeczpospolitą od zagłady.

W jednym trudno się z Autorem zgodzić; wydaje się, iż nie można mówić, że „zasada planu Piłsudskiego polegała na wciągnięciu wroga do boju pod Warszawą”⁹, ponieważ przez całe miesiące usiłowano uniemożliwić wkroczenie Armii Czerwonej na ziemie polskie. Szczególnie do utrzymania twierdzy brzeskiej Naczelnny Wódz przywiązywał wielką wagę; początkowo przewidywano obronę na linii Bugu, ale gen. W. Sikorski nie zdołał utrzymać tego, tak bardzo ważnego strategicznie, punktu oporu, który padł 1 sierpnia 1920 r. W planie uderzenia na tyły Armii Czerwonej, atakującej zaciekle przedpola stolicy, nie przewidywano żadnego „wciągania wroga”, ale rozpoczynając manewr polskich dywizji zamierzano uderzyć na rosyjskie zgrupowanie zachodząc je od tyłu. Okazało się jednak, że większość ciężkich walk nastąpiła jeszcze przed rozpoczęciem polskiego kontruderzenia i ruszające o świcie 16 sierpnia doborowe dywizje trafiły w próżnię. Początkowo podejrzewano nawet jakąś pułapkę. Naczelnny Wódz nie został dokładnie poinformowany, że główne siły rosyjskie stoją nie tylko przed stolicą, ale również na północnym Mazowszu przed 5. Armią, a był przekonany, że stoją przed jego dywizjami¹⁰.

Napotkano jedynie i błyskawicznie rozbito słabe ugrupowanie tzw. grupy mozyrskiej. Niespodziewany i łatwiejszy, niż oczekiwano sukces, oraz gwałtowne przecięcie szlaków komunikacyjnych Armii Czerwonej przez grupę uderzeniową Piłsudskiego spowodowało, że dowódca rosyjskiego Frontu Zachodniego Michaił Tuchaczewski zarządził 17 sierpnia generalny odwrót, który szybko przerodził się w zupełną panikę „krasnoarmiejców”.

Niestety w momencie największego zagrożenia ze strony nacierającej Armii Czerwonej, władze polskie popełniły szereg poważnych błędów w polityce zagranicznej, co słusznie Autor wytknął, ponieważ zrzekły się przeprowadzenia plebiscytu na Zaolziu, co pociągnęło za sobą zawieszenie funkcjonowania Komisji Międzysojuszniczej w Cieszynie, a polski premier Władysław Grabski w czasie międzynarodowej konferencji w belgijskim mieście Spa (w lipcu 1920 r.), z własnej inicjatywy, wyraził zgodę na

⁹ M.M. Drodzowski, *op. cit.*, s. 145.

¹⁰ *Ibidem*, s. 148. „Wbrew urabianej tendencyjnie i stale opinii – wspominał premier W. Witos – rozstrzygnięcie w polsko-bolszewickiej wojnie w roku 1920 zapadło nie na południu, lecz na północy, a więc nie na froncie dowodzonym przez Piłsudskiego bezpośrednio, ale na froncie gen. Hallera. Szale zwycięstwa i klęski w naszej rozprawie z bolszewikami zdecydowały się w kilkudniowej bardzo ciężkiej i krwawej bitwie, jaka się toczyła na północ od Modlina, od 14 sierpnia począwszy”. Warto dodać, że stopień marszałka J. Piłsudski otrzymał dopiero jesienią 1920 r., a nie w marcu tegoż roku, jak można się z tym często spotkać, nawet w naukowej literaturze. Przez cały okres wojny z bolszewicką Rosją był Naczelnym Wodzem polskiej armii, ale bez stopnia wojskowego (co bywało też praktykowane w armiach innych państw), W. Witos, *Dzieła wybrane. Moje wspomnienia*, Warszawa 2000, t. 3, s. 140-142; J. Goclon, *W obronie Europy...*, s. 267, 421.

niesprawiedliwy i krzywdzący dla Polski podział Śląska Cieszyńskiego, chociaż gwoździem trzeba dodać, że Rada Obrony Państwa (w skład której wchodził również Naczelnik Państwa), po całonocnej dyskusji – zaakceptowała tę inicjatywę polskiego premiera¹¹...

Trudno ustrzec się refleksji, że książka jest trochę panegirkiem na cześć Naczelnika Państwa i zarazem Naczelnego Wodza, którego próba oderwania Ukrainy od Rosji jednak się nie powiodła, dając zresztą pretekst rosyjskiej propagandzie, że to Rosja została najechana przez polską armię i która teraz się tylko „broni” (i w tej jakoby – „obronie” – dochodziła już pod Warszawę...).

Opierając się na dostępnych źródłach archiwalnych, nie ma wątpliwości, że Naczelnny Wódz usiłował jedynie uprzedzić rosyjskie uderzenie na Polskę, ale to się nie udało... Poza tym nie zareagował w styczniu 1919 r. na najazd Zaolzia przez czeskie oddziały (co wywołało krótki, ale krwawy konflikt zbrojny, z wieloma zabitymi, szczególnie po polskiej stronie), które stosunkowo łatwo polska armia mogła pokonać i nie dopuścić do zajęcia Zaolzia, prastarej polskiej prowincji, która nigdy wcześniej do państwa czeskiego nie należała...

Owszem, zadecydowały naciski mocarstw zachodnich, ale jakoś mimo takich samych nacisków w kierunku nie dokonywania żadnych ekspansji, Piłsudski ruszył rok później w „pochodzie na Kijów”, nie oglądając się zupełnie na określającego Polaków imperialistami – brytyjskiego premiera Dawida Lloyd Georgea. Wraz z „rządem obrony narodowej” (to określenie jest tylko potoczne i nie powinno być pisane dużymi literami, z czym można się spotkać w wielu publikacjach) zdystansował się od powstańców śląskich, którym niewielka pomoc materiałowa została udzielona jedynie w utajnieniu. A to właśnie III powstanie śląskie przyczyniło się, że do Polski została przyłączona najwartościowsza, przemysłowa część spornego – z Niemcami – terytorium Górnego Śląska.

Komendant niezbyt intensywnie ingerował w ustalanie wschodniej granicy Polski w czasie polsko-rosyjskiej konferencji pokojowej w stolicy Łotwy – Rydze (choćby czasami odbywały się konsultacje z Naczelnikiem Państwa w sprawach będących przedmiotem debat konferencyjnych), gdzie największy wpływ miał (rzecz stosunkowo mało znana) rząd W. Witosa, któremu Rada Obrony Państwa (organ będący emanacją Sejmu na okres letnich miesięcy 1920 r.) scedował swoje uprawnienia – w tym zakresie. Mógł jednak – jako Naczelnik Państwa – ingerować w kierunku zmiany na

¹¹ Przypomnijmy, że 5 listopada 1918 r. Rada Narodowa Śląska Cieszyńskiego i Czeski Narodni Vybor podpisały porozumienie o podziale tego regionu – według kryterium etnicznego – w 3/4 dla Polski i w 1/4 dla Czechosłowacji, ale władze tego kraju, z jego pierwszym prezydentem Tomasem Masarykiem tego układu nie uznały, co skończyło się wspomnianym najazdem Śląska Cieszyńskiego przez wojska czeskie, M.M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 22, 131, 144.

stanowisku przewodniczącego polskiej delegacji pokojowej, zastępując Jana Dąbskiego (dość uległego, podobnie zresztą jak polski rząd, wobec rosyjskiej delegacji, szczególnie wobec jej przewodniczącego Adolfa Joffego) swoim zaufanym politykiem, ministrem spraw zagranicznych, księciem Eustachym Sapiehą, który niewątpliwie byłby mniej ustępliwy wobec strony rosyjskiej¹².

Po zamordowaniu pierwszego prezydenta Rzeczypospolitej Gabriela Narutowicza (światowej sławy naukowca) nie rozprawił się z prawicą (Narodową Demokracją), której prasowa i uliczna nagonka doprowadziła pośrednio do tej tragedii i nie przejął władzy ponownie (z nadzwyczajnymi uprawnieniami), czego od niego oczekiwały szerokie kręgi społeczne, a nie tylko jego zwolennicy¹³.

Sukcesem zakończyło się natomiast zbrojne zajęcie Wileńszczyzny przez jakoby „zbuntowanego” gen. Lucjana Żeligowskiego (rodowitego „wilniuka”), na czele 1 dywizji litewsko-białoruskiej (ale złożonej głównie z żołnierzy polskiej narodowości), a tak naprawdę na rozkaz Piłsudskiego (który w późniejszych latach nawet się tego nie wypierał)¹⁴.

Pragnę podkreślić, że książka zawiera kompendium wiedzy na temat polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa polskiego lat 1918-1922, z podaniem bardzo wielu istotnych danych, dotyczących gospodarki kraju, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju przemysłu (m.in. budowy portu morskiego w Gdyni), sytuacji w rolnictwie, poziomu życia i wykształcenia polskiego społeczeństwa, czy danych dotyczących licznie zamieszkujących mniejszości narodowych i ich struktury społeczno-zawodowej, jednak najbardziej brakuje choćby podstawowej oceny osobowości Naczelnika Państwa i stosunku do własnego narodu nad którym przejął władzę.

Ten wojskowy samouk (z zaledwie średnim wykształceniem), megaloman (który ministrów beszał gorzej, niż służbę) cieszył się wysokim autorytetem wśród swoich byłych podkomendnych¹⁵. Ale składając wizytę rumuńskiego królowi, czy w rozmowach

¹² J. Goclon, *Rola „rządu obrony narodowej” Wincentego Witosa w ustalaniu postanowień traktatu pokojowego z Rosją w 1921 roku*, „Scripta Historica” 2017, s. 119 i n.

¹³ Ślusznie Autor podkreśla, że G. Narutowicz chciał pełnić swoją funkcję ponad podziałami i jednoczyć społeczeństwo. Przed wyborem na prezydenta RP opracował projekt ustawy o samorządzie dla Galicji Wschodniej, uchwalonej przez Sejm w dniu 27 września 1922 r., ale którego jednak nie zaakceptowała ani społeczność ukraińska, ani polska tej prowincji, M.M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 293.

¹⁴ J. Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 5, Warszawa 1938, s. 215. Nie wolno jednak zapominać, że Wilno aż do konstytucji 3 maja pozostawało stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego (którego odrębność zniesiono dopiero tym aktem konstytucyjnym...) i państwo to weszło dobrowolnie w unię z Polską w 1569 r. – jako równorzędny podmiot – tworząc Rzeczpospolitą Obojga Narodów (taka przez ponad dwa wieki była oficjalna nazwa federacji polsko-litewskiej). Natomiast w samym Wilnie ludność polska stanowiła ponad 60% mieszkańców (w całej Wileńszczyźnie ten odsetek był niższy).

¹⁵ Obalony w 1926 r. przez Piłsudskiego trzykrotny premier W. Witosa tak wspominał Naczelnego Wodza: „Jako szef rządu, w czasie zmagania się z bolszewikami, czułem się w obowiązku solidarnej odpowiedzialności z tymi, z którymi współpracowałem. Stąd też w czasie największej nagonki na Piłsudskiego

z zachodnimi dyplomatami, potrafił zachować nienaganne maniere, posługując się przy tym znakomicie językiem francuskim. Była to rzeczywiście złożona osobowość. Przy stałej pozie „nachmurzonego geniusza”, jak trafnie określali go zachodni dyplomaci, potrafił zadziwiająco skutecznie narzucić swoją osobę pewnym kręgom jako „wielki autorytet” i stać się wyrocznią, niemal w każdej sprawie¹⁶.

Tutaj warto przytoczyć opinię jego współczesnych, którzy temu „kultowi” nie ulegali; jeden z najbardziej znanych działaczy ludowych Kazimierz Bagiński tak podsumował J. Piłsudskiego: „za moich czasów nie cieszył się ani geniuszem politycznym, ani szerokimi horyzontami. Nienawidził Rosji i na niej się koncentrował, lekceważąc Austrię i Niemcy. Był natomiast święcie przekonany, że zawsze ma rację i był bardzo uparty. Odrzucał moje propozycje spotkań i rozmów z wybitnymi politykami w obawie, że go przekonają i wpłyną na zmianę jego decyzji. Wolał przestawać ze średniakami, którym potrafił narzucać swoje poglądy”¹⁷.

Jedno jest pewne; to dzieło komendanta – Polska Organizacja Wojskowa, która – w momencie wytworzenia się swoistej „próżni politycznej” na ziemiach polskich, kiedy to armia niemiecka została pokonana na zachodzie – przejęła władzę w kraju, rozbrajając niemieckie garnizony i to nie oglądając się na decyzje mocarstw zachodnich „w sprawie polskiej”. I stąd tytuł do chwały!

Czytając tę obszerną i nabitą faktami monografię (z wieloma cennymi danymi w kilku dziedzinach) trudno nie zauważyć, że postać Naczelnika Państwa jest jakby jedynie tłem; ponieważ są tam opisane w zasadzie wszystkie najważniejsze wydarzenia, w wielu dziedzinach odradzającego się państwa polskiego, ale odczuwa się też pewien niedosyt uczestnictwa w tych procesach J. Piłsudskiego.

Jak już wspomniano, wszystko to skłania do wniosku, że tytuł nie bardzo odpowiada treści; to jest książka o dziejach II RP w okresie sprawowania funkcji Naczelnika Państwa przez Piłsudskiego (w latach 1918-1922), a nie o nim samym (są całe rozległe obszary tekstu, gdzie prawie nie występuje). Nie zmienia to faktu, że jest to udane

bronilem go z całą siłą, na jaką mogłem się zdobyć, mimo, że ludzie znający Piłsudskiego lepiej, radzili mi być więcej ostrożnym tak ze względu na opinię, jak i [na] postępowanie Piłsudskiego. Tak gen. Rozwadowski, jak Roja i inni ludzie lepiej go ode mnie znający twierdzili, że Piłsudski prawie zawsze i wszystko zaczynał, i robił z myślą o sobie, choć się to starał jak najbardziej ukrywać. Z bardzo dużą łatwością przerzucał też odpowiedzialność na innych, zapominając rychło, że on był autorem popełnionej winy, W. Witos, *op. cit.*, s. 137, 138.

¹⁶ Warto tutaj przytoczyć charakterystykę Piłsudskiego autorstwa N. Daviesa, który tak ocenił komendanta: „Piłsudski nie miał dobrej prasy za granicą. Na zachodzie postrzegano jego życiorys jako możliwie najgorszy przypadek ewolucji: od radykała do szowinisty; w Rosji zaś traktowano go jak renegata, który porzucił obóz rewolucji. Jego silna osobowość budziła uwielbienie lub nienawiść, nigdy sympatię”, N. Davies, *Orzeł biały, czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Kraków 1997, s. 61.

¹⁷ Cyt. za: S. Korboński, *Polonia Restituta. Wspomnienia z dwudziestolecia 1918-1939*, Filadelfia 1986, s. 275.

ujęcie historii pierwszego czterolecia Drugiej Rzeczypospolitej, niewątpliwie przyciągające potencjalnych czytelników, szczególnie – tytułem i fotografią komendanta...

Opracowanie, starannie wydane, zawiera również mało znane fotografie z epoki, co niewątpliwie przybliży, szczególnie „szerszemu” czytelnikowi, obraz pierwszych lat odbudowy państwa polskiego.

Jacek Goclon

ORCID 0000-0002-5605-1558

**Bóle fantomowe po utracie naturalności znaczeń.
Recenzja monografii Aleksandra Kiklewicza
Znaczenie a prawda. Fantomy semantyczne (Olsztyn 2017)**

Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu,
Wóz nurza się w zieloność i jak łódka brodzi;
Śród fali łąk szumiących, śród kwiatów powodzi,
Omijam koralowe ostrowy burzanu.

Adam Mickiewicz, *Stepy akermiańskie*

Rozpoczynanie recenzji rozprawy językoznawczej od motta poetyckiego nie jest działaniem standardowym. Ma jednak dwa uzasadnienia. Po pierwsze recenzowana monografia odnosi się w równym stopniu do tego, co w języku jest, jak i do tego, czego w nim nie ma, a powinno być. Autor tropi w niej skomplikowane relacje między prawdą a znaczeniem, wskazując na „nominacje nietrafne”, a więc z różnych względów „nieprawdziwe” – nie tylko kontrfaktyczne, ale przede wszystkim iluzoryczne w takim sensie, w jakim złudna jest na przykład urzekająca fantasmagoria Orientu w *Sonetach krymskich* Adama Mickiewicza.

Po drugie książka ta – choć z gruntu językoznawcza – wpisuje się w szerszy nurt krytyczny współczesnej humanistyki (celowo nie zakresłam granic dyscyplin naukowych, ponieważ chodzi o badania transdyscyplinarne). Już sam tytuł wywołuje skojarzenia z szeroko dyskutowanym opracowaniem krakowskiego socjologa Jana Sowy *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, w którym sonet polskiego wieszcza zyskuje nowe oświecenie: „pustka ukraińskiego stepu” jako powracający motyw literacki ma być symptomem „wymazywania” antagonizmów terytorialno-ludnościowych z infantylnej, sielankowej wizji tzw. Kresów wschodnich¹. Podobnie Aleksander Kiklewicz zauważa, że nazwy „puste” odnoszą się do „światów wyobrażonych”, ale zacierają granice referencji: „coś jednocześnie istnieje – na mocy funkcji supozycyjnej nazwy, i nie istnieje – na mocy treści nazwy” (s. 50).

W ogólniejszym zaś wymiarze obie rozprawy łączy perspektywa poznawcza, która każe rozpoznawać „rzeczywistość” czy „prawdę” poprzez określenie braku; stąd wspólne dla nich (choć inaczej zakorzenione teoretycznie) pojęcie *fantomu* jako pewnej fikcji czy urojenia, które zyskując na gruncie pragmatyki status reprezentacji, powoduje

¹ J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011, s. 508-509.

przy bliższym wejrzeniu pewien dyskomfort poznawczy. Można go nazwać „bólem fantomowym” po utracie naturalności znaczeń. W sytuacji, gdy – jak skrótowo charakteryzuje „kondycję ponowoczesną” komunikacji Bogusław Skowronek² – „wszelka „naturalność” i ład stanowią wytworzoną i podtrzymywaną przez praktyki kulturowe iluzję, wszystko jest (może być) społecznym konstruktem, strategią semiotyczną, grą językową opartą na negowaniu utrwalonych konwencji, a nominacje odsyłają nie tyle do oznaczanych zjawisk, ile do siebie nawzajem” – można jedynie rozstrzygać o stopniu adekwatności różnych reprezentacji językowych.

Trzeba dodać, że otwartość na takie zestawienia oddalonych od siebie opracowań wynika także z niedookreślenia centralnego pojęcia rozprawy Kiklewicza. Termin *fantom semantyczny* pojawia się w niej zaledwie kilkakrotnie, i to w odmiennych kontekstach, co nie ułatwia jego rozumienia; por.:

- (1) „Najbardziej charakterystycznym typem nietrafnych jednostek leksykalnych są nazwy kontrfaktyczne (czy też pozorne, puste; spotykany, np. w pracach B.J. Normana (1994), jest także termin *fantomy leksykalne*)” (s. 75).
- (2) „Przedstawiciele lingwokulturologii wrócili do XIX-wiecznego atomizmu, badając poszczególne koncepty (i później tworząc ich zbiory) na podstawie eklektycznych obserwacji niezwiązanych ze sobą, różnorodnych źródeł językowych. Tak rozumiane koncepty stanowią fantomy semantyczne, które – teoretycznie rzecz biorąc – mogą być przydatne przy tworzeniu kompilacyjnych leksykonów kultury (czyli rejestracji fenomenów kulturowych – swego rodzaju galerii różnaitości), ale nie ma żadnych podstaw, aby wiązać te badania z kognitywizmem” (s. 175-176).

Poza tym pojęcie to umieszczone jest w rozprawie w całej aparaturze pojęciowo-terminologicznej, którą Autor konsekwentnie rozbudowuje w kolejnych publikacjach. Można więc wnioskować, że *fantomy semantyczne* to objaw *infantylnizmu semantycznego* jako niepełnej kompetencji odbiorczej, a także *indyferentyzmu językowego* jako postawy wobec języka; że są ściśle powiązane z takimi procesami semantycznymi, jak *ambisemia*, *enantosemia*, *anaksjomatyzacja*, *aproksymacja* itd.

Uzupełnianie i porządkowanie tej siatki pojęciowej jest ważne także z tego powodu, że w literaturze przedmiotu mnożą się nazwy na określenie tych samych lub bardzo podobnych zjawisk. Aditi Bhatia na przykład na gruncie krytycznej analizy dyskursu posługuje się bliskim *fantomowi* pojęciem *iluzji*. Proponuje ponadto rozróżnienie na *iluzję* i *reprezentację dyskursywną*, traktując je jako sposób rozpoznawania adekwatności różnych konstrukcji rzeczywistości zawartych w dyskursach (przystawalność *vs* nieprzystawalność wizji dyskursywnych), zwłaszcza w sytuacji ich skonfliktowania³. Z kolei

² B. Skowronek, *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, Kraków 2013, s. 35.

³ Por. A. Bhatia, *Discursive Illusions in Public Discourse. Theory and Practise*, New York 2015.

Piotr Cap posługuje się bardzo podobnym do *aproksymacji* terminem *proksymizacji* na określenie strategii dyskursywnej, która ma niewiele wspólnego z zawłaszczaniem przestrzeni referencyjnej⁴.

Cała rozprawa jest bardzo konsekwentnie i logicznie skomponowana. Rozpoczyna się od przesłedzenia relacji między prawdą a znaczeniem od najdawniejszych czasów. Znakomicie nakreślony został w pierwszym rozdziale *Od Arystotelesa do F. de Saussure'a* konflikt starożytnych filozofów na temat stosunku języka do rzeczywistości znany pod hasłem: z natury (*physei*) czy z umowy (*thesei*). Warto przy tym zauważyć, że w przywoływanym w opracowaniu dialogu Platona „przedmiotem dyskusji jest zagadnienie „słuszności” (= motywacji) wyrazów w stosunku do rzeczywistości, czyli pytanie już nie alternatywne: *physei* czy *thesei*, lecz relatywne: na ile język w swym stosunku do rzeczywistości oparty jest na zasadzie pierwszej, a na ile na drugiej”⁵. Poglądy Arystotelesa z kolei znalazły odzwierciedlenie w dziele jednego z najbardziej wpływowych językoznawców XX wieku, Ferdinanda de Saussure’a, co Aleksander Kiklewicz znakomicie unaocznia, ubolewając jednocześnie, że strukturalizm całkowicie odsunął problem prawdy w języku z obserwacji językoznawczej: „Na skutek systemowej, ontologicznie nerelevantnej interpretacji znaku kwestia prawdy/nieprawdy w semantyce lingwistycznej zupełnie się zdezaktywizowała: nie było już sensu rozważać o prawdzie/nieprawdzie jednostek leksykalnych pod względem zgodności lub niezgodności myśli z przedmiotem, skoro w polu widzenia pozostała sama myśl, a nawet nie myśl, lecz jej znaki” (s. 19).

W następnych rozdziałach teoretycznych Autor przybliża czytelnikowi kolejne aspekty prawdy w języku i językoznawstwie. Jest to popis erudycji, w którym ukazuje się szerokie zaplecze i tło analiz. Na docenienie zasługuje także umiejętność porządkowania trudnych zagadnień teoretycznych oraz przybliżanie czytelnikowi koncepcji pochodzących z różnych szkół lingwistycznych i kręgów kulturowych. Kiklewicz jest znakomicie zaznajomiony z literaturą przedmiotu po polsku, rosyjsku, niemiecku i angielsku, co budzi podziw. Autor wielokrotnie odwołuje się do zagranicznych prac, omawiając teorie, poglądy, odkrycia. Jest to wielka korzyść dla czytelnika; byłaby jednak jeszcze większa, gdyby udało się w niektórych fragmentach dokonać dokładniejszego tłumaczenia, ponieważ noszą one zbyt wyraźne piętno języka oryginału. Uwaga ta w żaden sposób nie umniejsza jednak wartości pracy. Styl Kiklewicza jest potoczny, a przeplatanie partii teoretycznych ciekawą egzemplifikacją językową czy

⁴ Por. P. Cap, *Legitymizacja w dyskursie politycznym: retoryka wojny w Iraku w kontekście pojęcia „proksymizacji”*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 245-266.

⁵ A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1983, s. 8.

anegdotą, do której opowiadania Autor ma niewątpliwy dar, nadaje mu lekkość nieczęsto spotykaną w rozprawach naukowych.

Nie jest też tak, że Autor wyłącznie relacjonuje osiągnięcia innych. Udowadnia swój wkład w rozwój dyscypliny, a przede wszystkim – co jest szczególnie zajmujące w rozprawie – potrafi dyskutować z największymi autorytetami, strącając je z piedestału i czyniąc partnerami w wymianie argumentów. Krytyka metodologii etnolingwistycznej szkoły lubelskiej czy teorii metafory kognitywnej Lakoffa jest tego najlepszym dowodem. We współczesnej, skonwencjonalizowanej komunikacji naukowej merytoryczna dyskusja na takim poziomie to rzadkość.

Część analityczną Kiklewicz rozpoczyna tam, gdzie skończył poprzednią monografię, zawierającą bardzo ważną analizę problemów komunikacji publicznej, którą zwieńczył konstatacją o przesunięciach podstawowych funkcji języka pod naporem zmiennych czynników w rzeczywistości społecznej w kierunku dominacji warstwy pragmatycznej i rosnącej roli konsytuacji i kontekstu⁶. Teza ta nie wymaga już dowodów, więc Autor przechodzi do typologizowania odstępstw od adekwatności użycia języka oraz ich źródeł i konsekwencji.

O ile sama procedura badawcza nie budzi żadnych zastrzeżeń, a ilustracja przedstawionych zjawisk językowych związanych z nietrafnością semantyczną zarówno na poziomie nominacji leksykalnej, jak i gramatycznej, jest bardzo przekonująca, o tyle z interpretacją werytatywną poszczególnych wyrazów i fraz można dyskutować. Ogniskują się w niej przy tym ogólniejsze problemy współczesnej komunikacji językowej.

1. Dostosowywanie języka do zmieniającej się rzeczywistości społecznej.

Jednym ze zjawisk językowych, które mają wpływ na powstawanie fantomów semantycznych, jest androcentryzm polszczyzny – uważa Autor. Utrwalone w niej traktowanie form męskich jako generatywnych, stosowanych na określenie zbiorowości płciowo mieszanych lub wręcz – jak w przykładzie *amicus facultatis* (s. 231) – składających się wyłącznie z kobiet, stoi w konflikcie z płcią obiektu nominacji i w tym sensie wprowadza w błąd.

Jednakże, jak wynika z badań ilościowych zespołu Agnieszki Małochy-Krupy z Uniwersytetu Wrocławskiego⁷, Polki nie chcą być określane formami żeńskimi, które uznają za mniej prestiżowe (por. słynne sprostowanie Krystyny Pawłowicz: „Jestem posłem, a nie posłanką, proszę mówić poprawnie”). Decydują o tym także względy estetyczne i ekonomiczne: zdaniem respondentek formy żeńskie są brzydsze, brzmią

⁶ Por. A. Kiklewicz, *Czwarte królestwo. Język a kontekst w dyskursach współczesności*, Warszawa 2012, s. 199.

⁷ Por. A. Małocha-Krupa, K. Hołojda, P. Krysiak, W. Pietrzak, *Równościowy savoir-vivre w tekstach publicznych*, Warszawa 2013, s. 101-107.

„śmiesznie” i trudniej się je wymawia, oraz światopoglądowe, ponieważ odblokowanie derywacji feminatywów jest kojarzone z feminizmem, który nie cieszy się wśród Polek dużym poparciem. Także Rada Języka Polskiego, czyli autorytet językowy o społecznej funkcji opiniotwórczej, wydała zachowawczą opinię w odniesieniu do ich poprawności i konieczności wprowadzania do obiegu publicznego (por. http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1359:stanowisko-rady-jzyka-pol-skiego-w-sprawie-eskich-form-nazw-zawodow-i-tytuow).

Czy zatem forma *amicus* w odniesieniu do kobiety jest fantomem semantycznym? Czy utworzenie formy żeńskiej byłoby podążaniem za rzeczywistością społeczną (która nie jest tożsama z rzeczywistością materialną), czy jej kreowaniem zgodnie z wizją równościową, której warunkiem jest zachowanie symetrii rodzajowo-płciowej?

2. Wzorce zachowań językowych.

Niechęć do tworzenia i używania na określenie kobiet bardziej adekwatnych językowo form żeńskich nie musi być także przejawem indyferentyzmu językowego. Problem, jak się wydaje, tkwi w źródłach wzorców językowych. Współczesny dyskurs publiczny jest rozdarty między – jak to niegdyś określił amerykański antropolog Clifford Geertz – *epochalizmem* a *esencjalizmem*, czyli między pragnieniem pójścia z duchem czasu a chęcią zachowania własnej kultury, lokalnej specyfiki, w tym także zwyczajów językowych. Jak zauważa Jan Sowa, obecnie konflikt ten uwyrażnia się szczególnie w obszarze równouprawnienia – kobiet i mniejszości seksualnych⁸. Ale nie tylko.

Problem ten można rozważyć na przykładzie fantomu *Panie Ministrze* (s. 154, 240). Zgodnie z interpretacją Kiklewicza należy tę formę adresatywną stosowaną wobec wiceministra (także zastępcy dyrektora itd.) uznać za hiperbolizację, nadwartościowanie. Jednakże jedną z zasad polskiej etykiety językowej jest wywyższanie pozycji czy zasług partnera rozmowy przy jednoczesnym umniejszaniu własnych⁹. Chodzi więc raczej o nobilitację niż hiperbolizację oraz pomijanie sygnału niższej pozycji (*wice*) niż nadwartościowanie.

3. Demokratyzacja języka i dominacja uzusu nad innymi kryteriami oceny innowacji językowych

„Wiele przytoczonych w monografii przykładów wskazuje na to, że to uzus językowy wykazuje cechy zachowań aberracyjnych, sprzecznych z logiką działań i zasadami argumentacji. Takie fakty należy kwalifikować do błędów językowych (np. błędów semantycznych)” – pisze Autor (s. 226), zaznaczając, że trzeba je piętnować zwłaszcza w komunikacji publicznej. Niestety, w warunkach demokratyzacji trudno jest narzucić komukolwiek kryterium logiczności czy adekwatności językowej jako nadrzędne

⁸ J. Sowa, *op. cit.*, s. 31.

⁹ Por. M. Marcjanik, *W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*, Częstochowa 2001, s. 202.

w ocenie innowacji językowych. Warunki te premują przede wszystkim niefrasobliwą czasem kreatywność językową (głównie w zakresie leksyki), przyczyniają się także do rozluźnienia normy językowej.

Wobec dominacji uzusu współcześni normatywiści unikają jednoznacznych rozstrzygnięć i mocnych słów, co kontrastuje z terminologią używaną przez Kiklewicza (por.: *aberracja*, *dewiacja*, *anomalia*). Za ważniejsze od wskazywania błędów uznają uświadamianie mechanizmów rządzących językiem i wydaje się, że jest to jedyna możliwa droga – co przyznaje sam Autor w zakończeniu monografii poświęconej fantomom semantycznym: „Wypada nam jednak zdawać sobie sprawę z ład u lub bezład u naszych zachowań językowych, aby w miarę możliwości dostosowywać do siebie podstawowe obszary naszej działalności: 1) materialną rzeczywistość; 2) system relacji społecznych; 3) system reprezentacji poznawczych oraz 4) system języka” (s. 228).

Recenzowana monografia niewątpliwie taki namysł umożliwia. Odnacza się bowiem z jednej strony wysoką wartością naukową, a z drugiej – przystępnością podania. Istotnym walorem jest także świeżość podjętej problematyki (wprowadzenie nowego pojęcia – *fantomu semantycznego*), waga poruszanych zagadnień oraz poziom ich opracowania.

Bibliografia

- Bhatia A., *Discursive Illusions in Public Discourse. Theory and Practise*, New York 2015.
- Cap P., *Legitymizacja w dyskursie politycznym: retoryka wojny w Iraku w kontekście pojęcia „proksymizacji”*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Kraków 2008, s. 245-266.
- Heinz A., *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1983.
- Kiklewicz A., *Czwarte królestwo. Język a kontekst w dyskursach współczesności*, Warszawa 2012.
- Małocha-Krupa A., Hołojda K., Krysiak P., Pietrzak W., *Równościowy savoir-vivre w tekstach publicznych*, Warszawa 2013.
- Marcjanik M., *W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej*, Częstochowa 2001.
- Skowronek B., *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, Kraków 2013.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

Magdalena Steciąg

ORCID 0000-0002-6360-2987

Filozofia jako zwierciadło wieku
[Stefan Konstańczak, *Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle*, „Biblioteka Studiów z Filozofii Polskiej”
t. 2, Kraków 2017, ss. 424]

W rozwijającej się serii wydawniczej „Biblioteka Studiów z Filozofii Polskiej” został zaprezentowany kolejny, drugi tom, pt. *Polska XIX i XX wieku w filozoficznym zwierciadle*, autorstwa Stefana Konstańczaka. Autor ten na przestrzeni ostatnich lat konsekwentnie tworzył i wydawał artykuły z zakresu historii filozofii polskiej XIX i XX w., których część została na nowo udostępniona czytelnikowi w omawianym jednoautorskim zbiorze. Teksty zebrane w omawianym tomie pochodzą z lat 2009-2016, a więc są to prace, które jeszcze nie zdążyły pokryć się bibliotecznym kurzem, jednak ich rozproszenie mogłoby utrudnić potencjalnym odbiorcom dotarcie do pierwodruków, a – jak wskazuje lektura – duża część z nich stanowi źródłowe i wartościowe przyczynki do dalszych opracowań ważnych, i mniej znanych, postaci polskiego życia filozoficznego, kolejne zaś prezentują autonomiczne i niekiedy niedoceniane badawczo problemy z dziejów najnowszej filozofii polskiej.

Tytuł książki, owo filozoficzne zwierciadło, do którego nawiązuje szata graficzna okładki, oraz autorski wstęp mają być dla czytelnika sygnałem, że napotka w książce pewien przekrój zagadnień, które filozofowie podejmowali, odzwierciedlając szersze problemy kultury czy wydarzenia historyczne. Historia też nie pozostała bez wpływu na losy filozofów, a przez to szkół i nurtów, a więc wpłynęła po prostu na losy filozofii w Polsce. Autor, zapewne dla wygody czytelnika, czuł się w obowiązku pogrupować swoje dotychczasowe prace pod wspólnymi tytułami, które niekiedy wynikały ze wspólnych problemów (np. *Wojna a filozofia*), przy zachowaniu zasadniczego porządku chronologicznego.

Jak to zazwyczaj bywa z tego typu zbiorami artykułów, które mieszczą teksty autonomiczne, napisane niezależnie od siebie, niezaplanowane jako części większej całości, tak i omawiany tutaj zbiór zapewne nie zostanie przez czytelnika przeczytany od deski do deski, ale wybierze on raczej do bliższej lektury te artykuły, które pokrywają się z jego zainteresowaniami badawczymi. Wypada więc skrótowo zrelacjonować dla potrzeb potencjalnego czytelnika zawartość całego tomu, sygnalizując jego najważniejsze postaci i problemy.

Po wstępie, artykuł otwierający zbiór skupia się na próbach filozoficznych odpowiedzi na potrzeby narodu. Temat ten Autor rozważa na przestrzeni myśli dziewnastowiecznej i najwięcej miejsca poświęca K. Libeltowi i M. Straszewskiemu, konkludując, że Romantyzm nie wywarł destrukcyjnego wpływu na świadomość społeczeństwa polskiego (s. 41). Wprost Libeltowi został poświęcony kolejny artykuł, którego przedmiotem jest problem świadomości narodowej i braku państwowości, rozważany w kontekście Libelta koncepcji rozczłoni ojczyzny. Libelt, według Konstańczaka, trafnie przewidział, że o ile Polacy nie utracą ojczyzny w jej wymiarze materialnym i duchowym, o tyle dojdzie do odrodzenia polskiej państwowości (s. 58). Zdaje się, że Libelta przenikliwość w dostrzeżeniu narodowych wad Polaków (s. 72), niestety, nie zawsze przewyżczonych, również świadczy o aktualności jego myśli.

Kolejny artykuł podejmuje problem recepcji dzieła Kartezjusza w Polsce, stanowi on niejako glossę i uzupełnienie pionierskich i wciąż cennych prac W. Wąsika, analizującego ten problem. Najważniejszy jednak bohater tego tekstu to S. Pawlicki i jego zachowane w rękopisie, a przez to właściwie nieznane, próby przekładu Kartezjańskich *Medytacji o pierwszej filozofii* i *Rozprawy o metodzie*. Znając twórczość Pawlickiego, Konstańczak domniemywa powodów, dla których Pawlicki swoich przekładów tych dzieł nie tylko nie opublikował, ale nawet nie doprowadził do kompletności. Wśród prawdopodobnych przyczyn zaniechania przez Pawlickiego pracy translatorskiej znajdował się, co nie dziwi, brak czasu, ale i biologiczna terminologia części *Rozprawy*. Pawlicki jest też ważną postacią dla kolejnych rozważań Autora, w artykule dotyczącym recepcji darwinizmu w Polsce w XIX w.

Losy idei panslawistycznych na przełomie XIX i XX w. w Polsce stanowią ośno wę kolejnego tekstu. Po nim Autor przedstawił korespondencję S. Pawlickiego z K. Twardowskim, zachowaną w archiwaliach obu filozofów. Nie dziwi więc, że tekst ten w dużej mierze składa się z obszernych cytatów z tych niezwykle interesujących dokumentów polskiego życia filozoficznego. Listy te zostały napisane przez czołowych polskich filozofów z dwóch najważniejszych uniwersytetów galicyjskich, a więc tych, na których nauka, a więc i filozofia, mogła być bez większych przeszkód uprawiana w języku polskim. Już samo podanie czytelnikowi tych dokumentów w druku stanowi zasługę Autora. Wokół twórczości Pawlickiego krąży także tekst kolejny, w którym została przedstawiona krytyka jego prac dokonana przez A. Mahrburga i polemika, która się następnie między tymi filozofami wywiązała. Niewątpliwie sympatia Autora znajduje się po stronie krytykowanego, jednakże, jak się wydaje, nie ze wszystkimi sądami dotyczącymi Mahrburga można się zgodzić. Wiele bowiem z jego zarzutów wobec dzieła Pawlickiego należy uznać za trafne, jakkolwiek wychodziły z odmiennych przesłanek światopoglądowych, nie należy ich więc traktować jedynie jako wyrazu frustracji czy personalnych uprzedzeń. Jest to jednak temat na dłuższą dyskusję.

Kolejne artykuły przenoszą już czytelnika w XX wiek i w okres powojenny, z którego Autor wybrał przedstawienie toruńskiego środowiska filozoficznego, które sam określa mianem toruńskiej szkoły filozoficznej, i jego początków w osobach H. Elzenberga i T. Czeżowskiego. Samo pojęcie szkoły filozoficznej, tak istotne dla historiografii filozofii, wydaje się wciąż niewystarczająco jasne i wyraźne. Uwaga ta jednak nie dotyczy tylko rozważań Autora nt. tego pojęcia, ale można ją odnieść także do prac innych historyków filozofii. Niemniej jednak, czytelnik zainteresowany polską filozofią powojenną odnajdzie w tym artykule interesujące rozważania dotyczące działalności Czeżowskiego i Elzenberga oraz recepcji ich dzieł.

W dziedzinę historiografii filozofii polskiej czytelnik wkroczy z Autorem przedstawiającym prace z tego obszaru autorstwa D. Gromskiej na tle jej naukowej biografii. Na podobnym, biograficznym tle Konstańczak zarysował niezrealizowany projekt polskiego filozofa, a mianowicie Z. Zawirskiego zamierzenie wydania *Słownika filozoficznego*, który przetrwał w rękopisie niemal w całości, brak bowiem jedynie haseł na literę A.

W problematykę etyczną i polemologiczną wprowadza czytelnika artykuł poświęcony M. Ossowskiej i zagadnieniu walki jako problemu moralnego. Zdaje się, choć Autor nie stwierdził tego wprost, że i tym rozważaniom trudno odmówić częściowej przynajmniej aktualności.

Niemal czysto biograficzny charakter mają dwa kolejne teksty. Pierwszy dotyczy smutnych i tragicznych losów polskich filozofów podczas II wojny i nosi znamienity tytuł *Strategie przetrwania*. Drugi ma za przedmiot wojenne i powojenne losy A. Wrzoska, zrekonstruowane na podstawie jego pamiętników. Rzecz jasna, pierwszy z tekstów omawia w dużej mierze tragiczne, bądź nawet niemożliwe do jednoznacznego ustalenia, losy filozofów pochodzenia żydowskiego. Drugi – daje świadectwo tego, że naukowa pasja i zaangażowanie dydaktyczne pozwalały na przetrwanie najmroczniejszych epok historii i najtragiczniejszych lat życia.

Kolejna para artykułów także krąży wokół trudnych relacji i zmagania filozofów polskich, jeśli nie z historią, to z ideologiami. Teksty te dotyczą myślicieli katolickich J.M. Bocheńskiego i J. Tischnera. Analizując rozważania etyczne Bocheńskiego, Autor skupił się na pojęciu *sumienia* i na poglądach dominikanina na temat przyszłości Polski oraz związanej z nią walki duchowej z marksizmem, który był przez niego zaliczony do zbioru licznie pojawiających się w historii ludzkości zabobonów. Tischnera Konstańczak uważa słusznie za jednego z nielicznych niezależnych od dominującej filozofii intelektualistę w powojennej Polsce. W filozofii dialogu znalazł on antidotum na marksizm. O ile rozumiał nadzieje, jakie marksizm dawał, to nie mógł go zaakceptować, znajdował jednak w pojęciu *pracy* możliwą płaszczyznę dialogu z marksistami. Bezpośredni związek z filozofią marksistowską miał także bohater kolejnego artykułu, Z. Jordan, który na emigracji pisał prace przeznaczone dla anglojęzycznego czytelnika,

dotyczące filozofii w Polsce, w tym polskiego marksizmu. Autor przedstawił chronologicznie i tematycznie zainteresowania Jordana od obronionego w Poznaniu doktoratu poświęconego Platonowi po publikowane na Zachodzie prace sowietologiczne. Dialektycznym niejako uzupełnieniem omówienia twórczości Jordana jest następujący po nim tekst prezentujący losy polskiej filozofii, przede wszystkim instytucjonalne, w okresie powojennym, i kolejny, rekonstruujący trudne dzieje „Ruchu Filozoficznego” w latach czterdziestych i pięćdziesiątych. Zaslugą uczniów Twardowskiego, w większości Czeżowskiego, ale i częściowo Dąbskiej, było przetrwanie czasopisma, mimo instytucjonalnej krytyki, mimo spowolnienia wydawania i nawet kilkuletniego zamknięcia, mimo cenzury.

Dział ostatni, pt. *Poza główną linią sporów*, obejmuje dwa artykuły. Pierwszy dotyczy polskich filozofów zainspirowanych Dostojewskim. Do tego grona Autor zaliczył myślicieli różnych nurtów, tj. Brzozowskiego, Kołakowskiego i Tischnera. Drugi artykuł ma za przedmiot ewolucję poglądów estetycznych L. Chwistka. Być może, włączenie postaci tego ostatniego do pewnego bocznego nurtu sporów myśli polskiej jest dyskusyjne, niemniej jednak wartość tekstu stanowi syntetyczne przedstawienie poglądów Chwistka na sztukę aż do momentu sformułowania przezeń koncepcji strefizmu.

Skoro mowa o opracowaniach syntetycznych, to ostatnie strony książki wyrażają Autora ocenę własnej pracy jako próby „pewnej syntezy dziejów Polski przez filozoficzny pryzmat” (s. 406). Wobec tej opinii można wyrazić, zdaje się, szereg zastrzeżeń. Jednakże fakt, że w pracy tej nie znajdzie czytelnik całościowego ujęcia dziejów Polski czy filozofii polskiej w okresie XIX i XX w., nie ujmuje wartości opracowaniom poszczególnych tematów. Historia Polski i losy Polaków są bowiem istotnie „odbite” na kartach całej książki, nie tyle jednak całościowo czy jako synteza, ale raczej jako wartościowy i dokonany ze znanstwem wybór dość reprezentatywnych zjawisk polskiej filozofii, które były niekiedy bezpośrednim skutkiem, a innym razem – dalszą pochodną historycznych zawirowań: zaborów (myśl Libelta, panslawizm), wojny (refleksja Ossowskiej, losy Wrzoska, Jordana i innych) oraz powojennej dominacji marksizmu (twórczość Bocheńskiego, Tischnera, znowu Jordana, losy „Ruchu Filozoficznego”).

Mimo to, można z pewnością stwierdzić, że wyrażone we wstępie nadzieje Autora, związane z przydatnością jego pracy dla czytelników (s. 15), są dobrze ufundowane w jego metodzie badawczej i osiągniętych wynikach. Wielu historyków myśli polskiej XIX i XX w. z pewnością znajdzie w książce artykuły prezentujące materiały nowe, względnie materiały znane, ale w nowym oświeceniu problemowym. Jeśli piszącemu te słowa wolno wybrać kilka artykułów z zaprezentowanej wyżej całości, to ze względu na swoje zainteresowania badawcze za szczególnie ważne uznałby przede wszystkim

następujące: przedstawienie korespondencji Pawlickiego z Twardowskim; omówienia polemiki Mahrburga, przygotowanego przez Zawirskiego *Słownika filozoficznego* oraz tekst o Tischnerze. Mimo ograniczenia się do podkreślenia szczególnej wartości tych tekstów, nie ulega wątpliwości, że na inne części książki wskażą badacze polskiej filozofii dziewiętnastowiecznej bądź szkoły lwowsko-warszawskiej. Wszystkie one niosą bowiem piętno autorskiego potraktowania, są dobrze ufundowane na tekstach źródłowych i już przez to gwarantują satysfakcjonującą lekturę.

Tomasz Mróz

ORCID 0000-0002-5499-0383